

पू. सिद्धर्षिगणि विरचित
उपमितिभवप्रपंचा कथा

शण्दशः विवेचन

भाग-४

चतुर्थ प्रस्ताव : मानभूषावाटरसनेन्द्रियविपाङ्कवर्णन

विवेचक : पंडितवर्य श्री प्रवीणचंद्र जीमञ्जु मोता

ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા

શબ્દશઃ વિવેચન

ચતુર્થ પ્રસ્તાવ ❖ ભાગ-૪

❖ મૂળ ગ્રંથકાર ❖

વ્યાખ્યાતૃચૂડામણિ, માનસશાસ્ત્રવિદ્ પ. પૂ. શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિ

❖ દિવ્યકૃપા ❖

વ્યાખ્યાનવાચસ્પતિ, શાસનપ્રભાવક પ. પૂ. આચાર્યદેવેશ
શ્રીમદ્વિજય રામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ તથા તેઓશ્રીના શિષ્યરત્ન ષડ્દર્શનવેતા,
પ્રાવચનિકપ્રતિભાધારક પ. પૂ. મુનિપ્રવર શ્રી મોહજિતવિજયજી મહારાજ

❖ આશીર્વાદદાતા ❖

વ્યાખ્યાનવાચસ્પતિ, શાસનપ્રભાવક પ. પૂ. આચાર્યદેવેશ
શ્રીમદ્વિજય રામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજના શિષ્ય વર્તમાન શ્રુતમર્મજ્ઞાતા વિદ્વાન
પ. પૂ. આચાર્ય ભગવંત શ્રીમદ્વિજય યુગભૂષણસૂરીશ્વરજી મહારાજ

❖ વિવેચનકાર ❖

પંડિતવર્ય શ્રી પ્રવીણચંદ્ર ખીમજી મોતા

❖ સંકલનકારિકા ❖

રાખીબેન રમણલાલ શાહ

❖ પ્રકાશક ❖

‘શ્રુતદેવતા ભવન’, ૫, જેન મર્યન્ટ સોસાયટી, ફત્તેહપુરા રોડ, પાલડી, અમદાવાદ-૭.

ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા ભાગ-૪ શબ્દશઃ વિવેચન

◆ વિવેચનકાર ◆

પંડિતવર્ય શ્રી પ્રવીણચંદ્ર ખીમજી મોતા

વીર સં. ૨૫૪૧ ◆ વિ. સં. ૨૦૭૧ ◆◆◆ આવૃત્તિ : પ્રથમ ◆ વકલ : ૫૦૦

મૂલ્ય : રૂ. ૨૮૦-૦૦

卐 આર્થિક સહયોગ 卐

પરમપૂજ્ય શ્રી વિશ્વદર્શનવિજયજી મહારાજ સાહેબની પ્રેરણાથી
શ્રી શરદભાઈ અમૃતલાલ ઝવેરી પરિવાર, મુંબઈ.

: મુખ્ય પ્રાપ્તિસ્થાન :

શ્રુતદેવતા ભવન, ૫, જૈન મર્યન્ટ સોસાયટી, ફતેહપુરા રોડ, પાલડી, અમદાવાદ-૭.

Email : gitarthganga@yahoo.co.in, gitarthganga@gmail.com

Visit us online : gitarthganga.wordpress.com

* મુદ્રક *

મુદ્રેશ પુરોહિત

સૂર્યા ઓફસેટ, આંબલી ગામ, સેટેલાઈટ-બોપલ રોડ, અમદાવાદ-૫૮. ફોન : ૦૨૭૧૭-૨૩૦૧૧૨

સર્વ હક્ક ગીતાર્થ ગંગા ટ્રસ્ટને આધીન છે.

પ્રકાશકીય

સુજ્ઞ વાચકો !

પ્રણામ...

અંધકારમાં ટોચ વગર અથડાતી વ્યક્તિ દયાપાત્ર છે, તો તેનાથી પણ ટોચ કઈ રીતે વાપરવી તે ન જાણનાર વ્યક્તિ વધુ દયાપાત્ર છે.

કારણ ?

તે વ્યક્તિ પાસે સાધન હોવા છતાં પણ તેની જરૂરી જાણકારીના અભાવે તેનો ઉપયોગ નહીં કરી શકે.
તેવી જ રીતે...

અંધકારભર્યા સંસારમાં જિનશાસનની પ્રાપ્તિ વગર ભટકતો જીવ ચોક્કસ દયાપાત્ર છે, પરંતુ જિનશાસનની પ્રાપ્તિ બાદ પણ જો જીવ તેનાં રહસ્યજ્ઞાન વગરનો જ રહ્યો, તો તે વધારે દયાપાત્ર છે;

કેમ કે દુઃખમય અને પાપમય સંસારમાંથી છૂટવા માત્ર જિનશાસન પ્રાપ્તિ પર્યાપ્ત નથી, પરંતુ તેની પ્રાપ્તિ બાદ શાસનનાં ઊંડાણભર્યા રહસ્યોના જ્ઞાન દ્વારા શાસન પ્રત્યે અતૂટ બહુમાન અને સાધનામાર્ગનો દૃઢ સંકલ્પ જરૂરી છે. અન્યથા ભાગ્યે દીધેલ જિનશાસનનો લાભ તે વ્યક્તિ પૂર્ણતયા ઉઠાવી નહીં શકે.

અમને ગૌરવ છે કે, જિનશાસનનાં આ જ રહસ્યોને ગીતાર્થગંગા સંસ્થા દ્વારા ૧૦૮ મુખ્ય અને અવાંતર ૧૦,૦૦૮ વિષયોના માધ્યમે ઉજાગર કરાવવા અમે ભાગ્યશાળી થયા છીએ.

અહીં દરેક વિષય સંબંધી ભિન્ન-ભિન્ન શાસ્ત્રોમાં વેરાયેલાં રહસ્યમય શાસ્ત્રવચનોનું એકત્રીકરણ થાય છે. ત્યારબાદ તેમાં દેખાતા વિરોધાભાસોના નિરાકરણ સાથે પરસ્પર સંદર્ભ જોડવા દ્વારા તેમાં છુપાયેલાં રહસ્યોનો આવિષ્કાર કરવામાં આવે છે.

જો કે, આ રહસ્યો અસામાન્ય શક્તિશાળી સિવાયના લોકોને સીધાં પચતાં નથી; કેમ કે તે દુર્ગમ જિનશાસનના નિચોડરૂપ હોવાથી અતિ દુર્ગમ છે. તેથી અમારી સંસ્થાના માર્ગદર્શક પ.પૂ. આ.ભ. શ્રીમદ્વિજય યુગભૂષણસૂરીશ્વરજી મ. સા.એ પ્રસ્તુત રહસ્યોને વ્યાખ્યાનો સ્વરૂપે સુગમ શૈલીમાં, શાસ્ત્રીય અને આધુનિક દરેક પરિપ્રેક્ષ્યમાં પીરસ્યાં છે અને પીરસશે. જેમાંથી એક ધર્મતીર્થ વિષયક પ્રવચનોનો અર્ધાંશ પ્રગટ થયેલ છે.

અલબત્ત, આ શૈલીની સુગમતાજન્ય લંબાણને કારણે અમુક વિષય સુધી વિવેચનની મર્યાદા બંધાઈ જાય છે, માટે શ્રીસંઘને પૂર્ણ લાભ મળે તે હેતુથી ત્યારબાદના વિષયો સંબંધી અખૂટ રહસ્યગર્ભિત શાસ્ત્રવચનોનો પરસ્પર અનુસંધાન સાથે સંગ્રહ પ્રગટ કરવામાં આવશે, જેને આજની ભાષા Encyclopedia (વિશ્વકોષ) કહે છે.

તેમાં તે તે વિષય સંબંધી દૂરનો સંબંધ ધરાવતાં શાસ્ત્રવચનો પણ તે વિષયક રહસ્યજ્ઞાનમાં ઉપયોગી હોવાને કારણે સંગૃહીત થશે અને આ સંગ્રહરૂપ બીજ દ્વારા ભવિષ્યમાં સમગ્ર શ્રીસંઘને શાસનનાં રહસ્યજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં તૈયાર સામગ્રી પૂરી પડશે.

‘વિદ્વાનેવ વિજાનાતિ વિદ્વજ્જનપરિશ્રમમ્’ એ ઉક્તિ અનુસાર વિદ્વાનો દ્વારા થતું આ વિદ્વદ્ભોગ્ય અને અશ્રુતપૂર્વ કાર્ય ઘણા પુરુષાર્થ ઉપરાંત પુષ્કળ સામગ્રી અને સમય પણ માંગે છે.

બીજ બાજુ, શ્રી સંઘ તરફથી સ્વ. પૂ. મુનિપ્રવર શ્રી મોહજિતવિજયજી મ. સા., પ.પૂ. આ.ભ. શ્રીમદ્વિજય યુગભૂષણસૂરીશ્વરજી મ. સા.નાં પ્રવચનો અને પંડિતવર્ય શ્રી પ્રવીણભાઈ મોતા કૃત શાસ્ત્રનાં વિવેચનો શાસનનાં રહસ્યો સુધી પહોંચવાની કડી સ્વરૂપ હોવાથી પ્રસિદ્ધ કરવાની માંગણીઓ પણ વારંવાર આવે છે.

જો કે, આ પ્રવૃત્તિ સંસ્થાના મૂળ લક્ષ્યથી સહેજ ફંટાય છે, છતાં વચગાળાના સમયમાં, મૂળ કાર્યને જરા પણ અટકાવ્યા વગર પ્રસ્તુત કાર્યને સંલગ્ન પ્રવૃત્તિ તરીકે સ્વીકારીએ છીએ. તેના અન્વયે પ્રસ્તુત પુસ્તક પ્રકાશિત કરતાં આનંદ અનુભવાય છે.

ઉપરોક્ત દરેક કાર્યોને શ્રીસંઘ ખોબે-ખોબે સહર્ષ વધાવશે, અનુમોદશે અને સહાયક થશે તેવી અભિલાષા સહ...

‘શ્રુતદેવતા ભવન’, ૫, જૈન મર્યન્ટ સોસાયટી,
ફતેહપુરા રોડ, પાલડી, અમદાવાદ-૭.

ગીતાર્થ ગંગાનું ટ્રસ્ટીગણ
અને શ્રુતભક્તો

❧ ચતુર્થ પ્રસ્તાવ ❧

સ્થળાદિ	મુખ્ય પાત્રો
સિદ્ધાર્થ નગર (બાહ્ય)	<ul style="list-style-type: none"> નરવાહન રાજા - રિપુદારણના પિતા વિમલમાલતી - નરવાહનની રાણી રિપુદારણ - નરવાહનનો પુત્ર (સંસારી જીવ) નરસુંદરી - રિપુદારણની પત્ની મહામતિ - કળાચાર્ય
શેખરપુર નગર	<ul style="list-style-type: none"> નરકેસરી - શેખરપુરનો રાજા, નરસુંદરીનો પિતા વસુંધરા - નરકેસરીની રાણી, નરસુંદરીની માતા
અંતરંગ નગર	
તામસચિત્ત નગર	<ul style="list-style-type: none"> દ્વેષગજેન્દ્ર - રાજા, રાગકેસરીનો ભાઈ, મહામોહનો પુત્ર અવિવેકિતા - રાણી વૈશ્વાનર અને શૈલરાજ (ક્રોધ) (માન) - પુત્ર મતિમોહ - તામસચિત્ત નગરનો રખેવાળ (શોકનો મિત્ર) શોક - તામસચિત્ત નગરે આવેલ એક અધિકારી
રૌદ્રચિત્ત નગર	<ul style="list-style-type: none"> દુષ્ટઅભિસંધિ - રાજા દૈન્ય નિષ્કરુણતા - રાણી આકંઠન - શોકના પ્રધાનો હિંસા - દીકરી વિલપન
કિલિષ્ટ માનસ નગર	
	<ul style="list-style-type: none"> દુષ્ટાશય - રાજા જઘન્યતા - રાણી મૃષાવાદ - પુત્ર (રિપુ.નો મિત્ર)
રાજસચિત્ત નગર	
	<ul style="list-style-type: none"> રાગકેસરી - રાજા મહામોહ - રાગકેસરીનો વૃદ્ધ પિતા મૂઢતા - રાણી મહામૂઢતા - રાગકેસરીની માતા માયા - પુત્રી (મૃષાવાદે સ્વીકારેલી બહેન) દ્વેષગજેન્દ્રની માતા

મિથ્યાભિમાન	-	રાજસચિત્ત નગરનો રખેવાળ
વિષયાભિલાષ	-	રાગકેસરીનો મંત્રી, રસનાનો પિતા
રસના	-	વિષયાભિલાષના સંતાનમાંથી એક
ભોગતૃષ્ણા	-	વિષયાભિલાષની ભાર્યા

વિચક્ષણાચાર્ય ચરિત્ર

ભૂતલનગર

મલસંચય	-	ભૂતલનગરનો રાજા (કર્મબંધ)
તત્પંક્તિ	-	મલસંચય રાજાની રાણી (કર્મસત્તા)
શુભોદય	-	મલસંચય રાજાનો પુત્ર (શુભકર્મનો ઉદય)
અશુભોદય	-	મલસંચય રાજાનો પુત્ર (અશુભકર્મનો ઉદય)
નિજચારુતા	-	શુભોદયકુમારની રાણી (સ્વાભાવિક-ભલાઈ)
સ્વયોગ્યતા	-	અશુભોદયકુમારની રાણી
વિચક્ષણ	-	શુભોદય-નિજચારુતાનો પુત્ર
જડ	-	અશુભોદય-સ્વયોગ્યતાનો પુત્ર
બુદ્ધિ	-	વિચક્ષણની ભાર્યા
વિમર્શ	-	વિચક્ષણનો સાળો અને પ્રકર્ષનો મામો
પ્રકર્ષ	-	વિચક્ષણ અને બુદ્ધિનો પુત્ર
રસના	-	વદન કોટરમાં રહેનાર અને જડની ભાર્યા અને વિચક્ષણની ભાર્યા
લોલતા	-	રસનાની દાસી

(અંતરંગ)

નિર્મળચિત્ત નગર

મલક્ષય	-	રાજા વિચક્ષણનો સસરો અને વિમર્શનો પિતા
સુંદરતા	-	મલક્ષય રાજાની રાણી અને વિમર્શની માતા

ચિત્તવૃત્તિ	- મહાટવી	મહામોહ	- ચિત્તવૃત્તિ અટવીમાં વિપર્યાસ સિંહાસને બેસી રાજ્ય કરનાર વૃદ્ધ દાદો (રાગકેસરી અને દ્વેષગજેન્દ્રનો પિતા)
પ્રમત્તતા	- નદી	મહામૂઢતા	- મહામોહની ભાર્યા (રાગકેસરી અને દ્વેષ ગજેન્દ્રની માતા)
તદ્વિલસિત	- પુલિન તટ	મિથ્યાદર્શન	- મહામોહનો સેનાપતિ
ચિત્તવિક્ષેપ	- મંડપ	કુદૃષ્ટિ	- મિથ્યાદર્શનની ભાર્યા
તૃષ્ણા	- વેદિકા		
વિપર્યાસ	- સિંહાસન		

સાત્ત્વિક માનસપુર	-	ભવચક્રમાં એક નગર
વિવેક પર્વત	-	સાત્ત્વિકપુરમાં આવેલો ગિરિ

		પાંચ
અપ્રમતત્વ શિખર	- વિવેક પર્વતનું શિખર	નૈયાયિક દર્શન
જૈનપુર	- વિવેક પર્વત ઉપર આવેલું શહેર	વૈશેષિક દર્શન
ચિત્ત સમાધાન	- મંડપ	સાંખ્ય દર્શન
નિઃસ્પૃહતા	- વેદિકા	બૌદ્ધ દર્શન
જીવવીર્ય	- સિંહાસન	લોકાયત દર્શન

ભૌતાચાર્ય અંતરકથા

સદાશિવ	- ભૌતાચાર્ય
શાંતિશિવ	- સદાશિવનો શિષ્ય

વેલહલ્લ અંતરકથા

ભુવનોદર	- નગર	
અનાદિ	- ભુવનોદરનો રાજા	
સંસ્થિતિ	- અનાદિ રાજાની રાણી	
વેલ્લહલ	- અનાદિનો ખાઉધરો જિલ્લા લોલુપી પુત્ર	
સમયજ્ઞ	- વૈદનો પુત્ર	
અતત્વાભિનિવેશ	- દૃષ્ટિરાગ	} → રાગકેસરીના મિત્રો
ભવપાત	- સ્નેહરાગ	
અભિષ્વંગ	- વિષયરાગ	
મકરધ્વજ	- મોહરાજાના પરિવારમાંનો દેવને ન્યાવનાર રાજા (કામદેવ)	
રતિ	- મકરધ્વજની પત્ની	
હાસ્ય	- મકરધ્વજ પાસે બેઠેલ પ્રથમ પુરુષ	
તુચ્છતા	- હાસ્યની પત્ની	
પુરુષવેદ	-	} →
સ્ત્રીવેદ	- મકરધ્વજનો પરિવાર	
નપુંસકવેદ	-	
અરતિ	- મકરધ્વજ પાસે બેઠેલ પાંચ માણસમાંની એક સ્ત્રી	
ભય	- મકરધ્વજ પાસે બેઠેલ પાંચ માણસમાંનો એક પુરુષ	
હીનસત્ત્વતા	- ભયની સ્ત્રી	

શોક	- મકરધ્વજ પાસે બેઠેલ પાંચમાનો એક પુરુષ
ભવસ્થા	- શોકની ભાર્યા
કષાય	- સોળ બાળકો રાગકેસરી અને દ્વેષગજેન્દ્રના છોકરાઓ
	- (૧) અનંતાનુબંધી-૪
	- (૨) અપ્રત્યાખ્યાનીય-૪
	- (૩) પ્રત્યાખ્યાનીય-૪
	- (૪) સંજ્વલન-૪

સાત રાજાઓ

(૧) જ્ઞાનસંવરણ	- પાંચ પરિવારથી યુક્ત રાજા (મોહ રાજાનો મિત્ર રાજા)
(૨) દર્શનાવરણ	- નવ પરિવારથી યુક્ત રાજા (મોહ રાજાનો મિત્ર રાજા)
(૩) વેદનીય	- બેના પરિવારથી યુક્ત રાજા (મોહ રાજાનો મિત્ર રાજા)
(૪) આયુષ્ય	- ચારના પરિવારથી યુક્ત રાજા મદદગાર મિત્ર રાજા
(૫) નામ	- બેતાલીસના પરિવારથી યુક્ત રાજા મોહ રાજાનો મિત્ર
(૬) ગોત્ર	- બેના પરિવારથી યુક્ત રાજા મોહ રાજાનો મિત્ર
(૭) અંતરાય	- પાંચના પરિવારથી યુક્ત રાજા મોહ રાજાનો મિત્ર

ભવચક્ર નગર

લોલાક્ષ	- લલિતપુરનો રાજા
રિપુકંપન	- લોલાક્ષનો નાનો ભાઈ
રતિ લલિતા	- રિપુકંપનની ભાર્યા
મતિકલિત	- રિપુકંપનની બીજી ભાર્યા (પુત્રને જન્મ આપનાર)
ધનગર્વ	- મિથ્યાભિમાનનો અંગભૂત મિત્ર
શેઠ	- ધનગર્વી શેઠ
દુષ્ટશીલ	- શેઠની પાસે આવનાર ચોર જાર
મદનમંજરી	- વૃદ્ધગણિકા
કુંદકલિકા	- યુવાન ગણિકા, મદનમંજરીની દીકરી
ચંડ	- કુંદકલિકાનો ભોગી-રાજપુત્ર
રમણ	- ગણિકારસિક યુવાન
કપોતક/ધનેશ્વર	- જુગટા આસક્ત કુબેર સારથીનો પુત્ર
લલન	- લલિતપુરનો પદભ્રષ્ટ થયેલો શિકાર-માંસનો શોખીન રાજા
દુર્ભુખ	- વિકથા આસક્ત ચણકપુરનો સાર્થવાહ

વાસવ	- મોટો ધનવાન શેઠ
ધનદત્ત	- વાસવશેઠનો મિત્ર
વર્ધન	- વાસવશેઠનો પુત્ર, ચોરોમાં સપડાયેલ
લેબનક	- વર્ધનનો દાસ, શેઠને પુત્ર-લૂંટના સમાચાર આપનાર
હર્ષ	- રાગકેસરીનો સેનાની-આનંદ કરાવનાર
વિષાદ	- શોકનો મિત્ર, કકળાટ કરાવનાર

સાત મહેલિકા-પિશાચિણી

વિરોધી

(૧) જરા	- કાળપરિણતિ પ્રેરિત	યૌવન	- જરા પ્રેરિત યોગી
(૨) રૂજા	- અસાત પ્રેરિત	નિરોગિતા	- રૂજાની શત્રુ, વેદનીય પ્રેરિત
(૩) મૃતિ	- અશાતા વેદનીયકર્મ પ્રેરિત	જીવિકા	- મૃતિની શત્રુ
(૪) ખલતા	- આયુષ્યકર્મ ક્ષય પાપોદય પ્રેરિત	સૌજન્ય	- ખલતાનો શત્રુ
(૫) કુરૂપતા	- અશુભનામકર્મ પ્રેરિત	સુરૂપતા	- કુરૂપતાની વિરોધી
(૬) દરિદ્રતા	- અંતરાય પ્રેરિત	ઐશ્વર્ય	- દરિદ્રતાનો દુશ્મન
(૭) દુર્ભગતા	- અશુભનામ પ્રેરિત	સુભગતા	- દુર્ભગતાની શત્રુ

- (૧) ચારિત્ર ધર્મ = જૈનપુરમાં, ચિત્તસમાધાન મંડપમાં, નિઃસ્પૃહતાનો વેદિકા ઉપર જીવવીર્ય સિંહાસન ઉપર બેઠેલા રાજા
- (૨) વિરતિ = ચારિત્રધર્મની પત્ની
- (૩) યતિધર્મ = ચારિત્ર રાજાનો યુવરાજ પુત્ર
- (૪) સદ્ભાવસારતા = યુવરાજ યતિધર્મની પત્ની

(૫) દશ યતિધર્મ

(૧) ક્ષમા	} →	સામાયિક	} →	ચારિત્ર ધર્મ
(૨) આર્દવ		છેદોપસ્થાપન		રાજાના મિત્રો
(૩) માર્જવ		યતિધર્મ યુવરાજના		પરિહાર વિશુદ્ધિ
(૪) મુક્તતા		સહચારીઓ		સૂક્ષ્મ સંપરાય
(૫) તપયોગ				યથાપ્યાત
(૬) સંયમ				
(૭) સત્ય				
(૮) શૌચ				

(૯) અકિંચનત્વ

(૧૦) બ્રહ્મવીર્ય

(૬) ગૃહિધર્મ	-	ચારિત્ર રાજાનો બીજો કુંવર	આત્મિનિબોધ	} → સદ્બોધ મંત્રીના મિત્રો
(૭) સદ્ગુણરક્તતા	-	ગૃહિધર્મની પત્ની	સદાગમ	
(૮) સમ્યગ્દર્શન	-	ચારિત્ર રાજાનો સેનાપતિ	અવધિ	
(૯) સુદૃષ્ટિ	-	સમ્યગ્દર્શનની પત્ની	મન:પર્યાય	
(૧૦) સદ્બોધ	-	ચારિત્ર રાજાનો મંત્રી	કેવલ	
(૧૧) અવગતિ	-	સદ્બોધ મંત્રીની ભાર્યા		
(૧૨) સંતોષ	-	ચારિત્ર રાજાનો તંત્રપાળ, સંયમનો મિત્ર		
(૧૩) નિષ્પિપાસિતા	-	સંતોષ તંત્રપાળની ભાર્યા		

શુભ્ર માનસ=નગર

શુદ્ધ અભિસંધિ - રાજા

વરતા - શુદ્ધ અભિસંધિ રાજાની રાણીઓ

વર્યતા

મૃદુતા - શુદ્ધ અભિસંધિ અને વરતાની દીકરી અને શૈલરાજની શત્રુ

સત્યતા - શુદ્ધ અભિસંધિ અને વર્યતાની દીકરી અને મૃષાવાદની શત્રુ

તપન ચક્રવર્તી - રિપુદારણનો ગર્વ ઉતારનાર

❀❀❀ અનુક્રમણિકા ❀❀❀

ક્રમ	વિષય	પાના નં.
૧.	રિપુદારણનો જન્મ	૧-૩
૨.	શૈલરાજ(માનકધાય)નો જન્મ	૪-૬
૩.	ઉભયની=રિપુદારણ અને શૈલરાજની, મૈત્રી	૬-૮
૪.	શૈલરાજના પ્રભાવથી રિપુદારણને ઉત્પન્ન થયેલા વિકલ્પો	૯-૧૨
૫.	નરવાહનથી કરાયેલી અનુકૂલતા	૧૩-૧૫
૬.	શૈલરાજ વડે બતાવાયેલ સ્તબ્ધચિત્ત નામનું વિલેપન	૧૫-૨૧
૭.	દુષ્ટઆશયાદિનું વર્ણન અને તેના પુત્ર મૃષાવાદનો પ્રભાવ	૨૧-૨૩
૮.	મૃષાવાદની મૈત્રીજન્ય રિપુદારણને થયેલા વિકારો	૨૩-૨૬
૯.	કલાચાર્યને વિશે - વ્યવહારની વિપરીતતા	૨૭-૩૦
૧૦.	કલાચાર્યનો રિપુદારણને વિશે શિથિલ આદર	૩૦-૩૨
૧૧.	ગુરુનો પરિભવ	૩૨-૩૪
૧૨.	અસત્યવાદીની અપાત્રતા	૩૪-૩૮
૧૩.	કલાના વિષયમાં મૃષાવાદ	૩૮-૪૧
૧૪.	માયાચાર	૪૧-૪૨
૧૫.	નરસુંદરી સાથે નરકેસરીનું આગમન	૪૨-૪૩
૧૬.	નરસુંદરીની રિપુદારણની કલાપરીક્ષાની ઇચ્છા	૪૩-૪૫
૧૭.	કુમારના કલાકૌશલવિષયક ભ્રમનાશ	૪૫-૪૮
૧૮.	કુમારની આદ્ય અવસ્થા	૪૮-૪૯
૧૯.	પુણ્યોદય વડે અપાયેલી કુમારી	૪૯-૫૨
૨૦.	રિપુદારણ અને નરસુંદરીના પરસ્પર પ્રેમવિભેદ અર્થે મૃષાવાદ અને શૈલરાજ કરાયેલ પ્રયત્ન	૫૨-૫૬
૨૧.	પ્રેમપરીક્ષાર્થે સુંદરીકૃત પ્રશ્ન - મૃષા ઉત્તર	૫૭-૫૮
૨૨.	રિપુદારણ વડે પરાભવની બુદ્ધિથી કાઢી મૂકાયેલી નરસુંદરીની અવસ્થા	૫૯-૬૦
૨૩.	રિપુદારણની માતા વિમલમાલતી વડે બતાવાયેલી નરસુંદરીની પરિસ્થિતિ	૬૦-૬૩

ક્રમ	વિષય	પાના નં.
૨૪.	રિપુદારણ દ્વારા માતાનો તિરસ્કાર	૬૩-૬૪
૨૫.	પ્રિયતમના પ્રસાદન અર્થે નરસુંદરી વડે કરાયેલ પ્રયત્ન	૬૪-૬૫
૨૬.	શૈલરાજના પ્રભાવથી રિપુદારણ કુમાર વડે નરસુંદરીની કરાયેલ ભર્ત્સના	૬૫-૬૭
૨૭.	નરસુંદરી અને વિમલમાલતી વડે કરાયેલ આત્મહત્યા તથા કુમારની નિષ્કુરતા	૬૭-૭૧
૨૮.	નરવાહનરાજા વડે કરાયેલ રિપુદારણનું નિષ્કાશન અને જનનિંદા	૭૧-૭૮
૨૯.	વિયક્ષણસૂરિ સાથે સમાગમ	૭૮-૮૨
૩૦.	સિદ્ધાંત સેવા વિષયક દેશના	૮૩-૮૫
૩૧.	વિયક્ષણસૂરિ વડે શરૂ કરાયેલ પોતાના વૈરાગ્યના કારણભૂત આત્મવ્યતિકરનું કથન	૮૬-૮૯
૩૨.	વિયક્ષણ અને જડની સ્વભાવ વિપરીતતા	૮૯-૯૨
૩૩.	વિયક્ષણ અને બુદ્ધિનું લગ્ન તથા પ્રકર્ષનો જન્મ	૯૩-૯૫
૩૪.	જડ સાથે રસના અને લોલતાનો સંગ	૯૫-૧૦૮
૩૫.	પૂર્વનું સાંગત્ય	૧૦૮-૧૦૯
૩૬.	જડકૃત રસના અને લોલતાનું પાલન તથા થયેલ લોકનિંદા	૧૧૦-૧૧૩
૩૭.	વિયક્ષણની ચેષ્ટા	૧૧૩-૧૧૬
૩૮.	જડ અને વિયક્ષણ દ્વારા પોતપોતાના માતા-પિતાને રસના અને લોલતાનું જ્ઞાપન	૧૧૬-૧૧૯
૩૯.	નારીનાં દોષો	૧૧૯-૧૨૨
૪૦.	રસનાની મૂલશુદ્ધિ માટે વિમર્શ અને પ્રકર્ષનું ગમન	૧૨૨-૧૩૩
૪૧.	શરદકાલનું વર્ણન	૧૩૪-૧૩૫
૪૨.	હેમંતઋતુનું સ્વરૂપ	૧૩૬-૧૩૭
૪૩.	વિમર્શ અને પ્રકર્ષનો અંતરંગ દેશમાં પ્રવેશ	૧૩૭-૧૩૯
૪૪.	રસનાની મૂલશુદ્ધિ	૧૩૯-૧૪૧
૪૫.	તામસચિત્તનગરનું વર્ણન	૧૪૧-૧૪૩
૪૬.	શોક વડે વિમર્શ-પ્રકર્ષને કરાયેલ નગરમાં રાજાદિનું વર્ણન	૧૪૩-૧૫૫
૪૭.	પ્રજ્ઞાવિશાલા, અગૃહીતસંકેતા અને સંસારીજીવની વાતચીત	૧૫૫-૧૫૮
૪૮.	શોક અને મતિમોહનો મેળાપ	૧૫૮-૧૬૦

ક્રમ	વિષય	પાના નં.
૪૯.	વિમર્શ અને પ્રકર્ષ કરેલ મહા અટવીનું દર્શન	૧૬૦-૧૬૨
૫૦.	ચિત્તવૃત્તિ અટવીનું વર્ણન	૧૬૩-૧૬૫
૫૧.	પ્રમત્તતાનદીનું વર્ણન	૧૬૫-૧૬૭
૫૨.	તદ્વિલસિત નામનું પુલિન	૧૬૭-૧૬૮
૫૩.	ચિત્તવિક્ષેપમંડપ	૧૬૮-૧૭૧
૫૪.	તૃષ્ણાવેદિકાનું વર્ણન	૧૭૧-૧૭૩
૫૫.	વિપર્યાસ નામનું સિંહાસન	૧૭૩-૧૮૨
૫૬.	અવિદ્યા અને મહામોહનું સ્વરૂપ	૧૮૨-૧૮૭
૫૭.	ભૌતનું કથાનક	૧૮૭-૧૯૩
૫૮.	વેલ્લહલકુમારની કથા	૧૯૩-૨૦૧
૫૯.	વેલ્લહલકુમારની કથાનો ઉપનય	૨૦૧-૨૦૫
૬૦.	વિષયલંપટ એવા જીવનું કર્મરૂપ અજીર્ણ	૨૦૫-૨૦૮
૬૧.	ઉદ્યાનિકામાં વિલાસ કરવાની ઇચ્છા	૨૦૮-૨૧૧
૬૨.	ધર્માચાર્યરૂપ મહાવૈદ્યકૃત અજીર્ણના વારણની નિષ્ફલતાનો હેતુ	૨૧૧-૨૧૩
૬૩.	તૃષ્ણાનો પ્રભાવ	૨૧૩-૨૧૬
૬૪.	વિપર્યાસનો મહિમા	૨૧૬-૨૧૮
૬૫.	અવિદ્યા અને મહામોહનું વિજૃંભિત	૨૧૮-૨૩૪
૬૬.	પ્રમત્તતા નદી આદિનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ	૨૩૪-૨૩૯
૬૭.	મહામૂઢતાનો પ્રભાવ	૨૩૯-૨૪૦
૬૮.	મિથ્યાદર્શનનો મહિમા	૨૪૦-૨૫૨
૬૯.	ચિત્તવિક્ષેપ, તૃષ્ણા અને વિપર્યાસનો મહિમા	૨૫૨-૨૬૩
૭૦.	કુદૃષ્ટિથી ઉત્પન્ન થયેલા પાખંડીઓ	૨૬૩-૨૭૧
૭૧.	ત્રણ પ્રકારના રાગ	૨૭૧-૨૭૩
૭૨.	રાગકેસરીની પત્ની મૂઢતા	૨૭૩-૨૭૬
૭૩.	દ્વેષગજેન્દ્ર	૨૭૬-૨૭૮

ક્રમ	વિષય	પાના નં.
૭૪.	મકરધ્વજ, વેદત્રય અને મકરધ્વજની પત્ની રતિ	૨૭૮-૨૮૮
૭૫.	હાસ્ય, તુચ્છતા અને અરતિ	૨૮૮-૨૯૧
૭૬.	ભય અને હીનસત્વતા	૨૯૧-૨૯૪
૭૭.	શોક અને દારુણ	૨૯૪-૨૯૭
૭૮.	જુગુપ્સા	૨૯૭-૩૦૦
૭૯.	કષાયનું સ્વરૂપ	૩૦૦-૩૦૮
૮૦.	રાગકેસરીનો મંત્રી - વિષયાભિલાષ	૩૦૮-૩૧૬
૮૧.	મહામોહના પરિવારની અનંતતા	૩૧૬-૩૧૮
૮૨.	જ્ઞાનાવરણીય આદિ	૩૧૮-૩૨૫
૮૩.	સામાન્ય અને વિશેષનો ભેદ-અભેદ	૩૨૬-૩૩૨
૮૪.	અપ્રમત્તજનમાં મહામોહ આદિનો અપ્રભાવ	૩૩૨-૩૩૩
૮૫.	અપ્રમાદીઓની મોહ આદિ નાશ કરનારી ભાવનાઓ	૩૩૩-૩૫૫
૮૬.	બહિરંગ અને અંતરંગનો પરસ્પર અનુવેધ	૩૫૫-૩૫૭
૮૭.	વિમર્ષ અને પ્રકર્ષની પ્રતિગમનમાં ઇચ્છા	૩૫૭-૩૫૮

ॐ ह्रीं अर्हं नमः ।
ॐ ह्रीं श्री शंखेश्वरपार्श्वनाथाय नमः ।
ऐं नमः ।

पू. सिद्धर्षिगणि विरचित
उपमितिभवप्रपंचा ङथा

शण्टशः विवेचन

भाग-४

चतुर्थ प्रस्ताव : मानभूषावाटरसनेन्द्रियविपाङ्गवर्णन

रिपुदारणजन्म

श्लोक :-

अथ विख्यातसौन्दर्ये, सपुण्यजनसेविते ।
सिद्धार्थनगरे तत्र, भूपोऽभून्नरवाहनः ॥१॥

रिपुदारणानो जन्म

श्लोकार्थ :-

हवे, विख्यात सौंदर्यवाणा सपुण्यवाणा लोकोथी सेवित सिद्धार्थनगर होते छते त्यां=सिद्धार्थ-
नगरमां नरवाहन राजा हतो. ॥१॥

श्लोक :-

यस्तेजसा सहस्रांशुं, गाम्भीर्येण महोदधिम् ।
स्थैर्येण शैलराजेन्द्रं, जयति स्म महाबलः ॥२॥

श्लोकार्थ :-

जे महाबलवाणो नरवाहन राजा तेजथी सूर्यने, गांभीर्यथी महोदधिने, स्थैर्यथी शैलराजेन्द्रने=
पर्वतोना ईन्द्रने, जिततो हतो. ॥२॥

श्लोक :-

येन बन्धुषु चन्द्रत्वं, शत्रुवंशे कृशानुता ।
प्रदर्शिताऽऽत्मनो नित्यं, धनेन धनदायितम् ॥३॥

श्लोकार्थ :-

जेना वडे अंधुओमां पोतानुं चंद्रपणुं, शत्रुवंशमां अग्निपणुं, धन वडे धनदायित=दानवीरपणुं
हंभेशां अतावायुं छे. ॥३॥

श्लोक :-

तस्य रूपयशोवंशविभवैरनुरूपताम् ।
दधानाऽऽसीन्महादेवी, नाम्ना विमलमालती ॥४॥

श्लोकार्थ :-

तेनी=ते राजनी रुप, यश, वंशना वैभवथी अनुरूपताने धारण करनारी विमलमालती
नामनी महादेवी हती. ॥४॥

श्लोक :-

सा चन्द्रिकेव चन्द्रस्य, पद्मेव जलजन्मनः ।
तस्य राज्ञः सदा देवी, हृदयान्न विनिर्गता ॥५॥

श्लोकार्थ :-

ते चंद्रनी चंद्रिका जेवी, जलमां थनारा पद्मनी जेम ते राजनी देवी सदा हृदयथी हूर थती
नथी. ॥५॥

श्लोक :-

ततोऽगृहीतसङ्केते! तदानीं निजभार्यया ।
सह पुण्योदयेनाऽहं, तस्याः कुक्षौ प्रवेशितः ॥६॥

श्लोकार्थ :-

त्यारपणी हे अगृहीतसंकेता ! त्याचे निजभार्या वडे=भवितव्यता वडे, पुण्योदय साथे हुं=
अनुसुंदर यकवतीनो अणु, तेनी कुक्षिमां=विमलमालतीनी कुक्षिमां, प्रवेश करायो. ॥६॥

श्लोक :-

अथ संपूर्णकालेन, सर्वाऽवयवसुन्दरः ।
निष्क्रान्तोऽहमभिव्यक्तरूपश्छत्रस्तथेतरः ॥७॥

શ્લોકાર્થ :-

હવે સંપૂર્ણકાલથી સર્વાવયવથી સુંદર એવો હું અભિવ્યક્ત રૂપે જન્મ પામ્યો અને ઈતર=પુણ્યોદય,
અગ્રગટ નિષ્કાંત થયો=ઉત્પન્ન થયો. ॥૭॥

શ્લોક :-

તતો મામુપલભ્યાઽસૌ, દેવી વિમલમાલતી ।
સંજાતઃ કિલ પુત્રો મે, પરં હર્ષમુપાગતા ॥૮॥

શ્લોકાર્થ :-

તેથી મને જોઈને આ દેવી વિમલમાલતી ખરેખર મને પુત્ર થયો એ પ્રમાણે પરમ હર્ષને
પામી. ॥૮॥

શ્લોક :-

તતો નિવેદિતો રાજ્ઞે, તુષ્ટોઽસાવપિ ચેતસા ।
સંજાતો નગરાઽઽનન્દઃ, કૃતો જન્મમહોત્સવઃ ॥૯॥

શ્લોકાર્થ :-

તેથી રાજાને નિવેદન કરાયું. આ પણ=રાજા પણ, ચિત્તથી તોષવાળો થયો. નગરમાં આનંદ
થયો, જન્મમહોત્સવ કરાયો. ॥૯॥

શ્લોક :-

મમાપિ ચ સમુત્પન્નો, વિતર્કો નિજમાનસે ।
યથાઽહમનયોઃ પુત્રસ્તાતો માતેતિ તાવુભૌ ॥૧૦॥

શ્લોકાર્થ :-

અને મને પણ નિજ માનસમાં વિતર્ક ઉત્પન્ન થયો. જે પ્રમાણે હું આ બેનો પુત્ર છું અને તે બંને
મારા માતા-પિતા છે. ॥૧૦॥

શ્લોક :-

અથ માસે ગતે પૂર્ણે, મહાનન્દપુરઃસરમ્ ।
તતઃ પ્રતિષ્ઠિતં નામ, મમેતિ રિપુદારણઃ ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થ :-

હવે એક મહિનો પૂર્ણ થયે છે તે મહાઆનંદપૂર્વક મારું નામ રિપુદારણ પ્રતિષ્ઠિત કરાયું. ॥૧૧॥

શૈલરાજજન્મ

શ્લોક :-

નન્દિવર્ધનકાલે યા, મમાડડસીદવિવેકિતા ।
સા ધાત્રી પુનરાયાતા, સ્તનપાયનતત્પરા ॥૧૨॥

શૈલરાજ(માનકષાય)નો જન્મ

શ્લોકાર્થ :-

નંદીવર્ધનકાલમાં જે મારી અવિવેકિતા ધાત્રી હતી, સ્તનપાનમાં તત્પર એવી તે ફરી આવી=રિપુદારણના ભવમાં પ્રાપ્ત થઈ. નંદીવર્ધનમાં જે અવિવેકિતાનો પરિણામ છે તે અંતરંગ ધાત્રી છે અને તે ધાત્રી સ્તનપાન કરાવીને રિપુદારણમાં અવિવેકિતાની પુષ્ટિ કરે છે. તેથી પરમાર્થથી તે અવિવેકિતા તેની ભાવથી ધાવમાતા છે. ॥૧૨॥

શ્લોક :-

ઇતશ્ચ તેન સા ભર્ત્રા, નિજેન પ્રિયકામિના ।
ક્વચિદ્ દ્વેષગજેન્દ્રેણ, સંયોગં સમુપાગતા ॥૧૩॥

શ્લોકાર્થ :-

અને આ બાજુ તે=અવિવેકિતા, પોતાના પતિ પ્રિયકામી એવા તે દ્વેષગજેન્દ્ર સાથે ક્યારેક સંયોગને પામી.

નંદીવર્ધનમાં અવિવેકિતા ધાત્રી રૂપે પ્રગટ થઈ ત્યારે નંદીવર્ધનમાં દ્વેષગજેન્દ્ર સાથે તે અવિવેકિતાનો સંયોગ થયો અને તે અવિવેકિતાને દ્વેષગજેન્દ્ર સાથે પ્રિયકામિતા છે; કેમ કે દ્વેષને કારણે જીવમાં અવિવેકિતા ઉલ્લસિત થાય છે. તેથી રિપુદારણના અંતરંગ પરિવારમાં દ્વેષની પરિણતિ સાથે અવિવેકિતાનો સંબંધ થયો. ॥૧૩॥

શ્લોક :-

યદા ચાપન્નગર્ભાડભૂદેવી વિમલમાલતી ।
તદૈવ દૈવયોગેન, સંજાતા સાડપિ ગર્ભિણી ॥૧૪॥

શ્લોકાર્થ :-

અને જ્યારે તે વિમલમાલતી દેવી પ્રાપ્ત થયેલા ગર્ભવાળી થઈ ત્યારે જ ભાગ્ય યોગથી જ તે પણ=અવિવેકિતા પણ, ગર્ભવાળી થઈ.

રિપુદારણ જ્યારે માતાની કુક્ષિમાં આવ્યો ત્યારે તેનામાં રહેલાં દ્વેષ આપાદક કર્મોના કારણે દ્વેષની પરિણતિ અને અવિવેક આપાદક કર્મોના કારણે અવિવેકિતાની પરિણતિ કંઈક અંશથી પ્રગટ થઈ જેથી તે અવિવેકિતા પણ માનકષાયના પરિણતિવાળા પુત્રની માતા બને છે. ॥૧૪॥

શ્લોક :-

તતો મજ્જન્મકાલે સા, પ્રસૂતા દુષ્ટદારકમ્ ।
ઉન્નામિતમહોરસ્કં, વદનાષ્ટકધારકમ્ ॥૧૫॥

શ્લોકાર્થ :-

તેથી મારા જન્મકાલમાં=રિપુદારણના જન્મકાલમાં, તેણે=અવિવેકિતાએ, ઉન્નામિત કરી છે મોટી છાતી જેણે એવા આઠ મુખને ધારણ કરનારા દુષ્ટ પુત્રને જન્મ આપ્યો. ॥૧૫॥

શ્લોક :-

તં વીક્ષ્ય સા વિશાલાક્ષી, પરં હર્ષમુપાગતા ।
તતશ્ચ ચિન્તયત્યેવં, સ્તિમિતેનાઽન્તરાત્મના ॥૧૬॥

શ્લોકાર્થ :-

તેને જોઈને=માનકષાયરૂપ દુષ્ટ પુત્રને જોઈને, વિશાલ અક્ષીવાળી તે=અવિવેકિતા, હર્ષને પામી=રિપુદારણમાં માનકષાયનો જન્મ થયો તેથી અવિવેકિતા વૃદ્ધિ પામી. અને તેથી સ્તિમિત એવા=સ્થિર અંતરંગ પરિણામવાળી એવી અવિવેકિતા વડે, આ પ્રમાણે વિચારાયું. ॥૧૬॥

શ્લોક :-

અહો મદીયપુત્રસ્ય, કૂટાનિ સુગિરેરિવ ।
મૂર્ધાનોઽષ્ટ વિરાજન્તે, તદિદં મહદ્દ્ભુતમ્ ॥૧૭॥

શ્લોકાર્થ :-

અહો મારા પુત્રનાં સુગિરીનાં=સારા પર્વતોનાં, ફૂટો જેવાં આઠ મસ્તકો શોભે છે. તે કારણથી આ મહાન અદ્ભુત છે.

જીવમાં અવિવેકિતાને કારણે આઠ મુખવાળા પુત્રનો જન્મ તેને પ્રીતિનું કારણ બને છે. ॥૧૭॥

શ્લોક :-

તતઃ સાઽપિ ગતે માસે, નિજસૂનોર્ગુણોચિતમ્ ।
કરોતિ નામ વિખ્યાતં, શૈલરાજ ઇતિ સ્ફુટમ્ ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થ :-

ત્યારપછી તે પણ=અવિવેકિતા પણ, એક માસ ગયે છે તે પોતાના પુત્રનું ગુણને ઉચિત શૈલરાજ એ પ્રમાણે સ્પષ્ટ નામ વિખ્યાત કરે છે. ॥૧૮॥

શ્લોક :-

इतश्च—

सा धात्री स च तत्सूनुरनादावपि सर्वदा ।

ममाऽन्तरङ्गोऽभूदेव, तिरोभूततया परम् ॥૧૯॥

શ્લોકાર્થ :-

અને આ બાબુ તે ધાત્રી અને તેનો તે પુત્ર અનાદિમાં પણ સર્વદા કેવલ તિરોભૂતપણાથી મને અંતરંગ હતો જ.

તે અવિવેકિતા અને માનકષાય મારો અંતરંગ પરિવાર અનાદિનો હતો જ, કેવલ એકેન્દ્રિય આદિમાં કે તુચ્છ ભવોમાં તે તિરોભૂત રૂપે હતા. હવે, તે અવિવેકિતા અને માનકષાય વ્યક્ત રૂપે થયા. ॥૧૯॥

શ્લોક :-

ततः पित्रोर्महानन्दं दधानः सुखलालितः ।

सहैव शैलराजेन, परां वृद्धिमहं गतः ॥૨૦॥

શ્લોકાર્થ :-

ત્યારપછી પિતાને મહાઆનંદને આપતો સુખપૂર્વક લાલન કરાયેલો શૈલરાજની સાથે જ=માનકષાયની સાથે જ, હું પ્રકૃષ્ટ વૃદ્ધિને પામ્યો. ॥૨૦॥

उभयोर्मैत्री

શ્લોક :-

अथाऽतीतेषु वर्षेषु, पञ्चषेषु ततो मया ।

स व्यक्तं रममाणेन, शैलराजो निरीक्षितः ॥૨૧॥

ઉભયની=રિપુદારણ અને શૈલરાજની, મૈત્રી

શ્લોકાર્થ :-

હવે પાંચ વર્ષ અતીત થયે છે તે ત્યારપછી રમતા એવા મારા વડે તે શૈલરાજ=માનકષાય, વ્યક્ત રૂપે જોવાયો. ॥૨૧॥

શ્લોક :-

અનાદિસ્નેહમોહેન, તં દૃષ્ટ્વા મમ માનસે ।
યા પ્રીતિરાસીત્સાઽઽચ્ચ્યાતું, વચનેન ન પાર્યતે ॥૨૨॥

શ્લોકાર્થ :-

અનાદિના સ્નેહના મોહથી=સંસારી જીવને અનાદિ માનકષાય સાથે જે સ્નેહ છે તેના વશથી, તેને જોઈને=શૈલરૂપ માનને જોઈને, મારા માનસમાં જે પ્રીતિ હતી, તે વચનથી પણ કહેવા માટે શક્ય નથી. ॥૨૨॥

શ્લોક :-

વિલોકયન્તં માં વીક્ષ્ય, સ્નિગ્ધદૃષ્ટ્યા સ દારકઃ ।
શઠાઽઽત્મા ચિન્તયત્યેવં, લબ્ધલક્ષ્યઃ સ્વચેતસા ॥૨૩॥

શ્લોકાર્થ :-

સ્નિગ્ધ દૃષ્ટિથી જોતા એવા મને જોઈને તે દારક=શૈલરાજ નામનો માનકષાય શઠાત્મા લબ્ધ-લક્ષ્યવાળો સ્વચિત્તથી આ પ્રમાણે વિચારે છે=માનકષાયે જાણ્યું કે આ મારે વશ છે એ પ્રકારે વિચારીને શઠ એવો માનકષાય આ પ્રમાણે વિચારે છે. ॥૨૩॥

શ્લોક :-

અયે! મામેષ રાજેન્દ્રતનયઃ સ્નિગ્ધચક્ષુષા ।
વિલોકયતિ તન્નૂનં, મમાઽયં વર્તતે વશે ॥૨૪॥

શ્લોકાર્થ :-

અરે ! આ રાજાનો પુત્ર સ્નિગ્ધચક્ષુથી મને જુએ છે તેથી જરૂર આ વશ વર્તે છે=રિપુદારણ માનકષાયને વશ વર્તે છે. ॥૨૪॥

શ્લોક :-

તતો વિસ્ફારિતાઽક્ષોઽસૌ કિલાહં સ્નેહનિર્ભરઃ ।
દર્શયન્નિતિ મે દેહં, સમાલિङ્ગતિ માયયા ॥૨૫॥

શ્લોકાર્થ :-

તેથી વિકસ્પર ચક્ષુવાળો સ્નેહથી નિર્ભર મને દેહને જતાવતો=પોતાનું શરીર જતાવતો, આ માયાથી આલિંગન આપે છે. ॥૨૫॥

શ્લોક :-

તતો મે મોહદોષેણ, સ્ફુરિતં નિજમાનસે ।
અહો ભાવજ્ઞતાઽપ્યસ્ય, ત્રૈલોક્યમતિવર્તતે ॥૨૬॥

શ્લોકાર્થ :-

તેથી મોહના દોષથી મારા નિજમાનસમાં સ્ફુરિત થયું. અહો ! આની=માનકષાયની, ભાવજ્ઞતા પણ ત્રૈલોક્યમાં અતિશય વર્તે છે. ॥૨૬॥

શ્લોક :-

તદિદાર્નીં મયા નૈષ, સ્નિગ્ધો બન્ધુર્વિચક્ષણઃ ।
મોક્તવ્યઃ ક્ષણમપ્યેવં, કૃતશ્ચિત્તે વિનિશ્ચયઃ ॥૨૭॥

શ્લોકાર્થ :-

તે કારણથી હમણાં મારા વડે વિચક્ષણ એવો આ સ્નિગ્ધ બંધુ ક્ષણ પણ મુકાવો જોઈએ નહીં. એ પ્રમાણે ચિત્તમાં નિશ્ચય કરાયો=રિપુદારણના ચિત્તમાં નિશ્ચય કરાયો. ॥૨૭॥

શ્લોક :-

તતસ્તેન સહોદ્યાનકાનનેષુ દિને દિને ।
ક્રીડતઃ સતતં યાતિ, કાલો મે હૃષ્ટચેતસઃ ॥૨૮॥

શ્લોકાર્થ :-

તેથી તેની સાથે ઉદ્યાન, બગીચાઓમાં દિવસે દિવસે ક્રીડાઓ કરતાં હર્ષિત થયેલા ચિત્તવાળા મારો સતત કાલ જાય છે. ॥૨૮॥

શ્લોક :-

ન લક્ષિતં મયા મોહવિત્સ્વલીભૂતચેતસા ।
યથેષ શૈલરાજો મે, પરમાર્થેન વૈરિકઃ ॥૨૯॥

શ્લોકાર્થ :-

મોહથી વિત્સ્વલીભૂત ચિત્તવાળા મારા વડે જે પ્રમાણે આ શૈલરાજ પરમાર્થથી મારો વૈરી છે તે પ્રમાણે જણાયું નહીં.

અનુસુંદર ચક્રવર્તીને વિવેક પ્રગટેલો છે તેથી પૂર્વના રિપુદારણ ભવમાં પોતાને જે ઉત્કટ માનનો પરિણામ હતો તે પરમાર્થથી આત્માનો વૈરી છે. તેવો બોધ છે. તેથી કહે છે રિપુદારણના ભવમાં મોહથી વિત્સ્વળ થયેલા એવા ચિત્તવાળા મારા વડે ત્યારે આ માનકષાય વૈરીભૂત જણાયો નહીં. પરંતુ સ્નિગ્ધ બંધુ રૂપે જણાયો. ॥૨૯॥

શૈલરાજપ્રભાવજાતવિકલ્પા:

શ્લોક :-

તતો દિનેષુ ગચ્છત્સુ, મૈત્રી તેન વિવર્ધતે ।
તત્પ્રભાવાત્પ્રવર્ધન્તે, વિતર્કા મમ માનસે ॥૩૦॥

શૈલરાજના પ્રભાવથી રિપુદારણને ઉત્પન્ન થયેલા વિકલ્પો

શ્લોકાર્થ :-

તેથી દિવસો પસાર થયે છે તેના પ્રભાવથી=શૈલરાજના પ્રભાવથી, મારા માનસમાં વિતર્કો થવા લાગ્યા. ॥૩૦॥

શ્લોક :-

યથા મમોત્તમા જાતિઃ, કુલં સર્વજનાઽધિકમ્ ।
બલં ભુવનવિખ્યાતં, રૂપં ભુવનભૂષણમ્ ॥૩૧॥

શ્લોકાર્થ :-

જે આ પ્રમાણે, મારી ઉત્તમ જાતિ છે. સર્વ જનથી અધિક કુલ છે. ભુવનમાં વિખ્યાત એવું બલ છે. ભુવનનું ભૂષણ એવું રૂપ છે. ॥૩૧॥

શ્લોક :-

સૌભાગ્યં જગદાનન્દમૈશ્વર્યં ભુવનાતિગમ્ ।
શ્રુતં પૂર્વભવાઽભ્યસ્તં, પરિસ્ફુરતિ મેઽગ્રતઃ ॥૩૨॥

શ્લોકાર્થ :-

જગતને આનંદવાળું સૌભાગ્ય છે. ભુવનથી ચઢિયાતું ઐશ્વર્ય છે=ભુવનમાં રહેલા બીજા બધાથી અતિશય ઐશ્વર્ય છે. પૂર્વભવઅભ્યસ્ત શ્રુત મારી આગળ સ્ફુરાયમાન થાય છે. અર્થાત્ શ્રુતજ્ઞાનમાં પોતે અતિ નિપુણ છે. ॥૩૨॥

શ્લોક :-

મઘવાઽપિ પદં સ્વીયં, યદ્દહં પ્રાર્થયે તતઃ ।
દદાત્યેવ ન કાર્યં મે, લાભશક્તિરિયં મમ ॥૩૩॥

શ્લોકાર્થ :-

ઈંદ્ર પણ પોતાનું પદ જો હું પ્રાર્થના કરું તો આપે જ છે. મને કાર્ય નથી=મને ઈંદ્રપદની સાથે કોઈ કાર્ય નથી. આવી મારી લાભશક્તિ છે. ॥૩૩॥

શ્લોક :-

ये चाऽन्येऽपि तपोवीर्यधैर्यसत्त्वादयो गुणाः ।
ते मय्येव वसन्त्युच्चैर्विमुच्य भुवनत्रयम् ॥३४॥

શ્લોકાર્થ :-

અને અન્ય પણ તપ, વીર્ય, ધૈર્ય, સત્ત્વ આદિ ગુણો છે તે ભુવનત્રયને છોડીને મારામાં અત્યંત જ વસે છે. ॥૩૪॥

શ્લોક :-

यदिवा—
यस्येदृशेन मित्रेण, संजातो मम मीलकः ।
तस्य को वर्णयेल्लोके, गुणसम्भारगौरवम्? ॥३५॥

શ્લોકાર્થ :-

અથવા જે આવા મિત્રની સાથે=શૈલરાજ જેવા મિત્રની સાથે, મારો મિલક=સંયોગ થયો છે તેના=શૈલરાજના, ગુણના સમૂહના ગૌરવને લોકમાં કોણ વર્ણન કરી શકે ? અર્થાત્ કોઈ વર્ણન કરી શકે નહીં. ॥૩૫॥

શ્લોક :-

तथाहि—
पुरुषस्य भवेत्तावत्सर्वस्यैकमिहाननम् ।
अयं वक्त्राष्टकेनैव, जयत्येव परं जनम् ॥३६॥

શ્લોકાર્થ :-

તે આ પ્રમાણે – અહીં=સંસારમાં, સર્વ પુરુષનું એક મુખ હોય છે. આ=માનકષાય, આઠ મુખ વડે જ પર જનને જીતે છે=બીજા લોકોને જીતે છે. ॥૩૬॥

શ્લોક :-

तदेष शैलराजो मे, यस्य प्राप्तो वयस्यताम् ।
तस्य नास्ति जगत्यत्र, यत्र संपन्नमञ्जसा ॥३७॥

શ્લોકાર્થ :-

તે કારણથી આ મારો શૈલરાજ જેની મિત્રતાને પ્રાપ્ત કરે તેને આ જગતમાં શીઘ્ર સંપન્ન ન થાય તેવું નથી અર્થાત્ સંપન્ન થાય જ. ॥૩૭॥

શ્લોક :-

તતોઽવલિપ્તચિત્તોઽહં, તાં વિકલ્પપરમ્પરામ્ ।
વર્ધયન્નાત્મનઃ સર્વં, ન્યૂનં મન્યે તદા જનમ્ ॥૩૮॥

શ્લોકાર્થ :-

તેથી અવલિપ્ત ચિત્તવાળો હું તે વિકલ્પ પરંપરાને વધારતો=માનકષાયથી ઉત્પન્ન થયેલ તે વિકલ્પ પરંપરાને વધારતો, પોતાનાથી સર્વ લોકોને ત્યારે બ્યૂન માનું છું. ॥૩૮॥

શ્લોક :-

ઋર્ધ્વીકૃતનિજગ્રીવો, નક્ષત્રાણિ નિભાલયન્ ।
અગ્રતોઽપિ ન પશ્યામિ, મત્તવદ્ગન્ધવારણઃ ॥૩૯॥

શ્લોકાર્થ :-

ઊંચી કરાયેલી પોતાની ગ્રીવાવાળો, નક્ષત્રોને જોતો આગળમાં પણ મતવાળા ગંધહસ્તિને હું જોતો નથી. ॥૩૯॥

શ્લોક :-

આપૂર્ણો ભૂરિવાતેન, વિત્તાત્મા યથા દૃતિઃ ।
તતોઽહં વિચરામિ સ્મ, નિઃસારો મદવિહ્વલઃ ॥૪૦॥

શ્લોકાર્થ :-

ઘણા વાયુથી ભરેલી વિસ્તૃત સ્વરૂપવાળી દૃતિ જે પ્રમાણે આકાશમાં ઊડે છે તે પ્રમાણે નિઃસાર મદવિહ્વલ હું વિચરતો હતો=જેમ વાયુથી ભરાયેલો ફુગ્ગો આકાશમાં ઊડે તેમ નિઃસાર એવા મદથી હું વિચરતો હતો. ॥૪૦॥

શ્લોક :-

ચિન્તયામિ ન મે વન્દ્યઃ, કશ્ચિદસ્તિ જગત્ત્રયે ।
યત્ એતદ્ગુણૈઃ સર્વમધસ્તાન્મમ વર્તતે ॥૪૧॥

શ્લોકાર્થ :-

વિચારું છું જગત્ત્રયમાં મને કોઈ વંધ નથી. જે કારણથી આ ગુણો વડે=શૈલરાજના સંબંધને કારણે થયેલા ગુણો વડે સર્વ જ મારાથી નીચા વર્તે છે. ॥૪૧॥

શ્લોક :-

કો મમાઽન્યો ગુરુર્નૂનમહમેવ ગુણૈર્ગુરુઃ ।
ક એતે દેવસઙ્ઘાતાઃ ? યે મત્તોઽપિ ગુણાધિકાઃ ॥૪૨॥

શ્લોકાર્થ :-

ખરેખર કોણ મારા અન્ય ગુરુ છે ? હું જ ગુણોથી ગુરુ છું. કોણ આ દેવના સમૂહ છે ? જે મારાથી પણ ગુણાધિક છે. ॥૪૨॥

શ્લોક :-

તતોઽગૃહીતસઙ્કેતે! તદાઽહં ગર્વનિર્ભરઃ ।
શૈલસ્તમ્ભસમો નૈવ, કસ્યચિત્પ્રણતિં ગતઃ ॥૪૩॥

શ્લોકાર્થ :-

તેથી હે અગૃહીતસંકેતા ! ત્યારે હું=રિપુદારણ, ગર્વનિર્ભર પર્વતના સ્તંભ જેવો કોઈને નમસ્કાર કરતો ન હતો. ॥૪૩॥

શ્લોક :-

કિञ્ચ—
પ્રણતાઽશેષસામન્તકિરીટાંશુવિરાજિતમ્ ।
ન નતં જાતુચિદ્ ભદ્રે! તાતીયં પાદપઙ્કજમ્ ॥૪૪॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી, નમાતા અશેષ સામંતના મુગટનાં કિરણોથી શોભતા પિતાના પાદકમળને હે ભદ્ર ! ક્યારેય મારાથી નમાયા નહીં. ॥૪૪॥

શ્લોક :-

અશેષજનવન્દ્યાઽપિ, સ્નેહનિર્ભરમાનસા ।
કદાચિદપિ નૈવાઽમ્બા, મયા નૂનં નમસ્કૃતા ॥૪૫॥

શ્લોકાર્થ :-

અશેષ જનવંદ્યા સ્નેહથી નિર્ભર માનસવાળી માતા પણ મારા વડે ખરેખર ક્યારેય પણ નમસ્કાર કરાઈ નહીં. ॥૪૫॥

શ્લોક :-

યે કેચિલ્લૌકિકા દેવા, યાશ્ચાન્યાઃ કુલદેવતાઃ ।
ન તાઃ પ્રણામકામેન, ચક્ષુષાઽપિ મયેક્ષિતાઃ ॥૪૬॥

શ્લોકાર્થ :-

જે કોઈ લૌકિક દેવો, જે અન્ય કુલદેવતા તેઓ પ્રણામની ઇચ્છાથી ચક્ષુ વડે પણ મારા વડે જોવાયા નહીં. ॥૪૬॥

નરવાહનકૃતાનુકૂલતા

શ્લોક :-

તતો માં તાદૃશં વીક્ષ્ય, શૈલરાજસમન્વિતમ્ ।
વર્ધમાનં સ રાજેન્દ્રો, મનસા પર્યચિન્તયત્ ॥૪૭॥

નરવાહનથી કરાયેલી અનુકૂલતા

શ્લોકાર્થ :-

તેથી તેવા પ્રકારના શૈલરાજ સમન્વિત વધતા મને જોઈને તે રાજાએ મનથી વિચાર્યું. ॥૪૭॥

શ્લોક :-

અહો મદીયપુત્રોઽયં, ગાઢં માનધનેશ્વરઃ ।
તદસ્ય લોકો યદ્યાજ્ઞાં, લઙ્ઘયેત કદાચન ॥૪૮॥
તતોઽયં ચિત્તનિર્વેદાન્મન્યમાનોઽવધીરણામ્ ।
માં વિહાય ક્વચિદ્ ગચ્છેત્તદિદં નૈવ સુન્દરમ્ ॥૪૯॥

શ્લોકાર્થ :-

અહો, મારો આ પુત્ર ગાઢ માનધનેશ્વર છે. તે કારણથી લોક આની આજ્ઞાને ક્યારેક ઉલ્લંઘન કરશે તો આ ચિત્તના નિર્વેદથી અપમાનતાને માનતો મને છોડીને ક્યાંક ચાલ્યો જશે. તે કારણથી આ સુંદર નથી જ. ॥૪૮-૪૯॥

શ્લોક :-

જ્ઞાપયિત્વા નરેન્દ્રાદીન્, કુમારચરિતં તતઃ ।
આજ્ઞાવિધેયાનસ્યોચ્ચૈઃ, કરોમિ સકલાનપિ ॥૫૦॥

શ્લોકાર્થ :-

તેથી નરેન્દ્રાદિને કુમારના ચિત્તને જણાવીને હું બધાને પણ આની આજ્ઞા કરનારા અત્યંત કરું. ॥૫૦॥

શ્લોક :-

एवं विचिन्त्य मे तातः, स्नेहनिर्भरमानसः ।
समस्तं तत्करोत्येव, यत्स्वयं परिचिन्तितम् ॥५१॥

શ્લોકાર્થ :-

આ પ્રમાણે વિચારીને સ્નેહનિર્ભર માનસવાળા મારા પિતાએ જે સ્વયં વિચાર્યું, તે સમસ્ત કરે જ છે. ॥૫૧॥

શ્લોક :-

અથ તાતાઽઽજ્ઞયા સર્વે, નરેન્દ્રા નતમસ્તકાઃ ।
બાલસ્યાપિ મમાઽત્યન્તં, કિઙ્કરત્વમુપાગતાઃ ॥૫૨॥

શ્લોકાર્થ :-

આથી તાતની આજ્ઞાથી નત મસ્તકવાળા સર્વ રાજાઓ બાલ પણ એવા મારા અત્યંત કિંકરત્વને પામ્યા. ॥૫૨॥

શ્લોક :-

પ્રધાનકુલજાતા યે, યે ચ વિક્રમશાલિનઃ ।
તેઽપિ માં દેવ દેવેતિ, બ્રુવાણાઃ પર્યુપાસતે ॥૫૩॥

શ્લોકાર્થ :-

જે પ્રધાનકુલમાં થયેલા અને જે શૂરવીર હતા તે પણ દેવ દેવ એ પ્રમાણે બોલતા મારી પર્યુપાસના કરે છે. ॥૫૩॥

શ્લોક :-

યદહં વચ્મિ તત્સર્વો, રાજલોકઃ કૃતાદરઃ ।
જય દેવેતિ લપન્નુચ્ચૈઃ, શિરસા પ્રતિપદ્યતે ॥૫૪॥

શ્લોકાર્થ :-

સર્વ રાજલોક જે હું કહું છું તેને જયદેવ એ પ્રમાણે મસ્તકથી બોલતો=મસ્તક નમાવીને બોલતો, અત્યંત સ્વીકારે છે. ॥૫૪॥

શ્લોક :-

કિઙ્ચાઽત્ર બહુનોક્તેન ? તતોઽમ્બા ચ સબાન્ધવા ।
વીક્ષતે સર્વકાર્યેષ્વધિકં માં પરમાત્મનઃ ॥૫૫॥

શ્લોકાર્થ :-

અને અહીં=મારા માનના વિષયમાં, વધારે શું કહેવું ? પિતા-માતા અને બંધુઓ સર્વ કાર્યોમાં પરમાત્માથી મને અધિક જુએ છે. ॥૫૫॥

શ્લોક :-

સ ચ પુણ્યોદયસ્તત્ર, માહાત્મ્યે મમ કારણમ્ ।
તથાપિ મોહદોષેણ, મયેદં પરિચિન્તિતમ્ ॥૫૬॥

શ્લોકાર્થ :-

અને તે મારા માહાત્મ્યમાં=આ પ્રકારના માન-સન્માનના માહાત્મ્યમાં, તે પુણ્યોદય કારણ છે તોપણ મોહના દોષથી=વિપર્યાસના દોષથી, મારા વડે આ પ્રમાણે વિચારાયું. ॥૫૬॥

શ્લોક :-

અયં મમૈષ યો જાતો, દેવાનામપિ દુર્લભઃ ।
સર્વસ્યાસ્ય પ્રતાપસ્ય, શૈલરાજો વિધાયકઃ ॥૫૭॥

શ્લોકાર્થ :-

દેવોને પણ દુર્લભ જે આ શૈલરાજ મારા આ સર્વ પ્રતાપને કરનાર છે=બધા મને આ પ્રકારે આદર-સત્કાર કરે છે, માન આપે છે તે સર્વનું કારણ મારો આ પરમમિત્ર માનકષાય છે. એ પ્રમાણે મારા વડે મોહદોષથી વિચારાયું. ॥૫૭॥

શૈલરાજદર્શિતસ્તબ્ધચિત્તાખ્યવિલેપનમ્

શ્લોક :-

તતઃ સંતુષ્ટચિત્તેન, શૈલરાજો મયાઽન્યદા ।
પ્રોક્તો વિશ્રમ્ભજલ્પેન, સ્નેહનિર્ભરચેતસા ॥૫૮॥

શૈલરાજ વડે બતાવાયેલ સ્તબ્ધચિત્ત નામનું વિલેપન

શ્લોકાર્થ :-

તેથી સંતુષ્ટ ચિત્તવાળા મારા વડે શૈલરાજ અન્યદા વિશ્વાસના જલ્પ વડે સ્નેહનિર્ભર ચિત્ત વડે કહેવાયો. ॥૫૮॥

શ્લોક :-

વયસ્ય ! યોઽયં(હં. પ્ર) સંપન્નો, લોકમધ્યેઽતિસુન્દરઃ ।
મમ ઋચાતિવિશેષોઽયં, પ્રતાપો હન્ત તાવકઃ ॥૫૯॥

શ્લોકાર્થ :-

હે મિત્ર ! આલોકમાં અતિસુંદર જે મારી ખ્યાતિ વિશેષ પ્રાપ્ત થઈ એ તારો પ્રતાપ છે.

માનકષાય જ્યારે વ્યક્ત રૂપે નથી, પરંતુ અંદરમાં રહેલા માનની પરિણતિને કારણે જીવ માનથી થતા બાહ્ય સત્કારથી જુએ છે ત્યારે તેને વિચાર આવે છે કે આ મારા માનના પરિણામનું જ ઉત્તમ ફળ છે. વસ્તુતઃ માનકષાયથી માન પ્રાપ્ત થતું નથી, સત્કાર પ્રાપ્ત થતો નથી પરંતુ તે પ્રકારનો, જીવને પૂર્વભવનું પુણ્ય છે જેથી લોકમાં તેના માનને પુષ્ટ કરે એવો સત્કાર પ્રાપ્ત થાય છે અને વિપર્યાસને કારણે માનકષાયનું આ ફળ છે તેમ જીવને જણાય છે. ॥૫૯॥

શ્લોક :-

તતશ્ચ—

મદીયવચસા તુષ્ટઃ, શૈલરાજઃ સ્વમાનસે ।

વષ્ટતામુરરીકુર્વન્નિદં વચનમબ્રવીત્ ॥૬૦॥

શ્લોકાર્થ :-

ત્યારપછી મારા વચનથી સ્વમાનસમાં તોષ પામેલો શૈલરાજ વષ્ટતાને સ્વીકાર કરતો=વક્તાને સ્વીકાર કરતો, આ વચન બોલે છે. ॥૬૦॥

શ્લોક :-

કુમાર! પરમાર્થોઽયં, કથ્યતે તવ સામ્પ્રતમ્ ।

યદેવંવિધજલ્પસ્ય, કુમારસ્યેહ કારણમ્ ॥૬૧॥

શ્લોકાર્થ :-

હે કુમાર ! આવા પ્રકારના જલ્પવાળા કુમારને અહીં જે કારણ છે, તને હવે આ પરમાર્થ કહેવાય છે. ॥૬૧॥

શ્લોક :-

યે દુર્જના ભવન્ત્યત્ર, ગુણપૂર્ણ પરં જનમ્ ।

સ્વાભિપ્રાયાઽનુમાનેન, મન્યન્તે દોષપુઞ્જકમ્ ॥૬૨॥

શ્લોકાર્થ :-

જે દુર્જનો અહીં છે, ગુણપૂર્ણ એવા પરજનને=બીજા મનુષ્યને, સ્વઅભિપ્રાયના અનુમાનથી દોષનો પુંજ માને છે.

આ માનકષાય ખરાબ છે એમ જેઓ તને કહે છે તે દુર્જન છે અને તેઓ ગુણપૂર્ણ એવા મને ગુણરૂપે જાણતા નથી. કેવલ સ્વઅભિપ્રાયના અનુમાનથી મને દોષરૂપ માને છે આ પ્રકારે માનકષાયે કુમારને અંતરંગ પ્રેરણા કરી. ॥૬૨॥

શ્લોક :-

ये सज्जना पुनर्धन्यास्ते लोकं दोषपूरितम् ।
स्वाभिसन्धिविशुद्ध्यैव, लक्षयन्ति गुणालयम् ॥६३॥

શ્લોકાર્થ :-

જે સજ્જનો વળી ધન્ય છે, તે દોષપૂરિત લોકને સ્વઅભિપ્રાયની વિશુદ્ધિથી ગુણાલય=ગુણનું ઘર જાણે છે.

રિપુદારણમાં ઊઠેલો માનનો પરિણામ તેને તેની બુદ્ધિ અનુસાર વિપર્યાસ કરાવે તેવાં વચનો કહે છે. તેથી કુમારને માનકષાયવશ જે વિચાર આવે છે તે માનનું કથન છે અને માનકષાય કુમારને કહે છે કે જે દુર્જનો હોય છે એ ગુણપૂર્ણ એવા આ માનકષાયને દોષપુંજ જ જાણે છે; કેમ કે માનકષાયકૃત સર્વત્ર જ તે પૂજાય છે. છતાં માનકષાયવશ જીવને શિષ્ટ પુરુષો દુર્જન જાણે છે અને શિષ્ટ પુરુષો માનકષાયને દોષના પુંજરૂપ કહે છે તે કુમારને અનુચિત જણાય છે અને સજ્જનો ધન્ય છે, તેઓ ઘણા દોષથી યુક્તમાં પણ પોતાના અભિપ્રાયથી તેને ગુણસ્વરૂપ જાણે છે. તેથી માનકષાય તો ગુણનો આલય છે તેથી તેને સજ્જનો ક્યારેય દોષરૂપ જાણે નહીં. આમ રિપુદારણને માનકષાય બુદ્ધિ આપે છે. ॥૬૩॥

શ્લોક :-

एवं च स्थिते—
यद् भासते गुणित्वेन, गुणहीनोऽप्ययं जनः ।
कुमार! तावके चित्ते, सौजन्यं तत्र कारणम् ॥६४॥

શ્લોકાર્થ :-

અને આ પ્રમાણે સ્થિત હોતે છતે, ગુણહીન પણ આ જન જે ગુણિપણા વડે તારા ચિત્તમાં ભાસે છે. હે કુમાર ! ત્યાં સૌજન્ય કારણ છે. ॥૬૪॥

શ્લોક :-

प्रतापस्तावकीनोऽयं, समस्तोऽपि सुनिश्चितम् ।
भावत्कवीर्यविख्याताः, के वयं परमार्थतः ? ॥६५॥

શ્લોકાર્થ :-

તારો આ પ્રતાપ સમસ્ત પણ સુનિશ્ચિત છે. ભાવત્ક વીર્યથી વિખ્યાત અમે શું છીએ ?= કુમારના સદ્ભાવથી ભાવન કરાયેલા વીર્યથી વિખ્યાત અમે પરમાર્થથી શું છીએ ? અર્થાત્ કંઈ નથી. ॥૬૫॥

શ્લોક :-

તદિદં શૈલરાજીયં, વચનં સુમનોહરમ્ ।
આકર્ણ્યાઽહં તદા ભદ્રે! પરં સ્નેહરસં ગતઃ ॥૬૬॥

શ્લોકાર્થ :-

તે આ શૈલરાજનું વચન સુમનોહર સાંભળીને હે ભદ્ર ! અગૃહીતસંકેતા ! ત્યારે હું=રિપુદારણ, સ્નેહરસને પામ્યો=શૈલરાજ ઉપર અત્યંત સ્નેહવાળો થયો. ॥૬૬॥

શ્લોક :-

ચિન્તિતં ચ મયા—
અહો મય્યનુરાગોઽસ્ય, અહો ગમ્भीરચિત્તતા ।
અહો વચનવિન્યાસસ્તથાઽહો ભાવસારતા ॥૬૭॥

શ્લોકાર્થ :-

અને મારા વડે વિચારાયું=રિપુદારણના ભવમાં વિચારાયું. અહો ! મારા ઉપર આને=શૈલરાજને અનુરાગ છે. અહો, ગંભીર ચિત્તતા છે. અહો, વચનવિન્યાસ છે=વચનની કુશળતા છે. અહો, ભાવસારતા છે. ॥૬૭॥

શ્લોક :-

તતો મયાઽભિહિતં—
વચસ્ય! નેદૃશં વાચ્યમુપચારપરં વચઃ ।
મમાગ્રતો યતો જ્ઞાતં, માહાત્મ્યં તાવકં મયા ॥૬૮॥

શ્લોકાર્થ :-

તેથી મારા વડે=રિપુદારણ વડે કહેવાયું. હે મિત્ર ! આવા પ્રકારનું ઉપચારમાં તત્પર વચન મારી આગળ કહેવું નહીં. જે કારણથી તારો માહાત્મ્ય મારા વડે જણાયો છે. ॥૬૮॥

શ્લોક :-

તતો હર્ષવશાત્તેન, શૈલરાજેન જલ્પિતમ્ ।
પ્રસાદપરમે નાથે, ભૃત્યાનાં કિં ન સુન્દરમ્? ॥૬૯॥

શ્લોકાર્થ :-

તેથી હર્ષના વશથી તે શૈલરાજ વડે કહેવાયું. પ્રસાદતત્પર નાથ હોતે છતે, ભૃત્યોને શું સુંદર નથી ? ॥૬૯॥

શ્લોક :-

અન્યચ્ચ—

યદિ સમ્ભાવના જાતા, ભવતાં માદૃશો જને ।

તતો મે પરમં ગુહ્યં, ભવદ્ભિરનુમન્યતામ્ ॥૭૦॥

શ્લોકાર્થ :-

અને બીજું તમને મારા જેવા જનમાં સમ્યક્ ભાવના થઈ છે=સમ્યક્ આદર થયો છે, તો મારું પરમ ગુહ્ય તમારા વડે સ્વીકારાવું જોઈએ. ॥૭૦॥

શ્લોક :-

વિદ્યતે મમ સદ્વીર્યં, હૃદયસ્યાઽવલેપનમ્ ।

તન્નિજે હૃદયે દેયં, કુમારેણ પ્રતિક્ષણમ્ ॥૭૧॥

શ્લોકાર્થ :-

મારા સદ્વીર્યવાળું હૃદયનું અવલેપન વિદ્યમાન છે. તે બિજ હૃદયમાં કુમાર વડે પ્રતિક્ષણ દેવું જોઈએ. ॥૭૧॥

મયાઽભિહતં, કુતસ્તદવાપ્તં ભવતા ? કો વા તસ્ય હૃદયાઽવલેપનસ્ય પ્રભાવઃ ? इति શ્રોતુમિચ્છામિ । શૈલરાજેનાભિહતં—કુમાર ! ન કુતશ્ચિદપિ તદવાપ્તં મયા, કિં તર્હિ ? સ્વકીયેનૈવ વીર્યેણ જનિતં, નામતઃ પુનઃ સ્તબ્ધચિત્તં તદભિધીયતે, પ્રભાવં તુ તસ્યાઽનુભવદ્વારેણૈવ વિજ્ઞાસ્યતિ કુમારઃ, કિં તેનાઽઽવેદિતેન ? મયાઽભિહતં—યદ્વયસ્યો જાનીતે । તતઃ સમર્પિતં મમાઽન્યદા શૈલરાજેન તદાત્મીયં હૃદયાવલેપનં, વિલિપ્તં મયા હૃદયં, જાતોઽહં ગાઢતરમુલ્લમ્બિતભૂતતસ્કરાઽઽકારધારિતયા નમનરહિતઃ, તતસ્તથાભૂતં મામવલોક્ય સુતરાં પ્રણતિપ્રવણાઃ સંપન્નાઃ સામન્તમહત્તમાદયઃ, તાતોઽપિ સપ્રણામં મામાલાપયતિ સ્મ, તથાઽમ્બાઽપિ સ્વામિનમિવ માં વિજ્ઞપયતિ સ્મ । તતઃ સંજાતો મે હૃદયાવલેપનપ્રભાવે સમ્પ્રત્યયઃ, સંપન્ના સ્થિરતરા શૈલરાજે પરમબન્ધુબુદ્ધિરિતિ ।

મારા વડે=રિપુદારણ વડે, કહેવાયું — ક્યાંથી તારા વડે તે પ્રાપ્ત કરાયું ? શું નામવાળું છે ? અને તે હૃદયલેપનો શું પ્રભાવ છે ? એ સાંભળવા ઈચ્છું છું. શૈલરાજ વડે કહેવાયું — હે કુમાર ! તે=હૃદયનો લેપ, કોઈનાથી પણ મારા વડે પ્રાપ્ત કરાયો નથી ? તો શું ? એથી કહે છે. પોતાના વીર્યથી જ=માનકષાયના વીર્યથી જ, જનિત છે. નામથી વળી તે=તે લેપ, સ્તબ્ધચિત્ત કહેવાય છે. તેનો પ્રભાવ અનુભવ દ્વારા જ કુમાર જાણશે. તેના કથન વડે શું ? મારા વડે=રિપુદારણ વડે, કહેવાયું — મિત્ર જે જાણે છે. તેથી મને અલ્પદા શૈલરાજ વડે તેનું આત્મીય હૃદયનું અવલેપન સમર્પણ કરાયું. મારા વડે હૃદય વિલિપ્ત કરાયું. હું ગાઢતર ઉલ્લમ્બિતભૂત તસ્કરના આકારના ધારિતપણાથી નમન રહિત થયો.

તેથી તેવા પ્રકારના મને જોઈને અત્યંત નમનમાં તત્પર સામંત મહત્તમ આદિ થયા. પિતા પણ પ્રણામ સહિત મને બોલાવતા હતા. માતા પણ સ્વામીની જેમ મને વિજ્ઞાત કરતી હતી. તેથી હૃદયના અવલેપનના પ્રભાવમાં મને વિશ્વાસ થયો. શૈલરાજમાં પરમબંધુ બુદ્ધિ સ્થિરતર પ્રાપ્ત થઈ.

ભાવાર્થ :-

અનુસુંદર ચક્રવર્તીનો જીવ નંદીવર્ધનના ભવ પછી અનંતકાળ દુર્ગતિઓમાં ભટકીને આભીરનો જીવ થાય છે. આભીરના ભવમાં કંઈક ભદ્રક પ્રકૃતિ થઈ. તેથી દાનધર્મ કરીને પુણ્ય અર્જન કર્યું તોપણ વિપર્યાસ બુદ્ધિ સહેજ પણ મંદ થઈ નહીં તેથી ગાઢ વિપર્યાસ બુદ્ધિથી યુક્ત દાનધર્મના કારણે વિપર્યાસ આપાદક મિથ્યાત્વથી યુક્ત પુણ્યપ્રકૃતિને કારણે રાજકુળમાં જન્મે છે. વળી પુણ્યનો ઉદય સહવર્તી છે તેથી સુંદર દેહ આદિથી યુક્ત મનુષ્યભવ મળે તોપણ નંદીવર્ધનના કાળમાં જે અવિવેકિતા તેનામાં હતી તે જ અવિવેકિતા નામની ધાત્રી અન્ય ભવોમાં પ્રચ્છન્ન થયેલી તે ફરી રિપુદારણ ભવમાં અભિવ્યક્ત થાય છે. અને રિપુદારણના જન્મકાળમાં જ તેનામાં રહેલી અવિવેકિતાની પરિણતિને કારણે અને દ્વેષગજેન્દ્રના સંબંધને કારણે થયેલો દુષ્ટ પુત્ર પ્રગટ થાય છે જે માનના પરિણામ રૂપ છે.

આનાથી એ ફલિત થાય કે આત્મામાં રહેલી અવિવેકિતા અને દ્વેષનો પરિણામ તે બેનો યોગ થવાથી જીવમાં જેમ ક્રોધનો પરિણામ થાય છે તેમ કોઈક જીવમાં માનનો પરિણામ પ્રગટ થાય છે. આથી જ નંદીવર્ધનના ભવમાં અવિવેકિતા અને દ્વેષના પરિણામના કારણે જ પ્રધાનરૂપે ક્રોધનો પરિણામ હતો છતાં કંઈક માનનો પરિણામ હતો જ. પરંતુ તે ભવમાં પ્રધાન ક્રોધનો પરિણામ હતો. અને આનુષંગિક માનનો પરિણામ થતો હતો.

રિપુદારણના ભવમાં અવિવેકિતા અને દ્વેષના પરિણામના સંયોગથી માનનો પરિણામ મુખ્ય થાય છે, ક્રોધનો પરિણામ પણ તત્સહવર્તી હોય જ છે, આથી જ લેશ માન ન મળે તો ક્રોધ ભભૂકે છે તોપણ પ્રસ્તુત ભવમાં પ્રધાનરૂપે માન અતિશય છે જેનાથી જ સર્વ અનર્થોની પ્રાપ્તિ રિપુદારણને થશે; કેમ કે કોઈપણ કષાય અતિશય હોય ત્યારે તે ક્લિષ્ટ ભાવોને ઉત્પન્ન કરે છે અને માનકષાયના આઠ પ્રકારના પરિણામો છે તેથી તે આઠ મુખવાળો છે તેમ કહેલ છે. વળી જીવમાં રહેલી અવિવેકિતાને તે માનકષાય અત્યંત પ્રીતિકર હોય છે તેથી અવિવેકિતા નામની તેની માતાને પોતાના પુત્રનાં આઠ મુખો જોઈને હર્ષ થાય છે. અને માનકષાય પર્વત જેવો અક્કડ હોય છે તેથી તેનું નામ શૈલરાજ પાડ્યું. અને પુત્રને અતિમાનવાળો જોઈને માતા-પિતા તેનું ચિત્ત ઘવાય નહીં, તે રીતે જે સર્વ વર્તન કરે છે તે પરમાર્થથી રિપુદારણનો પુણ્યનો ઉદય છે. તેને કારણે સર્વ અનુકૂળ વર્તે છે, છતાં રિપુદારણને તીવ્ર વિપર્યાસ હોવાને કારણે માનકષાયનું તે ફળ છે તેમ દેખાય છે.

વળી જ્યારે જ્યારે તે માનકષાય વિપાકરૂપે ઉદયમાં આવે છે ત્યારે ત્યારે તે માનથી સર્વને તુચ્છ ગણે છે અને જ્યારે એવો પ્રસંગ નથી ત્યારે તે જીવ માનની પ્રકૃતિને કારણે જે વિચારો કરે છે તે શૈલરાજ સાથેનો જલ્પ=વિદ્યા વિષયક પરીક્ષા, છે, તેથી પોતાના માનકષાયથી જ પોતાને સર્વસુખ થાય છે તેવા

વિચારો રિપુદારણ કરે છે. માનકષાય જ તેને સર્વત્ર નમન કરતાં અટકાવે છે તેથી માતાને, પિતાને, ગુરુજનને કોઈને તે નમવા તૈયાર થતો નથી. પરંતુ સર્વ કરતાં હું અધિક છું તેમ પોતાને માને છે અને તેના માનને કારણે રાજા વગેરે જેમ જેમ અનુકૂળ થાય છે તેમ તેમ તેનો વિપર્યાસ સ્થિર થાય છે કે આ માનકષાય મારો પરમમિત્ર છે અને તેવી સ્થિર બુદ્ધિ થવાને કારણે પાછળથી તે રિપુદારણ સ્તબ્ધ ચિત્તવાળો બને છે. તે ચિત્તમાં વર્તતા માનકષાયના પરિણામના પ્રકર્ષનું જ કાર્ય છે. અને પુણ્યના સહકારના કારણે તેના માન-કષાયને અનુરૂપ સર્વ લોકો અધિક અધિક વર્તન કરે છે તેમ તેમ રિપુદારણનો વિપર્યાસ તીવ્ર બને છે. તેથી રિપુદારણને માનકષાય જ સર્વ કલ્યાણનું કારણ દેખાય છે, પરંતુ તત્ત્વને જોવાને અભિમુખ લેશ પણ ચિત્ત પ્રવર્તતું નથી. તેથી શૈલરાજને પરમબંધુ બુદ્ધિથી જ રિપુદારણ સ્વીકારે છે.

દુષ્ટાશયાદિપુત્રમૃષાવાદસ્ય પ્રભાવઃ

શ્લોક :-

ઇત્શ્ચાઽન્યદા ગતોઽહમન્તરઙ્ગે ક્લિષ્ટમાનસાઽભિધાને નગરે, તચ્ચ કીદૃશમ્?

આવાસઃ સર્વદુઃખાનાં, નષ્ટધર્મેર્નિષેવિતમ્ ।

કારણં સર્વપાપાનાં, દુર્ગતિદ્વારમઞ્જસા ॥૧॥

દુષ્ટઆશયાદિનું વર્ણન અને તેના પુત્ર મૃષાવાદનો પ્રભાવ

શ્લોકાર્થ :-

અને આ બાજુ અન્ય કાળે હું અંતરંગ ક્લિષ્ટમાનસ નામના નગરમાં ગયો=તેવા નિમિત્તને પામીને રિપુદારણના ચિત્તમાં ક્લિષ્ટ માનસ નામની પરિણતિ પ્રગટ થઈ તે રૂપ નગરમાં હું=રિપુદારણ, ગયો. અને તે નગર કેવું છે ? તેથી કહે છે.

સર્વ દુઃખોનો આવાસ છે=ક્લિષ્ટ ચિત્તકાળમાં કષાયોનાં દુઃખો મળે છે, આગામીમાં દુર્ગતિઓનાં દુઃખો મળે છે તેનું સ્થાન તે નગર છે. નષ્ટધર્મવાળા જીવો વડે સેવાયેલું છે. સર્વ પાપોનું કારણ છે. શીઘ્ર દુર્ગતિઓનું દ્વાર છે. ॥૧॥

શ્લોક :-

તત્ર ચ નગરે દુષ્ટાશયો નામ રાજા । સ ચ કીદૃશઃ ?

ઉત્પત્તિભૂમિર્દોષાણામાકરઃ ક્લિષ્ટકર્મણામ્ ।

સદ્વિવેકનરેન્દ્રસ્ય, મહાઽરિઃ સ નરાધિપઃ ॥૨॥

શ્લોકાર્થ :-

તે નગરમાં દુષ્ટ આશય નામનો રાજા છે. અને તે=દુષ્ટ આશય નામનો રાજા, કેવો છે ? તેથી કહે છે -

દોષોની ઉત્પત્તિભૂમિ છે, કિલિષ્ટ કર્મોની ખાણ છે. સદ્વિવેક નરેન્દ્રનો મહાશત્રુ તે રાજા છે. ॥૨॥

શ્લોક :-

તસ્ય ચ રાજો જઘન્યતા નામ દેવી, સા ચ કીદૃશી ?
નરાધમાનાં સાઽભીષ્ટા, વિદ્વદ્ભિઃ પરિનિન્દિતા ।
પ્રવર્તિકા ચ સા દેવી, સર્વેષાં નિન્દ્યકર્મણામ્ ॥૩॥

શ્લોકાર્થ :-

અને તે રાજાની જઘન્યતા નામની દેવી છે. અને તે કેવી છે ? એથી કહે છે –
નરાધમોને તે=જઘન્યતા, અભીષ્ટ છે, વિદ્વાનો વડે પરિનિન્દિત કરાઈ છે અને તે દેવી સર્વ નિંદ્ય કર્મોની પ્રવર્તિકા છે. ॥૩॥

શ્લોક :-

તયોશ્ચ જઘન્યતાદુષ્ટાશયયોર્દેવીનૃપયોરત્યન્તમભીષ્ટોઽસ્તિ મૃષાવાદો નામ તનયઃ । સ ચ કીદૃશઃ ?
સમસ્તભૂતસદ્ઘસ્ય, વિશ્વાસચ્છેદકારકઃ ।
નિઃશેષદોષપુઞ્જત્વાદ્ ગર્હિતશ્ચ વિચક્ષણૈઃ ॥૪॥

શ્લોકાર્થ :-

અને તે જઘન્યતા અને દુષ્ટ આશય રૂપ દેવી અને રાજાને અત્યંત અભીષ્ટ મૃષાવાદ નામનો પુત્ર છે અને તે કેવા પ્રકારનો છે ? તેથી કહે છે –
સમસ્ત જીવ સમૂહના વિશ્વાસનો છેદ કરનાર છે અને નિઃશેષ દોષનું પુંજપણું હોવાથી વિચક્ષણ પુરુષો વડે ગર્હિત છે. ॥૪॥

શ્લોક :-

શાઠ્યપૈશુન્યદૌર્જન્યપરદ્રોહાદિતસ્કરાઃ ।
તં રાજપુત્રં સેવન્તે, સદનુગ્રહકામ્યયા ॥૫॥

શ્લોકાર્થ :-

શાઠ્ય, પૈશુન્ય, દૌર્જન્ય, પરદ્રોહ આદિ તસ્કરો તે રાજપુત્રને=મૃષાવાદ રૂપ રાજપુત્રને, સદ્ અનુગ્રહની કામનાથી સેવે છે. ॥૫॥

શ્લોક :-

સ્નેહો મૈત્રી પ્રતિજ્ઞા ચ, તથા સમ્પ્રત્યયશ્ચ યઃ ।
એતેષાં શિષ્ટલોકાનાં, રાજસૂનુરસૌ રિપુઃ ॥૬॥

શ્લોકાર્થ :-

આ શિષ્ટ લોકોનાં જે સ્નેહ, મૈત્રી, પ્રતિજ્ઞા, સમ્પ્રત્યય=સંવેગ શ્રદ્ધા છે, તેઓનો આ રાજપુત્ર=મૃષાવાદ નામનો રાજપુત્ર, શત્રુ છે. ॥૬॥

શ્લોક :-

પિતાઽસૌ વ્રતલોપસ્ય, મર્યાદાયા મહારિપુઃ ।
અયશોવાદતૂર્યસ્ય, સદાસ્ફાલનતત્પરઃ ॥૭॥

શ્લોકાર્થ :-

વ્રતલોપનો આ=મૃષાવાદ પિતા છે. મર્યાદાનો મહાશત્રુ છે. અયશવાદરૂપ વાર્જિત્રના સદા આસ્ફાલનમાં તત્પર છે. ॥૭॥

શ્લોક :-

યે કેચિન્નરકં યાન્તિ, તસ્ય નિર્દેશકારિણઃ ।
સ એવ પ્રગુણં માર્ગં, તેષાં દર્શયિતું ક્ષમઃ ॥૮॥

શ્લોકાર્થ :-

તેની=મૃષાવાદની આજ્ઞાને કરનારા એવા જે કોઈ નરકમાં જાય છે તેઓને તે જ=મૃષાવાદ જ, પ્રગુણમાર્ગને બતાવવા સમર્થ છે=નરકમાં જવાના પ્રબલ માર્ગને બતાવવા સમર્થ છે. ॥૮॥

મૃષાવાદમૈત્રીજન્યવિકારાઃ

તતો દૃષ્ટોઽસૌ મયા દુષ્ટાશયો નરેન્દ્રઃ, તત્પાર્શ્વવર્તિની ચ વિલોકિતા સા જઘન્યતા મહાદેવી । તયોશ્ચાઽગ્રતો વર્તમાનો નિર્વર્ણિતો મયા તયોરેવ ચરણશુશ્રૂષાકરણપરાયણઃ સ મૃષાવાદો રાજદારકઃ તતો વિહિતપ્રતિપત્તિઃ સ્થિતસ્તન્નાહં કિયન્તમપિ કાલં, મહામોહવિમોહિતમાનસેન ચ મયા ન લક્ષિતં તદા તેષાં નગરરાજેન્દ્રમહાદેવીદારકાણાં સમ્બન્ધિ સ્વરૂપં, ગૃહીતોઽપિ પરમબન્ધુબુદ્ધ્યા વિશેષતઃ પ્રતિપન્નો વ્યસ્યતયા મૃષાવાદઃ, પ્રાપ્તઃ પ્રકર્ષગતિં તેન સહ પ્રેમાઽઽબન્ધઃ, દૃષ્ટોઽસૌ શરીરાદભિન્નરૂપતયા, તતશ્ચાઽઽનીતઃ સ મયા મૃષાવાદઃ સ્વસ્થાને, તતસ્તેન સહ લલમાનસ્ય મે સમુત્પદ્યન્તે સ્મ મનસીદૃશા વિતર્કાઃ,

મૃષાવાદની મૈત્રીજન્ય રિપુદારણને થયેલા વિકારો

ત્યારપછી=રિપુદારણ જ્યારે ક્લિષ્ટ માનસ નામના નગરમાં ગયો ત્યારપછી, આ દુષ્ટ આશય રાજા મારા વડે=રિપુદારણ વડે, જોવાયો. તેના પાસે રહેલી તે જઘન્યતા મહાદેવી જોવાઈ. તે બેની

આગળ=દુષ્ટ અભિસંધિ અને જઘન્યતા દેવીની આગળ વર્તતો તે બેની જ=દેવ-દેવીની જ, ચરણ શુશ્રૂષા કરવામાં પરાયણ તે મૃષાવાદ નામનો રાજપુત્ર મારા વડે જોવાયો. ત્યારપછી=રિપુદારણ તે મૃષાવાદને જુએ છે ત્યારપછી, વિહિત પ્રતિપત્તિવાળો ત્યાં=અંતરંગ નગરમાં, હું કેટલોક કાળ રહ્યો=દુષ્ટ અભિસંધિ સાથે, જઘન્યતા સાથે અને મૃષાવાદ સાથે ઉચિત સંભાષણ રૂપ વ્યવહાર કરવા રૂપ વિહિત પ્રતિપત્તિવાળો હું અંતરંગ દુષ્ટ અભિસંધિ નગરમાં કેટલોક કાળ રહ્યો. મહામોહથી વિમોહિત માનસવાળા મારા વડે=રિપુદારણ વડે, ત્યારે તે નગર, રાજેન્દ્ર, મહાદેવી અને તેના પુત્રના સંબંધવાળું સ્વરૂપ જાણાયું નહીં. પરમબંધુ બુદ્ધિથી ગ્રહણ કરાયેલો પણ મૃષાવાદ વિશેષથી મિત્રપણારૂપે મારા વડે સ્વીકારાયો. તેની સાથે પ્રેમનો બંધ પ્રકર્ષગતિને પામ્યો=મૃષાવાદની સાથે રિપુદારણને ગાઢ પ્રીતિ પ્રકર્ષને પામી. આ=મૃષાવાદ, શરીરથી અભિન્ન રૂપપણાથી જોવાયો. અને તેથી મારા વડે સ્વસ્થાનમાં તે મૃષાવાદ લઈ જવાયો. ત્યારપછી તેની સાથે રમતા એવા મારા મનમાં આવા વિતર્કો ઉત્પન્ન થયા.

શ્લોક :-

યદુત—

નૂનં વિદિતસારોઽહમહમેવ વિચક્ષણઃ ।

શેષઃ સર્વઃ પશુપ્રાયો, મુગ્ધબુદ્ધિરયં જનઃ ॥૧॥

શ્લોકાર્થ :-

તે 'યદુત'થી બતાવે છે. ખરેખર, હું વિદિતસારવાળો છું=તત્ત્વને જાણનારો છું. હું વિચક્ષણ છું. શેષ સર્વ મુગ્ધ બુદ્ધિવાળો આ જન પશુપ્રાયઃ છે. ॥૧॥

શ્લોક :-

યસ્ય મે સર્વસમ્પત્તિકારકો મિત્રતાં ગતઃ ।

સર્વદાઽયં મૃષાવાદઃ, સ્નેહેન હૃદિ વર્તતે ॥૨॥

શ્લોકાર્થ :-

જે મને સર્વ સંપત્તિકારક, મિત્રતાને પામેલો આ મૃષાવાદ સર્વદા સ્નેહથી હૃદયમાં વર્તે છે. ॥૨॥

શ્લોક :-

અસદ્ભૂતપદાર્થોઽપિ, સદ્બુદ્ધિં જનયામ્યહમ્ ।

સદ્ભૂતમપ્યસદ્ભૂતં, દર્શયામિ સુહૃદ્બલાત્ ॥૩॥

શ્લોકાર્થ :-

અસદ્ભૂત પદાર્થમાં પણ હું સદ્બુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરું છું. સદ્ભૂત વસ્તુને પણ મિત્રના બળથી=મૃષાવાદરૂપ મિત્રના બળથી, અસદ્ભૂત બતાવું છું. ॥૩॥

શ્લોક :-

કૃતં પ્રત્યક્ષમપ્યુચ્ચૈર્મહાસાહસમાત્મના ।
વરમિત્રપ્રસાદેન, લગયામિ પરે જને ॥૪॥

શ્લોકાર્થ :-

પ્રત્યક્ષ પણ અત્યંત મહાસાહસવાળું પોતાના વડે કરાયેલું વરમિત્રના પ્રસાદથી=મૃષાવાદરૂપ મિત્રના પ્રસાદથી, પરજનમાં હું જોડી શકું છું. ॥૪॥

શ્લોક :-

ચૌર્યં વા પારદાર્યં વા, કુર્વતોઽપિ યથેચ્છયા ।
કુતોઽપરાધગન્થોઽપિ, મમ યાવદયં સુહૃત્ ? ॥૫॥

શ્લોકાર્થ :-

ચૌર્ય અને પારદાર્યને યથેચ્છાથી કરતાં પણ મને જ્યાં સુધી આ મિત્ર છે ત્યાં સુધી અપરાધની ગંધ પણ ક્યાંથી થાય ? ॥૫॥

શ્લોક :-

સ્વાર્થસિદ્ધિઃ કુતસ્તેષામ્ ? યેષામેષ ન વિદ્યતે ।
અતો મૂર્ખા અમી લોકાઃ, સ્વાર્થભ્રંશો હિ મૂર્ખતા ॥૬॥

શ્લોકાર્થ :-

જેઓને આ=મૃષાવાદ મિત્ર વિદ્યમાન નથી, તેઓને સ્વાર્થસિદ્ધિ ક્યાંથી હોય ? આથી આ લોકો મૂર્ખાઓ છે, હિ=જે કારણથી, સ્વાર્થનો ભ્રંશ મૂર્ખતા છે. ॥૬॥

શ્લોક :-

વિગ્રહેઽપિ ક્વચિત્સન્ધિં, સન્ધાવપિ ચ વિગ્રહમ્ ।
મૃષાવાદપ્રસાદેન, ઘટયામિ યથેચ્છયા ॥૭॥

શ્લોકાર્થ :-

વિગ્રહમાં પણ ક્યારેક સંધિને અને સંધિમાં પણ વિગ્રહને=ઝઘડાને, મૃષાવાદના પ્રસાદથી ઈચ્છા પ્રમાણે હું કરી શકું છું. ॥૭॥

શ્લોક :-

યત્કિઞ્ચિચ્ચિન્તયામ્યત્ર, વસ્તુ લોકેઽતિદુર્લભમ્ ।
વરમિત્રપ્રસાદેન, સર્વં સંપદ્યતે મમ ॥૮॥

શ્લોકાર્થ :-

જે કાંઈ અતિદુર્લભ વસ્તુ આ લોકમાં હું ચિંતવન કરું છું, વરમિત્રના પ્રસાદથી મને સર્વ પ્રાપ્ત થાય છે. ॥૮॥

શ્લોક :-

મયા પુણ્યૈરવાપ્તોઽયમયમેવ ચ મે સુહૃત્ ।
 एष एव जगद्वन्द्वो, यथेष्टफलदायकः ॥૯॥

શ્લોકાર્થ :-

મારા પુણ્ય વડે કરીને આ=મૃષાવાદ, પ્રાપ્ત થયો છે. આ જ મારો મિત્ર છે. આ જ યથેષ્ટ ફલને દેનારો જગતવંદ્ય છે=પોતાના ઈચ્છિત ફલને દેનારો મૃષાવાદ જગત માટે સેવવા યોગ્ય છે. ॥૯॥

શ્લોક :-

તતોઽગૃહીતસઙ્કેતે! મયા મોહહતાત્મના ।
 कुविकल्पैर्मनस्तत्र, मृषावादे प्रतिष्ठितम् ॥૧૦॥

શ્લોકાર્થ :-

તેથી હે અગૃહીતસંકેતા ! મોહથી હણાયેલા સ્વરૂપવાળા મારા વડે=અનુસુંદર ચક્રવર્તીના જીવ રિપુદારણ વડે, તે મૃષાવાદમાં કુવિકલ્પોથી મન પ્રતિષ્ઠિત કરાયું. ॥૧૦॥

શ્લોક :-

तद्वशेन च येऽनर्थाः, संपद्यन्तेऽतिदारुणाः ।
 पुण्योदयप्रभावेण, ते यान्ति विलयं तदा ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થ :-

અને તેના વશથી=મૃષાવાદના વિષયમાં કુવિકલ્પો કરાયા તેના વશથી, જે અતિદારુણ અનર્થો થાય છે તે પુણ્યોદયના પ્રભાવથી ત્યારે વિલયને પામે છે. ॥૧૧॥

શ્લોક :-

अहं तु तत्र जाने स्म, महामोहवशं गतः ।
 ततस्तत्र मृषावादे, पश्यामि गुणमालिकाम् ॥૧૨॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી, મહામોહને વશ થયેલો હું તેને જાણતો ન હતો, તેથી=મહામોહને કારણે મૃષાવાદમાં અનર્થને જાણતો ન હતો તેથી, તે મૃષાવાદમાં ગુણના સમૂહને હું જોઉં છું. ॥૧૨॥

કલાચાર્યે વ્યવહારવૈપરીત્યમ્

શ્લોક :-

एवं च वर्तमानस्य, वयस्यद्वययोगतः ।
कलाग्रहणकालो मे, संप्राप्तः क्रमशोऽन्यदा ॥१३॥

કલાચાર્યને વિશે - વ્યવહારની વિપરીતતા

શ્લોકાર્થ :-

અને આ રીતે બે મિત્રોના યોગથી વર્તતા=માન અને મૃષાવાદરૂપ બે મિત્રોના યોગથી વર્તતા, મને કમથી અન્યદા કલાગ્રહણનો કાલ પ્રાપ્ત થયો. ॥૧૩॥

શ્લોક :-

ततस्तातेन संपूज्य, कलाचार्यं विधानतः ।
तस्यार्पितोऽहं सद्भक्त्या, महानन्दपुरःसरम् ॥१४॥

શ્લોકાર્થ :-

તેથી=મારો કલાગ્રહણનો કાલ પ્રાપ્ત થયો તેથી, પિતા વડે વિધિથી કલાચાર્યને પૂજીને મહા-આનંદપૂર્વક સદ્ભક્તિથી=કલાચાર્ય પ્રત્યે બહુમાનની બુદ્ધિથી, તેને=કલાચાર્યને, હું અર્પણ કરાવ્યો. ॥૧૪॥

શ્લોક :-

उक्तश्चाऽहं गुरुः पुत्र! तवाऽयं ज्ञानदायकः ।
अतः पादौ प्रणम्याऽस्य, शिष्यभावं समाचर ॥१५॥

શ્લોકાર્થ :-

અને હું કહેવાયો=રિપુદારણ કહેવાયો. હે પુત્ર ! તારા આ જ્ઞાનદાયક ગુરુ છે. આથી આમના પગોમાં પ્રણામ કરીને શિષ્યભાવ સ્વીકાર કર. ॥૧૫॥

શ્લોક :-

मयोक्तं तात! मुग्धोऽसि, यो मामेवं प्रभाषते ।
वराकः किं विजानीते, नूनमेष ममाऽग्रतः ? ॥१६॥

શ્લોકાર્થ :-

મારા વડે=રિપુદારણ વડે, કહેવાયું. હે તાત ! તું મુગ્ધ છો. જે મને આ પ્રમાણે કહે છે ખરેખર, મારી આગળ આ વરાક એવા ગુરુ શું જાણે છે ? ॥૧૬॥

શ્લોક :-

ગુરુરન્યસ્ય લોકસ્ય, સ્યાદેષ ન તુ માદૃશામ્ ।
અતો નાડહં પતામ્યસ્ય, પાદયોઃ શાસ્ત્રકામ્યયા ॥૧૭॥

શ્લોકાર્થ :-

અન્ય લોકના આ ગુરુ થાય. મારા જેવાના નહીં. આથી શાસ્ત્રની કામનાથી આમના પગમાં હું પડું નહીં. ॥૧૭॥

શ્લોક :-

કેવલમ્—
ભવતામનુરોધેન, ગૃહ્ણામિ, સકલાઃ કલાઃ ।
મદીયવિનયો નૂનમસ્ય સ્યાન્માતૃલોહિતમ્ ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થ :-

કેવલ તમારા અનુરોધથી=માતા-પિતાના અનુરોધથી, સકલ કલાગ્રહણ કરું છું. ખરેખર આમને=ગુરુને, મારો વિનય માતૃલોહિત થાય=મૂર્ખતાભર્યો થાય. ॥૧૮॥

શ્લોક :-

તતસ્તાતેન સ પ્રોક્તઃ, કલાચાર્યો રહઃસ્થિતઃ ।
આર્ય! મામકપુત્રોડયં, ગાઢં માનધનેશ્વરઃ ॥૧૯॥

શ્લોકાર્થ :-

ત્યારપછી પિતા વડે તે કલાચાર્ય એકાંતમાં રહેલા કહેવાયા. હે આર્ય ! મારો આ પુત્ર ગાઢ માનધનેશ્વર છે. ॥૧૯॥

શ્લોક :-

તદત્ર ભવતા નાડસ્ય, દૃષ્ટ્વાડપ્યવિનયાદિકમ્ ।
ચિત્તોદ્વેગો વિધાતવ્યો, ગ્રાહણીયશ્ચ સત્કલાઃ ॥૨૦॥

શ્લોકાર્થ :-

તે કારણથી અહીં=મારા પુત્રના વિષયમાં, આના અવિનય આદિને પણ જોઈને ચિત્ત ઉદ્વેગ તમારે કરવું જોઈએ નહીં. અને સત્કલાગ્રહણ કરાવવું જોઈએ. ॥૨૦॥

શ્લોક :-

તતો વિનયનમ્નસ્ય, શ્રુત્વા તાતસ્ય જલ્પિતમ્ ।
યદાદિશતિ રાજેન્દ્ર, ઇત્યાહ સ મહામતિઃ ॥૨૧॥

શ્લોકાર્થ :-

તેથી વિનયનમ્ર પિતાના જલ્પિતને સાંભળીને જે રાજ આદેશ આપે છે એ પ્રમાણે તે મહામતિ કલાચાર્ય કહે છે. ॥૨૧॥

શ્લોક :-

ચિન્તિતં ચ તદા તેન, કલાચાર્યેણ માનસે ।
કિલૈષ યાવચ્છાસ્ત્રસ્ય, સદ્ભાવં નાવબુદ્ધ્યતે ॥૨૨॥
યાવચ્ચ કેલિબહુલાં, બાલતામનુવર્તતે ।
અલીકર્ગવિતોષ્માન્તસ્તાવદેવં પ્રભાષતે ॥૨૩॥
યદા તુ જ્ઞાતસદ્ભાવઃ, શાસ્ત્રાર્થાનાં ભવિષ્યતિ ।
તદા મદં પરિત્યજ્ય, સ્વયં નમ્રો ભવિષ્યતિ ॥૨૪॥ ત્રિભિર્વિશેષકમ્ ॥

શ્લોકાર્થ :-

અને ત્યારે તે કલાચાર્ય વડે માનસમાં વિચારાયું. ખરેખર આ=રિપુદારણ, જ્યાં સુધી શાસ્ત્રના સદ્ભાવને જાણશે નહીં અને જ્યાં સુધી કેલિબહુલ બાલતાને=સ્મતિયાળ બાલસ્વભાવને, અનુવર્તન કરે છે, જુઠ્ઠા ગર્વથી ગર્વિત થયેલ ગરમીવાળો છે ત્યાં સુધી આ પ્રમાણે બોલે છે. વળી, જ્યારે શાસ્ત્રાર્થોના જ્ઞાત સદ્ભાવવાળો થશે ત્યારે મદનો ત્યાગ કરીને સ્વયં નમ્ર થશે. ॥૨૨થી ૨૪॥

શ્લોક :-

एवं निश्चित्य हृदये, कलाचार्यो महामतिः ।
ततः सर्वादरेणाऽसौ, प्रवृत्तो ग्राहणे मम ॥२५॥

શ્લોકાર્થ :-

આ રીતે હૃદયમાં નિશ્ચય કરીને મહામતિ એવા આ કલાચાર્ય ત્યારપછી સર્વ આદરથી મને ગ્રહણમાં=વિધાને શિખવાડવામાં, પ્રવૃત્ત થયા. ॥૨૫॥

શ્લોક :-

इतश्चाऽन्येऽपि तत्याश्र्वे, बहवो राजदारकाः ।
प्रशान्ता विनयोद्युक्ता, गृह्णन्ति सकलाः कलाः ॥२६॥

શ્લોકાર્થ :-

અને આ બાજુ અન્ય પણ તેની પાસે=તે કલાચાર્ય પાસે, પ્રશાંત, વિનયથી ઉદ્યુક્ત ઘણા રાજપુત્ર સકલ કલાઓ ગ્રહણ કરે છે. ॥૨૬॥

શ્લોક :-

યથા યથા ચ મે નિત્યમાદરં કરુતે ગુરુઃ ।
તથા તથા વયસ્યો મે, શૈલરાજો વિવર્ધતે ॥૨૭॥

શ્લોકાર્થ :-

જે જે પ્રમાણે ગુરુ મને નિત્ય આદર કરે છે તે તે પ્રમાણે મારો શૈલરાજ મિત્ર વધે છે. ॥૨૭॥

શ્લોક :-

તતશ્ચ તદ્વશેનાઽહમુપાધ્યાયં મદોદ્ધતઃ ।
જાત્યા શ્રુતેન રૂપેણ, હીલયામિ ક્ષણે ક્ષણે ॥૨૮॥

શ્લોકાર્થ :-

અને તેથી=માનકષાયની વૃદ્ધિ થવાથી, મદથી ઉદ્ધત એવો હું તેના વશથી=માનકષાયના વશથી, ઉપાધ્યાયને જાતિથી, શ્રુતથી અને રૂપથી ક્ષણે ક્ષણે હીલના કરું છું. ॥૨૮॥

કલાચાર્યસ્ય કુમારે શિથિલાદરઃ

શ્લોક :-

તતશ્ચ ચિન્તિતં મહામતિના, અયે!—
ગ્રસ્તસ્ય સન્નિપાતેન, ક્ષીરાન્નમિવ સુન્દરમ્ ।
અપથ્યોઽસ્ય વરાકસ્ય, કલાશાસ્ત્રપરિશ્રમઃ ॥૨૯॥

કલાચાર્યનો રિપુદારણને વિશે શિથિલ આદર

શ્લોકાર્થ :-

અને તેથી મહામતિ વડે=કલાચાર્ય વડે, વિચારાયું.

શું વિચારાયું ? તેથી કહે છે —

સન્નિપાતથી ગ્રસ્ત એવા આ વરાકને=રિપુદારણને, ક્ષીરાન્ન જેવો સુંદર પણ કલાશાસ્ત્રનો પરિશ્રમ અપથ્ય છે. ॥૨૯॥

શ્લોક :-

ગાઠં કર્ષિતદેહસ્ય, યથાઽઽમ્લં ભૂરિ ભોજનમ્ ।
તથાઽસ્ય મત્કૃતો યત્નઃ, શ્વયથું વર્ધયત્યલમ્ ॥૩૦॥

શ્લોકાર્થ :-

ગાઠ કર્ષિત દેહવાળાને=અત્યંત ક્ષીણ થયેલા દેહવાળાને, જે પ્રમાણે ખાટું ઘણું ભોજન

સોજને અત્યંત વધારે છે એ પ્રમાણે આને=રિપુદારણને, મારો કરાયેલો યત્ન અત્યંત માનકષાયની વૃદ્ધિ કરે છે. ॥૩૦॥

શ્લોક :-

તતો યદ્યપિ રાજેન્દ્રઃ, પુત્રસ્નેહપરાયણઃ ।
ઉત્સાહયતિ માં નિત્યં, ગુણાઽઽધાનાર્થમસ્ય વૈ ॥૩૧॥

શ્લોકાર્થ :-

તેથી જો કે પુત્રના સ્નેહપરાયણ એવો રાજા મને હંમેશાં આને=રિપુદારણને, ગુણાધાન માટે ઉત્સાહિત કરે છે, ॥૩૧॥

શ્લોક :-

તથાપ્યપાત્રભૂતોઽયં, ય એવં રિપુદારણઃ ।
તસ્ય ત્યાગઃ પરં ન્યાય્યો, જ્ઞાનદાનં ન યુજ્યતે ॥૩૨॥

શ્લોકાર્થ :-

તોપણ અપાત્રભૂત એવો જે આ રિપુદારણ આ પ્રકારે છે તેનો ત્યાગ અત્યંત યોગ્ય છે. જ્ઞાનનું દાન ઘટતું નથી=અયોગ્યને જ્ઞાન આપવું ઉચિત નથી. ॥૩૨॥

શ્લોક :-

યો હિ દદ્યાદપાત્રાય, સંજ્ઞાનમમૃતોપમમ્ ।
સ હાસ્યઃ સ્યાત્સતાં મધ્યે, ભવેચ્ચાઽનર્થભાજનમ્ ॥૩૩॥

શ્લોકાર્થ :-

જે અપાત્રને અમૃતના ઉપમાવાળું સંજ્ઞાન આપે તે સંતપુરુષોની મધ્યમાં હાસ્ય થાય=હસવા યોગ્ય થાય, અને અનર્થનું ભાજન થાય=અયોગ્યને દાન આપીને દુષ્ટ કર્મો બાંધનાર થાય. ॥૩૩॥

શ્લોક :-

ન ચૈષ શક્યતે કર્તુ, નમ્નો યત્નશતૈરપિ ।
કો હિ સ્વેદશતેનાઽપિ, શ્વપુચ્છં નામયિષ્યતિ ? ॥૩૪॥

શ્લોકાર્થ :-

અને આ=રિપુદારણ, સેંકડો યત્નથી પણ નમ્ર કરવો શક્ય નથી. હિ=જે કારણથી, સેંકડો પણ સ્વેદથી ફૂતરાના પૂંછડાને કોણ નમાવી શકે ? ॥૩૪॥

તતશ્ચૈવં સ્વચેતસ્યવધાર્ય તેન મહામતિના કલાચાર્યેણ શિથિલિતો મમોપરિ કલાશાસ્ત્રગ્રાહણાઽનુબન્ધઃ, પરિત્યક્તમુપચારસંભાષણં, દૃષ્ટોઽહં ધૂલિરૂપતયા, તથાપિ તાતલજ્જયા નાસૌ બહિર્મુખવિકારમાત્રમપિ દર્શયતિ, ન ચ મનાગપિ માં પરુષમાભાષતે इतश्च તેઽપિ રાજદારકાઃ શૈલરાજમૃષાવાદનિરતં મામુપલભ્ય વિરક્તાશ્ચિત્તેન, તથાપિ પુણ્યોદયેનાધિષ્ઠિતં માં તે ચિન્તયન્તોઽપિ ન કથઙ્ચિદભિભવિતું શક્નુવન્તિ इतश्च યથા યથા તૌ શૈલરાજમૃષાવાદૌ વર્ધેતે તથા તથાઽસૌ મદીયવયસ્યઃ પુણ્યોદયઃ ક્ષીયતે, તતઃ કૃશીભૂતે તસ્મિન્ પુણ્યોદયે સમુત્પન્ના મે ગાઢતરં ગુરુપરિભવબુદ્ધિઃ ।

તેથી આ પ્રમાણે સ્વચિત્તમાં અવધારણ કરીને તે મહામતિ કલાચાર્ય વડે મારા ઉપર કલાશાસ્ત્રના ગ્રહણનો આગ્રહ શિથિલ કરાયો. ઉપચાર રૂપે સંભાષણ ત્યાગ કરાયું. ધૂલિરૂપપણથી હું જોવાયો= તુચ્છરૂપપણથી હું જોવાયો. તોપણ પિતાની લજ્જાથી આ=કલાચાર્ય, બહિર્મુખ વિકારમાત્ર પણ બતાવતા નથી. અને થોડું પણ મને કઠોર કહેતા નથી. અને આ બાજુ તે રાજપુત્રો માનકષાયથી અને મૃષાવાદથી નિરત મને જોઈને ચિત્તથી વિરક્ત થયા તોપણ પુણ્યોદયથી અધિષ્ઠિત એવા મને વિચારતા પણ તેઓ=આ રિપુદારણ ઠપકો આપવા જેવો છે એ પ્રમાણે વિચાર કરતાં પણ તેઓ, કોઈ રીતે મને અભિભવ કરવા સમર્થ થયા નહીં અને આ બાજુ જેમ જેમ તે શૈલરાજ અને મૃષાવાદ વધે છે તેમ તેમ આ મારો મિત્ર પુણ્યોદય ક્ષય પામે છે. તેથી કૃશીભૂત થયેલો તે પુણ્યોદય હોતે છતે મને ગાઢતર ગુરુના પરિભવની બુદ્ધિ થઈ.

ગુરુપરિભવઃ

અન્યદા નિર્ગતો બહિઃ પ્રયોજનેનોપાધ્યાયઃ, તતોઽધિષ્ઠિતં મયા તદીયં મહાર્હં વેત્રાસનં, દૃષ્ટોઽહમુપ-વિષ્ટસ્તત્ર રાજદારકૈઃ, તતો લજ્જિતાસ્તે મદીયકર્મણા, લઘુધ્વનિના ચોક્તમેતૈઃ હા હા કુમાર! ન સુન્દરમિદં વિહિતં ભવતા, વન્દનીયમિદં ગુરોરાસનં, ન યુક્તં ભવાદૃશામસ્યાઽઽક્રમણં, યતોઽસ્મિન્નુપવિશતાં સંપદ્યતે કુલકલકઃ, સમુલ્લસતિ ભૃશમયશઃપટહઃ, પ્રવર્ધતે પાપં, સંજાયતે ચાયુષઃ ક્ષરણમિતિ । મયાઽભિહિતં—અરે! બાલિશાઃ! નાહં ભવાદૃશાં શિક્ષણાર્હઃ, ગચ્છત યૂયમાત્મીયં સપ્તકુલં શિક્ષયત, તદાકર્ણ્ય સ્થિતાસ્તે તૂર્ણીંભાવેન, તતઃ સ્થિત્વા તત્ર વેત્રાસને બૃહતીં વેલામુત્થિતોઽહં યથેષ્ટયા, સમાગતઃ કલોપાધ્યાયઃ, કથિતં તસ્મૈ રાજદારકૈર્મદીયં વિલસિતં, ક્રુદ્ધઃ સ્વચેતસા, પૃષ્ટોઽહમનેન, તતઃ સાસૂયં મયાઽભિહિતં—અહમેતત્કરોમિ? અહો તે શાસ્ત્રકૌશલં, અહો તે પુરુષવિશેષજ્ઞતા, અહો તે વિચારિતભાષિતા, અહો તે વિમર્શપાટવં યસ્ત્વમેતેષાં મત્સરિણામસત્યવાદિનાં વચનેન વિપ્રતારિતો મામેવમાભાષસે । તતો વિલક્ષીભૂતઃ કલોપાધ્યાયઃ । ચિન્તિતમનેન—ન તાવદેતે રાજદારકા વિપરીતં ભાષન્તે, અયં તુ સ્વકર્માઽપરાધમેવમપલપતિ તદેનં સ્વયમુપલભ્ય શિક્ષયિષ્યામિ । અન્યદા પ્રચ્છન્નદેશ-સ્થિતેનાઽવેક્ષિતોઽહં તેન મહામતિના, દૃષ્ટસ્તત્ર વેત્રાસને સરભસમુપવિષ્ટો લલમાનઃ, તતઃ પ્રકટીભૂતોઽસૌ,

દૃષ્ટો મયા, મુક્તં જ્ઞગિતિ વેત્રાસનમ્ । મહામતિનાઽભિહિતં—ઇદાનીં તર્હિ ભવતઃ કિમુત્તરમ્ ? મયોક્તં—
કીદૃશો પ્રશ્ને ? મહામતિરાહ—તત્રૈવ પૂર્વકે । મયોક્તં—ન જાનામ્યહં કીદૃશોઽસૌ પૂર્વકઃ પ્રશ્નઃ ?
મહામતિરાહ—કિમુપવિષ્ટસ્ત્વમત્ર વેત્રાસને ન વેતિ । તતો હા શાન્તં પાપમિતિ બ્રુવાણેન પિહિતૌ મયા
કર્ણૌ । પુનરભિહિતં—પશ્યત મ્હો મત્સરવિલસિતં યદેતે સ્વયમકાર્યં કૃત્વા મમોપર્યેવમારોપયન્તિ ।
મહામતિના ચિન્તિતં—અહો સેયં દૃષ્ટેઽપ્યનુપપન્નતા નામ, અહો અસ્ય ધાષ્ટ્યં, અવૈદ્યકઃ ખલ્વયં,
ઇયત્તાઽતઃ પરમસત્યવચનસ્ય, રાજદારકૈરભિહિતમેકાન્તે વિધાય કલાચાર્યં, યદુત—‘અદ્રષ્ટવ્યઃ ખલ્વયં
પાપઃ’ તત્કિમેનમસ્માકં મધ્યે ધારયત યૂયમ્ ।

ગુરુનો પરિભવ

અવ્યદા પ્રયોજનથી ઉપાધ્યાય બહાર ગયેલા તેથી મારા વડે તેમનું મોટું મૂલ્યવાળું વેત્રાસન
અધિષ્ઠિત કરાયું=હું તેના ઉપર બેઠો. ત્યાં=ગુરુના આસનમાં, બેઠેલો હું રાજપુત્રો વડે જોવાયો. તેથી
મારા કર્મથી=મારા કૃત્યથી, તેઓ લજ્જા પામ્યા. અને ધીમા અવાજથી આમના વડે=રાજપુત્રો વડે,
કહેવાયું — હા, હા કુમાર ! તારા વડે આ સુંદર કરાયું નથી. આ ગુરુનું આસન વંદનીય છે. તારા
જેવાને આનું આક્રમણ=ગુરુના આસન ઉપર બેસવું યુક્ત નથી. જે કારણથી આમાં બેસતાં તને
કુલકલંક પ્રાપ્ત થશે. અત્યંત અયશનો પટલ સમુલ્લસિત થશે. પાપ વધે છે, આયુષ્યનો ક્ષય થાય છે.
મારા વડે કહેવાયું — અરે ! બાલિશો, તમારા જેવાને હું શિક્ષણ યોગ્ય નથી. તમે જાઓ. પોતાના
સાત કુલને શીખવો. તે સાંભળીને મૌનભાવથી તે રહ્યા. ત્યારપછી તે આસનમાં=ગુરુના આસનમાં,
ઘણી વેળા રહીને હું યથેષ્ટ ચેષ્ટાથી ઊઠ્યો. કલાઉપાધ્યાય આવ્યા. તેમને=કલાચાર્યને, રાજપુત્રો વડે
મારું વિલસિત કહેવાયું. સ્વચિત્તથી ક્રોધ પામ્યા, હું આના વડે=કલાચાર્ય વડે, પુછાયો. તેથી ઈર્ષ્યાપૂર્વક
મારા વડે કહેવાયું — હું આ કરું ? અહો, તારું શાસ્ત્ર કૌશલ્ય. અહો, તારી પુરુષવિશેષજ્ઞતા. અહો,
તારું વિચારિતભાષીપણું. અહો, તારું વિમર્શનું પાટવપણું. જે તું મારા મત્સરી અસત્યવાદી એવા
આમના=આ રાજપુત્રોના, વચનથી ઠગાયેલો મને આ પ્રમાણે કહે છે=મારા આસન ઉપર તું બેઠેલો
એ પ્રમાણે કહે છે, તેથી કલાઉપાધ્યાય વિલક્ષીભૂત થયા. આના વડે=કલાચાર્ય વડે વિચારાયું — આ
રાજપુત્રો વિપરીત બોલે નહીં. વળી આ=રિપુદારણ, સ્વકર્મના અપરાધનો=પોતાના અપકૃત્યનો, આ
રીતે અપલાપ કરે છે તે કારણથી સ્વયં આને પ્રાપ્ત કરીને=મારા આસન ઉપર બેઠેલો આને પ્રાપ્ત
કરીને હું શિક્ષા આપીશ. અવ્યદા ગુપ્ત દેશમાં રહેલા એવા તે મહામતિ કલાચાર્ય વડે હું જોવાયો. ત્યાં
વેત્રાસનમાં સહસા બેઠેલો રમતો જોવાયો=તે મહામતિ વડે જોવાયો. તેથી=મને પોતાના આસન
ઉપર બેઠેલો જોયો તેથી આ=કલાચાર્ય, પ્રગટ થયા. મારા વડે જોવાયા. શીઘ્ર વેત્રાસન છોડાયું.
મહામતિ વડે કહેવાયું — હમણાં તારો શું ઉત્તર છે ? મારા વડે કહેવાયું — કયા પ્રશ્નમાં ? મહામતિ
કહે છે તે જ પૂર્વના પ્રશ્નમાં, મારા વડે કહેવાયું — કેવા પ્રકારનો આ પૂર્વનો પ્રશ્ન છે ? હું જાણતો

નથી. મહામતિ કહે છે — તું આ વેત્રાસનમાં બેઠેલો કે નહીં. એ પ્રકારના પ્રશ્નમાં, તેથી પાપ શાંત થાઓ એ પ્રમાણે બોલતા એવા મારા વડે બે કાનો બંધ કરાયા. ફરી કહેવાયું=રિપુદારણ વડે કહેવાયું. જે આ=રાજપુત્રો, સ્વયં અકાર્ય કરીને મારા ઉપર આરોપણ કરે છે. આ રાજપુત્રો સ્વયં તમારા આસન ઉપર બેસીને હું બેઠો છું એ પ્રમાણે આરોપણ કરે છે. મહામતિ વડે વિચારાયું — આશ્ચર્ય છે કે દૃષ્ટમાં પણ તે આ અનુપપન્નતા જ છે.

મેં સ્વયં એને બેઠેલો જોયો છે છતાં આ રિપુદારણ સ્વીકારતો નથી. અહો, આની દુષ્ટતા=રિપુદારણની દુષ્ટતા, આ અવેદક છે=અચિકિત્સક છે. આનાથી પછી અસત્યવચનની ઈયતા છે=અસત્યવચનની ચરમસીમા છે. રાજદારકો વડે એકાંતમાં કલાચાર્યને કરીને કહેવાયું. તે 'ચદુત્ત'થી બતાવે છે. આ પાપી અદૃષ્ટવ્ય છે. તે કારણથી અમારા મધ્યે આને કેમ ધારણ કરો છો ?

અસત્યવાદિનો ડપાત્રતા

મહામતિના ચિન્તિતં—સત્યમેતે તપસ્વિનઃ પ્રવદન્તિ, નોચિત એવાડયં રિપુદારણઃ સત્સંગમસ્ય તથાહિ—

અસત્યવાદીની અપાત્રતા

મહામતિ વડે વિચારાયું — આ તપસ્વીઓ=રાજપુત્રો, સત્ય કહે છે. આ રિપુદારણ સારા સંગને યોગ્ય નથી. તે આ પ્રમાણે —

શ્લોક :-

લુબ્ધમર્થપ્રદાનેન, ક્રુદ્ધં મધુરભાષણૈઃ ।
માયાવિનમવિશ્વાસાત્, સ્તબ્ધં વિનયકર્મણા ॥૧॥
ચૌરં રક્ષણયત્નેન, સદ્બુદ્ધ્યા પારદારિકમ્ ।
વશીકુર્વન્તિ વિદ્વાંસઃ, શેષદોષપરાયણમ્ ॥૨॥ યુગમ્ ॥

શ્લોકાર્થ :-

લુબ્ધને=ધનના લોભીને, અર્થના પ્રદાનથી, ક્રુદ્ધને મધુરભાષણ વડે, માયાવીને અવિશ્વાસથી, સ્તબ્ધને=માનીને, વિનયકર્મ વડે, ચોરને રક્ષણના ચત્નથી, પારદારિકને સદ્બુદ્ધિથી, શેષદોષ-પરાયણને વિદ્વાનો વશ કરે છે. ॥૧-૨॥

શ્લોક :-

ન વિદ્યતે પુનઃ કશ્ચિદુપાયો ભુવનત્રયે ।
અસત્યવાદિનઃ પુંસઃ, કાલદષ્ટઃ સ ઉચ્યતે ॥૩॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી, ભુવનત્રયમાં અસત્યવાદી પુરુષને કોઈ ઉપાય વિદ્યમાન નથી. તે કાલદષ્ટ કહેવાય છે= મૃત્યુનું કારણ અને તેવા સર્પથી ડંસાયેલો કહેવાય છે. ॥૩॥

શ્લોક :-

યત:—

સર્વેऽપિ ये जगत्यत्र, व्यवहाराः शुभेतराः ।

सत्ये प्रतिष्ठिता नेदं यस्याऽसौ नन्वलौकिकः ॥४॥

શ્લોકાર્થ :-

જે કારણથી સર્વ પણ આ જગતમાં જે શુભતર વ્યવહારો છે તે સત્યમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. આ જેને નથી=સત્ય જેને નથી, એ ખરેખર અલૌકિક છે. ॥૪॥

શ્લોક :-

अतो विज्ञाय यत्नेन, सत्यहीनं नराधमम् ।

त्यजन्त्येव सुदूरेण, प्रियसत्या महाधियः ॥५॥

શ્લોકાર્થ :-

આથી, યત્નથી સત્યહીન નરાધમને જાણીને પ્રિયસત્યવાળા મહાબુદ્ધિમાનો સુદૂરથી ત્યાગ જ કરે છે અર્થાત્ અત્યંત ત્યાગ જ કરે છે. ॥૫॥

શ્લોક :-

ततोऽयं सत्यहीनत्वादस्माकं रिपुदारणः ।

सम्यग्विज्ञातशीलानां, न मध्ये स्थातुमर्हति ॥६॥

શ્લોકાર્થ :-

તેથી સત્યહીનપણું હોવાને કારણે સમ્યગ્ વિજ્ઞાતશીલવાળા એવા અમારા મધ્યમાં આ રિપુદારણ રાખવો ઉચિત નથી. ॥૬॥

અથવા નાઽસ્ય વરાકસ્ય રિપુદારણસ્યાયં દોષો, યતોઽયમનેન શૈલરાજેન પ્રેર્યમાણસ્તાવત્સકલ-
દુર્વિનયમાચરતિ, તથાઽનેન મૃષાવાદેન પ્રોત્સાહ્યમાનઃ ખલ્વયમેવં ભાષતે, તતો યદ્યેતૌ પાપવયસ્યૌ
પરિહરતિ, તદર્થ શિક્ષયામિ તાવદેનં, તતઃ કૃતોઽહમુત્સારકે મહામતિના, અભિહિતશ્ચ—કુમાર!
નેદૃશાનાં સ્થાનમિહ મદીયશાલાયાં, અતઃ કદાચિદેતૌ પાપવયસ્યૌ પરિહર, યદિ વા નાગન્તવ્યમિહ
કુમારેણેતિ મયાઽભિહિતં—ત્વમાત્મીયજનકાય સ્વસ્થાનં પ્રયચ્છ, વયં તુ ત્વદીયસ્થાનેન ત્વયાઽપિ ચ

વિનૈવ ભલિષ્ઠ્યામહે, તતશ્ચૈવંવિદ્યૈસ્તિરસ્કૃત્ય પરુષવચનૈરુપાધ્યાયમુત્ત્રામિતયા કન્ધરયા ગગનાઽભિમુખેન વદનેન વિતતીકૃતેન વક્ષઃસ્થલેનઽવિકટપાદપાતેન ગતિમાર્ગેણ વિલિપ્ય તેન સ્તબ્ધચિત્તેન શૈલરાજીય-વિલેપનેનાઽઽત્મહૃદયં નિર્ગતોઽહમુપાધ્યાયભવનાત્, તતોઽભિહિતા મહામતિના તે રાજદારકાઃ— અરે! નિર્ગતસ્તાવદેષ દુરાત્મા રિપુદારણઃ, કેવલં ગરીયાત્રરવાહનનૃપતેઃ પુત્રસ્નેહઃ, સ્નેહમૂઢાશ્ચ પ્રાણિનો ન પશ્યન્તિ વલ્લભસ્ય દોષસમૂહં, સમારોપયન્ત્યસન્તમપિ ગુણસઙ્ઘાતં, રુઘ્યન્તિ તદ્વિપ્રિયકારિણિ જને, ન વિચારયન્તિ વિપ્રિયકરણકારણં, ન લક્ષયન્તિ સ્થાનમાનાન્તરં, કુર્વન્તિ સ્વાભિમતવિપ્રિયકર્તુર્મહાપાયં, તદેવં વ્યવસ્થિતે ભવદ્ભિર્મૌનમવલમ્બનીયં, યદિ રિપુદારણનિર્ગમનવ્યતિકરં પ્રશ્નયિષ્યતિ દેવો નરવાહન-સ્તતોઽહમેવ તં પ્રત્યાયયિષ્યામિ, રાજદારકૈરભિહિતં યદાજ્ઞાપયત્યુપાધ્યાયઃ ।

અથવા આ વરાક રિપુદારણનો આ દોષ નથી. જે કારણથી આ શૈલરાજથી પ્રેરણા કરાતો એવો આ=રિપુદારણ, સકલ દુર્વિનયને આચરે છે અને આ મૃષાવાદથી પ્રોત્સાહિત કરાતો ખરેખર આ=રિપુદારણ, આ પ્રમાણે બોલે છે=મારા આસનમાં બેઠેલો હોવા છતાં હું બેઠેલો નથી એ પ્રમાણે બોલે છે. ત્યારપછી જો આ પાપમિત્રનો પરિહાર કરે=માનકષાય અને મૃષાવાદરૂપ આ બે પાપમિત્રનો પરિહાર કરે, તેના માટે આને=રિપુદારણને, હું શિક્ષા આપું. તેથી મહામતિ એવા કલાચાર્ય વડે હું ખોળામાં બેસાડાયો. અને કહેવાયું — હે કુમાર ! અહીં મારી શાળામાં આવાઓનું સ્થાન નથી. આથી કદાચિત્ આ પાપમિત્રોનો ત્યાગ કર. અથવા અહીં=મારી શાળામાં, કુમારે આવવું જોઈએ નહીં. મારા વડે કહેવાયું — તું પોતાના પિતાને સ્વસ્થાન પૂછ. વળી અમે તારા સ્થાન વગર અને તારા વગર પણ ભણાશું. તેથી આવા પ્રકારનાં કઠોરવચન વડે ઉપાધ્યાયને તિરસ્કાર કરીને ઉન્નામિત ડોક વડે, ગગન અભિમુખ વદન વડે, પહોળા કરાયેલા વક્ષઃસ્થલ વડે, અતિવિકટ પાદપાતરૂપ ગતિમાર્ગથી તે સ્તબ્ધચિત શૈલરાજના વિલેપનથી પોતાના હૃદયને વિલેપન કરીને હું ઉપાધ્યાયના ભવનથી નીકળ્યો. તેથી મહામતિ વડે રાજપુત્રો કહેવાયા — અરે ! આ દુરાત્મા રિપુદારણ ગયો. કેવલ નરવાહન રાજાને પુત્ર-સ્નેહ ઘણો છે અને સ્નેહમૂઢ પ્રાણીઓ વલ્લભના દોષસમૂહને જોતા નથી. અવિદ્યમાન ગુણસમૂહનું આરોપણ કરે છે. તેના વિપ્રિયકારી જનમાં=સ્નેહીના વિપરીત કરનારા લોકમાં, રોષ કરે છે. વિપ્રિય-કરણના કારણને વિચારતા નથી. સ્થાન-માનના અંતરને લક્ષમાં લેતા નથી. સ્વઅભિમતના વિપ્રિય કરનારને મહા અપાય કરે છે. આ પ્રમાણે વ્યવસ્થિત હોતે છતે તમારા વડે મૌન આલંબન લેવું જોઈએ. જો રિપુદારણના નિર્ગમનના વ્યતિકરને=પ્રસંગને, નરવાહન દેવ પ્રશ્ન કરશે તો હું જ તેને સમજાવીશ. રાજદારકો વડે કહેવાયું — ઉપાધ્યાય જે આજ્ઞા કરે છે.

ભાવાર્થ :-

અંતરંગ ક્લિષ્ટમાનસનગરમાં પ્રવેશ - મૃષાવાદની મૈત્રી :-

રિપુદારણ માનકષાયવાળો વર્તે છે. ત્યારપછી કોઈક વખતે તે અંતરંગ ક્લિષ્ટ માનસ નામના નગરમાં

જાય છે. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે રિપુદારણ માનકપાયને વશ હતો છતાં હજી મૃષાવાદની કળામાં કુશળ થયો નથી પરંતુ કંઈક ઉંમર વૃદ્ધિ પામે છે ત્યારે મૃષાવાદનું કારણ બને તેવું ક્લિષ્ટ માનસવાળું તેનું ચિત્ત થયું. જે ક્લિષ્ટ માનસ સર્વ દુઃખોનું કારણ છે, દુઃખોનો આવાસ છે; કેમ કે વર્તમાનમાં ક્લેશ થાય છે. પાપપ્રકૃતિઓ બંધાય છે. દુર્ગતિઓની પરંપરાની પ્રાપ્તિ થાય છે તે સર્વનું કારણ મૃષાવાદની ઉત્પત્તિનું બીજ એવું ક્લિષ્ટ માનસ છે. અને જેઓ ધર્મહીન છે તેવા જીવો જ ક્લિષ્ટ માનસવાળા થાય છે. આથી જ ક્વચિત્ બાહ્યથી ધર્મ કરતા હોય તોપણ જેઓનું મૃષાવાદને અનુકૂળ ક્લિષ્ટ માનસ છે તેઓ પરમાર્થથી ધર્મને અનુકૂળ ચિત્તવાળા થતા નથી.

વળી તે મૃષાવાદને અનુકૂળ ક્લિષ્ટ માનસ સર્વ પાપોનું કારણ છે; કેમ કે જીવમાં ક્લિષ્ટ માનસ થાય છે ત્યારે સર્વ પાપોને અનુકૂળ મનોવૃત્તિ પ્રગટે છે. વળી, તે ક્લિષ્ટ માનસ દુર્ગતિઓનું શીઘ્ર કારણ છે; કેમ કે જેઓને મૃષાવાદને અનુકૂળ ક્લિષ્ટ માનસ વર્તે છે તેઓ બાહ્યથી ધર્મ કરતા હોય તોપણ ચિત્તના ક્લિષ્ટ ભાવને કારણે દુર્ગતિમાં જાય છે. આથી જ સાધુવેશમાં રહેલા પ્રમાદી સાધુઓ પોતામાં સુસાધુતાનું સ્થાપન કરીને શીઘ્ર દુર્ગતિમાં જાય છે. તેથી સંયતતા વગર સંયતને સ્થાપનારા પાપશ્રમણ ઉત્તરાધ્યયનમાં કહ્યા છે.

વળી, એ ક્લિષ્ટ માનસ નગરમાં દુષ્ટ આશય નામનો રાજા હતો. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે જેનું ક્લિષ્ટ માનસ છે તે જીવને કોઈક નિમિત્ત પામીને દુષ્ટ આશય ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી ક્લિષ્ટ માનસ સામાન્યથી વર્તતો જીવનો પરિણામ છે અને દુષ્ટ આશય તે તે કાળમાં ઉપયોગ રૂપે વર્તતો પરિણામ છે અને તે દોષોની ઉત્પત્તિ ભૂમિ છે; કેમ કે જીવમાં જ્યારે કોઈક પ્રકારનો દુષ્ટ આશય થાય છે ત્યારે તે તે સંયોગાનુસાર તે તે દોષોને સેવીને પોતાની પ્રકૃતિઓનો અધિક અધિક વિનાશ કરે છે.

વળી દુષ્ટઆશય ક્લિષ્ટ કર્મોની ખાણ છે; કેમ કે જીવમાં ઉપયોગ રૂપે દુષ્ટ આશય પ્રગટ થાય છે ત્યારે ક્લિષ્ટ કર્મો બંધાય છે. વળી આ દુષ્ટ આશય સદ્ વિવેકનો મહાશત્રુ છે; કેમ કે જીવમાં જ્યારે દુષ્ટ આશય પ્રગટે છે ત્યારે વિવેક-બુદ્ધિ નષ્ટ થાય છે. આથી જ કાર્યાકાર્યનો વિચાર કર્યા વગર અનુચિત પ્રવૃત્તિ કરે છે.

વળી, તે દુષ્ટ આશયની જઘન્યતા નામની રાણી છે, જે અકાર્ય કરવા પ્રેરણા કરે છે. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે જે જીવોનું ક્લિષ્ટ માનસ વર્તતું હોય તેઓને નિમિત્તને પામીને દુષ્ટ આશય પ્રગટે છે. અને ત્યારપછી તેનામાં જઘન્યતા પ્રગટે છે, જે અકાર્ય કરવા પ્રેરણા કરે છે. તેથી તે જઘન્યતા નરાધમ પુરુષોને અતિપ્રિય છે. આથી જ નરાધમ પુરુષો પોતાની જઘન્યતાને સદા પોષે છે. વિદ્વાન પુરુષો તે જઘન્યતાની નિંદા કરે છે.

વળી, દુષ્ટ આશય અને જઘન્યતાના સંયોગથી મૃષાવાદ નામનો પુત્ર થાય છે. તેથી એ ફલિત થાય કે જીવમાં અલ્પ માત્રામાં કે અધિક માત્રામાં ક્લિષ્ટ માનસ વર્તતું હોય તે નિમિત્ત પામીને દુષ્ટ આશયરૂપે પ્રગટ થાય છે. અને દુષ્ટ આશય થવાને કારણે જીવમાં હલકાઈ રૂપે જઘન્યતા આવે છે. જેનાથી મૃષાવાદ બોલવાનો પરિણામ ઉત્પન્ન થાય છે અને આ મૃષાવાદ બધા જીવોના વિશ્વાસનો ઉચ્છેદ કરનાર છે; કેમ કે મૃષાવાદ બોલતા જીવને જોઈને બધાને તેના પ્રત્યે અવિશ્વાસ થાય છે અને બુદ્ધિમાન પુરુષો તેની ગર્હા કરે

છે; કેમ કે મૃષાવાદ બધા દોષોનો સમૂહ છે. માટે ચિત્તમાં અલ્પ માત્રમાં વર્તતા મૃષાવાદનો વિશ્વાસ કરવો જોઈએ નહીં. વળી, મૃષાવાદ નરકમાં લઈ જવા માટે પ્રબલ કારણ છે. આથી જ ઉત્સૂત્રભાષણ કરીને સાવધાર્યાર્યએ અનેક વખત સાતમી નરકની પ્રાપ્તિ કરી. અને ઉત્સૂત્રભાષણ કરીને ગુણસંપન્ન એવા પણ સાવધાર્યાર્ય અનંત સંસારના પરિભ્રમણની કદર્યનાને પામ્યા. તેથી મૃષાવાદનું ઉત્પત્તિસ્થાન તેનું અનર્થકારી સ્વરૂપ અત્યંત ભાવન કરીને ચિત્તને મૃષાવાદથી નિવર્તન પામે તે પ્રકારે વિવેકી પુરુષે યત્ન કરવો જોઈએ. વળી, મૃષાવાદી પુરુષો શઠતા, બીજાની ચાડી ખાવી, દુર્જનતા, પરદ્રોહ આદિ સર્વ કાર્યો કરે છે. વળી, જીવો સાથેનો સ્નેહનો સંબંધ, મૈત્રીનો પરિણામ મૃષાવાદથી નાશ પામે છે. મૃષાવાદથી પ્રતિજ્ઞા ભંગ થાય છે. આથી જ મહાવ્રતોને ગ્રહણ કર્યા પછી પણ પોતાની લોક આગળ હીનતાના રક્ષણ અર્થે પ્રમાદી સાધુ બીજા મૃષાવાદ વ્રતનો લોપ કરે છે.

વળી રિપુદારણને તે મૃષાવાદ સાથે મૈત્રી થઈ અને ક્રમસર ગાઢ સ્નેહ થવાથી તે રિપુદારણ મૃષાવાદ વારંવાર સેવતો થયો અને જ્યારે મૃષાવાદ અતિશય થાય છે ત્યારે તે મૃષાવાદ જ તેને સર્વ હિતનું કારણ દેખાય છે. પરમાર્થથી તો સહવર્તી પુણ્યને કારણે જ મૃષાવાદ કરીને તે ઇષ્ટફલ મેળવે છે. મૃષાવાદથી તો પૂર્વમાં પ્રાપ્ત થયેલું પુણ્ય પણ ક્રમસર ક્ષીણ થાય છે તોપણ અનુસુંદર ચક્રવર્તી અગૃહીતસંકેતાને કહે છે મહામોહથી હણાયેલા મારા વડે કુવિકલ્પો દ્વારા મૃષાવાદને જ ચિત્તમાં સ્થાપન કરાયો અને મૃષાવાદથી જે દારુણ અનર્થો થવાના હતા તે વખતે તે અનર્થો પુણ્યના પ્રભાવથી વિલયને પામે છે. પરંતુ મહામોહને વશ તે જીવ પરમાર્થને જોઈ શકતો નથી કે મારા કાર્યની સફળતા મૃષાવાદથી થતી નથી પરંતુ પુણ્યથી થાય છે. મૃષાવાદથી તો તેનું પુણ્ય ક્રમશઃ ક્ષીણ જ થાય છે. આ રીતે માનકષાય અને મૃષાવાદને પરવશ રિપુદારણને કલા માટે વિદ્યાગુરુ પાસે રાજા મૂકે છે તોપણ વિનયહીન ગુરુનો અનાદર કરનાર અને મૃષાવાદના કારણે તે કળાઓને પણ ગ્રહણ કરી શકતો નથી અને અતિ માનકષાય અને અતિ મૃષાવાદને કારણે કલાચાર્ય પણ તેને પોતાની શાળામાંથી દૂર કરે છે. અને માનથી ઉદ્ધત થઈને રિપુદારણ પિતા પાસે આવે છે.

इतश्च ततो निर्गत्य गतोऽहं(सौ. प्र) तातसमीपे पृष्टस्तातेन—पुत्र ! किं वर्तते कलाग्रहणस्य ? इति, ततः शैलराजीयहृदयाऽवलेपवशेन मृषावादाऽवष्टम्भेन च मयाऽभिहितं—तात ! समाकर्णय—

અને આ બાજુ ત્યાંથી નીકળીને=કલાચાર્યની શાળામાંથી નીકળીને, હું=રિપુદારણ, પિતા સમીપે ગયો. પિતા વડે પુછાયું. હે પુત્ર ! કલાગ્રહણનું શું વર્તે છે ? અર્થાત્ કલાગ્રહણ સારી રીતે થાય છે ? તેથી શૈલરાજના હૃદયના અવલેપનના વશથી અને મૃષાવાદના અવલંબનથી મારા વડે કહેવાયું.

કલાવિષયે મૃષાવાદ:

શ્લોક :-

पूर्वमेव ममाऽशेषं, विज्ञानं हृदयस्थितम् ।

अयं तावकयत्नो मे, विशेषाधायकः परम् ॥१॥

કલાના વિષયમાં મૃષાવાદ

શ્લોકાર્થ :-

હે પિતા ! તમે સાંભળો. પૂર્વમાં જ મારા હૃદયમાં રહેલું અશેષ વિજ્ઞાન હતું. આ તમારો ચત્ન કેવલ વિશેષને પ્રાપ્ત કરાવનાર થયો અર્થાત્ મારામાં જે વિજ્ઞાન હતું તેને અતિશય કરનાર થયો. ॥૧॥

શ્લોક :-

તતશ્ચ—

લેખ્યે ચિત્રે ધનુર્વેદે, નરાદીનાં ચ લક્ષણે ।

ગાન્ધર્વે હસ્તિશિક્ષાયાં, પત્રચ્છેદ્યે સવૈદ્યકે ॥૨॥

શબ્દે પ્રમાણે ગણિતે, ધાતુવાદે સકૌતુકે ।

નિમિત્તે યાશ્ચ લોકેઽત્ર, કલાઃ કાશ્ચિત્સુનિર્મલાઃ ॥૩॥

તાસુ સર્વાસુ મે તાત! પ્રાવીણ્યં વર્તતે પરમ્ ।

આત્મતુલ્યં ન પશ્યામિ, ત્રૈલોક્યેઽપ્યપરં નરમ્ ॥૪॥

શ્લોકાર્થ :-

અને તેથી=તમારા ચત્નથી હું કલાચાર્ય પાસે રહ્યો તેથી, લેખામાં, ચિત્રમાં, ધનુર્વેદમાં, મનુષ્યના લક્ષણમાં, ગાંધર્વમાં, હસ્તિશિક્ષામાં, પત્રછેદમાં, સવૈદ્યકમાં, શબ્દપ્રમાણમાં, ગણિતમાં, ધાતુવાદમાં, સકૌતુક નિમિત્તમાં આ લોકમાં જે કોઈ સુનિર્મલ કલાઓ છે તે સર્વમાં હે તાત ! મારું પરમ પ્રાવીણ્ય વર્તે છે અર્થાત્ હું અત્યંત નિપુણ છું. પોતાના તુલ્ય ત્રણે લોકમાં પણ હું બીજા મનુષ્યોને જોતો નથી. ॥૨થી ૪॥

શ્લોક :-

સુતસ્નેહેન તત્ શ્રુત્વા, તાતો હર્ષમુપાગતઃ ।

ચુચ્ચિત્વા મૂર્ધદેશે મામિદં વચનમબ્રવીત્ ॥૫॥

શ્લોકાર્થ :-

પુત્રના સ્નેહના વશથી તેને સાંભળીને=પુત્રના વચનને સાંભળીને, હર્ષને પામેલ પિતા મસ્તકના દેશમાં મને ચુંબન કરીને આ કહે છે. ॥૫॥

શ્લોક :-

જાત! ચારુ કૃતં ચારુ, સુન્દરસ્તે મહોદ્યમઃ ।

કિં ત્વેકં મે કુમારેણ, વચનં શ્રૂયતામિતિ ॥૬॥

શ્લોકાર્થ :-

હે પુત્ર ! સુંદર કરાયું, સુંદર કરાયું. તારો મહાઉદયમ સુંદર છે. પરંતુ મારું એક વચન તારે સાંભળવું જોઈએ. ॥૬॥

શ્લોક :-

મયાઽભિહિતં—વદતુ તાત! તાતેનાભિહિતં—
વિદ્યાયાં ધ્યાનયોગે ચ, સ્વભ્યસ્તેઽપિ હિતૈષિણા ।
સન્તોષો નૈવ કર્તવ્યઃ સ્થૈર્યં હિતકરં તયોઃ ॥૭॥

શ્લોકાર્થ :-

મારા વડે કહેવાયું. હે પિતા ! કહો. સુઅભ્યસ્ત વિદ્યામાં અને ધ્યાનયોગમાં હિતૈષી વડે સંતોષ કરવો જોઈએ નહીં જ. તે બેમાં સ્થૈર્ય હિતકર છે. ॥૭॥

શ્લોક :-

एवं च स्थिते—
गृहीतानां स्थिरत्वेन, शेषाणां ग्रहणेन च ।
कलानां मे कुमारत्वे, त्वं पुषाण मनोरथान् ॥८॥

શ્લોકાર્થ :-

અને આ પ્રમાણે સ્થિત હોતે છતે=વિદ્યામાં સંતોષ કરવો જોઈએ નહીં એમ હોતે છતે, ગ્રહણ કરાયેલી વિદ્યાઓના સ્થિરપણાથી અને શેષ કલાઓના ગ્રહણથી કુમારપણામાં તું મારા મનોરથોને પોષણ કર. ॥૮॥

મયાઽભિહિતં—એવં ભવતુ, તતો ગાઢતરં તુષ્ટસ્તાતઃ, દત્તો ભાણ્ડાગારિકસ્યાઽઽદેશઃ, અરે! પૂર્ય મહામતિભવનં ધનકનકનિચયેન, યેન કુમારઃ સકલોપભોગસમ્પત્ત્યા નિર્વ્યગ્રસ્તત્રૈવ કલાગ્રહણં કુર્વન્નાસ્તે । તતો ‘યદાજ્ઞાપયતિ દેવ’ ઇત્યભિધાય સંપાદિતં ભાણ્ડાગારિકેણ રાજશાસનમ્ । મહામતિનાઽપિ મા દેવસ્ય ચિત્તસન્તાપો ભવિષ્યતીત્યાકલય્ય ન નિવેદિતં તાતાય મદીયવિલસિતમ્ । તતોઽભિહિતોઽહં તાતેન વત્સ! અદ્યદિનાદારભ્ય સ્થિરીકુર્વતા પૂર્વગૃહીતં કલાકલાપં ગૃહ્ણતા ચાપૂર્વં તત્રૈવોપાધ્યાયભવને ભવતા સ્થાતવ્યમહમપિ ન દ્રષ્ટવ્યઃ । મયાઽભિહિતં—‘એવં ભવતુ’ જાતશ્ચ મે હર્ષઃ । તતસ્તાતસમીપાત્રિગતેન મયા મૃષાવાદં પ્રત્યભિહિતં—વયસ્ય! કસ્યોપદેશેનેદૃશં ભવતઃ કૌશલ્યં, યેન યુષ્મદવષ્ટમ્બેન મયા સંપાદિતસ્તાતસ્ય હર્ષઃ, પ્રચ્છાદિતઃ કલાચાર્યકલહવ્યતિકરો, લબ્ધ્યા ચેયમતિદુર્લભા મુત્કલચારિતેતિ ।

મારા વડે કહેવાયું — આ પ્રમાણે થાઓ=પિતાએ કહ્યું એ પ્રમાણે થાઓ. તેથી પિતા ગાઢતર તોષ

પામ્યા. અને ભાડાંગારિકને આદેશ કર્યો. અરે ! મહામતિના ભવનને ધન-કનક સમૂહથી પૂરો. જેના વડે સકલ ઉપભોગની સંપત્તિથી નિર્વ્યગ્ર એવો કુમાર ત્યાં જ કલાગ્રહણને કરતો રહે. તેથી 'દેવ જે આજ્ઞા કરે છે' એ પ્રમાણે કરીને ભાડાંગારિકવડે રાજાની આજ્ઞા સંપાદન કરાઈ. મહામતિ એવા વિદ્યાગુરુ વડે પણ દેવને ચિત્તસંતાપ થશે એ પ્રમાણે વિચારીને મારું વિલસિત પિતાને નિવેદન કરાયું નહીં. ત્યારપછી પિતા વડે હું કહેવાયો — હે વત્સ ! આજ દિનથી માંડીને પૂર્વમાં ગ્રહણ કરાયેલી કલાકલાપને સ્થિર કરતાં અને અપૂર્વને ગ્રહણ કરતાં તારાવડે ત્યાં જ ઉપાધ્યાયના ભવનમાં રહેવું જોઈએ. મને પણ મળવું જોઈએ નહીં. મારા વડે કહેવાયું — આ પ્રમાણે થાઓ. મને હર્ષ થયો. ત્યારપછી પિતા સમીપથી નીકળીને મારા વડે મૃષાવાદ પ્રત્યે કહેવાયું — હે મિત્ર ! કોના ઉપદેશથી આવું તારું કૌશલ્ય છે=મૃષાવાદનું કૌશલ્ય છે ? જેથી તારા અવષ્ટમ્ભથી=મૃષાવાદના અવલંબનથી, મારા વડે પિતાનો હર્ષ સંપાદિત કરાયો. કલાચાર્યના કલહનો વ્યતિકર=કલાચાર્ય સાથે પોતે જે કલહ કરેલો તે પ્રસંગ ગુપ્ત રખાયો અને આ અતિ દુર્લભ મુક્તલચારિતા પ્રાપ્ત થઈ=યથેચ્છા ફરવાની અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થઈ.

માયાચાર:

મૃષાવાદેનાભિહિતં—કુમાર! આકર્ણય । અસ્તિ રાજસચિત્તે નગરે રાગકેસરી નામ રાજા । તસ્ય ચ મૂઢતા નામ મહાદેવી । તયોશ્ચાઽસ્તિ માયા નામ દુહિતા, સા મયા મહત્તમા ભગિની પ્રતિપત્ના, પ્રાણેભ્યોઽપિ વલ્લભોઽહં તસ્યાઃ, તતસ્તદુપદેશેન મમેદૃશં કૌશલં, સા ચ જનનીકલ્પમાત્માનં મન્યમાના યત્ર યત્ર ક્વચિદહં સંચરામિ તત્ર તત્ર વત્સલતયા સતતમન્તર્લીના તિષ્ઠતિ, ન ક્ષણમાત્રમપિ માં વિરહ્યતિ । મયાઽભિહિતં—વયસ્ય! દર્શનીયા મમાપિ સાઽઽત્મીયા ભગિની ભવતા । મૃષાવાદેનાઽભિહિતં— એવં કરિષ્યામિ । તતો મયા તત: પ્રભૃતિ વેશ્યાભવનેષુ, દ્યૂતકરશાલાસુ, દુર્લલિતમીલકેષુ, તથાઽન્યેષુ ચ દુર્વિનયસ્થાનેષુ યથેષ્ટચેષ્ટયા વિચરતા તથાપિ મૃષાવાદબલેન કલાગ્રહણમહં કરોમીતિ લોકમધ્યે ગુણોપાર્જનતત્પરમાત્માનં પ્રકાશયતા તાતમપશ્યતૈવાઽતિવાહિતાનિ દ્વાદશ વર્ષાણિ । મુગ્ધજનપ્રવાદેન ચ સમુચ્ચલિતાઽલીકવાર્તા યથા 'રિપુદારણકુમાર: સકલકલાકલાપકુશલ' ઇતિ । પ્રચરિતો દેશાન્તરેષ્વપિ પ્રવાદઃ, સમારૂઢશ્ચાઽહં યૌવનભરે ।

માયાચાર

મૃષાવાદ વડે કહેવાયું — હે કુમાર ! સાંભળ. રાજસચિત્તનગરમાં રાગકેસરી નામનો રાજા છે અને તેની મૂઢતા નામની મહાદેવી છે. તે બેને માયા નામની પુત્રી છે. તે મારા વડે મોટીબહેન તરીકે સ્વીકારાઈ છે. પ્રાણથી પણ તેને હું વલ્લભ છું. તેથી તેના ઉપદેશથી મારામાં આવું કૌશલ્ય છે=મૃષા-વાદમાં આવું કૌશલ્ય છે. અને તે=માયા, માતા જેવા પોતાને માનતી જ્યાં જ્યાં ક્યાંય હું સંચરણ કરું છું ત્યાં ત્યાં વત્સલપણથી સતત અંતર્લીન રહે છે=મૃષાવાદમાં અંતર્લીન માયા રહે છે. ક્ષણ માત્ર

પણ મને=મૃષાવાદને, દૂર કરતી નથી. મારા વડે કહેવાયું — હે મિત્ર ! મને પણ તે તારી ભગિની તારા વડે બતાવવી જોઈએ. મૃષાવાદ વડે કહેવાયું — આ પ્રમાણે હું કરીશ. ત્યારથી માંડીને વેશ્યાભવનોમાં, જુગાર રમવાની શાળાઓમાં, દુર્લભિત-મીલકોમાં=ખરાબ સંસ્કારોવાળા છોકરાઓની ટોળકીમાં, તથા અન્ય પણ દુર્વિનય સ્થાનોમાં યથેષ્ટ ચેષ્ટાથી વિચરતા મારા વડે બાર વર્ષ પસાર કરાયાં એમ અન્યય છે. તોપણ મૃષાવાદના બળથી કલાગ્રહણને હું કરું છું એ પ્રમાણે લોકમાં ગુણઉપાર્જનતત્પર પોતાને પ્રકાશન કરતાં, પિતાને નહીં જોતાં જ=પિતાની પાસે ગયા વગર, બાર વર્ષો પસાર કરાયાં. અને મુઘ્ધ લોકોના પ્રવાદથી જુદ્દી વાર્તા ઉત્પન્ન થઈ. જે આ પ્રમાણે — રિપુદારણકુમાર સકલકલાઓના સમૂહમાં કુશળ છે એ પ્રમાણે દેશાંતરોમાં પણ પ્રવાદ પ્રસર્યો. અને હું=રિપુદારણ, યૌવનભરમાં સમારૂઢ થયો.

નરસુન્દર્યા સહ નરકેસરિણ આગમનમ્

તતશ્ચ શેખરપુરે નગરે નરકેસરિનરેન્દ્રસ્ય વસુંધરામહાદેવ્યાઃ કુક્ષિસંભૂતાઽસ્તિ નરસુન્દરી નામ દુહિતા, સા ચ ભુવનાઽદ્ભુતભૂતા રૂપાતિશયેન, નિરુપમા કલાસૌષ્ટવેન સંપ્રાપ્તા યૌવનં, સમુત્પન્નોઽ-સ્યાશ્ચિત્તેઽભિનિવેશો, યદુત—યઃ કલાકૌશલેન મત્તઃ સમધિકતરઃ સ એવ યદિ પરં માં પરિણયતિ, નાપરઃ, નિવેદિતં પિત્રોર્નિજાકૂતં, સંજાતમનયોઃ પર્યાકુલત્વં, નાસ્ત્યેવાઽસ્યાઃ કલાભિઃ સમાનોઽપિ ભુવને પુરુષઃ કુતઃ પુનરધિકતર ઇતિ ભાવનયા । તતઃ શ્રુતસ્તાભ્યાં મદીયઃ કલાકૌશલપ્રવાદઃ । ચિન્તિતં નરકેસરિણા—સ એવ રિપુદારણો યદિ પરમસ્યાઃ સમર્ગલતરો ભવિષ્યતિ, યુજ્યતે ચ નરવાહનેન સહાઽસ્માકં વૈવાહ્યં, યતઃ પ્રધાનવંશો મહાનુભાવશ્ચાસૌ વર્તતે, તસ્ય ચ રાજ્ઞો રત્નસૂચિરિવ મહાનાગસ્ય નિરપત્યસ્ય સૈવૈકા નરસુન્દરી દુહિતા । તતોઽત્યન્તમભીષ્ટતયા તસ્યાશ્ચિન્તિતમનેન—ગચ્છામિ તત્રૈવ સિદ્ધાર્થપુરે ગૃહીત્વા વત્સાં નરસુન્દરીં, તતઃ પરીક્ષ્ય તં રિપુદારણં નિકટસ્થિતો વિવાહયામ્યેનાં યેન મે ચિત્તનિર્વૃત્તિઃ સંપદ્યતે ।

નરસુંદરી સાથે નરકેસરીનું આગમન

અને ત્યારપછી શેખરપુર નગરમાં નરકેસરી નરેન્દ્રની વસુંધરા મહાદેવીની કુક્ષિથી થયેલી નરસુંદરી નામની પુત્રી હતી અને તે ભુવનના અદ્ભુત રૂપના અતિશયથી નિરુપમ, કલાના સૌષ્ટવથી યૌવનને પ્રાપ્ત થઈ. તેણીના ચિત્તમાં=નરસુંદરીના ચિત્તમાં, અભિનિવેશ ઉત્પન્ન થયો=આગ્રહ ઉત્પન્ન થયો. જે 'યદુત'થી બતાવે છે — જે પુરુષ કલાકૌશલ્યથી મારાથી અધિક હશે તે જ કેવલ મને પરણશે, બીજો નહીં. પિતાને પોતાનો ઇરાદો બતાવ્યો. આમને=માતા-પિતાને, પર્યાકુલપણું થયું=ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ. આની કલાની સાથે=પોતાની પુત્રીની કલાની સાથે, સમાન પણ ભુવનમાં પુરુષ નથી જ. વળી, અધિકતર ક્યાંથી હોય. એ પ્રકારની ભાવનાથી પર્યાકુલપણું થયું એમ અન્યય છે. ત્યારપછી તેઓ દ્વારા=માતા-પિતા દ્વારા, મારો કલાકૌશલનો પ્રવાદ સંભળાયો. નરકેસરી વડે વિચારાયું. તે જ

રિપુદારણ કેવલ આનાથી=મારી પુત્રીથી, અધિક્તર થશે અને નર-વાહન સાથે અમારો વિવાહ સંબંધ ઘટે છે. જે કારણથી પ્રધાનવંશવાળો મહાનુભાવ આ=નરવાહન, વર્તે છે. અને મોટા સર્પને જેમ એક રત્નસૂચિ છે તેમ પુત્રરહિત તે રાજાને તે જ એક નરસુંદરી પુત્રી છે. તેથી તેણીનું અત્યંત અભીષ્ટપણું હોવાથી આના વડે=નરકેસરી વડે, વિચારાયું — ત્યાં જ સિદ્ધાર્થપુરમાં પુત્રી નરસુંદરી શ્રદ્ધા કરીને હું જાઉં. ત્યારપછી નિકટ રહેલો એવો હું તે રિપુદારણની પરીક્ષા કરીને આનો=પોતાની પુત્રીનો, વિવાહ કરું, જેથી મારા ચિત્તની નિર્વૃત્તિ થાય.

નરસુન્દર્યા રિપુદારણકલાપરીક્ષેચ્છા

તતઃ સર્વબલેન સમાગતો નરકેસરી, જ્ઞાપિતસ્તાતસ્યાઽઽગમનવૃત્તાન્તઃ, પરિતુષ્ટોઽસૌ, કારિત-મુચ્છિતપતાકં નગરં, પ્રવેશિતો મહાવિમર્દેન નરકેસરી તાતેન, દત્તમાવાસસ્થાનં, ભવિષ્યતિ રિપુદારણ-કુમારસ્ય નરસુન્દર્યા સહ કલાકૌશલપરીક્ષેતિ જ્ઞાપિતં લોકાનાં, પ્રશસ્તદિને સજ્જીકારિતઃ સ્વયંવરમણ્ડપઃ, વિરચિતા મઞ્ચાઃ, મીલિતં રાજવૃન્દં, સમુપવિષ્ટસ્તન્મધ્યે સપરિકરસ્તાતઃ । સમાહૂતોઽહં કલાચાર્યશ્ચ, પ્રાપ્તોઽહં સહ મિત્રત્રયેણ તાતસમીપં, મહામતિશ્ચ સહ રાજદારકૈઃ । ઇતશ્ચ પુણ્યોદયસ્ય મદીયદુષ્ટચેષ્ટિતાનિ પશ્યતશ્ચિત્તખેદેનૈવ સંજાતં કૃશતરં શરીરં, વિગલિતં પરિસ્ફુરણં, મન્દીભૂતઃ પ્રતાપઃ । તતોઽહમુપવિષ્ટસ્તાતાઽઽધ્યર્ણે કલોપાધ્યાયશ્ચ, નિવેદિતં વિનયનપ્રેણ નરવાહનેન મહામતયે નરકેસરિરાજાગમનપ્રયોજનમ્ । તદાકર્ણ્ય સંજાતો મે હર્ષાઽતિરેકઃ, સ્થિતસ્તૂષ્ણીંભાવેન સ્વહૃદયમધ્યે હસન્પ્રાધ્યાયઃ । અત્રાન્તરે સમાગતો નરકેસરી, પરિતુષ્ટો નરવાહનઃ, દાપિતં તસ્મૈ મહાર્હસિંહાસનં, ઉપવિષ્ટઃ સપરિકરો નરકેસરી । તતસ્તદનન્તરં પૂરયન્તી જનહૃદયસરાંસિ લાવણ્યાઽમૃતપ્રવાહેણ, અધરયન્તી વરબહિર્કલાપં કૃષ્ણાસ્નિગ્ધકુઞ્ચિતકેશપાશેન, પ્રોદ્ભાસયન્તી દિક્વક્રવાલં વદનચન્દ્રેણ, વિધુરયન્તી કામિજનચિત્તાનિ લીલામન્થરેણ વિલાસવિલોકિતેન, દર્શયન્તી મહેમ્બકુમ્ભવિભ્રમં પયોધરભરેણ, ઉચ્છૃદ્-ખલયન્તી મદનવારણં વિસ્તીર્ણજઘનપુલિનેન, વિડમ્બયન્તી સઞ્ચારિતરક્તરાજીવયુગલલીલાં ચરણયુગ્મેન, ઉપહસન્તી કલકોકિલાકુલકૂજિતં મન્મથોલ્લાપજલ્પિતેન, કુતૂહલયન્તી વરમુનીનપિ પ્રવરનેપથ્યાઽલઙ્કારમાલ્યતામ્બૂલાઽઙ્ગરાગવિન્ધ્યાસેન, પરિકરિતા પ્રિયસખીવૃન્દેન અધિષ્ઠિતા વસુંધરયા પ્રવિષ્ટા નરસુન્દરી । તતસ્તાં વિલોક્યાઽહં હૃષ્ટઃ સ્વચેતસા વિજૃમ્ભિતઃ શૈલરાજઃ, વિલિપ્તં સ્તબ્ધચિત્તેન તેનાઽવલેપનેન મયાઽઽત્મહૃદયમ્ । ચિન્તિતં ચ—કોઽન્યો માં વિહાયૈનાં પરિણેતુમર્હતિ? ન ખલુ મકરધ્વજાદૃતે રતિરન્યસ્યોપનીયતે । અત્રાઽન્તરે વિહિતવિનયા તાતાદીનામભિહિતા નરકેસરિણા નરસુન્દરી યદુત—ઉપવિશ વત્સે! મુઞ્ચ લજ્જાં, પૂરયાઽઽત્મીયમનોરથાન્, પ્રશ્નય રિપુદારણકુમારં કલામાર્ગે યત્ર ક્વચિત્તે રોચતે । તતો નરસુન્દર્યા સહર્ષમુપવિશ્યાઽભિહિતં—યદાજ્ઞાપયતિ તાતઃ, કેવલં ગુરૂણાં સમક્ષં ન યુક્તં મમોદ્ગ્રાહયિતું, તસ્માદાર્યપુત્ર એવોદ્ગ્રાહયતુ સકલાઃ કલાઃ, અહં

પુનરેકૈકસ્યાં કલાયાં સારસ્થાનાનિ પ્રશ્નયિષ્યામિ, તત્રાડર્યપુત્રેણ નિર્વાહઃ કરણીય ઇતિ । તદાકર્ણ્ય હૃષ્ટૌ નરવાહન-નરકેસરિનરેન્દ્રૌ સમસ્તં રાજકુલં લોકાશ્ચ ।

નરસુંદરીની રિપુદારણની કલાપરીક્ષાની ઈચ્છા

ત્યારપછી સર્વ સૈવ્ય સાથે નરકેસરી આવ્યો. પિતાને=રિપુદારણના પિતાને, આગમનનો વૃતાંત જણાવાયો. આ=રિપુદારણના પિતા, પરિતોષ પામ્યા. નગરને ઉચ્છિન્ન=ઉંચી, પતાકાવાળું કરાયું. મહાવૈભવથી પિતા વડે નરકેસરી પ્રવેશ કરાવાયો. આવાસસ્થાન અપાયું. રિપુદારણકુમારની નરસુંદરીની સાથે કલાકૌશલની પરીક્ષા થશે એ પ્રમાણે લોકોને જણાવાયું. પ્રશસ્ત દિવસમાં સ્વયંવરમંડપ સજ્જ કરાવાયો. માચડાઓ રચાવાયા. રાજવૃંદ એકઠું થયું. તેના મધ્યમાં પરિકર સહિત તાત બેઠા અને કલાચાર્ય બોલાવાયા અને ત્રણમિત્રની સાથે હું તાત સમીપે આવ્યો અને રાજપુત્રો સાથે મહામતિ આવ્યા=કલાચાર્ય આવ્યા. અને આ બાજુ મારા દુષ્ટચેષ્ટિતોને જોતા પુણ્યોદયનું શરીર ચિત્તના ખેદથી જ કૃશતર થયું=મારો પુણ્યોદય અલ્પ થયો. પરિસ્ફુરણ વિગલિત થયું=પુણ્યના ઉદયનું પરિસ્ફુરણ અલ્પ થયું. પ્રતાપ મંદીભૂત થયો. ત્યારપછી હું અને કલાના ઉપાધ્યાય પિતાના અભ્યર્ણમાં= નજીકમાં, બેઠા. વિનયનમ્ર એવા નરવાહન રાજા વડે મહામતિને નરકેસરી રાજાના આગમનનું પ્રયોજન નિવેદિત કરાયું. તે સાંભળીને મને=રિપુદારણને, હર્ષનો અતિરેક થયો. પોતાના હૃદયમાં હસતા ઉપાધ્યાય મૌન રહ્યા. એટલામાં નરકેસરી આવ્યો. નરવાહન પરિતોષ પામ્યા. તેને મહાસિંહાસન અપાયું. પરિવાર સહિત નરકેસરી બેઠો. ત્યારપછી તેના અનંતર લાવણ્યઅમૃતના પ્રવાહથી લોકોના હૃદયરૂપી સરોવરને પૂરતી, કૃષ્ણ, સ્નિગ્ધ કુંચિત કેશના પાશથી શ્રેષ્ઠ મોરના કલાપને અવગણના કરતી, વદનચંદ્રથી=મુખરૂપી ચંદ્રથી, દિક્ચક્રવાલને પ્રોત્સાહિત કરતી, વિલાસથી વિલોકિત એવા જીવ વડે લીલામંથરથી કામિજનના ચિત્તને વિધુરિત કરતી, સ્તનના ભાર વડે મોટા હાથીના કુંભના વિભ્રમને બતાવતી, વિસ્તીર્ણ જઘનરૂપી પુલિનથી મદનરૂપી હાથીને ઉચ્છંબલ કરતી, ચરણયુગ્મથી સંચારિત કરેલાં બે રક્તકમળની લીલાને વિડંબિત કરતી, મન્મથના ઉલ્લાપના જલ્પિત વડે સુંદર કોકિલસમૂહના શબ્દનો ઉપહાસ કરતી, શ્રેષ્ઠ વસ્ત્ર, અલંકાર, માલ્ય, તાંબૂલના અંગરાગના વિન્યાસથી શ્રેષ્ઠ મુનિઓને પણ કુતૂહલ ઉત્પન્ન કરતી, પ્રિય સખીઓના વૃંદથી પરિકરિત, વસુંધરાથી અધિષ્ઠિત એવી નરસુંદરીએ પ્રવેશ કર્યો. તેથી તેને=નરસુંદરીને, જોઈને હું હર્ષિત થયો. સ્વચિત્તથી શૈલરાજ=માનકષાય ઉલ્લસિત થયો. તે સ્તબ્ધ ચિત્તરૂપ અવલેપન દ્વારા મારું આત્મહૃદય વિલેપન કરાયું અને વિચારાયું — મને છોડીને આને પરણવા માટે કોણ યોગ્ય છે. ખરેખર કામદેવને છોડીને રતિ અન્યને પ્રાપ્ત થતી નથી. એટલામાં પિતાદિના વિહિત વિનયવાળી એવી નરસુંદરી નરકેસરી રાજા વડે કહેવાઈ. શું કહેવાયું તે 'યદુત'થી બતાવે છે — હે પુત્રી ! તું બેસ. લજ્જાનો ત્યાગ કર. અને પોતાના મનોરથને પૂર. રિપુદારણકુમારને કોઈ કલામાર્ગમાં જ્યાં રુચે છે ત્યાં પ્રશ્ન કર. તેથી નરસુંદરીથી સહર્ષ બેસીને કહેવાયું — તાત જે આજ્ઞા કરે. કેવલ ગુરુઓની સમક્ષ મને ઉદ્ગ્રાહણ કરવું યુક્ત નથી=પ્રશ્નો કરવા

युक्त नथी. तेथी आर्यपुत्र ज सकल कला उद्भावन करे. वणी हुं अक अक कलामां सारस्थानोना प्रश्न करीश. त्यां=मारा प्रश्नोमां, आर्यपुत्र वडे निवाड करवो जेईअ. ते सांभणीने नरवाडन अने नरकेसरी नरेन्द्र उषित थया. अने लोको अने समस्तराजकुल उषित थयुं.

कुमारकलाकौशलविषयकभ्रमनाशः

ततस्तातेनाऽभिहितोऽहं—कुमार! सुन्दरं मन्त्रितं राजदुहित्रा, तत्साम्प्रतमुद्ग्राहयतु कुमारः सकलाः कलाः, पूरयत्वस्या मनोरथान्, जनयतु ममाऽऽनन्दं, निर्मलयतु कुलं, गृह्णातु जयपताकां, एषा सा निकषभूमिर्वर्तते विज्ञानप्रकर्षस्येति । मम तु तदा कलानां नामान्यपि विस्मृतानि । ततो विह्वलीभूत-मन्तःकरणं, प्रकम्पिता गात्रयष्टिः, प्रादुर्भूताः प्रस्वेदबिन्दवः, संजातो रोमोद्धर्षः, प्रनष्टा भारती, तरलिते लोचने । ततो हा किमेतदिति विषण्णस्तातः, प्रलोकितं महामतिवदनम् । महामतिराह— किं कर्तव्यमादिशतु देवः । तातेनाभिहितं—किमितीयमीदृशी कुमारशरीरेऽवस्था ? ततः कर्णे निवेदितं महामतिना, देव! मनःक्षोभविकारोऽयमस्य । तातः प्राह—किं पुनरस्य मनःक्षोभनिमित्तम् ? महामतिराह— देव! प्रस्तुतवस्तुन्यज्ञानम्, 'भवत्येव हि वागायुधानां सदसि विदुषां सस्पर्धमाभाषितानां ज्ञानाऽवष्टम्भ-विकलानां मनसि क्षोभाऽतिरेकः' । तातेनाभिहितं—आर्य! कथमज्ञानं कुमारस्य ? ननु सकलकलासु प्रकर्षं प्राप्तः कुमारो वर्तते, ततः संस्मृत्य मदीयदुर्विलसितं गृहीतो मनाक्क्रोधेन कलाचार्यः । ततोऽभिहितमनेन—देव! प्रकर्षं प्राप्तः कुमारः शैलराजमृषावादप्रणीतयोः केवलयोः कलयोर्न पुनरन्यत्र । तातः प्राह—के पुनस्ते कले ? महामतिराह—दुर्विनयकरणमसत्यभाषणं च, एते ते शैलराजमृषावादप्रणीते कले, अनयोश्चात्यन्तं कुशलः कुमारः, न पुनरन्यकलानां गन्धमात्रमपि जानीते । तातः प्राह—कथमिदम् ? महामतिनाऽभिहितं—देव! देवस्य दीर्घचित्तसन्तापभीरुभिस्तदैव नाख्यातमिदमस्माभिः, यतो लोकमार्गातीतं कुमारस्य चरितमिदानीमपि देवस्य पुरतस्तत्कथयतो न प्रवर्तते मे वाणी । तातेनाभिहितं—यथावृत्तकथने भवतो नास्त्यपराधः, निःशङ्कं कथयत्वार्यः । ततो कलाचार्येणाऽवज्ञा-करणादिको वेत्रासनाऽऽरोहणगर्भो दुर्वचनतिरस्करणपर्यन्तो निवेदितः समस्तोऽपि मदीयदुर्विलसित-वृत्तान्तः । तातेनाऽभिहितं—आर्य! यद्येवं ततो जानताऽपि त्वयाऽस्य कुलदूषणस्य स्वरूपं किमित्ययमेवं-विधसभामध्ये प्रवेशितः ? ननु विगोपिता वयमाकालमनेन पापेन । महामतिराह—देव! न मयाऽयमिह प्रवेशितः, मद्भवनात्रिर्गतस्याऽस्य द्वादश वर्षाणि वर्तन्ते, केवलमकाण्ड एव संजातमद्य मम देवकीयमा-कारणं, ततः समागतोऽहं, अयं तु कुतश्चिदन्यतः स्थानादिहागत इति । तातेनाभिहितं—आर्य! यद्येवमपात्रचूडामणिरेष रिपुदारणो गुणानामभाजनतया वर्जितो युष्माभिः तत्किमिति गर्भाधाना-दारभ्यास्येयन्तं कालं यावत्कल्याणपरम्परा संपन्ना ? किमिदानीमेवं लोकमध्ये विगुप्यत इति ।

કુમારના કલાકૌશલવિષયક ભ્રમનાશ

ત્યારપછી પિતા વડે હું કહેવાયો — હે કુમાર ! રાજપુત્રી વડે સુંદર મંત્રણા કરાઈ. તે કારણથી હવે કુમાર ! સકલ કલા પ્રગટ કરો. આના મનોરથોને=રાજપુત્રીના મનોરથોને, પૂર્ણ કરો. મને આનંદ ઉત્પન્ન કરો. કુલને નિર્મલ કરો. અને જયપતાકાને ગ્રહણ કરો. આ તે=રાજપુત્રી, વિજ્ઞાનપ્રકર્ષની નિકષભૂમિ વર્તે છે=કસોટીપત્ર વર્તે છે. વળી મને ત્યારે કલાનાં નામો વિસ્મૃત થઈ ગયાં. તેથી અંતઃકરણ વિલ્વળ થયું. શરીર કાંપવા માંડ્યું. પ્રસ્વેદબિંદુઓ પ્રગટ થયાં. રોમનો ઉદ્ગર્ષ થયો. ભાષા નાશ પામી. લોચન તરલિત થયાં. તેથી આ શું થયું એ પ્રમાણે પિતા ખેદ પામ્યા. મહામતિનું મુખ જોવાયું=કલાચાર્યનું મુખ જોવાયું. મહામતિ કહે છે — હે દેવ ! શું કર્તવ્ય છે ? આદેશ કરો. પિતા વડે કહેવાયું — કુમારની શરીરઅવસ્થા આ પ્રકારની કેમ છે ? કર્ણ પાસે મહામતિ વડે નિવેદન કરાયું. હે દેવ ! આનો=રિપુદારણનો મનક્ષોભનો વિકાર છે. પિતા કહે છે — વળી આને મનક્ષોભનું નિમિત્ત શું છે ? મહામતિ કહે છે — હે દેવ ! પ્રસ્તુત વસ્તુનું અજ્ઞાન=કલાવિષયક અજ્ઞાન, મનક્ષોભનું કારણ છે. હિ=જે કારણથી, સ્પર્ધા સહિત બોલનારા વાગ્યુદ્ધોવાળા વિદ્વાનોની સભામાં જ્ઞાનના અવષ્ટમ્મથી વિકલ જીવોને મનમાં ક્ષોભનો અતિરેક થાય જ છે. પિતા વડે કહેવાયું — હે આર્ય ! કુમારને કેવી રીતે અજ્ઞાન છે ? ખરેખર સકલ કલાઓમાં પ્રકર્ષને પામેલા કુમાર વર્તે છે. તેથી મારું દુર્વિલસિત સંસ્મરણ કરીને મનાક્ ક્રોધથી કલાચાર્ય ગૃહીત થયા. તેથી આના વડે=કલાચાર્ય વડે કહેવાયું — હે દેવ ! શૈલરાજ=માનકષાય, અને મૃષાવાદપ્રણીત કલામાં કુમાર પ્રકર્ષપ્રાપ્ત છે, અવ્યત્ર નહીં. પિતા કહે છે — તે કલા કઈ છે ? મહામતિ કહે છે, દુર્વિનય કરવો અને અસત્યભાષણ અને શૈલરાજ-મૃષાવાદ પ્રણીત આ તે બે કલા છે. આ બેમાં કુમાર અત્યંત કુશલ છે. પરંતુ અવ્ય કલામાં ગંધમાત્ર પણ જાણતો નથી. પિતા કહે છે — કેવી રીતે આ છે ?=કુમાર બીજી કલાઓ ગંધમાત્ર પણ જાણતો નથી એ કેવી રીતે છે ? મહામતિ વડે કહેવાયું — હે દેવ ! દેવના દીર્ઘચિત્તના સંતાપના ભીરુ એવા અમારા વડે આ=કુમારનું ચરિત્ર, ત્યારે કહેવાયું જ નહીં. જે કારણથી લોકમાર્ગથી અતીત કુમારનું ચરિત્ર હમણાં પણ દેવની આગળ તેને કહેતાં મારી વાણી પ્રવર્તતી નથી. તાત વડે કહેવાયું — યથાવૃત્ત કથનમાં=જે પ્રમાણે થયેલું હોય તેના કથનમાં, તમારો અપરાધ નથી. આર્ય નિઃશંક કહો. ત્યારપછી કલાચાર્ય વડે અવજ્ઞાકરણાદિક પોતાના આસનના આરોહણથી યુક્ત દુર્વચનથી તિરસ્કારના પર્યંતવાળો મારો સમસ્ત પણ વૃત્તાંત નિવેદિત કરાયો. પિતા વડે કહેવાયું — હે આર્ય ! જો આ પ્રમાણે છે તો કુલદૂષણ એવા આના=રિપુદારણના, સ્વરૂપને જાણતા એવા તમારા વડે આવા પ્રકારની સભા મધ્યે આ=રિપુદારણ, કેમ પ્રવેશ કરાવાયો ? ખરેખર પાપી એવા આના વડે અમે આકાલ વિડમ્બિત કરાયા છીએ. મહામતિ કહે છે — હે દેવ ! મારા વડે આ=રિપુદારણ, અહીં પ્રવેશિત કરાયો નથી. મારા ભવનથી નીકળેલા એવા આને બાર વર્ષ વર્તે છે. કેવલ અકાંડ જ આજે જ મને રાજા સંબંધી બોલાવાનું પ્રાપ્ત થયું. તેથી હું આવ્યો છું. વળી આ કોઈક અવ્ય સ્થાનથી અહીં આવ્યો છે. પિતા વડે કહેવાયું — હે આર્ય ! જો આ રીતે અપાત્રચૂડામણિ એવો આ રિપુદારણ ગુણોના અભાજનપણાથી તમારા વડે વર્જિત કરાયો, તો કયા કારણથી ગર્ભથી માંડીને આટલો કાલ આની કલ્યાણપરંપરા

પ્રાપ્ત થઈ ? કયા કારણથી આ રીતે હમણાં લોકમાં અપમાનિત થાય છે.

મહામતિરાહ—દેવ ! અસ્ત્યસ્ય પુણ્યોદયો નામાઽન્તરઙ્ગો વયસ્યઃ, તજ્જનિતા પ્રાક્તની કલ્યાણપરમ્પરા, તથાહિ—તત્રપ્રભાવાદેવાયં પ્રાદુર્ભૂતઃ સુકુલે, સંપન્નો જનનીજનકયોરભીષ્ટતમઃ, સંજાતો રૂપસૌભાગ્ય-સુખૈશ્વર્યાદિભાજનમ્ । તાતઃ પ્રાહ—તર્હિ ક્વ પુનરધુના ગતોઽસૌ પુણ્યોદયઃ ? મહામતિરાહ—ન કુત્રચિદ્ ગતોઽત્રૈવ પ્રચ્છન્નરૂપ આસ્તે, કેવલં પશ્યન્નસ્યૈવ રિપુદારણસ્ય સમ્બન્ધીનિ દુર્વિલસિતાનિ ચિત્તદુઃખાસિકયા સામ્પ્રતં ક્ષીણશરીરોઽસૌ તપસ્વી વર્તતે, ન શક્નોત્યસ્યાઽઽપદં નિવારયિતુમિતિ । તદાકર્ણ્ય તાતો નાસ્ત્યત્ર કશ્ચિદુપાયો, વિનાટિતા વયમનેન દુષ્પુત્રેણ મહાલોકમધ્યે પ્રસભમિતિચિન્તયા રાહુગ્રસ્તશશધરબિમ્બમિવ કૃતં તાતેન કૃષ્ણં મુખં, લક્ષિતઃ સમસ્તલોકૈઃ પર્યાલોચનપરમાર્થઃ, તતો વિલક્ષીભૂતાસ્તાતબાન્ધવાઃ, વિદ્રાણવદનઃ સંપન્નઃ પરિજનઃ, પ્રહસિતા મુખમધ્યે ષિઙ્ગલોકાઃ, વિષણ્ણા નરસુન્દરી, વિસ્મિતો નરકેસરિલોકઃ । તતશ્ચિન્તિતં જનેન તાતલજ્જયા લઘુધ્વનિના પરસ્પરમુક્તં ચ—

મહામતિ કહે છે — હે દેવ ! આનો=રિપુદારણનો, પુણ્યોદય નામનો અંતરંગમિત્ર છે. તેનાથી જનિત પૂર્વની કલ્યાણની પરંપરા છે. તે આ પ્રમાણે — તેના પ્રભાવથી જ આ=રિપુદારણ, સુકુલમાં જન્મ્યો. માતા-પિતાને અભીષ્ટતમ થયો. રૂપ, સૌભાગ્ય, સુખ, ઐશ્વર્યાદિનું ભાજન થયો. પિતા કહે છે — તો વળી હમણાં આ પુણ્યોદય ક્યાં ગયો ? મહામતિ કહે છે — ક્યાંય ગયો નથી. અહીં જ પ્રચ્છન્નરૂપે રહેલો છે. કેવલ રિપુદારણના સંબંધી દુર્વિલસિતને જોતો ચિત્તની દુઃખાસિકાથી હમણાં બિચારો ક્ષીણ શરીરવાળો આ=પુણ્યોદય, વર્તે છે. આની=રિપુદારણની, આપતિનું નિવારણ કરવા માટે સમર્થ નથી. તેથી તે સાંભળીને પિતા કહે છે — અહીં કોઈ ઉપાય નથી. અને આ દુષ્પુત્રવડે મહાલોકમાં=ઘણા લોકોમાં, અત્યંત વિડમ્બિત કરાયા. આ પ્રમાણે ચિંતવન કરીને રાહુગ્રસ્ત ચંદ્રના બિંબની જેમ પિતાવડે કાળું મુખ કરાયું. સમસ્ત લોકોવડે પર્યાલોચનના પરમાર્થવાળો જોવાયો. તેથી પિતાના બંધુઓ વિલક્ષભૂત=વિલખા, થયા. પરિજન વિદ્રાણવદનવાળું થયું. મુખમાં ષિંગ લોકો=તુચ્છ લોકો, હસવા લાગ્યા. નરસુંદરી ખેદ પામી. નરકેસરીનો લોક વિસ્મય પામ્યો. તેથી લોકો વડે ચિંતવન કરાયું. અને પિતાની લજ્જાથી લઘુધ્વનિ વડે પરસ્પર કહેવાયું.

શ્લોક :-

અયે !

ગર્વાધ્માતઃ પરં મૂઢો, બસ્તિવદ્વાતપૂરિતઃ ।

નિઃસારોઽપિ ગતઃ ખ્યાતિમેષ ભો ! રિપુદારણઃ ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થ :-

અરે ! વાયુથી પુરાયેલ બસ્તીની જેમ ગર્વથી આધ્માત, અત્યંત મૂઢ, નિઃસાર પણ આ રિપુદારણ ખરેખર ખ્યાતિને પામ્યો. ॥૧૧॥

શ્લોક :-

અથવા—

નિરક્ષરોઽપિ વાચાલો, લોકમધ્યેઽતિગૌરવમ્ ।

વાગાહમ્બરતઃ પ્રાપ્તો, યઃ સ્યાદન્યોઽપિ માનવઃ ॥૨॥

સ સર્વો નિકષપ્રાપ્તઃ, પ્રાપ્નોત્યેવ વિહમ્બનામ્ ।

મહાહાસ્યકરો મૂઢો, યથાઽયં રિપુદારણઃ ॥૩॥ યુગમ્ ॥

શ્લોકાર્થ :-

અથવા અન્ય પણ જે માનવ નિરક્ષર પણ વાચાલ વાણીના આડંબરથી લોકમધ્યે અતિગૌરવને પામેલો થાય, તે સર્વ નિકષપ્રાપ્ત=કસોટીને પામેલો, મૂઢ મહાહાસ્યને કરનારી વિડંબનાને પ્રાપ્ત કરે છે જેમાં આ રિપુદારણ. ॥૨-૩॥

કુમારાદ્યવસ્થા:

મમ તુ તાતોપાધ્યાયૌ કર્ણોત્સારકેણ પરસ્પરં તથાજલ્પન્તૌ પશ્યતઃ સમુત્પન્નો મનસિ વિકલ્પઃ—
અયે! બલાત્કારેણ મામેતૌ જલ્પયિષ્યતઃ । તતો ભયાઽતિરેકેણ સ્તમ્ભિતં મે ગલકનાડીજાલં નિરુદ્ધશ્ચોચ્છ-
વાસનિઃશ્વાસમાર્ગઃ, સંજાતા મિથ્યમાણાઽવસ્થા । તતો હા પુત્ર! હા તાત! હા તનય! કિમેતદિતિ
પ્રલપન્તી વેગેનાઽઽગત્ય શરીરે લગ્ના મમાઽમ્બા વિમલમાલતી, પર્યાકુલીભૂતઃ પરિજનઃ, કિં કર્તવ્યતાવિમૂઢા
વસુંધરા, વિસ્મિતો નરકેસરી । તાતેનાઽભિહિતં—ગચ્છત ભો લોકાઃ ગચ્છત ન પટુઃ શરીરેણાઽદ્ય
કુમારઃ, પુનર્જલ્પો ભવિષ્યતિ । તદાકર્ણ્ય નિર્ગતા વેગેન લોકાઃ, મિલિતા બહિસ્ત્રિકચતુષ્કચત્વરાદિષુ,
અહો રિપુદારણસ્ય પાણ્ડિત્યમહો પાણ્ડિત્યમિતિ પ્રવૃત્તં પ્રહસનં, પ્રહિતૌ લજ્જાઽવનમ્પ્રેણ તાતેન કલોપા-
ધ્યાયનરકેસરિણૌ, ગતઃ સ્વાઽઽવાસસ્થાને નરકેસરી । ચિન્તિતમનેન—દૃષ્ટં યદ્ દ્રષ્ટવ્યં, દીયતાં
પ્રભાતે પ્રયાણકમિતિ । મમાઽપિ નિર્જનીભૂતે મન્દીભૂતં ભયં, સ્વસ્થીભૂતં શરીરં, તાતસ્ય તુ હતરાજ્યસ્યેવ
વત્રાહતસ્યેવ મહાચિન્તાભરાક્રાન્તસ્ય લઙ્ઘિતં તદ્દિનં, સમાગતા રજની, ન દત્તં પ્રાદોષિકમાસ્થાનં,
નિવાર્ય જનપ્રવેશં પ્રસુપ્તઃ, કેવલં તયા ચિન્તયાઽપનિદ્રેણૌવાઽતિવાહિતપ્રાયા વિભાવરી ।

કુમારની આદ્ય અવસ્થા

વળી, કર્ણના ઉત્સારકથી પરસ્પર તે પ્રકારે બોલતા એવા પિતા અને ઉપાધ્યાયને જોતા મારા મનમાં વિકલ્પ ઉત્પન્ન થયો. આ=પિતા અને ઉપાધ્યાય, મને બલાત્કારથી બોલાવશે. તેથી ભયના અતિરેકથી મારી ગલાની નાડીનો જાલ સ્તમ્ભિત થયો. ઉચ્છ્વાસ નિઃશ્વાસ માર્ગ નિરુદ્ધ થયો. મિથ્યમાણ અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ. તેથી હે પુત્ર, હે વત્સ, હે પુત્ર ! આ શું છે એ પ્રમાણે બોલતી વેગથી

આવીને મારી માતા વિમલમલતી શરીરે વળગી. પરિજન પર્યાકુલ થયો. પૃથ્વી કર્તવ્યતાવિમૂઢ થઈ= બેઠેલા લોકો શું કરું તેનો નિર્ણય કરી શક્યા નહીં. નરકેસરી વિસ્મય પામ્યા. પિતા વડે કહેવાયું — હે લોકો ! તમે જાવ. શરીરથી આજે કુમાર પટુ નથી. વળી જલ્પ ભવિષ્યમાં થશે=રાજપુત્રી અને કુમારનો જલ્પ=વિદ્યા વિષયક પરીક્ષા, ભવિષ્યમાં થશે. તે જાણીને લોકો વેગથી નીકળ્યા. બહાર ત્રિકચતુષ્ચત્વર આદિમાં એકઠા થયા. અહો રિપુદારણનું પાંડિત્ય, અહો પાંડિત્ય પ્રમાણે લોકોનું હસન પ્રવૃત્ત થયું. લજ્જાથી નમ્ર થયેલા પિતા વડે કલાઉપાધ્યાય અને નરકેસરી મોકલાવાયા, સ્વઆવાસ-સ્થાનમાં નરકેસરી ગયો. આના વડે=નરકેસરી વડે, વિચારાયું. જે જોવાયોગ્ય છે તે જોવાયું. પ્રભાતમાં પ્રયાણક અપાય. નિર્જનીભૂત થયે છતે=લોકો વગરનું તે સ્થાન થયે છતે, મારો પણ ભય મંદ થયો. શરીર સ્વસ્થ થયું. વળી હરાયેલા રાજ્યની જેમ, વજ્રથી હણાયેલાની જેમ, મહાર્થિતાના ભારથી આકાંત એવા પિતાનો તે દિવસ પસાર થયો. રાત્રિ થઈ. પ્રાદોષિક આસ્થાન અપાયું નહીં=સંધ્યાકાળે રાજકારની ચિંતા અર્થે સભા ભરાતી હતી તે ભરાઈ નહીં. જનપ્રવેશનું નિવારણ કરીને રાજા સૂતો. કેવલ તે ચિંતા વડે નિદ્રા વિનાના રાજા વડે રાત્રિ પ્રાયઃ પસાય થઈ.

इतश्च लज्जितो मे वयस्यः पुण्योदयः । चिन्तितमनेन—

આ બાજુ મારો મિત્ર પુણ્યોદય લજ્જા પામ્યો. એના વડે=પુણ્યોદય વડે, વિચારાયું —

पुण्योदयेन दापिता कुमारी

શ્લોક :-

यस्य जीवत एवैवं, पुंसः स्वामी विडम्ब्यते ।

किं तस्य जन्मनाऽप्यत्र, जननीक्लेशकारिणः ? ॥१॥

पुण्योदय वडे अपायेली कुमारी

શ્લોકાર્થ :-

જે પુરુષના જીવતાં જ આ પ્રમાણે સ્વામી વિડંબિત કરાય છે, માતાના ક્લેશકારી એવા તેના જન્મથી પણ અહીં શું ?=પુણ્યરૂપી પુરુષ વિચારે છે કે આ રિપુદારણના જીવે મને જન્મ આપ્યો છે તેથી મારી જનની છે. તેથી જનની=માતા, એવા રિપુદારણને ક્લેશ કરનાર મારો જન્મ નિષ્ફળ છે એમ વિચારીને તે પુણ્ય પોતાના સ્વામી એવા રિપુદારણના હિતની ચિંતા કરે છે. ॥૧॥

શ્લોક :-

ततश्च—

जातं विच्छायकं तावन्ममैतदतिदुःसहम् ।

यायात्सुतामदत्त्वैव, यद्यसौ नरकेसरी ॥२॥

તતોઽસ્ય સર્વથા વ્યર્થ, કુમારસ્ય મદીયકમ્ ।
સંનિધાનમતો નૈવ, મમોપેક્ષાઽત્ર યુજ્યતે ॥૩॥

શ્લોકાર્થ :-

અને તેથી વિચ્છાયાક થયેલું=મ્લાન થયેલું, મને આ અતિદુઃસહ છે જો આ નરકેસરી પુત્રીને આપ્યા વગર જાય. તેથી આ કુમારનું મારું સંનિધાન=પુણ્યનું સંનિધાન, સર્વથા વ્યર્થ થાય. આથી મને અહીં=રિપુદારણના વિષયમાં, ઉપેક્ષા ઘટતી નથી જ. ॥૨-૩॥

શ્લોક :-

તતો યદ્યપ્યયોગ્યોઽયમેતસ્યા રિપુદારણઃ ।
તથાપિ દાપયામ્યેનામસ્મૈ કમલલોચનામ્ ॥૪॥

શ્લોકાર્થ :-

તેથી જો કે આ રિપુદારણ આને=રાજકન્યાને, અયોગ્ય છે તોપણ આને=રિપુદારણને, કમલ-લોચનવાળી રાજકન્યાને હું અપાવું. ॥૪॥

અત્રાન્તરે સમાગતા તાતસ્ય રાત્રિશેષે નિદ્રા । તતો ભદ્રે અગૃહીતસઙ્કેતે! સમાશ્વાસનાર્થં તાતસ્ય દત્તં કામરૂપિતયા સ્વપ્નાન્તરે તેન પુણ્યોદયેન દર્શનં, દૃષ્ટઃ સુન્દરાઽઽકારો ધવલવર્ણઃ પુરુષઃ । અભિહિતમનેન—મહારાજ! કિં સ્વપિષિ? કિં વા જાગર્ષિ? તાતેનાઽભિહિતં—જાગર્મિ । પુરુષઃ પ્રાહ—યદ્યેવં તતો મુજ્ઞ વિષાદં, દાપયિષ્યામ્યહં રિપુદારણકુમારાય નરસુન્દરીમિતિ । તાતેનાઽભિહિતં—મહાપ્રસાદઃ । અત્રાન્તરે પ્રહતં પ્રાભાતિકં તૂર્યં, તતો વિબુદ્ધસ્તાતઃ । પઠિતં કાલનિવેદકેન ।

એટલામાં પિતાને રાત્રિના શેષમાં નિદ્રા પ્રાપ્ત થઈ. ત્યારપછી હે ભદ્ર અગૃહીતસંકેતા ! પિતાને આશ્વાસન આપવા માટે કામરૂપીપણાથી સ્વપ્નાન્તરમાં તે પુણ્યોદય વડે દર્શન અપાવું. સુંદર આકારવાળો ધવલ વર્ણવાળો પુરુષ જોવાયો. આના વડે કહેવાયું — હે મહારાજ ! શું સૂઈ ગયા છો કે જાગો છો ? પિતા વડે કહેવાયું — જાગું છું. પુરુષ કહે છે=સ્વપ્નમાં આવેલો પુરુષ કહે છે, જો આમ છે તો વિષાદને મૂક. હું રિપુદારણકુમારને નરસુંદરી અપાવીશ. પિતા વડે કહેવાયું — મહાપ્રસાદ=તેં મારા ઉપર મહાન પ્રસાદ કર્યો. એટલામાં પ્રાભાતિક તૂર્ય પ્રહત કરાયું=પ્રાભાતિક નગારાં વગાડાયાં. તેથી પિતા જાગ્યા=રિપુદારણના પિતા જાગ્યા, કાલનિવેદક વડે કહેવાયું.

શ્લોક :-

હીનપ્રતાપો યઃ પૂર્વ, ગતોઽસ્તં જગતાં પુરઃ ।
સ એવોદયમાસાદ્ય, રવિરાખ્યાતિ હે જનાઃ! ॥૧॥

શ્લોકાર્થ :-

હે લોકો ! જે પૂર્વમાં હીનપ્રતાપવાળો અસ્તને પામ્યો, તે જ રવિ=તે જ સૂર્ય, ઉદયને પામીને જગતની આગળ કહે છે. ॥૧॥

શું કહે છે ? તે બતાવે છે -

શ્લોક :-

યદા યેનેહ યલ્લભ્યં, શુભં વા યદિ વાઽશુભમ્ ।
તદાઽવાપ્નોતિ તત્સર્વં, તત્ર તોષેતરૌ વૃથા ॥૨॥

શ્લોકાર્થ :-

આ જગતમાં જે કાળે જેના વડે જે મેળવવા યોગ્ય છે, શુભ હોય અથવા અશુભ હોય તે સર્વ તે કાળે પ્રાપ્ત કરે છે તેમાં તોષ અને અતોષ (અસંતોષ) વૃથા છે. ॥૨॥

एतच्चाऽऽकर्ण्य चिन्तितं तातेन यदुत—न कर्तव्यो मयाऽधुना विषादः, यतो लम्भयिष्यामि कुमारं नरसुन्दरीमिति स्फुटमेव निवेदितं स्वप्ने मम देवेन, अनेन तु कालनिवेदकेन पाठव्याजेन दत्तो ममोपदेशो वेधसा यदुत—यः पुरुषो यावतः सुन्दरस्याऽसुन्दरस्य वा वस्तुनो यदा भाजनं तस्य तावत्तदतर्कितमेव तदा मद्दशेन संपद्यत इति न कर्तव्यौ तत्र विदुषा हर्षविषादौ, ततोऽनया भावनया स्वस्थीभूतस्तातः । इतश्चाऽचिन्त्यप्रभावतया पुण्योदयस्य संपादिता तेन नरकेसरिणो बुद्धिः यदुत 'महानुभावोऽयं नरवाहनराजः, विज्ञातं च राज्यान्तरेष्वपि मम यदिहाऽऽगमनप्रयोजनं ततो लज्जाकरं पक्षद्वयस्याऽपि नरसुन्दरीमदत्त्वा मम स्वस्थाने गमनं, अतः संभाल्य कथञ्चिदेनां प्रयच्छामि रिपुदारण-कुमाराय, इति । ततो निवेदितो नरकेसरिणा वसुंधरासमक्षं नरसुन्दर्यै स्वाभिप्रायः, ततो नरसुन्दर्या अपि पुण्योदयप्रभावादेव वलितं मां प्रति मानसं, चिन्तितमनया युक्तियुक्तमेव तातेन मन्त्रितं, ततोऽ-भिहितमनया—'यदाज्ञापयति तातः' तदाकर्ण्य हृष्टो नरकेसरी, आगत्याऽभिहितोऽनेन नरवाहनः, महाराज! किमत्र बहुना जल्पितेन? आगतैवेयं वत्सा नरसुन्दरी कुमारस्य स्वयंवरा, तत्र किम्बहुना विकल्पनेन? केवलं दुर्जनवचनाऽवकाशो भवति, अतो निर्विचारं ग्राह्यतां कुमारेण स्वपाणिना पाणिरस्याः । तातेनाभिहितं—एवं क्रियते, गणितं प्रशस्तदिनं, परिणीता मया महता विमर्देन नरसुन्दरी, तां विमुच्य गतः स्वस्थाने नरकेसरी ।

આ પ્રકારનો સૂર્યનો ઉદય ઉપદેશ આપે છે. આ સાંભળીને પિતા વડે વિચારાયું. જે 'યદુત'થી બતાવે છે. મારા વડે હવે વિષાદ કરવો જોઈએ નહીં. જે કારણથી કુમારને નરસુંદરી હું પ્રાપ્ત કરાવીશ એ પ્રમાણે, સ્પષ્ટ જ સ્વપ્નમાં દેવે મને નિવેદન કર્યું છે. વળી ભાગ્યથી આ કાલનિવેદક વડે પાઠના બહાનાથી મને ઉપદેશ અપાયો છે. તે 'યદુત'થી બતાવે છે - જે પુરુષ જેટલું સુંદર કે અસુંદર વસ્તુનું

જ્યારે ભાજન છે તેને તે=સુંદર કે અસુંદર વસ્તુ, અતર્કિત છે=વિચાર કર્યા વગર જ, ત્યારે મારા વશથી પ્રાપ્ત થાય છે=કાલના વશથી પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી ત્યાં=પ્રાપ્તિ કે અપ્રાપ્તિમાં વિદ્વાને હર્ષ-વિષાદ કરવો જોઈએ નહીં. તેથી આ ભાવના વડે=કાલજ્ઞએ નિવેદન કર્યું એ ભાવના વડે, પિતા સ્વસ્થ થયા. આ બાજુ પુણ્યોદયનું અચિંત્યપ્રભાવપાણું હોવાથી તેના વડે=રિપુદારણના પુણ્ય વડે, નરકેસરીને બુદ્ધિ સંપાદન કરાઈ. તે બુદ્ધિ કેવા પ્રકારની છે તે 'ચદુત'થી બતાવે છે. આ નરવાહન રાજા મહાનુભાવ છે. અને રાજ્યાન્તરમાં પણ મારું જે આગમનનું પ્રયોજન વિજ્ઞાત છે તેથી નરસુંદરીને આપ્યા વગર મારું સ્વસ્થાનમાં ગમન પક્ષદ્વયને પણ લજ્જાકર છે=મારું અને નરવાહનરાજા બંને પક્ષ માટે લજ્જાકર છે. આથી કોઈક રીતે આને સમજાવીને=પોતાની પુત્રીને સમજાવીને, રિપુદારણકુમારને આપું. ત્યારપછી નરકેસરી રાજા વડે વસુંધરાની સમક્ષ નરસુંદરી માટે પોતાનો અભિપ્રાય નિવેદિત કરાવો. ત્યારપછી નરસુંદરી વડે પણ પુણ્યના પ્રભાવથી જ=રિપુદારણના તે પ્રકારના પુણ્યના પ્રભાવથી જ, મારા પ્રત્યે માનસ વલણ થયું. આના વડે=નરસુંદરી વડે વિચારાયું — પિતા વડે યુક્તિયુક્ત જ વિચારાયું છે. તેથી આના વડે=નરસુંદરી વડે કહેવાયું — તાત જે આજ્ઞા કરે છે. તે સાંભળીને નરકેસરી હર્ષિત થયો. આવીને આના વડે=નરકેસરી વડે નરવાહન કહેવાયો. હે મહારાજ ! અહીં કળાની પરીક્ષાના વિષયમાં વધારે કહેવાથી શું ? આ નરસુંદરી પુત્રી કુમારને સ્વયંવરા આવેલી જ છે. તેથી અહીં=રાજકન્યાના લગ્નના વિષયમાં, વધારે વિકત્થનથી શું ?=બડાઈ હાંકવાથી શું ? કેવલ દુર્જનવચનનો અવકાશ થાય છે. આથી નિર્વિચાર=વાદ કર્યા વગર, કુમાર વડે સ્વહસ્તે આનું=નરસુંદરીનું, પાણિગ્રહણ કરાય. પિતા વડે=નરવાહન વડે, કહેવાયું — એ પ્રમાણે કરાય. પ્રશસ્ત દિવસ જોવાયો. મોટા વિમર્દથી નરસુંદરી પરણાવાઈ. તેણીને મૂકીને=નરસુંદરીને મૂકીને, નરકેસરી સ્વસ્થાનમાં ગયો.

પરસ્પરપ્રેમવિભેદનાર્થ મૃષાવાદશૈલેશકૃતપ્રયત્ન:

દત્તો મહ્યં તાતેન નિર્વ્યગ્રભોગાર્થં મહાપ્રાસાદઃ, ગતાનિ નરસુન્દર્યા સહ લલમાનસ્ય મે કતિચિદ્દિનાનિ, ઘટિતં ચ પુણ્યોદયેન નિરન્તરમાવયોઃ પ્રેમ, સમુત્પાદિતશ્ચિત્તવિશ્રમ્ભઃ, લગિતા મૈત્રી, જનિતો મનોરતિ-પ્રબન્ધઃ, પ્રરોહિતઃ પ્રણયઃ, વર્ધિતશ્ચિત્તમીલકાહ્લાદપ્રણયસાગરઃ સર્વથા ।

રિપુદારણ અને નરસુંદરીના પરસ્પર પ્રેમવિભેદ અર્થે

મૃષાવાદ અને શૈલરાજ વડે કરાયેલ પ્રયત્ન

પિતા વડે મને નિર્વ્યગ્રભોગ માટે=સ્વર્થચ્છાનુસાર ભોગ માટે, મહાપ્રસાદ અપાયો. નરસુંદરી સાથે રમતા મારા કેટલાક દિવસો ગયા. અને પુણ્યના ઉદયથી નિરંતર અમારા બેનો પ્રેમ વધ્યો. ચિત્તનો વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરાયો. મૈત્રી લાગી=પરસ્પર મૈત્રી વધી. મનોરતિનો પ્રબંધ ઉત્પન્ન કરાયો. પ્રેમ વધ્યો. ચિત્તના મલવાથી આહ્લાદરૂપ પ્રણયનો સાગર સર્વથા વધ્યો.

શ્લોક :-

સ્વપ્રભામિવ તીક્ષ્ણાંશુશ્ચન્દ્રિકામિવ ચન્દ્રમાઃ ।
ક્ષણમેકં ન મુઞ્ચામિ, તામુમામિવ શઙ્કરઃ ॥૧॥

શ્લોકાર્થ :-

સૂર્ય જેમ સ્વપ્રભાને, ચંદ્રમા જેમ ચંદ્રિકાને, શંકર જેમ ઉમાને તેની જેમ હું તેણીને એક ક્ષણ છોડતો નથી. ॥૧॥

શ્લોક :-

સાઽપિ મામકવક્ત્રાબ્જરસાઽઽસ્વાદનતત્પરા ।
ભ્રમરીવ ગતં કાલં, ન જાનાતિ તપસ્વિની ॥૨॥

શ્લોકાર્થ :-

ભમરાની જેમ તે પણ મારા મુખરૂપી કમળના રસાસ્વાદનમાં તત્પર થઈ. તપસ્વી એવી તેણી ગયેલા કાલને જાણતી નથી. ॥૨॥

શ્લોક :-

તતસ્તં તાદૃશં વીક્ષ્ય, દેવાનામપિ દુર્લભમ્ ।
સાર્ધં મે નરસુન્દર્યા, પ્રેમાબન્ધં મનોહરમ્ ॥૩॥
મદીયૌ સુહૃદાભાસૌ, પરમાર્થેન વૈરિકૌ ।
તૌ મૃષાવાદશૈલેશૌ, ચિત્તમધ્યે રુષં ગતૌ ॥૪॥ યુગમ્ ॥

શ્લોકાર્થ :-

તેથી દેવોને પણ દુર્લભ નરસુંદરી સાથે મારા તે તેવા પ્રકારના મનોહર પ્રેમના બંધને જોઈને મારા મિત્રાભાસ જેવા પરમાર્થથી વૈરી તે મૃષાવાદ અને શૈલ બંને ચિત્તમાં રોષને પામ્યા. ॥૩-૪॥

શ્લોક :-

ચિન્તિતં ચ તતસ્તાભ્યાં, કથમેષ વિયોક્ષ્યતે ।
એતયા નરસુન્દર્યા, પાપાત્મા રિપુદારણઃ ? ॥૫॥

શ્લોકાર્થ :-

અને તેથી તે બંને દ્વારા=મૃષાવાદ અને માનકષાય દ્વારા, વિચારાયું. કઈ રીતે આ પાપાત્મા રિપુદારણ નરસુંદરી સાથે વિયોગ પામશે ? ॥૫॥

શ્લોક :-

શૈલરાજો મૃષાવાદં, તત્ત્વચેત્યમભાષત ।
ત્વં તાવત્રરસુન્દર્યાઃ, કુરુ ચિત્તવિરઙ્ગનમ્ ॥૬॥

શ્લોકાર્થ :-

અને તેથી શૈલરાજ મૃષાવાદને આ પ્રમાણે કહે છે – તું=મૃષાવાદ, પ્રથમ નરસુંદરીના ચિત્તનું રંજન કર. ॥૬॥

શ્લોક :-

સ્વયમેવાહમત્રાઽર્થે, ભલિષ્ઠ્યામિ તતઃ પરમ્ ।
માદૃશા ચ કૃતે યત્ને, કીદૃશં પ્રેમબન્ધનમ્? ॥૭॥

શ્લોકાર્થ :-

આ અર્થમાં=તે બેના સંબંધને વિઘટન કરવાના અર્થમાં, ત્યારપછી હું સ્વયં જ ભળીશ=માનકષાય એવો હું ભળીશ. મારો યત્ન કરાયે છતે પ્રેમનો બંધ કેવી રીતે રહે ? ॥૭॥

શ્લોક :-

મૃષાવાદસ્તતઃ પ્રાહ, નોત્સાહ્યોઽહં ભવાદૃશા ।
કૃતમેવ મયા પશ્ય, એતસ્યાશ્ચિત્તભેદનમ્ ॥૮॥

શ્લોકાર્થ :-

ત્યારપછી મૃષાવાદ કહે છે, તારા જેવા વડે હું ઉત્સાહ્ય=ઉત્સાહ કરવા યોગ્ય, નથી. મારા વડે=મૃષાવાદ વડે, આનીનો ચિત્તભેદ કરાયો જ છે=નરસુંદરીનો ચિત્તભેદ કરાયો જ છે, તું જો, ॥૮॥

શ્લોક :-

તદેવં મદ્વિયોગાર્થ, તતસ્તૌ કૃતનિશ્ચયૌ ।
શૈલરાજમૃષાવાદૌ, પર્યાલોચ્ય વ્યવસ્થિતૌ ॥૯॥

શ્લોકાર્થ :-

આ રીતે મારા વિયોગ માટે=રિપુદારણના નરસુંદરીના વિયોગ માટે, કૃતનિશ્ચયવાળા એવા તે શૈલરાજ અને મૃષાવાદ બંને ત્યારપછી પર્યાલોચન કરીને રહ્યા. ॥૯॥

શ્લોક :-

અહં તુ તાં સમાસાદ્ય, સદ્ભાર્યા નરસુન્દરીમ્ ।
ચિન્તયામિ ત્રિલોકેઽપિ, પ્રાપ્તં યત્સુન્દરં મયા ॥૧૦॥

શ્લોકાર્થ :-

અને હું=રિપુદારણ, તે સુંદર પત્ની નરસુંદરીને પ્રાપ્ત કરીને વિચારું છું. ત્રણેય લોકમાં પણ જે સુંદર છે તે મારા વડે પ્રાપ્ત કરાયું છે. ॥૧૦॥

શ્લોક :-

તતશ્ચોત્રામિતૈકભૂર્મન્થરીકૃતલોચનઃ ।
 દત્ત્વા તચ્છૈલરાજીયં, હૃદયે સ્વેડવલેપનમ્ ॥૧૧॥
 ચિન્તયામિ ન લોકેડત્ર, પુરુષોડન્યોડસ્તિ માદૃશઃ ।
 યતો મમેદૃશી માર્યા, તતો ગાઢતરં પુનઃ ॥૧૨॥
 ન પશ્યામિ ગુરુત્રૈવ દેવાત્રો બન્ધુસન્તતિમ્ ।
 ન ભૃત્યવર્ગં નો લોકં, ન જગત્ સચરાચરમ્ ॥૧૩॥ ત્રિભિર્વિશેષકમ્ ॥

શ્લોકાર્થ :-

અને તેથી=આ પ્રમાણે ચિંતવન કર્યું તેથી, ઉન્નામિત એકભૂવાળા=માનકષાયને વશ ઊંચી કરેલી એક ભૃકુટીવાળા, મંથરીકૃતલોચનવાળા તે શૈલરાજ સંબંધી અવલેપનને સ્વહૃદયમાં આપીને વિચારું છું. આ લોકમાં મારા જેવો અન્ય કોઈ નથી. જે કારણથી મારી આવી પત્ની છે. તેથી વળી ગાઢતર હું ગુરુને જોતો નથી. દેવોને જોતો નથી. બંધુસંતતિને જોતો નથી, ભૃત્યવર્ગને જોતો નથી, લોકને જોતો નથી, ચરાચર જગતને જોતો નથી. ॥૧૧થી ૧૩॥

શ્લોક :-

અથ તત્તાદૃશં દૃષ્ટ્વા, મદીયં દુષ્ટચેષ્ટિતમ્ ।
 પુણ્યોદયો મનસ્તાપાદ્ ગાઢં જાતોડતિદુર્બલઃ ॥૧૪॥

શ્લોકાર્થ :-

હવે તે તેવા પ્રકારનું મારું દુષ્ટચેષ્ટિત જોઈને પુણ્યોદય મનસ્તાપથી અત્યંત અતિદુર્બલ થયો. ॥૧૪॥

શ્લોક :-

તતો માં તાદૃશં વીક્ષ્ય, વિરક્તાઃ સર્વબાન્ધવાઃ ।
 ઇદં જલ્પિતુમારબ્ધા, હસન્તસ્તે પરસ્પરમ્ ॥૧૫॥

શ્લોકાર્થ :-

તેથી મને તેવા પ્રકારનો જોઈને સર્વ બંધુઓ વિરક્ત થયા. પરસ્પર હસતા એવો તેઓ આ બોલવા માટે આરંભ કર્યો. ॥૧૫॥

શ્લોક :-

પશ્યતાઽહો વિધેઃ કીદૃગસ્થાનવિનિયોજનમ્ ? ।
સ્ત્રીરત્નમીદૃશં યેન, મૂર્ખેણાઽનેન યોજિતમ્ ॥૧૬॥

શ્લોકાર્થ :-

જુઓ વિધિનું કેવા પ્રકારનું અસ્થાન વિનિયોજન ? જેના વડે=જે વિધિ વડે, મૂર્ખ એવા આની સાથે=રિપુદારણ સાથે, આવું સ્ત્રીરત્ન યોજન કરાયું. ॥૧૬॥

શ્લોક :-

સ્તબ્ધોઽભૂન્મૂર્ખભાવેન, પ્રાગેષ રિપુદારણઃ ।
આસાદ્યેમાં પુનર્ભાર્યા, ગર્વેણાઽન્ધોઽધુના હ્યયમ્ ॥૧૭॥

શ્લોકાર્થ :-

પૂર્વમાં જ આ રિપુદારણ મૂર્ખભાવથી સ્તબ્ધ થયેલો. વળી, આ ભાર્યાને પ્રાપ્ત કરીને આ હમણાં ગર્વથી અંધ છે. ॥૧૭॥

શ્લોક :-

સ એવ વર્તતે ન્યાયો, લોકે યઃ કિલ શ્રૂયતે ।
એકં સ વાનરસ્તાવદ્દષ્ટોઽન્યદ્દૃષ્ણોઽલિના ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થ :-

ખરેખર લોકમાં જે સંભળાય છે તે જ ન્યાય વર્તે છે. એક તે વાનર, વળી બીજું, ગુપ્ત સ્થાનમાં વીંછી વડે કરડાયો. ॥૧૮॥

શ્લોક :-

તદેષા ચારુસર્વાઙ્ગી, સદ્ભાર્યા નરસુન્દરી ।
કરિણીવ ખરસ્યોચ્ચૈર્ન યોગ્યાઽસ્ય મૃગેક્ષણા ॥૧૯॥

શ્લોકાર્થ :-

તે કારણથી આ સુંદર અંગવાળી સદ્ભાર્યા એવી મૃગેક્ષણા નરસુંદરી ગદેડાને હાથિણીની જેમ આને=રિપુદારણને, યોગ્ય નથી. ॥૧૯॥

પ્રેમપરીક્ષાર્થ સુન્દરીકૃતપ્રશ્ને મૃષોત્તરમ્

શ્લોક :-

અન્યદા નરસુન્દર્યા, સદ્ભાવાઽર્પિતચિત્તયા ।
સ્નેહગર્ભપરીક્ષાર્થ, ચિન્તિતં નિજમાનસે ॥૨૦॥

પ્રેમપરીક્ષાર્થ સુંદરીકૃત પ્રશ્ન - મૃષા ઉત્તર

શ્લોકાર્થ :-

અન્યદા સદ્ભાવ અર્પિત ચિત્તવાળી નરસુંદરી વડે સ્નેહગર્ભની પરીક્ષા માટે=રિપુદારણને પોતાના પ્રત્યે હૈયામાં કેવો સ્નેહ છે ? તેની પરીક્ષા માટે, નિજમાનસમાં વિચારાયું. ॥૨૦॥

શ્લોક :-

કિં મમાઽર્પિતસદ્ભાવઃ ? કિં વા નો રિપુદારણઃ ? ।
આ જ્ઞાતં સ્નેહસર્વસ્વં, ગુહ્યાઽઽખ્યાનેન ગમ્યતે ॥૨૧॥

શ્લોકાર્થ :-

શું મને અર્પિત સદ્ભાવવાળો રિપુદારણ છે અથવા નથી ? ખરેખર જણાયું. સ્નેહસર્વસ્વ ગુહ્યાખ્યાનથી=ગુપ્ત કથનથી, જણાય છે. ॥૨૧॥

શ્લોક :-

અનાખ્યેયમતઃ કિઞ્ચિદ્, ગુહ્યસર્વસ્વમઞ્જસા ।
પૃચ્છામ્યેનં દૃઢસ્નેહે, તતો વ્યક્તિર્ભવિષ્યતિ ॥૨૨॥

શ્લોકાર્થ :-

આથી અનાખ્યેય એવું કંઈક ગુહ્યસર્વસ્વ દટ સ્નેહમાં શીઘ્ર આને પૂછું. તેથી વ્યક્ત થશે=રિપુદારણનો મારા પ્રત્યે સદ્ભાવ વ્યક્ત થશે. ॥૨૨॥

તતશ્ચિન્તિતં નરસુન્દર્યા—કીદૃશં પુનરહં ગુહ્યમધુનાઽઽર્યપુત્રં પૃચ્છામિ ? હું જ્ઞાતં તાવત્સુનિશ્ચિતમિદં મયા યદુત—નિતરાં કમનીયશરીરોઽપિ રક્તાઽશોકપાદપવદેષ નિખિલકલાકલાપકૌશલફલવિકલ એવાઽઽર્યપુત્રઃ, યતો વિજ્ઞાનાઽભાવજનિતાદ્ ભયાતિરેકાદેવ તથાવિધોઽસ્ય તદા સભામધ્યે મનઃક્ષોભોઽભૂત્, તદધુના તદેવ મનઃ ક્ષોભકારણમાર્યપુત્રં પ્રશ્નયામિ, તતો યદિ સ્ફુટમાચક્ષીત વિજ્ઞાસ્યામિ યથાઽસ્તિ મયા સહાઽસ્ય સ્નેહસદ્ભાવઃ, અથ ન કથયેત્તતસ્તત્રાપ્યભિપ્રાયં લક્ષયિષ્યામીતિ વિચિન્ત્ય પૃષ્ટોઽહં નરસુન્દર્યા યદુત—આર્યપુત્ર! કીદૃશં તવ તદા સભામધ્યે શરીરાઽપાટવમાસીદિતિ । અત્રાઽન્તરે

જ્ઞાતાઽવસરેણ પ્રયુક્તા મૃષાવાદેનાઽઽત્મીયા યોગશક્તિઃ, કૃતમન્તર્ધાનં, પ્રવિષ્ટો મદીયમુખે । તતોઽભિહિતં મયા—પ્રિયતમે! ત્વયા પુનશ્તદા કીદૃશં લક્ષિતમ્? નરસુન્દરી પ્રાહ—ન મયા કિઞ્ચિત્તદા સમ્યગ્ વિજ્ઞાતં, કેવલં સમુત્પન્ના શઙ્કા, કિં સત્યમેવ શરીરાઽપાટવમાર્યપુત્રસ્ય? કિં વા કલાકલાપે ન કૌશલમિતિ? મયાઽભિહિતં—સુન્દરિ! ન તત્રૈકોઽપિ વિકલ્પઃ કર્તવ્યઃ યતસ્તરન્તિ હૃદયે મમ સકલાઃ કલાઃ, શરીરાઽપાટવમપિ મમ ન કિઞ્ચિત્તદાઽઽસીત્, કેવલમમ્બયા તાતેન ચાલીકમોહાત્ કૃતો મુઘૈવ બહલઃ કલકલઃ, તથાવિધાઽલીકકલકલે ચ સ્થિરતયા સ્થિતોઽહં મૌનેન । એતચ્ચાઽઽકર્ણ્ય નરસુન્દર્યાઃ સંજાતો મનસિ વ્યલીકભાવઃ । ચિન્તિતમનયા—અહો અસ્ય પ્રત્યક્ષાઽપલાપિત્વં, નિર્લજ્જતા, અહો ધૃષ્ટતા, અહો આત્મબહુમાનિતા । તતોઽભિહિતં નરસુન્દર્યા—આર્યપુત્ર! યદ્યેવં તતો મહત્કુતૂહલં મમ ઇદાનીમપ્યહમાર્યપુત્રેણ કલાસ્વરૂપમુત્કીર્ત્યમાનં શ્રોતુમિચ્છામિ, અતો મહતા પ્રસાદેન સમુત્કીર્તયતુ તદાર્યપુત્રઃ ।

ત્યારપછી નરસુંદરી વડે વિચારાયું. કેવા પ્રકારનું ગુણ હું આર્યપુત્રને પૂછું? હા જાણાયું. આ મારા વડે સુનિશ્ચિત છે. તે 'યદુત'થી બતાવે છે. અત્યંત મનોહર શરીરવાળો પાણ, રક્ત અશોક વૃક્ષની જેમ સંપૂર્ણ કલાકલાપના કૌશલના ફલથી વિકલ જ આ આર્યપુત્ર છે. જે કારણથી વિજ્ઞાનના અભાવજનિત ભયના અતિરેકથી જ આને=રિપુદારણને, ત્યારે=લગ્નના પ્રસંગે, સભામાં તેવા પ્રકારનો મનક્ષોભ થયેલ. તે કારણથી હમણાં તે મનક્ષોભનું કારણ આર્યપુત્રને પૂછું. તેથી જો સ્પષ્ટ કહેશે તો હું જાણીશ. મારી સાથે આનો સ્નેહસદ્ભાવ છે. હવે જો નહીં કહે તો ત્યાં પાણ અભિપ્રાયને જાણીશ. એ પ્રમાણે વિચારીને હું નરસુંદરી વડે પુછાયો. તે 'યદુત'થી કહે છે — હે આર્યપુત્ર ! તમને ત્યારે સભામાં શરીરનું કેવા પ્રકારનું અપાટવ થયું. એટલામાં જ્ઞાત અવસરથી મૃષાવાદ વડે આત્મીય યોગશક્તિ પ્રયુક્ત કરાઈ. અંતર્ધાન કરાયું. મારા મુખમાં પ્રવેશ કરાયો. તેથી મારા વડે કહેવાયું — હે પ્રિયતમા ! તારા વડે વળી હું કેવો જાણાયો? નરસુંદરી કહે છે — મારા વડે ત્યારે કંઈ સમ્યગ્ જાણાયું નહીં. કેવલ શંકા ઉત્પન્ન થઈ. શું સત્ય જ આર્યપુત્રના શરીરનું અપાટવ છે અથવા કલાકલાપમાં કૌશલ્ય નથી. મારા વડે કહેવાયું — હે સુંદરી ! ત્યાં=તારા પ્રશ્નમાં, એક પાણ વિકલ્પ કરવો જોઈએ નહીં. જે કારણથી મારા હૃદયમાં બધી કલા વર્તે છે. શરીર અપાટવ પાણ મને ત્યારે કંઈ ન હતું. કેવલ માતા વડે અને પિતા વડે જુદા મોહથી વ્યર્થ જ મોટો કલકલ કરાયો. તેવા પ્રકારના જુદા કલકલમાં સ્થિરપણથી હું મૌનથી રહેલો. આ સાંભળીને નરસુંદરીને મનમાં વ્યલીકભાવ થયો. આના વડે વિચારાયું — આનું=રિપુદારણનું, આશ્ચર્યકારી પ્રત્યક્ષ અપલાપપણું છે. આશ્ચર્યકારી નિર્લજ્જતા છે. આશ્ચર્યકારી ધૃષ્ટતા છે. આશ્ચર્યકારી આત્મબહુમાનતા છે. તેથી નરસુંદરી વડે કહેવાયું — હે આર્યપુત્ર ! જો આ પ્રમાણે છે=તમારામાં કળાકૌશલ્ય છે એ પ્રમાણે છે, તો મને મહાન કુતૂહલ છે. હમણાં પાણ હું આર્યપુત્ર વડે કહેવાતા કલાસ્વરૂપને સાંભળવા ઈચ્છું છું. આથી મોટા પ્રસાદથી તે=કલાકૌશલ્ય, આર્યપુત્ર કહો.

પરિભવબુદ્ધ્યા નિષ્કાશને સુન્દર્યવસ્થા

મયા ચિન્તિતં—અયે! પાણ્ડિત્યાઽભિમાનેન પરિભવબુદ્ધ્યા મામુપહસત્યેષા । અત્રાઽન્તરે લબ્ધાવસરો વિજૃમ્ભિતઃ શૈલરાજઃ, વિલિપ્તં તેન સ્તબ્ધચિત્તાભિધાનેનાત્મીયવિલેપનેન સ્વહસ્તેન મદ્હૃદયં, તતશ્ચિન્તિતં મયા—એવં યા મમ પરિભવેનોપહાસકારિણી, ખલ્વેષા પાપા નરસુન્દરી, તયા કિમિહ સ્થિતયા ? તતો મયાઽભિહિતં—અપસર પાપે! દૃષ્ટિમાર્ગાદપસર, તૂર્ણ નિર્ગચ્છ મદીયભવનાત્, ન યુક્તં ભવાદૃશ્યાઃ પણ્ડિતમન્યાયા મૂર્ખેણાઽનેન જનેન સહાવસ્થાતુમિતિ । તતોઽવલોકિતં મદીયવદનં નરસુન્દર્યા । ચિન્તિતમનયા—હા ધિક્! સદ્ભાવીભૂત એવાઽયં વશીકૃતો માનભટેન, ન ગોચરઃ સામ્પ્રતં પ્રસાદનાયાઃ, તતો મન્ત્રાહતેવ ભુજઙ્ગવનિતા, સમુન્મૂલિતેવ વનલતિકા, ઉત્ખોટિતેવ ચૂતમઞ્જરી, અઙ્કુશકૃષ્ટેવ કરિણિકા સર્વથા વિદ્રાણદીનવદના સાધ્વસભારનિર્ભરં હૃદયમુદ્વહન્તી મન્દં મન્દં ક્વણન્મણિમેખલાકિન્દિક્ષીકલકોલાહલનૂપરઙ્ગણઙ્ગણારાવસમાકૃષ્ટસ્નાનવાપિકાકલહંસિકાનિ પદાનિ નિક્ષિપન્તી ચલિતા નરસુન્દરી, નિર્ગતા મામકીનસદનાત્, પ્રાપ્તા તાતીયભવને, સ્થિતોઽહં શૈલસ્તમ્ભનયા યાવદદ્યાપિ ન શુષ્યતિ શૈલરાજીયં તદ્વક્ષઃસ્થલાવલેપનં તાવર્તીં વેલાં, શોષમુપાગતે મનાક્ પુનસ્તત્રાઽવલેપને સંજાતો મે પશ્ચાત્તાપઃ, બાધતે નરસુન્દરીસ્નેહમોહઃ, સમાધ્યાસિતોઽહમરત્યા, ગૃહીતો રણરણકેન, અઙ્ગીકૃતઃ શૂન્યતયા, ઊરરીકૃતો વિહ્વલતયા, પ્રતિપત્રો વિકારકોટિભિઃ, અવષ્ટબ્ધો મદનજ્વરેણ ।

રિપુદારણ વડે પરાભવની બુદ્ધિથી કાઠી મૂકાયેલી નરસુંદરીની અવસ્થા

મારા વડે વિચારાયું — અરે ! પાંડિત્યના અભિમાનથી પરાભવની બુદ્ધિને કારણે મને આ=નરસુંદરી, હસે છે. એટલામાં લબ્ધઅવસરવાળો શૈલરાજ વિજૃમ્ભિત થયો. તેનાથી સ્તબ્ધચિત્ત નામના આત્મીય લેપથી સ્વહસ્ત દ્વારા મારા હૃદયને વિલિપ્ત કરાયું. તેથી મારા વડે વિચારાયું — આ રીતે જે મારા પરાભવથી ઉપહાસને કરનારી ખરેખર આ પાપી નરસુંદરી છે, અહીં રહેલી તેણી વડે શું ?=મારા રાજમહેલમાં સ્થિતિ વડે શું ? તેથી મારા વડે કહેવાયું — હે પાપી ! દૃષ્ટિમાર્ગથી તું દૂર થા, દૂર થા. મારા ભવનથી શીઘ્ર નીકળ. પંડિતમાની એવી તારા જેવીને મૂર્ખ એવા આ જનની સાથે રહેવું યુક્ત નથી. ત્યારપછી નરસુંદરી વડે મારું મુખ જોવાયું. એણી વડે વિચારાયું=નરસુંદરી વડે વિચારાયું — ધિક્કાર છે. સદ્ભાવીભૂત એવો આ=રિપુદારણ, માનભટથી વશ કરાયેલો છે. હવે પ્રસાદનાને યોગ્ય નથી. તેથી મંત્રથી હણાયેલી સાપણની જેમ, ઉખેડી નંખાયેલી વનલતાની જેમ, ઉખેડી નાંખેલી ચૂતમંજરીની જેમ, અંકુશથી ખેંચાયેલા હાથિણીની જેમ, સર્વથા વિદ્રાણ દીનવદનવાળી, સાધ્વસભારથી નિર્ભર હૃદયને વહન કરતી મંદ મંદ અવાજ કરતા કંદોરાની ધૂધરીઓના સુંદર કોલાહણ તથા ઝાંઝરના ઝણઝણ અવાજથી ખેંચાયેલા સ્નાનવાવડીના સુંદર હંસિકા જેવા પદોને નિક્ષેપ કરતી નરસુંદરી ચાલી. મારા સદનથી નીકળી અને પિતાના ભવનમાં પ્રાપ્ત થઈ. હજી પણ શૈલરાજ

संबंधी ते वक्षःस्थलनुं अवलेपन सुकातुं नथी तेटली वेणा सुधी शैलस्तम्भपण्णाथी हुं रक्षो. वणी, मनाङ् ते अवलेपन शोष पामे छते मने पश्याताप थयो. नरसुंदरीना स्नेहलो मोह मने पीडा करवा लाग्यो. हुं अरतिथी समाध्यासित थयो. रणुरणुकथी ग्रहण करायो. शून्यपण्णा वडे अंगीकृत करायो. विटवलपण्णा वडे स्वीकार करायो, करोडो विकारोथी स्वीकारायो, मदनज्वरथी अवष्टब्ध थयो.

विमलमालतीदर्शितनरसुन्दरीपरिस्थितिः

ततो निषण्णः शयनीये, तत्रापि प्रवर्धमानया जृम्भिकयाऽनवरतमुद्धर्तमानेनाऽङ्गेन मत्स्यक इव खादिराङ्गारराशिमध्ये दन्दह्यमानः स्तोकवेलायां यावत्तिष्ठामि तावदागता सविषादमम्बा विमलमालती । ततस्तां वीक्ष्य कृतं मयाऽऽकारसंवरणं, निषण्णा भद्रासने स्वयमेवाम्बा, स्थितोऽहं पर्यङ्क एवोपविष्टः । अभिहितमम्बया—वत्स! न सुन्दरमनुष्ठितं भवता यदसौ तपस्विनी नरसुन्दरी परुषवचनैस्तथा तिरस्कृता, तथाहि—यदितो गतायास्तस्याः संपन्नं तत्समाकर्णयतु वत्सः । मयाऽभिहितं—उच्यतां यत्ते रोचते । अम्बयाऽभिहितं—अस्ति तावदितो निर्गता नयनसलिलधाराधौतगण्डलेखा दीनमनस्का दृष्टा सा मया नरसुन्दरी पतिता रुदन्ती मम पादयोः । मयाऽभिहिता—हले! नरसुन्दरि! किमेतत्? तयाऽभिहित—अम्ब! दाहज्वरो मां बाधते, ततो नीता मया सा वातप्रदेशे, सज्जीकारितं शयनीयं, तत्र च स्थापिता सा, निषण्णाऽहं पार्श्वे, ततः प्रहतेव महामुद्गरेण, प्लुष्यमाणेव तीव्राऽग्निना, खाद्यमानेव वनपञ्चाननेन, ग्रस्यमानेव महामकरेण, अवष्टभ्यमानेव महापर्वतेन, उत्कर्त्तमानेव कृतान्तकर्तिकया, पाट्यमानेव क्रकचपाटेन, पच्यमानेव नरके प्रतिक्षणमुद्धर्त्तपरावर्तं कर्तुमारब्धा । मयाऽभिहितं हले! किंनिमित्तकः पुनस्तवाऽयमेवंविधो दाहज्वरः? ततो दीर्घदीर्घं निःश्वस्य न किञ्चिज्जल्पितमनया । मया चिन्तितं—मानसीयमस्याः पीडा, कथमन्यथा ममाऽपि न कथयेत्? कृतो मया निर्बन्धः, कथितं कृच्छ्रेण नरसुन्दर्या यथावृत्तं, ततो नियुज्य तस्याः शीतक्रियाकरणे कन्दलिकां मयाऽभिहिता सा नरसुन्दरी, यदुत—वत्से! यद्येवं ततो धीरा भव, मुञ्च विषादं, अवलम्बस्व साहसं, गच्छाम्यहं स्वयमेव वत्सस्य रिपुदारणस्य समीपे, करोमि तं तवाऽनुकूलं, केवलं किं न विज्ञातं पूर्वमेव त्वयेदं यथा—नितरां मानधनेश्वरो मदीयस्तनयः, न विषयः प्रतिकूलभाषणस्य, तदिदानीमपि विज्ञातमाहात्म्ययाऽस्य त्वया न कदाचिदपि प्रतिकूलमाचरणीयं, यावज्जीवं परमात्मेवाऽयमाराधनीयः । ततश्चेदं मदीयवचनमाकर्ण्य सा बाला नरसुन्दरी विकसितेव कमलिनी, कुसुमितेव कुन्दलता, परिपाकबन्धुरेव मञ्जरी, मदसुन्दरेव करिणिका, जलसेकाप्यायितेव वल्लरी, पीतामृतसेव नागप्रणयिनी, गतघनबन्धनेव चन्द्रलेखिका, सहचरमीलितेव चक्रवाकिका, क्षिप्तेव सुखामृतसागरे सर्वथा किमप्यनाख्येयं रसान्तरमनुभवन्ती शयनादुत्थाय निपतिता गाढं मम चरणयोः ।

રિપુદારણની માતા વિમલમાલતી વડે બતાવાયેલી નરસુંદરીની પરિસ્થિતિ

ત્યારપછી શયનમાં બેઠો, ત્યાં પણ=શયનમાં બેઠો ત્યાં પણ, પ્રવર્ધમાન એવા બગાસાથી સતત ઉદ્વર્તમાન અંગ વડે માછલાની જેમ ખાદિર અંગારની રાશિમાં બળતો, થોડી વેલામાં જ્યાં બેસું છું. ત્યાં સવિષાદ માતા વિમલમાલતી આવી. તેથી તેને જોઈને મારા વડે આકારનું સંવરણ કરાયું. સ્વયં માતા ભદ્રાસનમાં બેઠી. હું પલંગમાં જ બેઠો. હું માતા વડે કહેવાયો — હે વત્સ ! તારા વડે સુંદર કરાયું નથી. જે કારણથી આ તપસ્વી નરસુંદરી પરુષવચન વડે તે પ્રમાણે તિરસ્કાર કરાઈ. તે આ પ્રમાણે — જે કારણથી અહીંથી=તારી પાસેથી, ગયેલી એવી તેને=નરસુંદરીને, જે થયું તે હે વત્સ ! તું સાંભળ. મારા વડે કહેવાયું — કહેવાય, જે તમને રુચે છે. માતા વડે કહેવાયું, અહીંથી નીકળેલી=તારી પાસેથી નીકળેલી, નયનના પાણીની ધારાથી ઘોવાયેલા ગંડલેખવાળી, દીનમનસ્કવાળી તે નરસુંદરી મારા વડે જોવાઈ. રડતી મારા પગમાં પડી. મારા વડે કહેવાયું — અરે ! નરસુંદરી આ શું છે ? તેના વડે કહેવાયું — હે માતા ! દાહજ્વર મને બાધ કરે છે. તેથી મારા વડે તે=નરસુંદરી, વાતપ્રદેશમાં=જ્યાં શીતલવાયુ હોય તે સ્થાનમાં, લઈ જવાઈ. શયન સજ્જ કરાયું. અને ત્યાં=શયનમાં, તે સ્થાપન કરાઈ. હું પાસે બેઠી. ત્યારપછી મહામુદ્ગરથી હણાયેલાની જેમ, તીવ્ર અગ્નિથી બળતાની જેમ, વનના સિંહથી ખવાતાની જેમ, મોટા મગરથી ગ્રસ્થમાનની જેમ, મહાપર્વતથી દબાતાની જેમ, યમરાજા૩પી કાતર વડે કપાતાની જેમ, કરવતથી કપાતાની જેમ, નરકમાં પકાવાતાની જેમ પ્રતિક્ષણ ઉદ્ગર્ત-પરાવર્ત કરવા લાગી. મારા વડે કહેવાયું — અરે ! કયા નિમિત્તક વળી તારો આ આવા પ્રકારનો દાહજ્વર છે ? તેથી દીર્ઘદીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાંખીને કંઈક આના વડે=નરસુંદરી વડે, કહેવાયું નહીં. મારા વડે વિચારાયું. આની=નરસુંદરીની, માનસિક પીડા છે, અવ્યથા કેવી રીતે મને પણ આ કહે નહીં ? તેથી મારા વડે આગ્રહ કરાયો. મુશ્કેલીથી, નરસુંદરી વડે યથાવૃત્ત=જે પ્રમાણે થયેલું તે પ્રમાણે, કહેવાયું. તેથી તેણીના શીતક્રિયાના કરણમાં કદલિકાને નિયોજન કરીને મારા વડે તે નરસુંદરી કહેવાઈ. શું કહેવાઈ તે 'વદુત્ત'થી બતાવે છે. હે વત્સ ! જો આ પ્રમાણે છે તો ધીર થા. વિષાદને મૂક. સાહસને અવલમ્બ કર. હું સ્વયં જ વત્સ રિપુદારણના સમીપે જાઉં છું. તારા અનુકૂલ તેને કરું છું. કેવલ પૂર્વમાં જ તારા વડે આ=રિપુદારણ, શું જણાયો નથી ? શું જણાયો નથી તે 'ચથા'થી બતાવે છે. મારો પુત્ર અત્યંત માનધનેશ્વર છે. પ્રતિકૂલ ભાષણનો વિષય નથી. તેથી હમણાં પણ જાણેલા માહાત્મ્યવાળી તારા વડે આને=રિપુદારણને, ક્યારેય પણ પ્રતિકૂલગલ આચરણીય કરવું જોઈએ નહીં. યાવજજીવ પરમાત્માની જેમ આ=રિપુદારણ, આરાધનીય છે. તેથી મારું આ વચન સાંભળીને તે બાલા નરસુંદરી વિકાસ પામેલી કમલિનીની જેમ ખીલેલા કુસુમવાળી કુંદલતાની જેમ, પરિપાકથી મનોહર એવી મંજરીની જેમ, મદથી સુંદર એવી હાથિણીની જેમ, જલથી સિંચાયેલી પણ ખીલેલી વલ્લરી=મંજરીની, જેમ, પીધેલા અમૃતરસવાળી નાગપ્રણયિનીની જેમ, ગયેલા ઘનના=મેઘના બંધવાળી ચંદ્રલેખિકાની જેમ, સહચરથી મીલિત ચક્રવાકિકાની જેમ, સુખઅમૃતસાગરમાં ફેંકાયેલાની જેમ સર્વથા કંઈ પણ અનાખ્યેય એવા રસાંતરને અનુભવતી શયનથી ઊઠીને મારા ચરણમાં અત્યંત પડી.

અભિહિતમનયા—અમ્બ! મહાપ્રસાદઃ, અનુગૃહીતાઽસ્મિ મન્દભાગ્યાઽહમનેન વચનેનાઽમ્બયા, તદ્ગચ્છતુ શીઘ્રમમ્બા, કરોતુ મમાનુકૂલમેકવારમાર્યપુત્રં, તતો યદિ પુનરયં જનસ્તસ્ય પ્રતિકૂલો વર્તમાનઃ સ્વપ્નેઽપિ વિજ્ઞાતઃ સ્યાદમ્બયા તતો યાવજ્જીવં ન સંભાષણીયો, નાપિ દ્રષ્ટવ્યઃ પાપાત્મેતિ । મયાઽભિહિતંયદ્યેવં— તર્હિ ગચ્છામિ । નરસુન્દરી પ્રાહ—અમ્બ! મહાપ્રસાદઃ । તતઃ સમાગતાઽહમેષા વત્સસ્ય સમીપે, તદયમત્ર વત્સ! પરમાર્થઃ—

આના વડે=નરસુંદરી વડે, કહેવાયું. હે માતા ! મહાપ્રસાદ મંદભાગ્યા એવી હું આ વચનથી માતા વડે અનુગૃહીત છું. તે કારણથી હે માતા, શીઘ્ર જાવ. આર્યપુત્રને એક વાર મને અનુકૂળ કરો. ત્યારપછી જો ફરી આ જન=નરસુંદરી, તેને પ્રતિકૂલમાં વર્તમાન સ્વપ્નમાં પણ માતા વડે વિજ્ઞાત થાય તો યાવજજીવ સંભાષણીય નથી=આ જનરૂપ નરસુંદરી સંભાષણીય નથી. વળી પાપાત્મા એવો આ જન જોવા જેવો નથી. મારા વડે કહેવાયું — જો આ પ્રમાણે છે તો=તું યાવજજીવ એને અનુકૂળ વર્તીશ તો, હું જાઉં છું. નરસુંદરી કહે છે — માતા ! મહાપ્રસાદ છે. ત્યારપછી આ હું વત્સની સમીપે આવી છું. તેથી અહીં=નરસુંદરીના વિષયમાં, હે વત્સ ! આ પરમાર્થ છે.

શ્લોક :-

સા તુ દન્દહ્યતે બાલા, વિદિત્વા પ્રતિકૂલતામ્ ।
તવાઽનુકૂલતાં મત્વા, પ્રમોદમવગાહતે ॥૧॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી તે બાલા તારી પ્રતિકૂલતાને જાણીને બળે છે. તારી અનુકૂળતાને માનીને પ્રમોદને અવગાહન કરે છે. ॥૧॥

શ્લોક :-

વલ્લભેયં કુમારસ્ય, શ્રુત્વેદમમૃતાયતે ।
અનિષ્ટેયં કુમારસ્ય, શ્રુત્વેદં નારકાયતે ॥૨॥

શ્લોકાર્થ :-

કુમારની વલ્લભા છે એ જાણીને આ અમૃતતુલ્ય થાય છે. કુમારને અનિષ્ટ છે એ જાણીને આ નરક જેવી યાતનાને અનુભવે છે. ॥૨॥

શ્લોક :-

ત્વદીયરોષનામ્નાઽપિ, મિયતે સા તપસ્વિની ।
સન્તોષમાત્રનામ્નાઽપિ, તાવકીનેન જીવતિ ॥૩॥

શ્લોકાર્થ :-

તારા રોષ નામથી પણ તે તપસ્વી મરે છે. તારા સંતોષ માત્ર નામથી પણ જીવે છે. ॥૩॥

શ્લોક :-

અતો યન્મુગ્ધયા કિઞ્ચિદપરાઢ્ઢં તયા તવ ।

બાલયા પ્રણયાત્સર્વ, તદ્વત્સઃ ક્ષન્તુમર્હતિ ॥૪॥

શ્લોકાર્થ :-

આથી મુગ્ધપણથી તે બાબા વડે પ્રેમથી તારો જે કંઈક અપરાધ કરાયો છે હે વત્સ ! તેને ક્ષમા માટે યોગ્ય છે. ॥૪॥

શ્લોક :-

પ્રણતેષુ દયાવન્તો, દીનાભ્યુદ્ધરણે રતાઃ ।

સસ્નેહાઽર્પિતચિત્તેષુ, દત્તપ્રાણા હિ સાધવઃ ॥૫॥

શ્લોકાર્થ :-

પ્રણામ કરનારાઓમાં દયાવાબા, દીનના ઉદ્ધરણમાં રક્ત, સસ્નેહથી અર્પિત ચિત્તવાબાઓમાં દત્તપ્રાણવાબા સાધુઓ હોય છે. ॥૫॥

માતુસ્તિરસ્કારઃ

તતશ્ચેદમમ્બયા નરસુન્દરીસ્નેહસર્વસ્વમુત્કીર્ત્યમાનમાકર્ણ્ય યાવત્કિલાહં સ્નેહનિર્ભરતયા તાં પ્રતિ પ્રગુણો ભવામિ તાવચ્છૈલરાજેન વિરચિતા કુટિલભ્રુકુટિર્ધૂનિતમુત્તમાઙ્ગં, દત્તો મદીયહૃદયે વિલેપનચર્ચઃ, તતસ્તસ્યાઃ સમ્બન્ધિનમપરાધં સંસ્મૃત્ય જાતો મમ પુનશ્ચિત્તાવષ્ટમ્ભઃ । તતોઽભિહિતા મયાઽમ્બા યદુત—ન કાર્યં મમ તયા પરિભવકારિણ્યા પાપયેતિ । અમ્બયાઽભિહિતં—વત્સ! મા મૈવં વોચઃ, ક્ષન્તવ્યો મમ લગ્નાયા વત્સેન તદીયોઽયમેકો ગુરુરપ્યપરાધઃ । તતઃ પતિતા મચ્ચરણયોરમ્બા । મયાઽભિહિતં—અપસર ત્વમપ્યવસ્તુનિર્બન્ધપરે! મમ દૃષ્ટિપથાદપસર, ન પ્રયોજનં ત્વયાઽપિ મે, યા ત્વં મયા નિઃસારિતાં તાં દુરાત્મિકાં સંગૃહ્ણાસિ, તતશ્ચરણાભ્યાં પ્રેરિતા મયાઽમ્બા । તતો ભદ્રેઽગૃહીત-સઙ્કેતે! શૈલરાજવશવર્તિના મયા પાપાત્મના તથા તિરસ્કૃતા સતી લક્ષયિત્વા મદીયમનિવર્તકમાગ્રહવિશેષં નિરાશા મુઞ્ચન્તી નયનસલિલં યથાઽઽગતમેવ પ્રતિગતાઽમ્બા । નિવેદિતો નરસુન્દર્યૈ વ્યતિકરઃ, તમાકર્ણ્ય વઞ્નિર્દલતેવ મૂર્છયા નિપતિતાઽસૌ ભૂતલે, સિક્તા ચન્દનરસેન, સમાશ્વાસિતા તાલવૃન્તવાયુના લબ્ધચેતના રોદિતુમારબ્ધ્યા ।

રિપુદારણ દ્વારા માતાનો તિરસ્કાર

તેથી માતા વડે આ નરસુંદરીના સ્નેહ સર્વસ્વનું ઉત્કીર્તન કરાતું સાંભળીને જ્યાં સુધી હું સ્નેહ-નિર્ભરપણાથી તેના પ્રત્યે પ્રગુણ થાઉં=સન્મુખ થાઉં, ત્યાં સુધી શૈલરાજ વડે કુટિલ ભ્રૂકુટિ રચાઈ. માથું ધૂનન કરાયું. મારા હૃદયમાં વિલેપનનો ચર્ચ કરાયો. તેથી તેણીના સંબંધી અપરાધને સંસ્મરણ કરીને મને ફરી ચિત્તનો અવષ્ટમ્ભ થયો=ચિત્તમાં માનકષાય ઉલ્લસિત થયો. તેથી મારા વડે માતા કહેવાઈ. શું કહેવાઈ તે 'યદુત'થી કહે છે — તે પરિભવ કરનારી પાપી વડે મને કાર્ય નથી. માતા વડે કહેવાયું — હે વત્સ ! આ પ્રમાણે કહે નહીં, કહે નહીં. મારામાં લાગેલી નરસુંદરીના તેના સંબંધી આ એક ગુરુ પણ અપરાધ વત્સ વડે=રિપુદારણ વડે, ક્ષંતવ્ય છે. ત્યારપછી માતા મારા ચરણમાં પડી. મારા વડે કહેવાયું — અવસ્તુના આગ્રહમાં તત્પર એવી તું પણ દૂર થા. મારા દૃષ્ટિપથથી દૂર થા. તારા વડે પણ મને પ્રયોજન નથી. મારા વડે નિઃસારિત દુરાભિકા એવી નરસુંદરીને તું સંગ્રહ કરે છે. તેથી ચરણોથી=લાતોથી, માતા દૂર ફેંકાઈ. તેથી હે ભદ્ર અગૃહીતસંકેતા ! શૈલરાજ વશવર્તી એવા પાપાત્મા મારા વડે તે પ્રકારે તિરસ્કૃત કરાયેલી છતી મારા અનિવર્તક આગ્રહવિશેષને જાણીને નિરાશાવાળી આંખના પાણીને મૂકતી જે પ્રમાણે આવેલી તેમ જ માતા ગઈ. નરસુંદરીને વ્યતિકર નિવેદન કરાયો. તેને સાંભળીને વજ્રથી દળાયેલાની જેમ મૂંછિતપણાથી આ=નરસુંદરી, ભૂતલમાં પડી. ચંદનરસથી સિંચન કરાઈ. તાલવૃંદના વાયુથી સમાશ્વાસિત કરાઈ. પ્રાપ્ત થયેલી ચેતનાવાળી રડવા લાગી.

પ્રિયતમપ્રસાદનાર્થ નરસુન્દરીકૃતપ્રયત્ન:

વિમલમાલત્યાઽભિહિતં—પુત્રિ! કિં ક્રિયતે? વજ્રમયહૃદયોઽસૌ તે ભર્તા, તથાપિ મા રુદિહિ, મુજ્જ વિષાદં, સાહસાઽવષ્ટમ્બેન કુરુ તાવદેકં ત્વમુપાયં, ગચ્છ સ્વયમેવ પ્રિયતમપ્રસાદનાર્થ, તતઃ સ્વયં ગતાયાઃ પ્રત્યાગતહૃદયઃ કદાચિત્રસીદત્યસૌ । યતો 'માર્દવાધ્યાસિતાનિ કામિહૃદયાનિ ભવન્તિ', અથ તથાપિ કૃતે ન પ્રસીદેત્તતઃ પશ્ચાન્તાપો ન ભવિષ્યતિ, યતઃ 'સુપરિણામિતે વલ્લભકે કિલાવરક્તકો ન ભવતિ' ઇતિ લોકવાર્તા । નરસુન્દરી પ્રાહ—યદાજ્ઞાપયત્યમ્બા, તતશ્ચલિતા સા મમ તોષણાર્થ, કિમસ્યાસ્ત્ર ગતાયાઃ સંપદ્યત ઇતિવિમર્શોન લગ્ના તદનુમાર્ગેણાઽમ્બા, પ્રાપ્તા મમ પાર્શ્વે નરસુન્દરી, સ્થિતા દ્વારદેશે વિમલમાલતી ।

પ્રિયતમના પ્રસાદન અર્થે નરસુંદરી વડે કરાયેલ પ્રયત્ન

વિમલમાલતી વડે કહેવાયું — હે પુત્રી ! શું કરાય ? વજ્રમય હૃદયવાળો આ તારો પતિ છે તોપણ તું રડ નહીં, વિષાદને મૂક. સાહસના અવલંબનથી તું એક ઉપાયને કર. સ્વયં જ પ્રિયતમના પ્રસાદને માટે જા. તેથી સ્વયં ગયેલી પર પાછા આવેલા હૃદયવાળો આ=રિપુદારણ, કદાચ પ્રસાદ કરે. જે કારણથી માર્દવથી અધ્યાસિત કામી જીવોનાં હૃદય હોય છે. હવે તે પ્રમાણે કરાયે છતે પણ જો પ્રસાદ ન કરે તો પશ્ચાન્તાપ થશે નહીં. જે કારણથી સુપરિણામિત વલ્લભકમાં ખરેખર અવરક્તક થતો નથી

એ પ્રમાણે લોકવાર્તા છે. નરસુંદરી કહે છે — જે માતા આજ્ઞા કરે છે. ત્યારપછી તે=નરસુંદરી, મારા તોષણ માટે ચાલી. ત્યાં ગયેલી એવી આણીને=રિપુદારણ પાસે ગયેલી એવી નરસુંદરીને, શું પ્રાપ્ત થાય છે એ વિમર્શથી તેના અનુભાર્ગથી માતા ગઈ. નરસુંદરી મારી પાસે આવી. દ્વારદેશમાં વિમલમાલતી રહી.

શ્લોક :-

નરસુન્દર્યાઽભિહિતં—

નાથ! કાન્ત! પ્રિય! સ્વામિન્! જીવદાયક! વલ્લભ! ।

પ્રસીદ મન્દભાગ્યાયાઃ, પ્રસીદ નતવત્સલ! ॥૧॥

શ્લોકાર્થ :-

નરસુંદરી વડે કહેવાયું — હે નાથ ! હે કાંત ! હે પ્રિય ! હે સ્વામી ! જીવનદાયક વલ્લભ ! મંદભાગ્યવાળી મારા પ્રત્યે પ્રસાદ કરો. નતવત્સલ=નમેલા પ્રત્યે વાત્સલ્યવાળા ! મારા પ્રત્યે પ્રસાદ કરો. ॥૧॥

શ્લોક :-

ન પુનસ્તે મનોદુઃખં, કરિષ્યેઽહં કદાચન ।

ત્વાં વિના શરણં નાથ! નાસ્તિ મે ભુવનત્રયે ॥૨॥

શ્લોકાર્થ :-

ફરી તમારા મનના દુઃખને હું ક્યારેય કરીશ નહીં. તમારા વગર હે નાથ ! ભુવનત્રયમાં મારું કોઈ શરણ નથી. ॥૨॥

एवं च वदन्ती बाष्पोदकबिन्दुवर्षिणा लोललोचनयुगले स्नपयन्ती मदीयचरणद्वयं प्रणता नरसुन्दरी ।
मम तु तां तादृशीं पश्यतस्तदा कीदृशं हृदयं संपन्नम् ? ।

અને આ રીતે બોલતી, બાષ્પના ઉદકના બિંદુથી રડતી, ચપળલોચનયુગલવાળી મારા ચરણદ્વયને ભીની કરતી નરસુંદરી નમી. વળી, તેણીને તેવી જોતા મારું=રિપુદારણનું, કેવું હૃદય થયું.

शैलराजप्रभावेन कुमारकृतभर्त्सना

શ્લોક :-

अपि च—

स्नेहेन नरसुन्दर्या, भवत्युत्पलकोमलम् ।

वीक्षितं शैलराजेन, शिलासङ्घातनिष्ठुरम् ॥१॥

શૈલરાજના પ્રભાવથી રિપુદારણ કુમાર વડે નરસુંદરીની કરાયેલ ભર્ત્સના

શ્લોકાર્થ :-

વળી નરસુંદરીના સ્નેહથી કમળના જેવું કોમળ થાય છે. શૈલરાજ વડે શિલાના સંઘાત જેવું નિષ્ફર જોવાયું=માનકષાય વડે કઠોર રીતે તે જોવાયું. ॥૧॥

શ્લોક :-

નવનીતમિવાભાતિ, યાવચ્ચિન્તયતિ પ્રિયામ્ ।
વજ્રાકારં પુનર્ભાતિ, શૈલરાજવશીકૃતમ્ ॥૨॥

શ્લોકાર્થ :-

યાવત્ પ્રિયાનું વિચારે છે ત્યારે માખણ જેવું હૃદય રિપુદારણનું થાય છે. વળી શૈલરાજને વશીકૃત વજ્રાકારવાળું રિપુદારણનું ચિત્ત થાય છે. ॥૨॥

શ્લોક :-

તતો દોલાં સમારૂઢં તદા મામકમાનસમ્ ।
નિશ્ચેતું નૈવ શક્નોમિ, કિમત્ર મમ સુન્દરમ્ ? ॥૩॥

શ્લોકાર્થ :-

ત્યારે સંશય રૂપ ઠીંચકામાં સમારૂઢ માટું માનસ નિશ્ચય કરવા માટે સમર્થ થયું નહીં. અહીં= નરસુંદરીના વિષયમાં, મને શું સુંદર છે તે નિશ્ચય થયો નહીં. ॥૩॥

શ્લોક :-

તથાપિ મોહદોષેણ, મયા દીનાઽપિ બાલિકા ।
શૈલરાજં પ્રિયં કૃત્વા, ભર્ત્સિતા નરસુન્દરી ॥૪॥

શ્લોકાર્થ :-

તોપણ મોહના દોષથી દીન પણ બાલિકા મારા વડે શૈલરાજને પ્રિય કરીને દીન પણ બાલિકા નરસુંદરી નિર્ભર્ત્સના કરાઈ. ॥૪॥

શ્લોક :-

કથમ્—
આ: પાપે! ગચ્છ ગચ્છેતિ, વાગાહમ્બરમાયયા ।
ન પ્રતારયિતું શક્યસ્ત્વયાઽયં રિપુદારણ: ॥૫॥

શ્લોકાર્થ :-

કેવી રીતે નિર્ભર્ત્સના કરાઈ તે કહે છે - હે પાપી ! જા જા. વાગ્આડમ્બરની માયાથી આ રિપુદારણ તારા વડે ઠગાવા માટે શક્ય નથી. ॥૫॥

શ્લોક :-

કુશલાડપિ કલાસૂચ્ચૈરન્યેષાં યદિ વજ્ચનમ્ ।
કર્તુ શક્તાડપિ નો જાતુ, મૂર્ખાણામપિ માદૃશામ્ ॥૬॥

શ્લોકાર્થ :-

કલાઓમાં અત્યંત કુશલ પણ તું જો અન્ય જીવોને ઠગવા માટે સમર્થ હોવા છતાં પણ મૂર્ખ એવા મારા જેવાને ઠગવા માટે ક્યારેય સમર્થ નથી. ॥૬॥

શ્લોક :-

યદાડહં હસનસ્થાનં, સંજાતસ્ત્વાદૃશામપિ ।
તદા કિં તે પ્રલાપેન ? કીદૃશી મમ નાથતા ? ॥૭॥

શ્લોકાર્થ :-

જ્યારે હું તારા જેવાને પણ હસનનું સ્થાન થયો ત્યારે તારા પ્રલાપ વડે શું ? મારી નાથતા કેવા પ્રકારની છે ? ॥૭॥

શ્લોક :-

ઇત્યુક્ત્વા સ્તબ્ધસર્વાઙ્ગઃ, શૂન્યાડરણ્યે મુનિર્યથા ।
સ્થિતોડહં મૌનમાલમ્બ્ય શૈલરાજેન ચોદિતઃ ॥૮॥

શ્લોકાર્થ :-

આ પ્રમાણે કહીને સ્તબ્ધ થયેલા સર્વાંગવાળો રિપુદારણ જે પ્રમાણે શૂન્ય અરણ્યમાં મુનિ તે પ્રમાણે હું શૈલરાજથી પ્રેરાયેલો મૌનને આલંબીને રહ્યો. ॥૮॥

તતઃ સા વરાકી નરસુન્દરી વિગલિતવિદ્યેવાડમ્બરચારિણી, પરિભ્રષ્ટસમાધિસામર્થ્યેવ યોગિની, તપ્તસ્થલનિક્ષિપ્તેવ શફરિકા, અવાપ્તનષ્ટરત્નનિધાનેવ મૂષિકા, સર્વથા ત્રુટિતાશાપાશબન્ધના, નિપતિતા મહાશોકભરસાગરે ચિન્તયિતું પ્રવૃત્તા-કિમિદાનીં સર્વથા પ્રિયતમતિરસ્કૃતાયા મમ જીવિતેનેતિ ।

નરસુન્દરીવિમલમાલતીકૃતાત્મહત્યા કુમારસ્ય નિષ્ઠુરતા ચ

તતો નિર્ગત્ય ભવનાત્ ક્વચિદ્ ગન્તુમારબ્ધ્યા । તતઃ કિમિયં કરોતીતિ વિચિન્ત્ય સહિત એવ શૈલ-રાજેનાડલક્ષિતપાદપાતં લગ્નોડહં તદનુમાર્ગેણ ।

નરસુંદરી અને વિમલમાલતી વડે કરાયેલ આત્મહત્યા તથા કુમારની નિષ્કૃતા

ત્યારપછી તે વરાકી નરસુંદરી વિગલિત વિધાવાળી આકાશચારિણીની જેમ, ભ્રષ્ટ થયેલા સમાધિના સામર્થ્યવાળી યોગિનીની જેમ, તપ્તસ્થલમાં ફેંકેલી માછલીની જેમ, પ્રાપ્ત થયેલા અને નષ્ટ થયેલા રત્નના નિધાનવાળી મૂષિકાની જેમ=ઉંદરડીની જેમ, સર્વથા તુટી ગયેલા આશારૂપી પાશબંધનવાળી મહાશોકસાગરમાં પડેલી ચિંતવન કરવા માટે પ્રવૃત્ત થઈ — હવે સર્વથા પ્રિયતમથી તિરસ્કાર કરાયેલા મારા જીવિત વડે શું ? તેથી ભવનથી નીકળીને ક્યાંક જવા માટે આરબ્ધ થઈ. તેથી આ શું કરે છે એ પ્રમાણે વિચારીને શૈલરાજથી સહિત અલક્ષિત એવા પાદપાતને લાગેલો હું તેના અનુમાર્ગથી ગયો.

શ્લોક :-

इतश्च—

लोकयन्त्रिन्निर्विण्णो, मदीयं दुष्टचेष्टितम् ।

अत्रान्तरे गतोऽन्यत्र, तदा क्षेत्रे दिवाकरः ॥१॥

શ્લોકાર્થ :-

અને આ બાજુ મારું દુષ્ટચેષ્ટિત જોતો જાણે નિર્વેદ પામેલો સૂર્ય એટલામાં ત્યારે અન્ય ક્ષેત્રમાં ગયો. ॥૧॥

તત: સમુલ્લસિતમન્થકારં, સંજાતા વિરલજનસંચારા રાજમાર્ગા:, તતો ગતા સૈકત્ર શૂન્યગૃહે નર-સુન્દરી । ઇતશ્ચોદ્ગન્તું પ્રવૃત્ત: શશધર:, તતો મન્દમન્દપ્રકાશે તામેવ નિરીક્ષમાણ: પ્રાપ્તોઽહમપિ તદ્દ્વારદેશે, સ્થિતો ગોપાયિતેનાઽઽત્મના । તતો નરસુન્દર્યા વિલોકિતં દિક્ચક્રવાલં, ઇષ્ટકાસ્થલ-મારુહ્યોત્તરીયેણ બદ્ધો મધ્યવલયે પાશક:, નિર્મિતા તત્ર શિરોધરા તતોઽભિહિતમનયા— ભો ભો લોકપાલા: ! શૃણુત યૂયં, અથવા પ્રત્યક્ષમેવેદં દિવ્યજ્ઞાનિનાં તત્ર ભવતાં, યદુત—લબ્ધપ્રસરતયા નાથવાદેન કલોપન્યાસં કારિતો મયાઽઽર્યપુત્રો ન પરિભવબુદ્ધ્યા, તસ્ય તુ તદેવ માનપર્વતારોહકારણં સંપન્નં, એવં ચ સર્વથા નિરાકૃતાઽહં તેન મન્દભાગ્યા । અત્રાઽન્તરે મયા ચિન્તિતં—નાસ્યાસ્તપસ્વિન્યા મમોપરિ પરિભવબુદ્ધિ:, કિં તર્હિં ? પ્રણયમાત્રમેવાઽત્રાઽપરાધ્યતિ, તતો ન સુન્દરમનુષ્ઠિતં મયા, અધુનાઽપિ વારયામ્યેનામિતો-ઽધ્યવસાયાદિતિ વિચિન્ત્ય પાશકચ્છેદાર્થં યાવચ્ચલામિ તાવદભિહિતં નરસુન્દર્યા, યદુત—તત્પ્રતીચ્છત ભગવન્તો લોકપાલા: સામ્પ્રતં મદીયપ્રાણાન્, મા ચ મમ જન્માન્તરેષ્વપિ પુનરેવંવિધવ્યતિકરો ભૂયાદિતિ ।

તેથી અંધકાર ઉલ્લસિત થયું. વિરલજનના સંચારવાળા રાજમાર્ગ થયા. ત્યારપછી તે નરસુંદરી એક શૂન્યઘરમાં ગઈ. અને આ બાજુ ચંદ્ર ઊગવા માટે પ્રવૃત્ત થયો. તેથી મંદમંદ પ્રકાશમાં તેણીને જોતો હું પણ તે દ્વારદેશમાં=શૂન્યઘરમાં દ્વારદેશમાં, હું પણ પ્રાપ્ત થયો. ગોપવેલા સ્વરૂપ વડે હું રહ્યો. ત્યારપછી નરસુંદરી વડે બધી દિશાઓ જોવાઈ. ઈષ્ટકાસ્થલને આરોહણ કરીને=ઈંટ આદિના ટેકરા

ઉપર આરોહણ કરીને, ઉત્તરીયથી મધ્યવલયનો પાશક, બાંધ્યો. ત્યાં=તે પાશકમાં ડોકું નાંખ્યું. ત્યારપછી આના વડે=નરસુંદરી વડે, કહેવાયું — હે લોકપાલો ! તમે સાંભળો. અથવા ત્યાં રહેલા દિવ્યજ્ઞાની એવા તમોને આ પ્રત્યક્ષ છે. શું પ્રત્યક્ષ છે તે 'ચદુત'થી કહે છે. નાથના વાદથી=મારા સ્વામી વિદ્યાસંપન્ન છે એ પ્રકારની કીર્તિથી લબ્ધપ્રસરપણાને કારણે મારા વડે આર્યપુત્ર કલાઉપન્યાસ કરાયો, પરિભવબુદ્ધિથી નહીં. વળી તેમને=આર્યપુત્રને, તે જ=કલાનો ઉપન્યાસ, માનપર્વતના આરોહણનું કારણ થયું. અને આ રીતે તેમના વડે મંદભાગ્યવાળી એવી હું=નરસુંદરી, સર્વથા નિરાકૃત કરાઈ=તિરસ્કૃત કરાઈ. એટલામાં મારા વડે=રિપુદારણ વડે, વિચારાયું. આ તપસ્વીને મારા ઉપર પરિભવની બુદ્ધિ નથી. તો શું છે ? પ્રણય માત્ર જ અહીં=નરસુંદરીના કથનમાં, અપરાધ પામે છે. મારા પ્રત્યે પ્રીતિ માત્રને કારણે નરસુંદરીએ મને કહેલું. તેથી મારા વડે સુંદર કરાયું નથી. હજી પણ આણીને=નરસુંદરીને, આ અધ્યવસાયથી હું વારણ કરું. આ પ્રમાણે વિચારીને પાશના છેદ માટે જ્યાં સુધી ચાલું છું ત્યાં સુધી નરસુંદરી વડે કહેવાયું. શું કહેવાયું તે 'ચદુત'થી બતાવે છે — હે ભગવંત લોકપાલો ! મારા પ્રણોને હમણાં તમે ગ્રહણ કરો. અને મને જન્માંતરમાં પણ ફરી આ પ્રકારનો વ્યતિકર ન થાઓ=વર્તમાન ભવમાં જેવો પ્રસંગ બન્યો તેવો જન્માંતરમાં ન થાઓ.

તતઃ શૈલરાજેનાઽભિહિતં—કુમાર! પશ્ય જન્માન્તરેઽપિ ત્વદીયસમ્બન્ધમેષા નાભિલષતિ । મયા ચિન્તિતં—સત્યમિદં, તથાહિ—ઇયં પ્રસ્તુતવ્યતિકરનિષેધમાશાસ્તે મદીયવ્યતિકરશ્ચાઽત્ર પ્રસ્તુતઃ, તન્મિત્રયતાં, કિમનયા મમ પાપયા ? તતો લબ્ધપ્રસરેણ દત્તો મમ હૃદયે શૈલરાજેન સ્વવિલેપનહસ્તકઃ, સ્થિતોઽહં તસ્ય માહાત્મ્યેન તાં પ્રતિ કાષ્ટવન્નિષ્ઠિતાઽર્થઃ । તતઃ પ્રવાહિતો નરસુન્દર્યાત્મા, પૂરિતઃ પાશકઃ, લમ્બિતું પ્રવૃત્તા, નિર્ગતે નયને, નિરુદ્ધઃ શ્વાસમાર્ગઃ, વક્રીકૃતા ગ્રીવા, આકૃષ્ટં ધમનીજાલં, શિથિલિતા-ન્યઙ્ગાનિ, સમસમાયિતં શ્રોતોભિઃ, નિર્વાદિતં વક્ત્રકુહરં, વિમુક્તા ચ સા પ્રાણૈર્વરાકી । ઇતશ્ચ ભવનાન્નિર્ગચ્છન્તી દૃષ્ટાઽમ્બયા નરસુન્દરી, અહં તુ તદનુયાયી । ચિન્તિતમનયા—નૂનં ભગ્નપ્રણયેયં રુષ્ટા ક્વચિદ્ ગચ્છતિ મે વધૂઃ, અયં પુનરસ્યા એવ પ્રસાદનાર્થં પૃષ્ઠતો લગ્નો મમ પુત્રકઃ । તતો દૂરં ગતયોરાવયોરનુમાર્ગેણાઽઽગચ્છન્તી સમાગતાઽમ્બાપિ તત્ર શૂન્યગૃહે । દૃષ્ટા તથા લમ્બમાના નરસુન્દરી । ચિન્તિતમમ્બયા—હા હા હતાઽસ્મિ, નૂનં મત્પુત્રકસ્યાઽપીયં વાર્તા, કથમન્યથાઽસ્યામેવં વ્યવસ્થિતાયાં સ તૂષ્ણીમાસીત્ ? મયા તુ શૈલરાજીયાવલેપનદોષેણૈવ અવસ્તુનિર્બન્ધપરેયમિતિ કૃતા તદવધીરણા । તતઃ શોકભરાન્ધયા મમ પશ્યત એવ તથૈવ વ્યાપાદિતોઽમ્બયાઽપ્યાત્મા । તતઃ સાધ્વસસન્તાપેનાૈવ શુક્લં મનાઙ્ મે સ્તબ્ધચિત્તાભિધાનં તત્તદા હૃદયાવલેપનં ગૃહીતોઽહં પશ્ચાન્તાપેનાક્રાન્તઃ શોકભરેણ ।

તેથી શૈલરાજ વડે કહેવાયું=રિપુદારણમાં વર્તતા માનકધાય વડે કહેવાયું — હે કુમાર ! જો જન્માંતરમાં તારા સંબંધને આ ઈચ્છતી નથી. મારા વડે વિચારાયું=રિપુદારણ વડે વિચારાયું. આ સત્ય છે=માનકધાય કહે છે એ સત્ય છે. તે આ પ્રમાણે — આ=નરસુંદરી પ્રસ્તુત વ્યતિકરના

નિષેધની ઈચ્છા કરે છે=જન્માંતરમાં આવો વ્યતિકર ન થાઓ એવી ઈચ્છા કરે છે, અને અહીં=નરસુંદરીના પ્રસંગમાં મારો વ્યતિકર=મારો પ્રસંગ, પ્રસ્તુત છે. તેથી આ પાપી વડે=આ પાપી નરસુંદરી વડે, મરાય, મને શું ? તેથી લબ્ધપ્રસરને કારણે=ચિત્તમાં માનકષાય પ્રસર થયેલ હોવાને કારણે, મારા હૃદયમાં માનકષાયથી સ્વવિલેપન હસ્તક અપાયો=મને અક્કડ બનાવ્યો. તેના માહાત્મ્યથી=માનકષાયના વિલેપનના માહાત્મ્યથી, હું તેણીના પ્રત્યે=નરસુંદરી પ્રત્યે, કાષ્ઠની જેમ નિષ્ઠિતાર્થવાળો રહ્યો=તેણીના મૃત્યુની ઉપેક્ષા કરી. ત્યારપછી નરસુંદરી વડે પોતાનો આત્મા પ્રવાહિત કરાયો. પાશક પુરાયું. લટકવા માટે પ્રવૃત્ત થઈ. નયન બહાર નીકળ્યાં. શ્વાસમાર્ગ નિરુદ્ધ થયો, ગ્રીવા વક્રીકૃત થઈ=વાંકી થઈ. ધમનીનો જાલ આકૃષ્ટ થયો. અંગો શિથિલ થયાં. શ્રોતાદિ વડે સમસમાયિત થયું. મુખ નિર્વાદિત થયું=અવાજ રહિત થઈ. તે વરાકી પ્રાણથી રહિત થયું. આ બાજુ ભવનથી નીકળતી નરસુંદરી માતા વડે જોવાઈ. હું તેને અનુયાયી છું. આના વડે વિચારાયું=માતા વડે વિચારાયું. ખરેખર ભગ્ન પ્રાણવાળી આ=નરસુંદરી, રોષ પામેલી મારી વધૂ ક્યાંક જાય છે. વળી આના પ્રસાદન માટે મારો પુત્રક પાછળમાં લાગેલો છે. ત્યારપછી દૂર ગયેલા અમારા બેના અનુમાર્ગથી માતા પણ તે શૂન્યઘરમાં આવી. તે પ્રકારે લટકતી નરસુંદરી જોવાઈ. આના વડે=માતા વડે વિચારાયું. હા હા હું હણાઈ છું, ખરેખર મારા પુત્રની પણ આ વાર્તા છે=મારા પુત્રનું આ પરાક્રમ છે, અન્યથા આણીની=નરસુંદરીની, આ પ્રકારની વ્યવસ્થિતિમાં તે=મારો પુત્ર, કઈ રીતે મૌન રહે ? વળી શૈલરાજ સંબંધી અવલેપનના દોષથી જ મારા વડે અવસ્તુના આગ્રહમાં તત્પર આ=નરસુંદરી, છે એ પ્રમાણે તેણીની અવગણના કરાઈ. તેથી મારા જોતાં જ શોકના ભારથી અંધ એવી માતા વડે પણ તે પ્રમાણે આત્મા નાશ કરાયો. તેથી ભયના સંતાપથી જ મારું સ્તબ્ધચિત્ત નામનું તે હૃદયનું અવલેપન ત્યારે થોડુંક શુષ્ક થયું. હું પશ્ચાત્તાપથી ગ્રહણ કરાયો. શોકભરથી આકાંત થયો.

શ્લોક :-

તતઃ સ્વાભાવિકસ્નેહવિહ્વલીભૂતમાનસઃ ।

ક્ષણં વિધાતુમારબ્ધઃ, પ્રલાપમત્તિદારુણમ્ ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થ :-

તેથી સ્વાભાવિક સ્નેહથી વિહ્વલીભૂત માનસવાળા એવા મેં ક્ષણ અતિદારુણ પ્રલાપ કરવા માટે આરંભ કર્યો. ॥૧૧॥

તથાડપ્યતિપ્રૌઢતયા નિજમાહાત્મ્યેન કૃત એવ મે શૈલરાજેન ચિત્તાવષ્ટમ્ભઃ, ચિન્તિતં ચ મયા—
અયે! મનુષ્ય! કથં સ્ત્રીવિનાશે રોદિષીતિ, તતઃ સ્થિતોઽહં તૂર્ણીંભાવેન ।

તોપણ નિજમાહાત્મ્યથી અતિ પ્રૌઢપણું હોવાને કારણે=મારામાં વર્તતા માનકષાયના પોતાના માહાત્મ્યથી અતિશયપણું હોવાને કારણે, શૈલરાજ વડે=માનકષાય વડે, મારા ચિત્તનો અવષ્ટમ્ભ

કરાયો જ. અને મારા વડે વિચારાયું — અરે ! મનુષ્ય ! સ્ત્રીના વિનાશમાં તું કેમ રડે છે. તેથી હું=રિપુદારણ, તૂષ્ણીભાવથી રહ્યો.

ઇતશ્ચ કન્દલિકયા ચિન્તિતં—કિમિતિ સ્વામિની નાગચ્છતિ? તદ્ગચ્છામ્યહં તદન્વેષણાર્થં, તતઃ કૃતશ્ચિત્ત્રિશ્ચિત્ય પ્રાપ્તા સાડપિ તં પ્રદેશં, તતો દૃષ્ટ્વા વિમલમાલતીનરસુન્દર્યો તથા લમ્બમાને, કૃતસ્તયા હાહારવઃ, મિલિતં સતાતં નગરં, સમુચ્છલિતઃ કોલાહલઃ, કિમેતદિતિ પૃષ્ટા કન્દલિકા, નિવેદિતં તયા સર્વં યથાવૃત્તમ્ ।

આ બાજુ કંદલિકા વડે=દાસી વડે વિચારાયું — કયા કારણથી સ્વામિની=વિમલમાલતી, આવતી નથી? તેથી હું તેની અન્વેષણા માટે જાઉં. ત્યારપછી કોઈક રીતે નિશ્ચય કરીને તે પણ=દાસી પણ, તે પ્રદેશને પામી. ત્યારપછી વિમલમાલતી અને નરસુંદરીને લટકતી જોઈને તેણી વડે હાહારવ કરાયો. તાત સહિત નગર મિલિત થયું. સમુચ્છલિત કોલાહલ થયો. આ શું છે? એ પ્રમાણે કંદલિકા પુછાઈ. તેણી વડે સર્વ યથા પ્રસંગ નિવેદિત કરાયો.

રાજકૃતનિષ્કાશનં જનનિન્દા ચ

અત્રાન્તરે સંપત્રઃ સ્ફુટરચન્દ્રાલોકઃ, તતો દૃષ્ટે તથૈવોલ્લમ્બમાને સર્વલોકેનામ્બાનરસુન્દર્યો । વિલોકિતોઽહમપિ સ્વકર્મત્રસ્તતયા ભગ્નગતિપ્રસરો નષ્ટવાણીકસ્ત્રૈવ લીનો વર્તમાનશ્છત્રપ્રદેશે, જાતઃ સંપ્રત્યયઃ, ધિવ્કારિતોઽહં જનેન, કારિતં તાતેનાઽમ્બાનરસુન્દર્યોર્મૃતકકાર્યમ્ ।

નરવાહનરાજા વડે કરાયેલ રિપુદારણનું નિષ્કાશન અને જનનિન્દા

એટલામાં સ્પષ્ટર ચંદ્રનો આલોક થયો. તેથી તે પ્રમાણે લટકતા સર્વ લોકો વડે માતા અને નરસુંદરી જોવાયાં. હું પણ સ્વકર્મથી ત્રસ્તપણાને કારણે ભગ્નગતિપ્રસરવાળો, નષ્ટવાણીવાળો, ત્યાં જ લીન થયેલો, ગુપ્ત પ્રદેશમાં વર્તતો જોવાયો. સંપ્રત્યય થયો=બધાને વિશ્વાસ થયો. હું લોકો વડે ધિક્કાર કરાયો. પિતા વડે માતા અને નરસુંદરીનું મૃતક કાર્ય કરાયું.

શ્લોક :-

તતસ્તત્તાદૃશં વીક્ષ્ય, મદીયં કર્મ દારુણમ્ ।

તાતઃ શોકભરાઽઽક્રાન્તસ્તદૈવં ચિન્તયત્યલમ્ ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થ :-

ત્યારપછી તે મારું તેવું દારુણ કર્મ જોઈને શોકભરથી આકાંત એવા પિતા ત્યારે આ રીતે અત્યંત વિચારે છે. ॥૧૧॥

શ્લોક :-

અહોઽનર્થપુઞ્જોઽયમહો મે કુલદૂષણઃ ।
 અહો સર્વજઘન્યોઽયમહો પાપિષ્ઠશેખરઃ ॥૨॥
 અહો સર્વાપદાં મૂલમહો લોકપથાઽતિગઃ ।
 અહો વૈરિકસઙ્કાશો, મમાઽયં રિપુદારણઃ ॥૩॥

શ્લોકાર્થ :-

અહો આ=રિપુદારણ, અનર્થનો પુંજ, અહો મારા કુલનું દૂષણ, અહો સર્વજઘન્ય, અહો પાપિષ્ઠનો શેખર, અહો સર્વઆપદાનું મૂલ, અહો લોકપથથી પર, અહો વૈરી સરણો મને આ રિપુદારણ છે. ॥૨-૩॥

શ્લોક :-

ન કાર્યં મે તતોઽનેન, પુત્રેણાઽપિ દુરાત્મના ।
 એવં વિચિન્ત્ય તાતેન, કૃતશ્ચિત્તે વિનિશ્ચયઃ ॥૪॥

શ્લોકાર્થ :-

તેથી આ દુરાત્મા પુત્ર વડે પણ=રિપુદારણ વડે, મને કાર્ય નથી. આ પ્રમાણે વિચારીને પિતા વડે ચિત્તમાં વિનિશ્ચય કરાયો. ॥૪॥

શ્લોક :-

તતોઽવધીરિતસ્તેન, ભવનાચ્ચ બહિષ્કૃતઃ ।
 ભ્રષ્ટશ્રીકઃ પુરે તત્ર, વિચરામિ સુદુઃખિતઃ ॥૫॥

શ્લોકાર્થ :-

ત્યારપછી તેના વડે=પિતા વડે, હું અવગણના કરાયો. ભવનથી બહાર કઢાયો. ભ્રષ્ટલક્ષ્મીવાળો તે નગરમાં સુદુઃખિત ફરવા લાગ્યો. ॥૫॥

શ્લોક :-

સ્વદુષ્ટચેષ્ટિતેનૈવ, બાલાનામપિ સર્વથા ।
 ગમ્યશ્ચાહં તદા જાતસ્તતશ્ચૈવં વિગર્હિતઃ ॥૬॥

શ્લોકાર્થ :-

સ્વદુષ્ટ ચેષ્ટિત વડે જ બાળકોને પણ હું સર્વથા ગમ્ય થયો. અર્થાત્ બાળકો પણ મારી ઠેકડી ઉડાડવા લાગ્યા. તેથી આ પ્રમાણે ગર્હ કરાયો. ॥૬॥

શ્લોક :-

પાપોઽયં દુષ્ટચેષ્ટોઽયમદ્રષ્ટવ્યો વિમૂઢધીઃ ।
કુલકળ્પકભૂતોઽયં, સર્વથા વિષપુઞ્જકઃ ॥૭॥

શ્લોકાર્થ :-

પાપી આ છે. દુષ્ટ ચેષ્ટાવાળો આ છે. આ મૂઢ બુદ્ધિવાળો જોવા યોગ્ય નથી. કુલને કંટક એવો આ=રિપુદારણ, સર્વથા વિષનો પુંજ છે. ॥૭॥

શ્લોક :-

માનાઽવલેપનાદ્ યેન, કલાચાર્યોઽપકર્ણિતઃ ।
મૂર્ખચૂડામણિત્વેઽપિ, પાણ્ડિત્યં ચ પ્રકાશિતમ્ ॥૮॥

શ્લોકાર્થ :-

માનના અવલેપથી જેના વડે કલાચાર્ય અપમાનિત કરાયા. મૂર્ખચૂડામણિપણું હોવા છતાં પણ પાંડિત્ય પ્રકાશિત કરાયું. ॥૮॥

શ્લોક :-

માતા ચ પ્રિયભાર્યા ચ, યેન માનેન મારિતા ।
કો વા નિરીક્ષતે પાપં, તમેનં રિપુદારણમ્? ॥૯॥

શ્લોકાર્થ :-

માતા અને પ્રિયભાર્યા જેના વડે માનથી મારી નંખાઈ અથવા પાપી એવા આ રિપુદારણને કોણ જુએ ? અર્થાત્ જોવા જેવો નથી. ॥૯॥

શ્લોક :-

ઉક્તમેવેદમસ્માભિર્નોચિતાઽસ્ય દુરાત્મનઃ ।
સા કલાકૌશલાદીનાં, ખાનિર્યા નરસુન્દરી ॥૧૦॥

શ્લોકાર્થ :-

આ અમારા વડે કહેવાયું જ હતું. આ દુરાત્માને કલાકૌશલ્ય આદિની જાણ જે નરસુંદરી છે તે ઉચિત નથી. ॥૧૦॥

શ્લોક :-

તતશ્ચ—
વિયુક્તો નરસુન્દર્યા, યદયં તચ્ચ સુન્દરમ્ ।
કિં તુ સા પદ્મપત્રાક્ષી, યન્મૃતા તન્ન સુન્દરમ્ ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થ :-

અને તેથી નરસુંદરીથી વિયુક્ત થયેલો જે આ છે તે સુંદર છે. પરંતુ પદ્મપત્રાક્ષી જે નરસુંદરી મરી ગઈ તે સુંદર નથી. ॥૧૧॥

શ્લોક :-

અહં પુનર્મહામોહલુપ્તજ્ઞાનઃ સ્વચેતસા ।
તદાઽપિ ચિન્તયામ્યેવં, ભદ્રે! વિમલલોચને! ॥૧૨॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી હું=રિપુદારણ, મહામોહથી યુક્ત જ્ઞાનવાળો સ્વચિત્ત વડે ત્યારે પણ હે ભદ્ર ! વિમલલોચના ! આ પ્રમાણે વિચારું છું=અનુસુંદર ચક્રવર્તી અગૃહીતસંકેતાને હે ભદ્ર ! વિમલલોચનાથી સંબોધન કરીને કહે છે. રિપુદારણના ભવમાં હું મહામોહથી યુક્ત જ્ઞાનવાળો હતો. તેથી આગળમાં કહે છે એ પ્રમાણે વિચાર્યું. ॥૧૨॥

શ્લોક :-

ત્યક્તસ્યાઽપીહ તાતેન, નિન્દિતસ્યાઽપિ દુર્જનૈઃ ।
શૈલરાજમૃષાવાદૌ, તથાપિ મમ બાન્ધવૌ ॥૧૩॥

શ્લોકાર્થ :-

અહીં=રાજ્યમાં, પિતા વડે ત્યાગ કરાયેલો પણ, દુર્જનો વડે નિંદા કરાયેલો તોપણ મારા બાંધવ શૈલરાજ અને મૃષાવાદ છે. ॥૧૩॥

શ્લોક :-

અનયોર્હિ પ્રસાદેન, ભુક્તપૂર્વ મયા ફલમ્ ।
ભોક્ષ્યે ચ કાલમાસાદ્ય, પુનર્નાસ્ત્યત્ર સંશયઃ ॥૧૪॥

શ્લોકાર્થ :-

હિ=જે કારણથી, આ બેના પ્રસાદથી=માનકષાય અને મૃષાવાદથી, પૂર્વમાં ફલ ભોગવાયું. કાળને પ્રાપ્ત કરીને=ઉચિત સમય આવશે ત્યારે ફરી હું ભોગવીશ=માનકષાય અને મૃષાવાદના સુંદર ફળને પ્રાપ્ત કરીશ. આમાં=આ બે મિત્રના સુંદર ફલમાં, સંશય નથી. ॥૧૪॥

શ્લોક :-

તતશ્ચૈવં જનેનોચ્ચૈર્નિન્દ્યમાનઃ ક્ષણે ક્ષણે ।
સ્થિતોઽહં ભૂરિવર્ષાણિ, દુઃખસાગરમધ્યગઃ ॥૧૫॥

શ્લોકાર્થ :-

તેથી આ પ્રમાણે લોકો વડે અત્યંત દાણે દાણે નિંદા કરાતો હું ઘણાં વર્ષો દુઃખસાગરના મધ્યે ગયેલો રહ્યો=ઘણાં વર્ષો સુધી દુઃખી રહ્યો. ॥૧૫॥

ભાવાર્થ :-

રિપુદારણ ઉત્કટ માનકષાયને વશ અને અતિશય મૃષાવાદી થવાથી કલાચાર્યએ પોતાના સ્થાનથી કાઢી મૂક્યો. તેથી પિતા પાસે આવે છે. મૃષાવાદી હોવાથી પિતાને કાંઈ કહેતો નથી, તેથી પિતાને થયું કે પુત્ર સહજ મળવા આવ્યો છે. તેથી તેની કળા વિષયક પૃચ્છા કરે છે, અને મૃષાવાદના બળથી અને માનકષાયને વશ પિતા આગળ તે તે કળાઓનાં નામો લઈને પોતાની કુશળતાનાં વખાણ કરે છે. જો કે પિતાને ખ્યાલ છે કે આ માની છે તેથી માનને વશ અતિશયોક્તિ કરે તેવી સંભાવના છે, તોપણ પુત્રના સ્નેહથી તેની કળામાં કુશલતા સાંભળીને હર્ષિત થાય છે, તેનું કારણ રિપુદારણનું તે પ્રકારનું પુણ્ય વર્તે છે, જેથી માતા-પિતાનો સ્નેહ તેના પ્રત્યે પ્રચુર વર્તે છે. વળી પિતાએ તેને વિશેષ કલાના અભ્યાસ માટે જવાનું કહ્યું, ત્યારે કલાચાર્યને ત્યાં જવાને બદલે સંસારમાં રખડુ છોકરાની જેમ દુર્વ્યસનોમાં પ્રવર્તે છે; કેમ કે મોહને વશ જીવોને દુર્વ્યસનો સેવવાં સુખાકારી જણાય છે.

વળી કુમારની સાથે અંતરંગ પરિવાર છે તેમાં મૃષાવાદ કુમારને કહે છે કે રાજસચિત્તનગરમાં રાગકેસરી રાજા છે તેની મૂઢતા નામની મહાદેવી છે. અને તેની માયા નામની પુત્રી છે અને તે મારા વડે મોટી બહેન તરીકે સ્વીકારાઈ છે. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે દ્વેષમાંથી ક્રોધ અને અભિમાન ઉત્પન્ન થયેલા તેથી દ્વેષગજેન્દ્ર અને અવિવેકિતાને કારણે રિપુદારણમાં અભિમાનનો પરિણામ થયો. વળી, રિપુદારણને જેમ માનકષાય વર્તતો હતો, તેમ ક્લિષ્ટ આશયને કારણે જઘન્યતાથી ઉત્પન્ન થયેલ મૃષાવાદની સાથે મૈત્રી થઈ. તેથી રિપુદારણનું ચિત્ત દ્વેષથી આકાંત, અભિમાનથી આકાંત અને દુષ્ટ આશયથી આકાંત હોવાને કારણે અહંકાર અને મૃષાવાદથી વ્યાપ્ત છે. વળી મૂઢતા અતિશય થવાથી માયા નામની મૂઢતાની પુત્રી સાથે સંબંધ થાય છે. તેથી રિપુદારણ માનકષાય, મૂઢતા, માયામૃષાવાદ આદિ ભાવોથી અનુચિત પ્રવૃત્તિઓ કરે છે અને પોતે કળામાં વિશેષ પ્રકારે સમર્થ બની રહ્યો છે તે પ્રકારે લોકોમાં જુદ્દો વાદ પ્રવર્તાવે છે જેનાથી તેની દેશાંતરમાં પણ કીર્તિ પ્રસરે છે,

વસ્તુતઃ પુણ્યપ્રકૃતિનો સહકાર હોવાથી જગતમાં કળાકુશળ રિપુદારણ છે એવી ખ્યાતિ પ્રસરે છે. પરંતુ કષાયોથી મૂઢ એવા રિપુદારણને પુણ્ય દેખાતું નથી પરંતુ પોતાના મૃષાવાદ અને માયાનું જ આ ફળ છે તેમ દેખાય છે. વળી, તેની ખ્યાતિથી આવર્જિત થયેલી નરસુંદરી તેના વિવાહ માટે આવે છે ત્યારે રિપુદારણનું પુણ્ય અનુચિત પ્રવૃત્તિથી ઘણું ક્ષીણ થયેલું તેથી લગ્નમંડપમાં તે અપકીર્તિને પ્રાપ્ત કરે છે તેથી ફલિત થાય છે કે પૂર્વભવમાં સંચય કરાયેલું પુણ્ય પણ જીવ જ્યારે કષાયને વશ અને અનુચિત પ્રવૃત્તિને વશ થાય ત્યારે સતત ક્ષય પામે છે તેથી તેવા નિમિત્તને પામીને રિપુદારણની અપખ્યાતિ થાય છે. જો રિપુદારણ તેવા તીવ્ર માનકષાયવાળો ન હોત અને મૃષાવાદથી અત્યંત ગ્રસ્ત ન હોત તો કલાકૌશલ્યને પ્રાપ્ત કરીને તેની પ્રાપ્ત

થયેલી કીર્તિ અતિશય થાત અને આ રીતે સ્વજનોની સામે હાસ્યાસ્પદ થવાનો પ્રસંગ આવત નહીં; કેમ કે પૂર્વમાં બંધાયેલું પુણ્ય ઉચિત વર્તનથી પુષ્ટ પુષ્ટતર થાય છે, અનુચિત વર્તનથી ક્ષીણ ક્ષીણતર થાય છે.

વળી પૂર્વમાં બંધાયેલું રિપુદારણનું પુણ્ય ઘણું ક્ષીણ થયેલું હોવા છતાં હજી કંઈક વિદ્યમાન છે તેથી સ્પષ્ટ રીતે મૂર્ખરૂપે પ્રસિદ્ધ થવા છતાં નરસુંદરીના પિતાને રિપુદારણને પુત્રી આપવાનો વિચાર આવ્યો અને નરસુંદરીની માતા વગેરે પણ તેમાં સમ્મત થયાં. તેમાં પણ રિપુદારણનું તે પ્રકારનું પુણ્ય વિદ્યમાન હતું અને રિપુદારણના પિતાનું પણ તે પુણ્ય વિદ્યમાન હતું કે જેથી પુત્રના પ્રસંગથી વિલ્વળ થયેલા હોવા છતાં રાજપુત્રી પરણવા તૈયાર થઈ છે તેથી કંઈક સંતોષને પામે છે. તેથી ફલિત થાય કે રિપુદારણનું પુણ્ય, તેના પિતાનું પુણ્ય તેનાથી પ્રેરાઈને નરસુંદરી વગેરેને પણ તે પ્રકારનો જ પરિણામ થાય છે કે જેથી સ્પષ્ટ રીતે રિપુદારણ કલારહિત હોવા છતાં તેના દેહના સૌષ્ઠવ વગેરે અન્ય પુણ્યપ્રકૃતિથી આવર્જિત થઈને તેને પરણવા તત્પર થાય છે. વળી, મહામતિ કલાચાર્ય પિતાને કહે છે કે રિપુદારણ કલામાં કુશળ નથી. માત્ર માનકષાય અને મૃષાવાદમાં કુશળ છે. તેથી તેનું પુણ્ય ક્ષીણ થયું છે આથી જ આ પ્રકારે કલાચાર્ય પાસે, પિતા પાસે અને અન્ય લોકો પાસે તે હીનતાને પામે છે, તોપણ કંઈક પુણ્ય અન્ય પ્રકારનું વિદ્યમાન છે જેથી નરસુંદરીને પ્રાપ્ત કરે છે.

વળી રિપુદારણની કલા વિષયક પરીક્ષા વખતે જે વિષમ સ્થિતિ થઈ તે વખતે નરવાહન રાજાને તે પ્રકારે ચિંતાઓ થઈ, તે સર્વમાં નરવાહન રાજાને પણ તથાપ્રકારનો વિષાદ આપાદક પાપકર્મ હતું. વળી રાત્રે સ્વપ્નમાં પુણ્ય આવીને તેમને ચિંતા દૂર કરવાનું કહે છે તેમાં નરવાહન રાજાની તેવા પ્રકારની પુણ્યપ્રકૃતિ જાગૃત હતી કે જેથી વિષાદ વખતે પણ આશ્વાસન આપે તેવા સ્વપ્નમાં સુંદર પુરુષ કથન કરે છે. અને તે પુણ્ય જેમ નરવાહન રાજા સાથે સંલગ્ન છે તેમ રિપુદારણનું પણ કંઈક તપતું પુણ્ય છે તેથી પિતાને આશ્વાસન આપીને તે પુણ્યે નરકેસરી રાજા વગેરેને તે પ્રકારની બુદ્ધિ આપી. જો કે તે જીવો પણ સ્વસ્વમતિ અનુસાર અને સંયોગાનુસાર તે તે પ્રકારે વિચાર કરે છે તોપણ રિપુદારણનું તથાપ્રકારનું પુણ્ય ન હોય તો નરકેસરી રાજા આદિને પણ તે પ્રકારે બુદ્ધિ થાત નહીં.

વળી નરસુંદરીને મૂર્ખ એવા પણ રિપુદારણ પ્રત્યે આ પ્રકારનો સ્નેહ થાય છે, સતત પરસ્પર પ્રીતિ વધે છે, તે સર્વમાં પણ રિપુદારણનું તથાપ્રકારનું પુણ્ય પણ કામ કરે છે કે જેથી નરસુંદરીને પણ તેવી બુદ્ધિ થાય છે. વળી રિપુદારણને નરસુંદરીના વિયોગ અર્થે શૈલરાજ મૃષાવાદને કહે છે. તું નરસુંદરીના ચિત્તનું રંજન કર. જેથી નરસુંદરી સાથે આનો વિયોગ પ્રાપ્ત થાય. તેથી એ ફલિત થાય કે રિપુદારણમાં જેમ માનકષાય અને મૃષાવાદ પ્રચુર માત્રામાં છે તે પુણ્ય ક્ષય કરવા માટે સતત પ્રવર્તે છે અને પાપપ્રકૃતિને જાગૃત કરવા માટે વ્યાપારવાળા થાય છે. તેથી નરસુંદરીને પણ પ્રસંગે રિપુદારણને પોતાના પ્રત્યેનો સ્નેહ કેવો છે તેની પરીક્ષા કરવાનો વિચાર ઉત્પન્ન થયો. તે વિચાર ઉત્પન્ન કરવામાં રિપુદારણના માનકષાય અને મૃષાવાદ પણ પ્રબલ કારણ હતા, તેનાથી જ તેની તેવી પાપપ્રકૃતિ જાગૃત થાય તેવો વિચાર નરસુંદરીને સ્પર્શ્યો. વળી નરસુંદરી બુદ્ધિમાન, ચતુર વગેરે હતી. તેથી તે પણ તે તે પ્રકારના પુણ્યને લઈને જન્મેલી. વિનયસંપન્ન થઈ. કળાકુશલ થઈ તોપણ તેનું પણ તથાપ્રકારનું પાપ વિદ્યમાન હતું કે જેથી મૂર્ખ એવા રિપુદારણ સાથે

યોગ થયો. આમ છતાં રિપુદારણનું દેહસૌષ્ઠવ અને પુણ્યપ્રકૃતિને કારણે નરસુંદરીને પણ તેના પ્રત્યે પ્રીતિ થાય છે તોપણ પોતાના પ્રત્યે રિપુદારણના સ્નેહની પરીક્ષા કરવાનો વિચાર થયો તેમાં પણ નરસુંદરીની પણ તે પ્રકારની પાપપ્રકૃતિ કારણ હતી.

આનાથી એ ફલિત થાય કે પરસ્પર સંબંધવાળા જીવોમાં જે કાર્યો થાય છે ત્યાં ત્યાં તે પ્રકારનું પાપ અને તે તે પ્રકારનું પુણ્ય પણ તે રીતે જ સમાન પ્રકારનું કાર્ય કરે તે રીતે વિપાકમાં આવે છે. આથી જ રિપુદારણ સાથે નરસુંદરીનો વિયોગ થાય તેવું કર્મ અભિમુખ ભાવવાળું થયું અને તે નિમિત્તને પામીને નરસુંદરીને અનેક ક્લેશો અને આપઘાત કરવાનો પરિણામ થાય તેવું કર્મ વિપાકમાં આવ્યું. જો કે માત્ર કર્મથી કંઈ થતું નથી, જીવના પ્રયત્ન અને કર્મ ઉભયથી તે તે પ્રકારનાં કાર્યો થાય છે. તોપણ નરસુંદરી વિદ્યામાં કુશલ હતી, બુદ્ધિસંપન્ન હતી, વિવેકસંપન્ન હતી, આમ છતાં રિપુદારણના તેવા વર્તનને પામી ભવ પ્રત્યે વિરાગ થાય અને આત્મકલ્યાણના અર્થે પ્રયત્નશીલ બને તેવી માર્ગાનુસારી બુદ્ધિ પ્રગટ કરે તેવો નિર્મલ ક્ષયોપશમ ન હતો તેથી રિપુદારણના તે પ્રકારના તિરસ્કારના વર્તનથી ઉદ્વિગ્ન થઈને આપઘાતનો વિચાર કર્યો પરંતુ પોતાના આત્મકલ્યાણની ચિંતા થઈ નહીં. તેનાથી નક્કી થાય છે કે જે જીવોના માર્ગાનુસારી બુદ્ધિનાં આપાદકકર્મો ક્ષયોપશમભાવવાળાં નથી, તેઓને નરસુંદરીની જેમ પ્રતિકૂળ સંયોગમાં જીવવું અસહ્ય જણાય છે, તેથી આપઘાત કરીને જન્મ નિષ્ફળ કરે છે.

વળી રિપુદારણનો માનકષાયનો પ્રચૂર ઉદય છે તોપણ માતાનાં તે તે પ્રકારનાં નમ્રવચનો અને નરસુંદરીનાં તે તે પ્રકારનાં નમ્રવચનો સાંભળીને કંઈક નરસુંદરી પ્રત્યે સ્નેહનો ભાવ થતો હતો તોપણ માનકષાય પ્રચૂર હતો તેથી તે તે વચનો સાંભળીને જ્યારે સ્નેહભાવ થાય છે, તત્ક્ષણ અંદરમાં રહેલ માનકષાય વિપરીત બુદ્ધિ આપે છે. જેથી માનકષાયને વશ થઈને માતાને તરછોડી કાઢે છે, નરસુંદરીને પણ તરછોડી કાઢે છે. વળી કુતૂહલથી આપઘાત કરવા જતી નરસુંદરી પાછળ રિપુદારણ જાય છે. ત્યારે નરસુંદરી વડે ગળે ફાંસો દેવા અર્થે બોલાયેલા શબ્દો સાંભળીને નરસુંદરી નિર્દોષ છે તેમ જણાવા છતાં રિપુદારણમાં વર્તતો માનકષાય ફરી તેને વિપરીત જ વિચારણા આપે છે.

આનાથી નક્કી થાય છે કે પ્રચૂર કષાય માર્ગાનુસારી બુદ્ધિથી પદાર્થને જોવામાં પણ વિઘ્ન કરે છે અને વિપરીત બુદ્ધિ આપે છે. આથી જ નરસુંદરીને કે તેની માતાને રક્ષણ કરવાનું છોડીને તેમના મૃત્યુને જોઈને પણ રિપુદારણનું ચિત્ત અત્યંત નિષ્ફુર બને છે, અને આ સર્વ પ્રસંગના કારણે તેનું પુણ્ય સર્વથા નાશ પામે છે, તેથી પિતાનો સ્નેહ પણ નાશ થાય છે અને પિતા જ આ અયોગ્ય પુત્ર છે તેમ માનીને તેને ગૃહમાંથી બહાર કાઢે છે. તેથી રિપુદારણ લોકોની નિંદાનું પાત્ર બને છે, રાજાના પણ તિરસ્કારનું પાત્ર બને છે, દીનદુઃખીની જેમ નગરમાં તિરસ્કાર પામતો ભટકે છે. આ સર્વ પ્રત્યક્ષ મૃષાવાદ અને માનકષાયનું ફળ છે તેમ દેખાવા છતાં વિપર્યાસ બુદ્ધિવાળા રિપુદારણને તે માન-કષાય અને મૃષાવાદ પ્રિયમિત્ર જણાય છે; કેમ કે જ્યારે કષાય પ્રચૂર વર્તે છે ત્યારે તેના સહવર્તી વિપર્યાસ બુદ્ધિ પણ જીવમાં અત્યંત વર્તે છે.

વિપર્યાસ બુદ્ધિવાળા રિપુદારણ વિચારે છે કે પૂર્વમાં આ માનકષાય અને મૃષાવાદથી આટલા આનંદ લીધા છે, ફરી સમય આવશે ત્યારે આનાથી જ ફલ મળશે. આ પ્રકારની મૂઢતા કષાયો જ આત્મામાં પ્રગટ

કરે છે, તેથી સૂક્ષ્મબુદ્ધિપૂર્વક રિપુદારણનું ચરિત્ર વિચારીને વિવેકીપુરુષોએ કષાયો કઈ રીતે વર્તમાનના ભવમાં પુણ્યપ્રકૃતિ નાશ કરે છે, પાપપ્રકૃતિ વધારે છે અને જન્માંતરમાં દુરંત ફલનું કારણ બને છે તેનું આલોચન કરીને જે રીતે કષાયોને શાંત કરવાને અનુકૂળ માર્ગાનુસારી બુદ્ધિ પ્રગટે તે રીતે યત્ન કરવો જોઈએ.

શ્લોક :-

इतश्च—

अत्यन्तदुर्बलीभूतः, सकोपो मयि निस्फुरः ।

स तु पुण्योदयो भद्रे! स्थितोऽकिञ्चित्करस्तदा ॥૧૬॥

શ્લોકાર્થ :-

અને આ બાજુ હે ભદ્ર ! અગૃહીતસંકેતા, મારામાં અત્યંત દુર્બલ થયેલો સકોપવાળો નિસ્ફુરણ થતો તે પુણ્યોદય ત્યારે અર્કિંચિત્કર રહ્યો. ॥૧૬॥

विचक्षणसूरिणा सह समागमः

શ્લોક :-

अथाऽन्यदा क्वचिद् राजा, वाहनार्थं सुवाजिनाम् ।

वेष्टितो राजवृन्देन, निर्गतो नगराद् बहिः ॥૧૭॥

विचक्षणसूरि साथे समागम

શ્લોકાર્થ :-

હવે અન્યદા ક્યારેક રાજા સુંદર ઘોડાઓના વહન કરવા માટે રાજવુંદથી વેષ્ટિત નગર બહાર ગયો=નરવાહન રાજા બહાર ગયા. ॥૧૭॥

શ્લોક :-

ततः कुतूहलाकृष्टः, सर्वो नागरको जनः ।

तत्रैव निर्गतोऽहं च, संप्राप्तस्तस्य मध्यगः ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થ :-

તેથી કુતૂહલથી ખેંચાયેલા નાગર જન સર્વ ત્યાં જ ગયા. હું પણ=રિપુદારણ પણ, તેના મધ્યમાં પ્રાપ્ત થયો. ॥૧૮॥

શ્લોક :-

अथ वाल्हीककाम्बोजतुरुष्कवरवाजिनः ।

वाहयित्वा भृशं राजा, राजलोकविलोकितः ॥૧૯॥

શ્લોકાર્થ :-

હવે વાલ્હીક, કામ્બોજ, તુરુષ્ક એવા શ્રેષ્ઠ ઘોડાઓને અત્યંત વહન કરીને રાજા રાજલોકથી જેવાયા. ॥૧૯॥

શ્લોક :-

તતઃ ખેદવિનોદાર્થમુદ્યાનં સુમનોહરમ્ ।
પ્રવિષ્ટઃ સહ લોકેન, લલિતં નામ શીતલમ્ ॥૨૦॥

શ્લોકાર્થ :-

ત્યારપછી ખેદના=શ્રમના, શમન માટે સુમનોહર લલિત નામના શીતલ ઉદ્યાનમાં પ્રવિષ્ટ થયો=રાજા પ્રવિષ્ટ થયો. ॥૨૦॥

શ્લોક :-

તચ્ચ કીદૃશમ્ ?-
અશોકનાગપુત્રાગતાલહિન્તાલરાજિતમ્ ।
પ્રિયઙ્ગુચમ્પકાઙ્કોલ્લકદલીવનસુન્દરમ્ ॥૨૧॥
કેતકીકુસુમામોદહષ્ટાલિકુલમાલિતમ્ ।
સમસ્તગુણસંપૂર્ણ, સર્વથા નન્દનોપમમ્ ॥૨૨॥ યુગ્મમ્ ॥

શ્લોકાર્થ :-

અને તે કેવું છે ?=તે ઉદ્યાન કેવું છે તે બતાવે છે. અશોક, નાગ, પુત્રાગ, તાલહિંતાલથી શોભતું, પ્રિયંગુ, ચંપક, કાંકોલ, કદલીવનથી સુંદર, કેતકી કુસુમની સુંગઘથી હર્ષિત થયેલા ભમરાઓના સમૂહથી યુક્ત, સમસ્તગુણથી સંપૂર્ણ, સર્વથા નંદનવનની ઉપમાવાળું ઉદ્યાન હતું. ॥૨૧-૨૨॥

શ્લોક :-

તત્રૈકદેશે વિશ્રમ્ય, સ રાજા નરવાહનઃ ।
ઉત્થાય સહ સામન્તૈર્લીલયા હૃષ્ટમાનસઃ ॥૨૩॥
પ્રલોકયિતુમારબ્ધઃ, કૌતુકેન વનશ્રિયમ્ ।
વિસ્ફારિતેન નીલાબ્જચારુણા લોલચક્ષુષા ॥૨૪॥

શ્લોકાર્થ :-

ત્યાં એક દેશમાં વિશ્રામ કરીને તે રાજા નરવાહન સામંતોની સાથે લીલાથી ઊઠીને હર્ષિત માનસવાળો વિસ્ફારિત નીલકમળ જેવી સુંદર ચપળ ચક્ષુથી કૌતુક વડે વનની લક્ષ્મીને જેવા માટે પ્રવૃત્ત થયો. ॥૨૩-૨૪॥

શ્લોક :-

તત્ર ચ—

સત્કાન્તિયુક્તનક્ષત્રગ્રહસંઘાતવેષ્ટિતમ્ ।
 પ્રકાશિતદિગાભોગં, સાક્ષાદિવ નિશાકરમ્ ॥૨૫॥
 રક્તાશોકતરુસ્તોમપરિવારિતવિગ્રહમ્ ।
 યથેષ્ટફલદં સાક્ષાજ્જઙ્ગમં કલ્પપાદપમ્ ॥૨૬॥
 ઉન્નતં વિબુધાવાસં, કુલશૈલવિવેષ્ટિતમ્ ।
 હેમાવદાતં સુખદં, સુમેરુમિવ ગત્વરમ્ ॥૨૭॥
 કુવાદિમત્તમાતઙ્ગમદનિર્ણાશકારણમ્ ।
 વૃતં સત્કરિવૃન્દેન, નિર્મદં ગન્ધવારણમ્ ॥૨૮॥
 અથ સાધૂચિતે દેશે, રક્તાશોકતલસ્થિતમ્ ।
 સત્સાધુસંઘમધ્યસ્થં, કુર્વાણં ધર્મદેશનામ્ ॥૨૯॥
 શુભાર્પિતં યથા ધન્યો, નિધાનં રત્નપૂરિતમ્ ।
 વિચક્ષણાખ્યમાચાર્યં, સ નરેન્દ્રો વ્યલોકયત્ ॥૩૦॥ ષડ્ભિઃ કુલકમ્ ॥

શ્લોકાર્થ :-

અને ત્યાં સત્કાન્તિ યુક્ત નક્ષત્ર ગ્રહ સંઘાતથી વેષ્ટિત, પ્રકાશિત કર્યો છે દિશાઓનો વિસ્તાર જેણે એવા, સાક્ષાત્ ચંદ્ર જેવા, રક્ત, અશોક તરુના સમૂહથી પરિવારિત દેહવાળા, યથેષ્ટ ફલને દેનાર, સાક્ષાત્ જંગમ કલ્પવૃક્ષ જેવા, દેવલોકના આવાસ જેવા ઉન્નત, કુલશૈલથી વેષ્ટિત, સુવર્ણ જેવા સુંદર, સુખને દેનારા, ગતિવાળા સુમેરુની જેવા કુવાદિ રૂપી મત્ત થયેલા હાથીના મદના નાશનું કારણ, સુંદર હાથીના વૃંદથી વૃત, મદ રહિત ગંધહસ્તિ એવા, સત્ સાધુના સંઘના મધ્યમાં રહેલા, ધર્મદેશનાને કરતા, સાધુને ઉચિત દેશમાં રક્તઅશોકતલની નીચે બેઠેલા, શુભથી અર્પિત, રત્નથી પૂરિત નિધાન જેવા વિચક્ષણ નામના આચાર્યને જે પ્રમાણે ધન્ય પુરુષ જુએ તે પ્રમાણે તે રાજાએ જોયા=નરવાહન રાજાએ જોયા. ॥૨૫થી ૩૦॥

શ્લોક :-

અથ તં તાદૃશં વીક્ષ્ય, સૂરિં નિર્મલમાનસઃ ।
 નરવાહનરાજેન્દ્રઃ પરં હર્ષમુપાગતઃ ॥૩૧॥

શ્લોકાર્થ :-

હવે તેવા સૂરિને જોઈને નિર્મલમાનસવાળા નરવાહન રાજા અત્યંત હર્ષને પામ્યા. ॥૩૧॥

શ્લોક :-

તતશ્ચિત્તે કૃતં તેન, નૂનં નાસ્તિ જગત્રયે ।
ઈદૃશં નરમાણિક્યં, યાદૃશોઽયં તપોધનઃ ॥૩૨॥

શ્લોકાર્થ :-

ત્યારપછી તેમના વડે=નરવાહન રાજ વડે, ચિત્તમાં વિચારાયું. ખરેખર જગત્રયમાં આવું નર-
રૂપ માણિક્ય નથી, જેવા પ્રકારના આ તપોધન છે. ॥૩૨॥

શ્લોક :-

નિર્જિતાઽમરસૌન્દર્યા, નિવેદયતિ વીક્ષિતા ।
અમુષ્યાઽઽકૃતિરેવોચ્ચૈર્ગુણસમ્ભારગૌરવમ્ ॥૩૩॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી તે કેવા છે – તે બતાવે છે. દેવના સૌંદર્યને જીતી લીધું છે એવી, જેવાયેલા આમની
આકૃતિ જ અત્યંત ગુણસમ્ભારના ગૌરવને બતાવે છે. ॥૩૩॥

શ્લોક :-

તદીદૃશસ્ય કિં નામ, ભવેદ્ વૈરાગ્યકારણમ્ ? ।
યેન યૌવનસંસ્થેન, ખણ્ડિતો મકરધ્વજઃ ॥૩૪॥

શ્લોકાર્થ :-

તે કારણથી આવા પ્રકારના મહાત્માને ભવવૈરાગ્યનું કારણ શું છે ? જેથી યૌવન અવસ્થાથી
કામદેવ ખંડિત કરાયો. ॥૩૪॥

શ્લોક :-

અથવા—
ગત્વા પ્રણમ્ય પાદાબ્જં, સ્વયમેવ મહાત્મનઃ ।
તતઃ પૃચ્છામિ પૂતાત્મા, ભવનિર્વેદકારણમ્ ॥૩૫॥

શ્લોકાર્થ :-

અથવા સ્વયં જ જઈને ચરણકમળને પ્રણામ કરીને ત્યારપછી પવિત્ર આત્મા એવો હું મહાત્માને
ભવનિર્વેદનું કારણ પૂછું. ॥૩૫॥

શ્લોક :-

एवं विचिन्त्य गत्वाऽसौ, नत्वा सूरैः क्रमद्वयम् ।
दत्ताशीस्तेन हृष्टाऽऽत्मा, निषण्णः शुद्धभूतले ॥३६॥

શ્લોકાર્થ :-

આ રીતે વિચારીને જઈને આ=નરવાહન રાજા, સૂરિના ચરણકમળને નમસ્કાર કરીને તેમના વડે અપાયેલા આશિષવાળો હર્ષિત થયેલો આત્મા શુદ્ધ ભૂતલમાં બેઠો=નરવાહન રાજા બેઠો. ॥૩૬॥

શ્લોક :-

તતસ્તદનુમાર્ગેણ, રાજવૃન્દં તથા પુરમ્ ।
ઉપવિષ્ટં યથાસ્થાનં, નત્વાઽઽચાર્યાઽઽન્નિપઙ્કજમ્ ॥૩૭॥

શ્લોકાર્થ :-

ત્યારપછી તેના અનુમાર્ગથી=નરવાહન રાજાના અનુસરણથી, રાજવૃંદ અને નગરનો લોક આચાર્યના ચરણકમળને નમસ્કાર કરીને યથાસ્થાન બેઠો. ॥૩૭॥

શ્લોક :-

મયા તુ ભદ્રે! પાપેન, શૈલરાજવશાત્મના ।
ન નતં તાદૃશસ્યાઽપિ, તદા સૂરેઃ ક્રમદ્વયમ્ ॥૩૮॥

શ્લોકાર્થ :-

હે ભદ્ર ! =અગૃહીતસંકેતા ! શૈલરાજવશ ત્વરૂપવાળા પાપી એવા મારા વડે તેવા પ્રકારના પણ સૂરિના ચરણકમળને ત્યારે નમસ્કાર કરાયો નહીં. ॥૩૮॥

શ્લોક :-

પાષાણભૃતમુક્તોલીસન્નિભો લોકપૂરણઃ ।
કેવલં સ્તબ્ધસર્વાઙ્ગો, નિષણ્ણોઽહં ભુવસ્તલે ॥૩૯॥

શ્લોકાર્થ :-

પાષાણથી ભરાયેલા મુક્તોલી જેવા લોકનો પૂરણ એવો કેવલ સ્તબ્ધ સર્વાંગવાળો હું ભૂમિના તલમાં બેઠો. ॥૩૯॥

શ્લોક :-

અથ ગમ્भीરઘોષેણ, મેઘવન્નીરપૂરિતઃ ।
ધર્મમાખ્યાતુમારબ્ધઃ, સ આચાર્યો વિચક્ષણઃ ॥૪૦॥

શ્લોકાર્થ :-

હવે પાણીથી ભરેલા મેઘની જેમ ગંભીર અવાજ વડે તે વિચક્ષણ આચાર્યે ધર્મ કહેવા માટે આરંભ કર્યો. ॥૪૦॥

સિદ્ધાન્તસેવાયાં દેશના

અભિહિતં ચ તેન ભગવતા યદુત—‘ભો ભો ભવ્યાઃ! પ્રદીપ્તભવનોદરકલ્પોઽયં સંસારવિસ્તારો, નિવાસઃ શારીરાઽઽદિદુઃખાનાં, ન યુક્ત ઇહ વિદુષઃ પ્રમાદઃ, અતિદુર્લભેયં માનુષાઽવસ્થા, પ્રધાનં પરલોકસાધનં, પરિણામકટવો વિષયાઃ, વિપ્રયોગાઽન્તાનિ સત્સઙ્ગતાનિ, પાતભયાતુરમવિજ્ઞાતપાતમાયુઃ, તદેવં વ્યવસ્થિતે વિધ્યાપનેઽસ્ય સંસારપ્રદીપનકસ્ય યત્નઃ કર્તવ્યઃ, તસ્ય ચ હેતુઃ સિદ્ધાન્તવાસનાસારો ધર્મમેઘઃ, અતઃ સ્વીકર્તવ્યઃ સિદ્ધાન્તઃ, સમ્યક્ સેવિતવ્યાસ્તદભિજ્ઞાઃ, ભાવનીયં મુળ્ડમાલિકોપમાનં, ત્યક્તવ્યા ખલ્વસદપેક્ષા, ભવિતવ્યમાજ્ઞાપ્રધાનેન, ઉપાદેયં પ્રણિધાનં, પોષણીયં સત્સાધુસેવયા, રક્ષણીયં પ્રવચનમાલિન્યમ્ । એતચ્ચ વિધિપ્રવૃત્તઃ સંપાદયતિ, અતઃ સર્વત્ર વિધિના પ્રવર્તિતવ્યં સૂત્રાનુસારેણ, પ્રત્યભિજ્ઞાતવ્યમાત્મસ્વરૂપં, પ્રવૃત્તાવપેક્ષિતવ્યાનિ નિમિત્તાનિ, યતિતવ્યમસંપન્નયોગેષુ, લક્ષયિતવ્યા વિસ્ત્રોતસિકા, પ્રતિવિધેયમનાગતમસ્યાઃ, ભવત્યેવં પ્રવર્તમાનાનાં સોપક્રમકર્મવિલયઃ, વિચ્છિદ્યતે નિરુપક્રમ-કર્માઽનુબન્ધઃ, તસ્માદત્રૈવ યતધ્વં યૂયમ્’ ઇતિ એવં ચ નિવેદિતે તેન ભગવતા વિચક્ષણસૂરિણાઽસ્યાઃ પરિષદો મધ્યે કૈષાઙ્ચિદ્ ભવ્યાનામુલ્લસિતશ્ચરણપરિણામઃ, અપરેષાં સંજાતો દેશવિરતિક્ષયોપશમઃ, અન્યૈઃ પુનર્વિદલિતં મિથ્યાત્વં, અપરેષાં પ્રતનૂભૂતા રાગાદયઃ, કૈષાઙ્ચિત્સંપન્નો ભદ્રકભાવઃ । તત્તો નિપતિતાસ્તે સર્વેઽપિ ભગવચ્ચરણયોઃ, અભિહિતમેતૈઃ—‘ઈચ્છામોઽનુશાસ્તિં, કુર્મો યદાજ્ઞાપયન્તિ નાથાઃ’ ।

સિદ્ધાન્ત સેવા વિષયક દેશના

તે ભગવાન વડે કહેવાયું. શું કહેવાયું તે ‘યદુત’થી બતાવે છે. ‘હે ભવ્ય જીવો ! બળતા ભવનના ઉદર જેવો આ સંસારનો વિસ્તાર છે. શરીરાદિ દુઃખોનું નિવાસ છે=શરીરનાં દુઃખો, માનસિક દુઃખો, સાંયોગિક દુઃખોનું નિવાસ છે. અહીં=સંસારમાં, વિદ્વાનોને=વિદ્વાન પુરુષોને, પ્રમાદ યુક્ત નથી=સંસારના ઉચ્છેદમાં અપ્રમાદથી યત્ન જ કરવો જોઈએ. અતિદુર્લભ આ મનુષ્યઅવસ્થા છે. પરલોકનું પ્રધાન સાધન છે. વિષયો પરિણામથી કટુ છે=પ્રાપ્તિ વખતે સુખ આપે છે. ફળથી કડવા છે; કેમ કે નાશ પામે ત્યારે શોક ઉત્પન્ન થાય છે. તેનાથી બંધાયેલા પાપને કારણે દુર્ગતિઓનાં ફળ મળે છે માટે પરિણામથી વિષયો કટુ છે. સત્સંગો વિયોગના અંતવાળા છે=પુણ્યથી મળેલા સુંદર સંયોગો વિયોગના અંતવાળા છે. પાતભયથી આતુર, અવિજ્ઞાત પાતવાળું આયુષ્ય છે=જર્જરિત દિવાલ પડુ પડુ થતી હોય, ક્યારે પડે તે જણાતી નથી તેના જેવું આયુષ્ય છે. આ પ્રમાણે વ્યવસ્થિત હોતે છતે=સંસારનું સ્વરૂપ અત્યાર સુધી વર્ણન કર્યું એવું વ્યવસ્થિત હોતે છતે, આ સંસારરૂપી પ્રદીપને બૂઝવવામાં યત્ન કરવો જોઈએ=કષાયોના પરિણામોથી બળતા એવા સંસારને બૂઝવવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, અને તેનો હેતુ=સંસારના કષાયરૂપી અગ્નિને બૂઝવવાનો હેતુ, સિદ્ધાન્તવાસનામાં પ્રધાન એવો

ધર્મમેઘ છે=જિનવચનથી ભાવિત થયેલો અને સતત જિનવચનની વાસનાથી દૃઢ થતો ચિત્તરૂપી ધર્મમેઘ કષાયોને બૂઝવવામાં સમર્થ હેતુ છે. આથી સિદ્ધાંત સ્વીકારવો જોઈએ=ભગવાનના વચનના પરમાર્થને જાણીને તે પ્રમાણે તેનાથી આત્માને ભાવિત કરવા યત્ન કરવો જોઈએ. તેના જાણનારા=સિદ્ધાંતને જાણનારા, પુરુષો સમ્યક્ સેવવા જોઈએ=સદા તેઓની પાસેથી સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મતર સિદ્ધાંતનું રહસ્ય જાણવા યત્ન કરવો જોઈએ. મુંડમાલિકા ઉપમાન ભાવવું જોઈએ.

ઘટ અને માલિકા=ફૂલની માળા તેની ઉપમાથી સંસારનું સ્વરૂપ ભાવન કરવું જોઈએ. જેમ માળાને પહેરનાર પુરુષને જ્ઞાન છે કે આ માળા સવારના ધારણ કરી છે. કેટલોક કાળ પછી કરમાશે તોપણ શોક થતો નથી અને માટીનો ઘડો હજી ફૂટે તેમ નથી તેવું જ્ઞાન હોય અને અકસ્માત ફૂટે ત્યારે શોક થાય છે તેથી જગતના પદાર્થો માળાની જેમ નાશ પામનારા છે, સ્થિર નથી તેમ ભાવન કરવાને કારણે જગતના પદાર્થો પ્રત્યે મમત્વ ક્ષીણ થાય છે. તેથી નાશમાં શોક થતો નથી પરંતુ અનિત્યતાનો બોધ સ્પષ્ટ સ્પષ્ટતર થાય એ પ્રમાણે મુંડમાલિકાનું ઉપમાન ભાવવું જોઈએ.

વળી અસદ્ અપેક્ષાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ=તુચ્છ અસાર બાહ્ય પદાર્થોની અપેક્ષાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. આજ્ઞાપ્રધાન થવું જોઈએ=ભગવાનની આજ્ઞા સ્વભૂમિકાનુસાર તે તે ગુણસ્થાનકની ઉચિત ક્રિયા કરીને ઉત્તર ઉત્તરની ભૂમિકાની શક્તિના સંચયની છે તેનો યથાર્થ બોધ કરીને જીવવું જોઈએ. પ્રણિધાન કરવું જોઈએ=મારે સંસારનો ઉચ્છેદ કરવો છે, વીતરાગના વચનાનુસાર શક્તિ અનુસાર પ્રવૃત્તિ કરીને મનુષ્યભવ સફળ કરવો છે એ પ્રકારનો સંકલ્પ કરીને જે જે ઉચિત અનુષ્ઠાન પોતે સેવે તે માત્ર કાયિક ક્રિયારૂપ ન થાય પરંતુ લક્ષને અનુરૂપ પરિણાતિ પ્રગટ કરે તેવો ચિત્તનો સંકલ્પ કરવો જોઈએ. સત્ સાધુની સેવાથી પોષવું જોઈએ=કરાયેલું પ્રણિધાન પોષવું જોઈએ.

ઉત્તમ પુરુષો પાસે સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મતર તત્ત્વનો બોધ કરીને સંસારના ઉચ્છેદનું દૃઢ કારણ બને એ પ્રકારે પોતાનું કરાયેલું પ્રણિધાન પુષ્ટ કરવું જોઈએ. પ્રવચનના માલિન્યનું રક્ષણ કરવું જોઈએ=પોતાનાં કોઈક કૃત્યોથી ભગવાનના પ્રવચનનું માલિન્ય ન થાય તે રીતે સતત યત્ન કરવો જોઈએ. અને આ=પ્રવચનના માલિન્યનું રક્ષણ, વિધિમાં પ્રવૃત્ત પુરુષ સંપાદન કરે છે.

જે સાધુ કે શ્રાવક પોતે જે અનુષ્ઠાન કરે છે તે અનુષ્ઠાન સ્વશક્તિ પ્રમાણે વિધિને અનુરૂપ કરવામાં પ્રવૃત્ત છે તેવા લોકો સન્માર્ગનો સાચો બોધ કરાવનાર હોવાથી પ્રવચનમાલિન્યનું રક્ષણ કરે છે અને અવિધિથી પ્રવર્તનારા લોકોને વિધિના વિષયમાં ભ્રમ પેદા કરાવીને પ્રવચનનું માલિન્ય કરે છે.

આથી=વિધિપ્રવૃત્ત પ્રવચનના માલિન્યનું રક્ષણ કરે છે આથી, સર્વત્ર=સર્વ અનુષ્ઠાનોમાં=નવા પ્રતો ગ્રહણ કરવામાં, સ્વીકારેલાં પ્રતોના પાલનમાં અને સર્વ જીવો સાથે ઉચિત વ્યવહાર થાય તે પ્રકારે સર્વ સ્થાનોમાં, સૂત્ર અનુસાર વિધિથી પ્રવર્તવું જોઈએ. આત્માનું સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ=સૂક્ષ્મ-બુદ્ધિપૂર્વક મોહથી અનાકુળ એવા આત્માનું સ્વરૂપ કેવું છે તેનું રહસ્ય જાણવું જોઈએ, પ્રવૃત્તિમાં નિમિત્તોની અપેક્ષા રાખવી જોઈએ=કોઈ પણ ગુણસ્થાનકના સ્વીકારની કે સંસારની અન્ય પ્રવૃત્તિમાં

ભાવિના અનર્થોનાં કારણો ઉત્પન્ન ન થાય તે અર્થે નિમિત્તોનો નિર્ણય કરીને ઉચિત પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. અસંપન્ન યોગોમાં યત્ન કરવો જોઈએ.

ગુણવૃદ્ધિને અનુકૂળ જે બાહ્ય આચારો સેવીને એ આચારોને અનુકૂળ ગુણની પ્રાપ્તિ થયા પછી અને તે ગુણ પ્રકૃતિ રૂપ થયા પછી ઉપર ઉપરના ગુણસ્થાનકને અનુકૂળ જે ઉચિત કૃત્યો છે જેમાં પોતે કુશળતાને પ્રાપ્ત કરી નથી તે યોગોમાં કઈ રીતે કુશળતા પ્રાપ્ત થાય તે રીતે શક્તિનું આલોચન કરીને અસંપન્ન યોગોમાં યત્ન કરવો જોઈએ.

વિસ્મૃતસિકાને જાણવી જોઈએ.

પોતાના ચિત્તનો પ્રવાહ ક્યાં નિમિત્તોથી કષાયોની વૃદ્ધિને અનુકૂળ પ્રવર્તે છે અને ક્યાં નિમિત્તોથી કષાયોની હાનિને અનુકૂળ પ્રવર્તે છે અને સદ્નુષ્ઠાન કાળમાં પણ ચિત્તનો પ્રવાહ કષાયથી પ્રેરાઈને યથાતથા પ્રવર્તતો હોય તેનું અવલોકન કરીને માર્ગાનુસારી ચિત્તનો પ્રવાહ પેદા થાય તેનો નિર્ણય કરવા અર્થે ચિત્તના પ્રવાહનું સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી આલોચન કરવું જોઈએ.

આનું=ચિત્તના પ્રવાહનું, જ અનાગત જ પ્રતિવિધાન કરવું જોઈએ.

જે નિમિત્તોને પામીને રાગાદિવૃદ્ધિને અનુકૂળ ચિત્ત જતું હોય તે નિમિત્તોની અને તે નિમિત્તોથી થતા ચિત્તની અનર્થકારિતાનું સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી આલોચન કરીને તેવા ચિત્તપ્રવાહનું વૃદ્ધિ થતા પૂર્વે જ તેના નિવારણના ઉપાયને સેવવો જોઈએ.

આ રીતે=પોતાના ચિત્તનો પ્રવાહ જોઈને રાગાદિ ઉત્થિત થાય તેના પૂર્વે જ તેના નાશના ઉપાયમાં યત્ન કરવો જોઈએ એમ પૂર્વમાં કહ્યું એ રીતે, પ્રવર્તમાન જીવોના સોપકમ કર્મનો વિલય થાય છે=જે કર્મો જીવના પ્રયત્નથી ફળ આપ્યા વગર નાશ થઈ શકે તેવાં છે તે કર્મોનો નાશ થાય છે. નિરુપકમ કર્મના અનુબંધનો વિચ્છેદ થાય છે=જે રાગાદિ આપાદક કર્મો પ્રતિપક્ષના ભાવનથી ક્ષય પામે તેવાં નથી પરંતુ અવશ્ય વિપાકમાં આવીને રાગાદિ ભાવો કરે તેવાં છે તે કર્મોમાં પણ પ્રવાહ ચલાવવાની શક્તિ નાશ પામે છે. તે કારણથી=ચિત્તના પ્રવાહનું અવલોકન કરીને સંભવિત રાગાદિનું પ્રતિવિધાન કરવામાં આવે તો તેના અનર્થોનું નિવારણ થાય છે એમ પૂર્વમાં કહ્યું એ કારણથી, આમાં જ=સતત ચિત્તના પ્રવાહનું અવલોકન કરીને ભાવિમાં રાગાદિ ઉત્પન્ન થાય તેનું પ્રતિવિધાન કરવામાં જ, તમે યત્ન કરો.’ અને આ રીતે ભગવાન વિચક્ષણસૂરિ વડે નિવેદન કરાયે છતે આ પર્ષદા મધ્યે કેટલાક ભવ્ય જીવોને ચારિત્રનો પરિણામ ઉલ્લસિત થયો. અન્ય જીવોને દેશવિરતિનો ક્ષયોપશમ થયો. વળી અન્ય વડે મિથ્યાત્વનું વિદલન કરાયું. બીજાઓના રાગાદિ અલ્પ થયા. કેટલાકને ભદ્રકભાવ પ્રાપ્ત થયો. તેથી તે સર્વે પણ ભગવાનના ચરણમાં પડ્યા. એઓ વડે=જે લોકોને ચારિત્ર આદિનો પરિણામ થયો એ લોકો વડે, કહેવાયું, ‘અમે અનુશાસ્તિને ઈચ્છીએ છીએ. નાથ જે આજ્ઞા કરે તે અમે કરીએ.’

સૂરિપ્રારબ્ધસ્વવૈરાગ્યકારણભૂતાત્મવ્યતિકરકથનમ્

અત્રાન્તરે ચિન્તિતં તાતેન યદુત-પ્રશ્નયામ્યધુના તદહમાત્મવિવક્ષિતં, તતો લલાટતટવિન્યસ્તકર-મુકુલિતેનાઽભિહિતમનેન-

વિચક્ષણસૂરિ વડે શરૂ કરાયેલ પોતાના વૈરાગ્યના

કારણભૂત આત્મવ્યતિકરનું કથન

એટલામાં પિતા વડે વિચારાયું, શું વિચારાયું ? તે 'યદુત'થી બતાવે છે. તે કારણથી હવે હું પોતાને વિવક્ષિત પ્રશ્ન કરું. તેથી લલાટતટમાં બે હાથ જોડીને આના વડે=પિતા વડે કહેવાયું -

શ્લોક :-

જનાઽતિશાયિરૂપાણાં, જગદૈશ્વર્યભાગિનામ્ ।
ભદન્ત ! તત્રભવતાં, કિં વો વૈરાગ્યકારણમ્ ? ॥૧॥

શ્લોકાર્થ :-

લોકોથી અતિશય રૂપવાળા, જગતના ઐશ્વર્યના ભાગી એવા તમને હે ભગવંત ! વૈરાગ્યનું કારણ શું છે ? ॥૧॥

શ્લોક :-

સૂરિનાઽભિહિતં ભૂપ ! યદ્યત્ર તવ કૌતુકમ્ ।
તતસ્તે કથયામ્યેષ, ભવનિર્વેદકારણમ્ ॥૨॥

શ્લોકાર્થ :-

સૂરિ વડે કહેવાયું - હે રાજા ! જો અહીં તને કૌતુક છે તો આ ભવનિર્વેદનું કારણ તને હું કહું છું. ॥૨॥

શ્લોક :-

કિં તુ-
આત્મસ્તુતિઃ પરનિન્દા, પૂર્વક્રીડિતકીર્તનમ્ ।
વિરુદ્ધમેતદ્ રાજેન્દ્ર ! સાધૂનાં ત્રયમપ્યલમ્ ॥૩॥

શ્લોકાર્થ :-

હે રાજા ! પરંતુ પોતાની સ્તુતિ, પરની નિંદા, પૂર્વ જીવનની કીડાનું કીર્તન આ ત્રણે પણ સાધુને અત્યંત વિરુદ્ધ છે, ॥૩॥

શ્લોક :-

મમાત્મચરિતે ચૈતત્કથ્યમાને પરિસ્ફુટમ્ ।
ત્રયં સંપદ્યતે તેન, ન યુક્તં તસ્ય કીર્તનમ્ ॥૪॥

શ્લોકાર્થ :-

પોતાનું ચરિત્ર કહેવાયે છે તે મને આ ત્રણે પણ પરિસ્ફુટ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી તેનું કીર્તન યુક્ત નથી. ॥૪॥

શ્લોક :-

તાતેનાઽભિહિતમ્—
એવં નિગદતા નાથ! વર્ધિતં કૌતુકં ત્વયા ।
કર્તવ્યોઽતઃ પ્રસાદો મે, નિવેદ્યં ચરિતં નિજમ્ ॥૫॥

શ્લોકાર્થ :-

પિતા વડે કહેવાયું — આ પ્રમાણે કહેતા એવા તમારા વડે હે નાથ ! મારું કૌતુક વધારાયું. આથી મારા ઉપર પ્રસાદ કરવો જોઈએ. પોતાનું ચરિત્ર નિવેદન કરો. ॥૫॥

શ્લોક :-

તતો વિજ્ઞાય નિર્બન્ધં, મધ્યસ્થેનાઽન્તરાત્મના ।
પ્રબોધકારણં જ્ઞાત્વા, સૂરિરિત્થમવોચત ॥૬॥

શ્લોકાર્થ :-

ત્યારપછી આગ્રહને જાણીને=રાજાના આગ્રહને જાણીને, મધ્યસ્થ એવા અંતરાત્માથી=પોતાના ચરિત્રના કથનમાં પોતાના ચિત્તમાં તે તે ભાવો ન થાય પરંતુ મધ્યસ્થ ભાવ જ વર્તે એવા અંતરાત્માથી, પ્રબોધનું કારણ જાણીને=રાજાના બોધનું કારણ જાણીને, સૂરિએ આ પ્રમાણે કર્યું. ॥૬॥

શ્લોક :-

યદુત—
અનાદિનિધનં લોકે, નાનાવૃત્તાન્તસઙ્કુલમ્ ।
વિદ્યતે ભૂતલં નામ, નગરં સુમનોહરમ્ ॥૭॥

શ્લોકાર્થ :-

શું કહ્યું, તે 'યદુત'થી બતાવે છે. લોકમાં અનાદિ નિધન=આદિઅંતરહિત, જુદા જુદા વૃતાંતથી યુક્ત ભૂતલ નામનું સુમનોહર નગર વિદ્યમાન છે. ॥૭॥

શ્લોક :-

તત્રાઽસ્તિ ભુવનખ્યાતો, દેવાનામપિ નાયકઃ ।
અલઙ્ઘ્યસત્પ્રતાપાજ્ઞો, નરેન્દ્રો મલસઙ્ઘયઃ ॥૮॥

શ્લોકાર્થ :-

ત્યાં ભુવનમાં વિખ્યાત દેવોનો પણ નાયક અલંઘ્ય એવા સત્પ્રતાપની આજ્ઞાવાળો મલસંઘય નામનો રાજા છે. ॥૮॥

શ્લોક :-

સુન્દરાઽસુન્દરે કાર્યે, નિત્યં વિન્યસ્તમાનસા ।
તસ્ય ચાસ્તિ મહાદેવી, તત્પક્તિર્નામ વિશ્રુતા ॥૯॥

શ્લોકાર્થ :-

અને સુંદર-અસુંદર કાર્યમાં નિત્ય વિન્યસ્ત માનસવાળી તત્પક્તિ નામવાળી પ્રસિદ્ધ તેની મહાદેવી છે. ॥૯॥

શ્લોક :-

તયોશ્ચ દેવીનૃપયોરેકઃ સુન્દરચેષ્ટિતઃ ।
વિદ્યતે જગદાહલાદી, પુત્રો નામ શુભોદયઃ ॥૧૦॥

શ્લોકાર્થ :-

અને તે દેવી અને રાજાનો સુંદર ચેષ્ટાવાળો જગતના આહલાદને કરનાર શુભોદય નામનો એક પુત્ર વિદ્યમાન છે. ॥૧૦॥

શ્લોક :-

તથા દ્વિતીયસ્તનયસ્તયોર્દેવીનરેન્દ્રયોઃ ।
અસ્તિ સર્વજનોત્તાપી, વિખ્યાતશ્ચાઽશુભોદયઃ ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થ :-

અને તે દેવી અને રાજાનો સર્વ લોકને ઉતાપ કરનાર અશુભોદય રૂપે વિખ્યાત બીજો પુત્ર છે. ॥૧૧॥

શ્લોક :-

સ્વભર્તુર્વત્સલા સાધ્વી, સુન્દરાઙ્ગી જનપ્રિયા ।
ભાર્યા શુભોદયસ્યાઽસ્તિ, પદ્માક્ષી નિજચારુતા ॥૧૨॥

શ્લોકાર્થ :-

સ્વભર્તૃને વત્સલ, સુંદર પ્રકૃતિવાળી, સુંદર અંગવાળી, લોકોને પ્રિય, કમળના જેવી ચક્ષુવાળી નિજચારુતા રૂપ શુભોદયની ભાર્યા છે. ॥૧૨॥

શ્લોક :-

તથાઽશુભોદયસ્યાઽપિ, જનસન્તાપકારિણી ।
ભાર્યા સ્વયોગ્યતા નામ, વિદ્યતેઽત્યન્તદારુણા ॥૧૩॥

શ્લોકાર્થ :-

અને જનસંતાપને કરનારી સ્વયોગ્યતા=અત્યંત અયોગ્યતા, નામવાળી અત્યંત દારુણ અશુભોદયની પત્ની પણ વિદ્યમાન છે. ॥૧૩॥

વિચક્ષણજડયોઃ સ્વભાવવૈપરીત્યમ્

શ્લોક :-

ઇત્શ્ચ કાલપર્યાયાદવાપ્ય નિજચારુતામ્ ।
તતઃ શુભોદયાજ્જાતઃ, પુત્રો નામ્ના વિચક્ષણઃ ॥૧૪॥

વિચક્ષણ અને જડની સ્વભાવ વિપરીતતા

શ્લોકાર્થ :-

અને આ બાજુ કાલપર્યાયથી નિજચારુતાને પ્રાપ્ત કરીને તે શુભોદયથી વિચક્ષણ નામનો પુત્ર થયો. ॥૧૪॥

શ્લોક :-

તથૈવ કાલપર્યાયાદવાપ્યૈવ સ્વયોગ્યતામ્ ।
તતોઽશુભોદયાજ્જાતો, જડો નામ સુતાધમઃ ॥૧૫॥

શ્લોકાર્થ :-

તે જ પ્રમાણે કાલપર્યાયથી સુઅયોગ્યતાને પ્રાપ્ત કરીને જ તે અશુભોદયથી જડ નામનો અધમપુત્ર ઉત્પન્ન થયો. ॥૧૫॥

શ્લોક :-

તયોર્વિચક્ષણસ્તાવદ્ વર્ધમાનઃ પ્રતિક્ષણમ્ ।
યાદૃશઃ સ્વૈર્ગુણૈર્જાતસ્તદિદાનીં નિબોધત ॥૧૬॥

શ્લોકાર્થ :-

તે બેમાં વિચક્ષણ પ્રતિક્ષણ વધતો સ્વગુણો વડે જેવો થયો તે હમણાં તમે જાણો. ॥૧૬॥

શ્લોક :-

માર્ગાનુસારિવિજ્ઞાનઃ પૂજકો ગુરુસંહતેઃ ।
મેધાવી પ્રગુણો દક્ષો, લબ્ધલક્ષ્યો જિતેન્દ્રિયઃ ॥૧૭॥

શ્લોકાર્થ :-

માર્ગાનુસારી વિજ્ઞાનવાળો, ગુરુના સમૂહનો પૂજક, બુદ્ધિમાન, પ્રકૃષ્ટ ગુણવાળો, દક્ષ, લબ્ધલક્ષ્ય-
વાળો, જિતેન્દ્રિય, ॥૧૭॥

શ્લોક :-

સદાચારપરો ધીરઃ, સદ્ભોગી દૃઢસૌહદઃ ।
દેવાભિપૂજકો દાતા, જ્ઞાતા સ્વપરચેતસામ્ ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થ :-

સદાચારમાં તત્પર, ધીર, સદ્ભોગી, દટસુંદર હૃદયવાળો, દેવનો પૂજક, દાતા, સ્વપરચિતનો
જ્ઞાતા, ॥૧૮॥

શ્લોક :-

સત્યવાદી વિનીતાત્મા, પ્રણયાગતવત્સલઃ ।
ક્ષમાપ્રધાનો મધ્યસ્થઃ, સત્ત્વાનાં કલ્પપાદપઃ ॥૧૯॥

શ્લોકાર્થ :-

સત્યવાદી, વિનીતાત્મા, પ્રણયથી આવેલા પ્રત્યે વત્સલવાળો, ક્ષમાપ્રધાન, મધ્યસ્થ, જીવો
માટે કલ્પવૃક્ષ જેવો, ॥૧૯॥

શ્લોક :-

ધર્મેકનિષ્ઠઃ શુદ્ધાત્મા, વ્યસનેઽપ્યવિષ્ણુધીઃ ।
સ્થાનમાનાન્તરાઽભિજ્ઞઃ, કુત્સિતાઽઽગ્રહવર્જિતઃ ॥૨૦॥

શ્લોકાર્થ :-

ધર્મમાં એક નિષ્ઠાવાળો, શુદ્ધાત્મા, આપત્તિમાં પણ અવિષાદ બુદ્ધિવાળો, સ્થાન, માન અને
અંતરાત્માને જાણનાર, કુત્સિત આગ્રહથી વર્જિત, ॥૨૦॥

શ્લોક :-

સમસ્તશાસ્ત્રતત્ત્વજ્ઞો, વાચિ પાટવસંગતઃ ।
નીતિમાર્ગપ્રવીણાત્મા ત્રાસકઃ શત્રુસંહતેઃ ॥૨૧॥

શ્લોકાર્થ :-

સમસ્ત શાસ્ત્રના તત્ત્વને જાણનાર, વાણીમાં પટુતાથી યુક્ત, નીતિમાર્ગમાં પ્રવીણ, શત્રુના સમૂહને ત્રાસને કરનાર છે. ॥૨૧॥

શ્લોક :-

સ્વગુણોત્સેકહીનાત્મા, વિમુક્તઃ પરનિન્દયા ।
અહૃષ્ટઃ સમ્પદાં લાભે પરાર્થં ચ વિનિર્મિતઃ ॥૨૨॥

શ્લોકાર્થ :-

સ્વગુણના ગર્વથી રહિત સ્વરૂપવાળો, પરનિંદાથી મુકાયેલો, સંપત્તિના લાભમાં હર્ષરહિત, બીજાઓ માટે નિર્માણ થયેલ અર્થાત્ બીજા જીવોના હિત માટે જ જન્મેલ એવો વિચક્ષણ નામનો પુત્ર હતો એમ યોજન છે. ॥૨૨॥

શ્લોક :-

કિञ્ચેહ બહુનોક્તેન ? યાવન્તઃ પુરુષે ગુણાઃ ।
ગીયન્તે તેઽખિલાસ્ત્ર, પ્રાદુર્ભૂતા વિચક્ષણે ॥૨૩॥

શ્લોકાર્થ :-

અને અહીં વધારે શું કહેવું ? પુરુષમાં જેટલા ગુણો ગવાય છે તે સંપૂર્ણ તે વિચક્ષણમાં પ્રાદુર્ભાવ પામ્યા. ॥૨૩॥

શ્લોક :-

અથ સંવર્ધમાનોઽસૌ, શરીરેણ પ્રતિક્ષણમ્ ।
જહસ્તુ યાદૃક્ સંપત્તસ્તદિદાનીં નિબોધત ॥૨૪॥

શ્લોકાર્થ :-

હવે શરીરથી પ્રતિક્ષણ વૃદ્ધિ પામતો એવો આ જડ જેવો થયો તેને હવે જાણો. ॥૨૪॥

શ્લોક :-

વિપર્યસ્તમનાઃ સત્યશૌચસન્તોષવર્જિતઃ ।
માયાવી પિશુનઃ ક્લીબો, નિન્દકઃ સાધુસંહતેઃ ॥૨૫॥

અસત્યસન્ધઃ પાપાત્મા, ગુરુદેવવિડમ્બકઃ ।
 અસત્રલાપો લોભાન્ધઃ, પરેષાં ચિત્તભેદકઃ ॥૨૬॥
 અન્યચ્ચિત્તે વદત્યન્યચ્છેષ્ટતે ક્રિયયાઽપરમ્ ।
 દહ્યતે પરસમ્પત્સુ, પરાપત્સુ પ્રમોદતે ॥૨૭॥

શ્લોકાર્થ :-

વિપર્યસ્ત મનવાળો, સત્ય, શૌચ, સંતોષથી રહિત, માયાવી, પિશુન=ચાડી ખાવાના સ્વભાવવાળો, નપુંસક, સાધુસંહતિનો=સુંદર પુરુષોના સમુદાયનો નિંદક, અસત્યના સંધાનવાળો, પાપાત્મા, ગુરુ અને દેવનો વિડંબક, અસત્નો પ્રલાપ કરનાર, લોભાંધ, પરના ચિત્તનો ભેદક, ચિત્તમાં અન્ય અને કહે છે અન્ય, ક્રિયાથી અપર ચેષ્ટા કરે છે. પરસંપત્તિઓમાં બળે છે, પરની આપત્તિમાં પ્રમોદ પામે છે. ॥૨૫થી ૨૭॥

શ્લોક :-

ગર્વાધ્માતઃ સદા ક્રુદ્ધઃ, સર્વેષાં ભષણપ્રિયઃ ।
 આત્મશ્લાઘાપરો નિત્યં, રાગદ્વેષવશાનુગઃ ॥૨૮॥

શ્લોકાર્થ :-

ગર્વથી આધ્માત, સદા ક્રોધવાળો, બધાને તત્સાવવાના સ્વભાવવાળો, નિત્ય આત્માની શ્લાઘામાં તત્પર, રાગદ્વેષના વશને અનુસરનાર, ॥૨૮॥

શ્લોક :-

કિં ચાઽત્ર બહુનોક્તેન ? યે યે દોષાઃ સુદુર્જને ।
 ગીયન્તે તેઽખિલાસ્તત્ર, પ્રાદુર્ભૂતાસ્તતો જડે ॥૨૯॥

શ્લોકાર્થ :-

અહીં=જડના દોષોમાં વધારે શું કહેવું ? જે જે દોષો સુદુર્જનમાં ગવાય છે તે સર્વ દોષો જડમાં પ્રાદુર્ભાવ પામ્યા. ॥૨૯॥

શ્લોક :-

एवं च वर्धमानौ तौ, स्वगोहे सुखलालितौ ।
 विचक्षणजडौ प्राप्तौ, यौवनं परिपाटितः ॥३०॥

શ્લોકાર્થ :-

અને આ રીતે સ્વધરમાં સુખથી લાલિત વર્ધમાન એવા તે વિચક્ષણ અને જડ પરિપાટીથી=ક્રમથી, યૌવનને પામ્યા. ॥૩૦॥

વિચક્ષણબુદ્ધ્યોઃ પરિણયઃ પ્રકર્ષોત્પત્તિશ્ચ

શ્લોક :-

ઇતશ્ચ ગુણરત્નાનામુત્પત્તિસ્થાનમુત્તમમ્ ।
પૂરં નિર્મલચિત્તાહ્વં, વિદ્યતે લોકવિશ્રુતમ્ ॥૩૧॥

વિચક્ષણ અને બુદ્ધિનું લગ્ન તથા પ્રકર્ષનો જન્મ

શ્લોકાર્થ :-

અને આ બાજુ ગુણરત્નોનું ઉત્તમ ઉત્પત્તિસ્થાન નિર્મલચિત્ત નામનું લોકમાં પ્રસિદ્ધ નગર વિદ્યમાન છે. ॥૩૧॥

શ્લોક :-

તત્રાઽન્તરઙ્ગે નગરે, નૃપો નામ્ના મલક્ષયઃ ।
અસ્તિ સદ્ગુણરત્નાનાં, જનકઃ પાલકશ્ચ સઃ ॥૩૨॥

શ્લોકાર્થ :-

ત્યાં અંતરંગ નગરમાં નામથી મલક્ષય નામનો રાજા છે. તે સદ્ગુણરત્નોનો જનક અને પાલક છે. ॥૩૨॥

શ્લોક :-

તસ્ય સુન્દરતા નામ, મહાદેવી મનઃપ્રિયા ।
વિદ્યતે ચારુસર્વાઙ્ગી, સા તદ્ રત્નવિવર્ધિકા ॥૩૩॥

શ્લોકાર્થ :-

તેની સુંદરતા નામની મનને પ્રિય મહાદેવી સુંદર સર્વાંગવાળી વિદ્યમાન છે. તે=સુંદરતા નામની દેવી, રત્નોની વિવર્ધિકા છે. ॥૩૩॥

શ્લોક :-

તાભ્યાં ચ કાલપર્યાયાજ્જાતા પદ્મલેક્ષણા ।
બુદ્ધિર્નામ ગુણૈરાઢ્યા, કન્યકા કુલવર્ધની ॥૩૪॥

શ્લોકાર્થ :-

અને તે બંને દ્વારા=મલક્ષય રાજા અને સુંદરતા દેવી બંને દ્વારા, કાલપર્યાયથી=કેટલોક કાળ પસાર થવાથી, કમળના દલ જેવી દૃષ્ટિવાળી ગુણથી આઢ્ય, કુલવર્ધની બુદ્ધિ નામની કન્યા થઈ. ॥૩૪॥

શ્લોક :-

તતઃ સા ગુણરૂપાભ્યામનુરૂપં વિચક્ષણમ્ ।
વિચિન્ત્ય પ્રહિતા બાલા, તાભ્યાં તસ્ય સ્વયંવરા ॥૩૫॥

શ્લોકાર્થ :-

ત્યારપછી ગુણથી અને રૂપથી વિચક્ષણને અનુરૂપ વિચારીને તેઓ દ્વારા=મલક્ષય રાજા અને સુંદરતા રાણી દ્વારા, તેને=વિચક્ષણને, સ્વયંવરા તે બાલા મોકલાવાઈ=સ્વયંવરવા માટે બુદ્ધિ નામની બાલા મોકલાવાઈ. ॥૩૫॥

શ્લોક :-

પરિણીતા ચ સા તેન, મહાભૂતિપ્રમોદતઃ ।
વિચક્ષણેન સત્કન્યા, જાતા ચ મનસઃ પ્રિયા ॥૩૬॥

શ્લોકાર્થ :-

અને તે=વિચક્ષણ વડે, મહાવૈભવપૂર્વક પ્રમોદથી તે=બુદ્ધિ નામની સુંદર કન્યા, પરણાઈ. અને મનને પ્રિય થઈ. ॥૩૬॥

શ્લોક :-

તયા યુક્તસ્ય તસ્યોચ્ચૈર્ભુઞ્જાનસ્ય મનઃસુખમ્ ।
વિચક્ષણસ્ય ગચ્છન્તિ, દિનાનિ શુભકર્મણા ॥૩૭॥

શ્લોકાર્થ :-

તેનાથી યુક્ત=બુદ્ધિરૂપી બાળાથી યુક્ત, એવા અત્યંત ભોગવતા=તે બુદ્ધિરૂપી સ્ત્રીને ભોગવતા, તે વિચક્ષણનાં શુભકર્મો વડે કરીને દિવસો મનના સુખપૂર્વક પસાર થાય છે. ॥૩૭॥

શ્લોક :-

અથાઽન્યદા ક્વચિદ્બુદ્ધેર્વાર્તાઽન્વેષણકામ્યયા ।
મલક્ષયેણ પ્રહિતો, વિમર્શો નિજપુત્રકઃ ॥૩૮॥

શ્લોકાર્થ :-

હવે અન્યદા કોઈક વખતે બુદ્ધિની વાર્તાની અન્વેષણાની ઇચ્છાથી મલક્ષય દ્વારા વિમર્શ નામનો પુત્ર મોકલાવાયો. ॥૩૮॥

શ્લોક :-

સ ચ બુદ્ધૌ દૃઢસ્નેહભાવભાવિતમાનસઃ ।
તસ્યા એવ સમીપસ્થઃ સદ્ભગિન્યાઃ સ્થિતો મુદા ॥૩૯॥

શ્લોકાર્થ :-

અને તે=વિમર્શ નામનો, બુદ્ધિનો ભાઈ બુદ્ધિમાં દટ રનેહથી ભાવિત માનસવાળો તે જ સદ્ભગિનીના સમીપમાં હર્ષથી રહ્યો. ॥૩૯॥

શ્લોક :-

સહોદરસમાયુક્તા, ભર્ત્રા ચ बहुमानिता ।
ततः सा चित्तनिर्वाणाद् गर्भं गृह्णाति बालिका ॥४०॥

શ્લોકાર્થ :-

સહોદરથી સમાયુક્ત=સગાભાઈથી યુક્ત, અને ભર્તાથી બહુમાનિત=વિચક્ષણથી બહુમાન પામેલી, ત્યારપછી તે બાલિકા ચિત્તની શાંતિથી ગર્ભને ગ્રહણ કરે છે. ॥૪૦॥

શ્લોક :-

अथ तस्याः शुभे काले, सद्गर्भपरिपाकतः ।
जातो देदीप्यमानाऽङ्गः, प्रकर्षो नाम दारकः ॥४१॥

શ્લોકાર્થ :-

હવે તેણીને=બુદ્ધિને, શુભકાલમાં સદ્ગર્ભના પરિપાકથી દેદીપ્યમાન અંગવાળો પ્રકર્ષ નામનો પુત્ર થયો. ॥૪૧॥

શ્લોક :-

जातः संवर्धमानोऽसौ, प्रकर्षो बुद्धिनन्दनः ।
विचक्षणगुणैस्तुल्यो, विमर्शस्याऽतिवल्लभः ॥४२॥

શ્લોકાર્થ :-

સંવર્ધમાન એવો આ બુદ્ધિનો પુત્ર પ્રકર્ષ વિચક્ષણના ગુણોથી તુલ્ય વિમર્શને અતિવલ્લભ થયો. ॥૪૨॥

रसनालोलताभ्यां संगः

શ્લોક :-

अथाऽन्यदा स्वकं दृष्टं, काननं सुमनोहरम् ।
विचक्षणजडाभ्यां भो! नाम्ना वदनकोटरम् ॥४३॥

૪૬ સાથે રસના અને લોલતાનો સંગ

શ્લોકાર્થ :-

હવે અન્યદા પોતાનું સુમનોહર વદનકોટર નામનું જંગલ ખરેખર વિચક્ષણ અને ૪૬ દ્વારા જોવાયું. ॥૪૩॥

શ્લોક :-

તત્ર ખાદનપાનેન, લલમાનૌ યથેચ્છયા ।
તૌ દ્વાવપિ સ્થિતૌ કઞ્ચિત્કાલં સંતુષ્ટમાનસૌ ॥૪૪॥

શ્લોકાર્થ :-

ત્યાં ખાવા અને પીવા વડે યથેચ્છાથી રમતા તે બંને પણ=વિચક્ષણ અને ૪૬ બંને પણ, કેટલોક કાળ સંતુષ્ટ માનસવાળા રહ્યા. ॥૪૪॥

શ્લોક :-

તત્ર કુન્દસમાઃ શુભ્રા, રદનાઃ સન્તિ વૃક્ષકાઃ ।
તેષાં ચ વીથિકાયુગ્મં, તાભ્યાં દૃષ્ટં મનોહરમ્ ॥૪૫॥

શ્લોકાર્થ :-

ત્યાં કુંદન જેવા ઉજ્જવલ દાંતરૂપી વૃક્ષો છે. અને તેઓનું મનોહર વીથિકાયુગ્મ=મનોહર દાંતનો માર્ગ, તેઓ વડે જોવાયો. ॥૪૫॥

શ્લોક :-

તતઃ કુતૂહલેનાડન્તઃ, પ્રવિશ્ય પ્રવિલોકિતમ્ ।
તત્ર ચાડલબ્ધપર્યન્તં, દૃષ્ટં તાભ્યાં મહાબિલમ્ ॥૪૬॥

શ્લોકાર્થ :-

તેથી કુતૂહલથી અંદર પ્રવેશીને જોવાયું=તે વદનકોટરમાં પ્રવેશ કરીને જોવાયું. અને ત્યાં=વદનકોટર નામના જંગલમાં, અલબ્ધપર્યંત મહાબિલ જોવાયું. ॥૪૬॥

શ્લોક :-

તતો વિસ્ફારિતાડક્ષાભ્યાં, કૌતુકેન સવિસ્મયમ્ ।
વિચક્ષણજડાભ્યાં તત્, સુચિરં સંનિરીક્ષિતમ્ ॥૪૭॥

શ્લોકાર્થ :-

તેથી વિસ્ફારિત ચક્ષુવાળા કૌતુકથી વિસ્મયપૂર્વક વિચક્ષણ અને જડ દ્વારા લાંબા સમય સુધી તે વદનકોટરરૂપ જંગલ જોવાયું. ॥૪૭॥

શ્લોક :-

અથ તસ્માત્સમુદ્ભૂતા, રક્તવર્ણા મનોહરા ।
દાસચેટ્યા સમં કાચિલ્લલના ચારુવિગ્રહા ॥૪૮॥

શ્લોકાર્થ :-

હવે તેમાંથી=તે વદનકોટરથી, રક્તવર્ણવાળી મનોહર દાસની ચેટી સાથે કોઈક સુંદર વિગ્રહવાળી= સુંદર શરીરવાળી, લલના=સ્ત્રી, પ્રગટ થઈ. ॥૪૮॥

શ્લોક :-

તાં વીક્ષ્ય સ જડશ્ચિત્તે, પરં હર્ષમુપાગતઃ ।
તતશ્ચ ચિન્તયત્યેવં, વિપર્યાસિતમાનસઃ ॥૪૯॥

શ્લોકાર્થ :-

તેને જોઈને તે જડ અત્યંત હર્ષ પામ્યો. અને તેથી વિપર્યાસ માનસવાળો જડ આ પ્રમાણે વિચારે છે. ॥૪૯॥

શ્લોક :-

અહો અપૂર્વિકા યોષિદહો સુન્દરદર્શના ।
અહો સંસ્થાનમેતસ્યા, અહો રૂપમહો ગુણાઃ ॥૫૦॥

શ્લોકાર્થ :-

અહો, અપૂર્વ સ્ત્રી અહીં=મુખરૂપી જંગલમાં, સુંદર દર્શનવાળી છે. અહો, આનું=જીભરૂપી સ્ત્રીનું, સંસ્થાન છે અર્થાત્ સુંદર આકાર છે. અહો સુંદર રૂપ છે. અહો, સુંદર ગુણો છે. ॥૫૦॥

શ્લોક :-

કિમેષા નાકતો મુઘા, ભ્રષ્ટા સ્યાદમરાઙ્ગના ? ।
કિં વા પાતાલતો બાલા, નાગકન્યા વિનિર્ગતા ? ॥૫૧॥

શ્લોકાર્થ :-

શું આ મુઘ એવી જીભરીરૂપી લલના સ્વર્ગમાંથી ભ્રષ્ટ થયેલી દેવાંગના છે ? અથવા શું પાતાલથી આવેલી નાગકન્યા બાલા છે ? ॥૫૧॥

શ્લોક :-

અથવા નહિ નહિ સુષ્ટુ મયા ચિન્તિતમ્—

યતઃ—

સ્વર્ગે વા નાગલોકે વા, કુતઃ સ્યાદિયમીદૃશી ? ।

મર્ત્યે ચ દૂરતોઽપાસ્તા, વાર્તાઽપીદૃક્ષયોષિતઃ ॥૫૨॥

શ્લોકાર્થ :-

અથવા મારા વડે સુંદર વિચારાયું નથી વિચારાયું નથી. જે કારણથી સ્વર્ગમાં અથવા નાગલોકમાં આ આવા પ્રકારની આ ક્યાંથી હોય ? અને મર્ત્યમાં=મર્ત્યલોકમાં, આવી સ્ત્રીની વાર્તા દૂરથી અપાસ્ત છે અર્થાત્ આવી સુંદર સ્ત્રી સંભવી શકે નહીં. ॥૫૨॥

શ્લોક :-

તન્નૂનં વિધિના મહ્યં, પરિતુષ્ટેન કલ્પિતા ।

નિર્માણ્યેયં પ્રયત્નેન, સુન્દરૈઃ પરમાણુભિઃ ॥૫૩॥

શ્લોકાર્થ :-

તે કારણથી ખરેખર મારા ઉપર તુષ્ટ થયેલા વિધિ વડે આ=આ બાલા, સુંદર પરમાણુઓ વડે પ્રયત્નથી નિર્માણ કરીને કલ્પિત છે=રચાઈ છે, ॥૫૩॥

શ્લોક :-

અન્યચ્ચ—

નૂનં પુરુષહીનેયં, મદર્થં વિહિતા વને ।

યતો માં વીક્ષતે બાલા, લોલદૃષ્ટિર્મુહુર્મુહુઃ ॥૫૪॥

શ્લોકાર્થ :-

અને બીજુ પુરુષથી હીન એવી આ બાલા=જીભરૂપી બાલા, વનમાં મારા માટે રચાઈ છે=મુખરૂપી વનમાં જડ એવા મારા માટે, રચાઈ છે. જે કારણથી ચપળ દૃષ્ટિવાળી બાલા વારંવાર મને જુએ છે. ॥૫૪॥

શ્લોક :-

ગત્વા સમીપમેતસ્યાઃ, કૃત્વા ચિત્તપરીક્ષણમ્ ।

તતઃ કરોમિ સ્વીકારં, કિં મમાઽન્યેન ચેતસા ? ॥૫૫॥

શ્લોકાર્થ :-

આની સમીપમાં જઈને=આ બાલાની સમીપમાં જઈને, ચિત્તનું પરીક્ષણ કરીને=બાલાના ચિત્તની પરીક્ષા કરીને, ત્યારપછી સ્વીકાર કરું, અન્ય ચિત્ત વડે મને શું ?=આ બાબા સાથે એકચિત્ત થવા સિવાય અન્ય ચિત્ત વડે શું ? ॥૫૫॥

શ્લોક :-

इतश्च—

विचक्षणश्च तां दृष्ट्वा, ललनां ललिताऽऽननाम् ।
ततश्चेतसि संपन्नो, वितर्कोऽयं महात्मनः ॥५६॥

શ્લોકાર્થ :-

અને આ બાબુ વિચક્ષણ છે. લલિત મુખવાળી તે લલનાને=તે બાબાને, જોઈને ત્યારપછી મહાત્માના=વિચક્ષણના, ચિત્તમાં આ વિતર્ક થયો. ॥૫૬॥

શ્લોક :-

एकाकिनी वने योषा, परकीया मनोरमा ।
न द्रष्टुं युज्यते रागात्रापि संभाषणोचिता ॥५७॥

શ્લોકાર્થ :-

વનમાં એકાકી એવી સ્ત્રી પરકીય મનોરમા છે. રાગથી જોવા માટે ઘટતું નથી, વળી સંભાષણને ઉચિત નથી. ॥૫૭॥

શ્લોક :-

यतः सन्मार्गरक्तानां, व्रतमेतन्महात्मनाम् ।
परस्त्रियं पुरो दृष्ट्वा, यान्त्यधोमुखदृष्टयः ॥५८॥

શ્લોકાર્થ :-

જે કારણથી સન્માર્ગમાં રક્ત મહાત્માઓને આ વ્રત છે. પરસ્ત્રીને સન્મુખ જોઈને અધોમુખ દૃષ્ટિવાળા થાય છે. ॥૫૮॥

શ્લોક :-

अतो ब्रजाम्यतः स्थानात्किं ममाऽपरचिन्तया ? ।
ततो गन्तुं प्रवृत्तोऽसौ, हस्तेनाऽऽकृष्य तं जडम् ॥५९॥

શ્લોકાર્થ :-

આથી આ સ્થાનથી હું જાઉં, અપર ચિંતા વડે મને શું ? તેથી તે જડને હાથથી ખેંચીને આ-વિચક્ષણ, જવા માટે પ્રવૃત્ત થયો. ॥૫૯॥

શ્લોક :-

તેન ચાડકૃષ્યમાણોડસૌ, કથજ્ચિદ્ બલિના જડઃ ।
હૃતસર્વસ્વવન્મોહાત્પરં દુઃખમુપાગતઃ ॥૬૦॥

શ્લોકાર્થ :-

અને તેના વડે=વિચક્ષણ વડે, હાથથી ખેંચાતો એવો આ જડ કોઈક રીતે બલવાન વડે હરણ કરાયેલા સર્વસ્વની જેમ મોહથી અત્યંત દુઃખને પામ્યો. ॥૬૦॥

શ્લોક :-

યાવત્તૌ ગચ્છતઃ સ્તોકં, ભૂભાગં રાજપુત્રકૌ ।
તાવત્સાડનુચરી તસ્યાઃ, પશ્ચાલ્લગ્ના સમાગતા ॥૬૧॥

શ્લોકાર્થ :-

જ્યાં સુધી થોડાક ભૂભાગ તે રાજપુત્ર ગયા, ત્યાં સુધી તેણીને તે અનુચરી=તે લલનાણ્ણી બાળાની સેવિકા, પાછળ લાગેલી આવી. ॥૬૧॥

તયા ચ દૂરતઃ એવ વિહિતઃ પૂત્કારઃ, યદુત—ત્રાયધ્વં મો નાથાસ્ત્રાયધ્વં, હા હતાડસ્મિ મન્દભાગિની, તતો વલિતસ્તદભિમુખં જડઃ । તેનાડભિહિતં—સુન્દરિ! મા ભૈષીઃ, કથય કુતસ્તે ભયમિતિ । તયા-ડભિહિતં—યદ્ભવન્તૌ મમ સ્વામિનીં વિમુચ્ય ચલિતૌ તેનૈષા જાતમૂર્છાં મિચયતે લગ્નાડધુના, તસ્માદ્ દેવૌ! તાવત્સમીપે સ્થીયતાં ભવદ્ભ્યામેતસ્યાઃ યેન યુષ્મત્સન્નિધાનેન મનાક્સ્વસ્થીભૂતાયાં સ્વામિન્યાં તતોડહં નિરાકુલા સતી ભવતોરેતત્સ્વરૂપં સમસ્તં વિજ્ઞપયામિ । તતો જડેનાડભિહિતો વિચક્ષણઃ—ભ્રાતઃ! ગમ્યતામેતત્સ્વામિનીસમીપે, ભવતુ સા સ્વસ્થા, વિજ્ઞપયત્વેષા યથાવિવક્ષિતં, કો દોષઃ? વિચક્ષણેન ચિન્તિતં—ન સુન્દરમિદં, ઇયં હિ વષ્ટા ચેટી તરલા સ્વભાવેન પ્રતારયિષ્યતિ નૂનમસ્માન્, અથવા પશ્યામિ તાવત્કિમેષા તત્ર ગતા જલ્પતિ? ન ચાહમનયા પ્રતારયિતું શક્યઃ, તસ્માદ્ ગચ્છામિ, કાડત્ર મમ શઙ્કા? એવં વિચિન્ત્યાડભિહિતં વિચક્ષણેન—ભ્રાતઃ! એવં ભવતુ । તતો ગતૌ પશ્ચાન્મુઘૌ વિચક્ષણજડૌ, પ્રાપ્તૌ તત્સમીપે, સ્વસ્થીભૂતા લલના, નિપતિતા દાસચેટી તયોશ્ચરણેષુ । અભિહિતમનયા—મહાપ્રસાદઃ, અનુગૃહીતાડસ્મિ યુવાભ્યાં, જીવિતા સ્વામિની, દત્તં મે જીવિતમ્ । જડેનાડભિહિતં—સુન્દરિ! કિંનામિકેયં તવ સ્વામિની? ચેટ્યાડભિહિતં—દેવ! સુગૃહીતનામધેયા રસનેયમભિધીયતે ।

જડેનાઽભિહિતં ભવતીં કિંનામિકામવગચ્છામિ ? તતઃ સલજ્જમભિહિતમનયા દેવ ! લોલતાઽહં પ્રસિદ્ધા લોકે, ચિરપરિચિતાઽપિ વિસ્મૃતાઽધુના દેવસ્ય, તત્કિમહં કરોમિ મન્દભાગિનીતિ । જડેનાઽભિહિતં—ભદ્રે! કથં મમ ત્વં ચિરપરિચિતાઽસિ ? લોલતયાઽભિહિતં—ઇદમેવાઽસ્માભિર્વિજ્ઞપનીયમ્ । જડઃ પ્રાહ—વિજ્ઞપયતુ ભવતી । લોલતયોક્તં—અસ્તિ તાવદેષા મમ સ્વામિની પરમયોગિની, જાનાત્યેવા-ઽતીતાનાગતં, અહમપિ તસ્યાઃ પ્રસાદાદેવંવિધૈવ ।

અને તેણી વડે=તે લલનાની અનુચરી વડે, દૂરથી જ પોકાર કરાયો. જે 'ચદુત'થી બતાવે છે. હે નાથ ! રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો. હું મંદભાગિની હણાયેલી છું. તેથી જડ તેને અભિમુખ વળ્યો. જડ વડે કહેવાયું — હે સુંદરી ! ભય પામ નહીં. તું કહે, કોનાથી તને ભય છે ? તેણી વડે કહેવાયું=લલનાની અનુચરી વડે કહેવાયું — મારી સ્વામિનીને=મારી સ્વામિની એવી લલનાને, છોડીને જે તમે બંને=જડ અને વિચક્ષણ, ચાલ્યા. તેનાથી જાતમૂર્છાવાળી આ=મારી સ્વામિની એવી લલના, મરે છે. તે કારણથી હમણાં તમારી પાછળ હું આવી છું. હે દેવો ! આણીના=મારી સ્વામિનીના, સમીપમાં તમારા બંને વડે રહેવાય. જે તમારા સંનિધાનથી કંઈક સ્વસ્થ થયેલી સ્વામિની હોતે છતે ત્યારપછી નિરાકુલ છતી એવી હું=લલનાની અનુચરી, એવી હું, સમસ્ત આનું સ્વરૂપ=આ લલનાનું સમસ્ત સ્વરૂપ, તમને બંનેને જણાવું છું. ત્યારપછી જડ વડે વિચક્ષણ કહેવાયો — આણીની સ્વામિનીના સમીપમાં=આ સ્ત્રીની સ્વામિની એવી લલનાના સમીપમાં, હે ભાઈ ! આપણે જઈએ, તે=લલના, સ્વસ્થ થાઓ. આ=લલનાની અનુચરી, યથાવિવક્ષિત વિજ્ઞાપન કરે છે. શું દોષ છે ?=તેને સ્વીકારવામાં શું દોષ છે ? વિચક્ષણ વડે વિચારાયું — આ સુંદર નથી. હિ=જે કારણથી, આ ચેટી વંઠેલી છે, સ્વભાવથી તરલ છે. ખરેખર ! અમને ઠગશે. અથવા હું જોઉં. આ=લલનાની અનુચરી, ત્યાં ગયેલી=તેની સ્વામિની પાસે ગયેલી, શું કહે છે ? હું=વિચક્ષણ, આના દ્વારા ઠગાઉં તે શક્ય નથી, તે કારણથી જાઉં. અહીં મને શું શંકા છે ?

મને ઠગાવાની શંકા નથી એ પ્રમાણે વિચારીને વિચક્ષણ વડે કહેવાયું — હે ભાઈ ! આ પ્રમાણે થાઓ. ત્યારપછી પશ્ચાદ્ મુખવાળા વિચક્ષણ-જડ ગયા=તેની સમીપે પ્રાપ્ત થયા. લલના=જીભડી, સ્વસ્થ થઈ. દાસચેટી=લલનાની અનુચરી, તે બેના=વિચક્ષણ-જડના, ચરણમાં પડી. આના વડે=દાસચેટી વડે, કહેવાયું — મહાપ્રસાદ કરાયો. તમારા બંને વડે હું અનુગ્રહીત કરાઈ છું. સ્વામિની જીવિત કરાઈ. મને જીવિત અપાયું=સ્વામિનીને અનુસરનારી એવી મને જીવિત અપાયું. જડ વડે કહેવાયું — હે સુંદરી ! કયા નામવાળી આ તારી સ્વામિની છે ? ચેટી વડે કહેવાયું — હે દેવ ! સુંદર ગ્રહણ કરાયેલા નામવાળી રસના આ કહેવાય છે. જડ વડે કહેવાયું — તને=ચેટિકાને કયા નામથી હું જાણું ? તેથી આના વડે=ચેટિકા વડે, લજ્જા સહિત કહેવાયું — હે દેવ ! લોકમાં હું લોલતા રૂપે પ્રસિદ્ધ છું. ચિર-પરિચિત હોવા છતાં હમણાં દેવ વડે વિસ્મરણ કરાઈ છે. તે કારણથી મંદભાગી એવી હું શું કરું ? જડ વડે કહેવાયું — હે ભદ્રે ! તું મને ચિરપરિચિત કેવી રીતે છે ? લોલતા વડે કહેવાયું. આ જ અમારા

વડે વિજ્ઞાપનીય છે=અમે તમારી સાથે ચિરપરિચિત છીએ એ જ લોલતા અને રસના વડે તમને વિજ્ઞાપનીય છે. જડ કહે છે. હે ભવતી, વિજ્ઞાપન કરો=લોલતા, વિજ્ઞાપન કરો. લોલતા વડે કહેવાયું – મારી આ સ્વામિની પરમયોગિની છે. અતીત અનાગતને જાણે જ છે. હું પણ તેના પ્રસાદથી=મારી સ્વામિની એવી રસનાના પ્રસાદથી, આવા પ્રકારની જ છું=અતીત અનાગતને જાણનારી છું.

ભાવાર્થ :-

વળી, રિપુદારણને પિતાએ ઘરમાંથી કાઢી મૂક્યો તેથી દુઃખી દુઃખી થઈને બેઠેલો છે. પછી શું થાય છે તે બતાવતાં કહે છે. અનુસુંદર ચક્રવર્તી અગૃહીતસંકેતાને કહે છે કે હે ભદ્રે ! રિપુદારણના ભવમાં તે મારો પુણ્યોદય અત્યંત દુર્બલ થયો. કોપવાળો મારો પુણ્યોદય હોવાથી ઉદયમાં આવતો ન હતો. તેથી અર્કિચિત્કર જેવો રહ્યો. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે અતિ માનને વશ રિપુદારણે પોતાના પુણ્યને નષ્ટપ્રાયઃ કર્યો તોપણ મનુષ્યભવમાં છે તેથી કંઈક સુખ આપે તેવું પુણ્ય છે તે પણ જે રાજવૈભવ વગેરે હતું તે સર્વ નાશ પામ્યું તેથી અસાર અવસ્થાવાળું થોડુંક પુણ્ય રહેલું. આથી જ જેમતેમ પોતાના જીવનનો નિર્વાહ કરીને દુઃખી અવસ્થામાં કાળ પસાર કરે છે. વળી રિપુદારણના પિતા રાજવંદની સાથે બગીચામાં જાય છે ત્યાં સુંદર ઉદ્યાનમાં રાજા પ્રવેશ કરે છે અને અશ્વક્રીડા આદિ કરે છે, તે વખતે તે સ્થાનમાં સાધુને ઉચિત એવા શુદ્ધ ભૂમિમાં વિચક્ષણસૂરિ આવેલા, જેને જોઈને રાજા હર્ષિત થાય છે. વળી, તે વિચક્ષણસૂરિનું અદ્ભુત રૂપ, યૌવન વગેરે જોઈને કયા કારણથી આ મહાત્માને વૈરાગ્ય થયો છે તે જાણવાની રાજાને જિજ્ઞાસા થાય છે. તેથી રાજા સૂરિ પાસે જાય છે અને ઉચિત સ્થાને બેસે છે તે વખતે અનુસુંદર ચક્રવર્તી કહે છે કે હે ભદ્રે ! અગૃહીતસંકેતા ! માનને વશ એવા મારા વડે આવા ઉત્તમ પુરુષના ચરણને વંદન કરાયું નહીં. તેથી જ્યારે જીવો માનકષાયના પ્રકર્ષવાળા હોય છે ત્યારે કોઈને નમવા તત્પર થતા નથી અને વર્તમાનના ભવમાં પણ તે માનને કારણે જ સર્વ અનર્થો પ્રાપ્ત કરે છે; કેમ કે કષાયની ઉત્કટતા પુણ્યના ક્ષયનું કારણ છે તેથી જો પૂર્વભવકૃત વિશિષ્ટ બલવાન પુણ્ય ન હોય તો વર્તમાન કષાયના બળથી તે ક્ષય પામે છે, આથી જ રિપુદારણને સર્વ અનર્થની પ્રાપ્તિ થઈ. છતાં વિપર્યાસથી યુક્ત ગાઢ માનકષાય હોવાથી પ્રત્યક્ષ દેખાતા અનર્થો પણ કષાયના ફળરૂપે દેખાતા નથી. પરંતુ પોતાનો માનકષાય અને મૂઠાવાદ જ ફરી તેને સુખસંપત્તિ આપશે તેવો વિભ્રમ વર્તે છે. વળી તે વિચક્ષણસૂરિ ગંભીર દેશના આપે છે. અને કહે છે કે સંસારનો વિસ્તાર બળતા ઘર જેવો છે. શારીરિક દુઃખોનું નિવાસસ્થાન છે. બુદ્ધિમાનોએ સંસારથી નિસ્તાર પામવામાં પ્રમાદ કરવો જોઈએ નહીં. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે સંસારી જીવોમાં અંતરંગ કષાયોની પરિણતિ વર્તે છે, તેનાથી તેઓનો આત્મા સદા કલેશને પામે છે, તેનાથી કર્મ બાંધે છે. જેના ફળ રૂપે નરક-તિર્યંક આદિની કારમી યાતનાઓ પ્રાપ્ત કરે છે તેથી બળતા ઘર જેવું આ સંસારનું પરિભ્રમણ છે. અને સંસારમાં શરીરનાં અશાતા આદિ દુઃખો અને મનનાં કાષાયિક દુઃખો સદા વર્તે છે. તેથી દુઃખોનું નિવાસસ્થાન સંસાર છે. તેથી સંસારના કારણભૂત કષાયરૂપી અગ્નિને શાંત કરવામાં બુદ્ધિમાન પુરુષોએ પ્રમાદ કરવો જોઈએ નહીં. વળી, અન્ય ભવોમાં હિત કરવું દુષ્કર છે, મનુષ્યભવમાં કંઈક સંભવિત છે, તેથી કહે છે આ મનુષ્ય અવસ્થા અતિદુર્બલ છે. પરલોકને સાધવામાં પ્રધાન કારણ છે માટે મનુષ્યભવનું મુખ્ય પ્રયોજન આગામી

અનર્થોની પરંપરાથી આત્માનું રક્ષણ કરીને સુગતિઓની પ્રાપ્તિ થાય એવો યત્ન કરવો જોઈએ.

વળી, સંસારી જીવોને પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયો હિત સાધવામાં વિઘ્નભૂત છે તેથી મહાત્મા કહે છે કે વિષયો પરિણામથી કટુ છે. અર્થાત્ સેવન કરતી વખતે મધુર જણાય છે. પરંતુ તેનાથી બંધાયેલા કર્મના ફળનો વિચાર કરવામાં આવે તો વિષયોના સેવનકાળમાં જે સુખ થયેલું તેનાથી પ્રચુર ક્લેશની પ્રાપ્તિ તે વિષયથી બંધાયેલાં કર્મોને કારણે થાય છે આથી જ વિષયઆસક્ત જીવો મનુષ્યભવમાં ક્ષણિક સુખ ભોગવીને નારકીની દીર્ઘકાળની કારમી યાતના ભોગવે છે. આ પ્રમાણે નિપુણતાથી વિચારવાને કારણે વિષયોનાં કટુફળો સ્મૃતિમાં આવે છે જેથી વિષયો પ્રત્યેની ગૃહ્ણિ ક્ષીણ થાય છે. વળી, પુણ્યના ઉદયથી સંસારી જીવોને જે સુંદર સંયોગો મળ્યા છે તે વિયોગના અંતવાળા છે; કેમ કે પુણ્યની સમાપ્તિથી કે આયુષ્યના ક્ષયથી તે સંયોગોનો અવશ્ય નાશ થાય છે અને જ્યારે તે વસ્તુનો નાશ થશે ત્યારે જીવ અત્યંત દુઃખી થશે, તેથી જો કુશળતાપૂર્વક તે સત્સંગમો પ્રત્યે સંશ્લેષનો પરિણામ અલ્પ અલ્પતર કરે તો તેના વિયોગકાળમાં નાશના અનર્થની પ્રાપ્તિ થાય નહીં. માટે મહાત્માઓ ભાવન કરે છે કે બધા સુંદર સંગમો વિયોગના અંતવાળા છે.

વળી, આયુષ્ય પાત થવામાં તત્પર છે અને જણાવ્યા વગર ગમે ત્યારે નાશ પામશે. તેથી આયુષ્યનો ક્ષય થાય તેના પૂર્વે જ બળતા ઘર જેવા સંસારના કારણ એવા કષાયરૂપી અગ્નિને શાંત કરવા માટે યત્ન કરવો જોઈએ. અને કષાયના અગ્નિને બૂઝવવાનો ઉપાય ભગવાનનું વચન છે પ્રધાન જેમાં એવી ધર્મમેઘ સમાધિ છે. તેથી પ્રતિદિન ભગવાનના વચનથી ભાવિત થઈને આત્મામાં ધર્મના મેઘની ઘટાઓ એકઠી થાય તેવો યત્ન કરવો જોઈએ. જેનાથી સ્થિર થયેલો ધર્મમેઘ ક્ષપકશ્રેણિ કાળમાં વર્ષાને સંસારના અગ્નિને બૂઝવશે.

વળી, ધર્મમેઘ સમાધિને પ્રગટ કરવાનો ઉપાય સિદ્ધાંત છે. તેથી સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ અર્થાત્ સર્વજ્ઞએ પોતાની ભૂમિકાનુસાર શું ઉચિત કર્તવ્ય છે તેનો ઉપદેશ આપેલો છે તે મારે કરવું છે તેમ દૃઢ સંકલ્પપૂર્વક યત્ન કરવો જોઈએ. અને તેના માટે સિદ્ધાંતના પરમાર્થને જાણનારા ઉત્તમ પુરુષનો સમ્યક્ પરિચય કરવો જોઈએ. જેથી તેઓ પાસેથી ધર્મના વચનના રહસ્યની પ્રાપ્તિ થાય.

વળી, મુંડમાલિકાના ઉપમાનું ભાવન કરવું જોઈએ. મુંડ એટલે ઘડો અને માલિકા એટલે ફૂલની માળા. જીવને બોધ છે કે ફૂલની માળા ધારણ કરાયેલી સાંજે કરમાશે તેથી તે રીતે માળા કરમાય છે ત્યારે ખેદ થતો નથી. અને ઘડો અચાનક ફૂટે છે ત્યારે ખેદ થાય છે; કેમ કે હજી રહેશે તેવી આસ્થા છે. પરંતુ જેઓએ ભાવન કર્યું છે કે જગતના સર્વ પદાર્થો નાશવંત છે, કોઈ આજે નાશ પામશે કે કાલે પામશે, તેઓને અતિ-મૂલ્યવાન વસ્તુ પણ નાશ પામે તોપણ માળાની જેમ તેનો નાશવંત સ્વભાવ છે તેમ ભાવન કરેલ હોવાથી ક્લેશ થતો નથી. આ રીતે ભાવન કરવાથી સંસારના સર્વભાવો અત્યંત અનિત્ય છે માટે નિત્ય એવા મારા આત્માના હિતકારી ભાવોમાં હું દૃઢ યત્ન કરું એવું સદ્વીર્ય ઉલ્લસિત થાય છે.

વળી, બાહ્ય પદાર્થોની અપેક્ષાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ અને સદા ભગવાનની આજ્ઞાપ્રધાન થવું જોઈએ અને ભગવાનની આજ્ઞા છે કે તમારી શક્તિ અનુસાર તે અનુષ્ઠાન કરો કે જેનાથી ચિત્ત વીતરાગના

વચનથી વાસિત થાય, જેથી વીતરાગતાને અનુકૂળ ઉત્તમ ભાવો સદા પ્રવર્તી શકે.

વળી, દૃઢ પ્રણિધાન કરવું જોઈએ કે મારે સંસારનો ઉચ્છેદ કરવો છે. સંયમને અનુકૂળ બળસંચય કરવો છે. તેથી સંયમના ઉપાયભૂત દશ પ્રકારનો સાધુધર્મ પુનઃ પુનઃ ભાવન કરીને તેનાથી ચિત્ત વાસિત કરવું જોઈએ. વળી, કરાયેલું પ્રણિધાન સદ્સાધુની સેવા દ્વારા પોષવું જોઈએ. અર્થાત્ ઉત્તમ પુરુષો શક્તિને ગોપવ્યા વગર આત્માના હિતમાં સદા અપ્રમાદથી પ્રવર્તે છે તેઓના અવલંબનથી પોતાનામાં પણ તેવું દૃઢ સંકલ્પબળ પ્રગટે તેવો યત્ન કરવો જોઈએ.

વળી, પ્રવચનના માલિન્યનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. કઈ રીતે પ્રવચનના માલિન્યનું રક્ષણ થાય તેથી કહે છે. જે જીવો સ્વભૂમિકાનુસાર જે ધર્માનુષ્ઠાન કરે છે તે અનુષ્ઠાન વિધિપૂર્વક થાય તો વીતરાગતાને અનુકૂળ ઉત્તમ ભાવોની નિષ્પત્તિ થાય અને તેવી રીતે અનુષ્ઠાન સેવનારા જીવો પ્રવચનના માલિન્યનું રક્ષણ કરે છે; કેમ કે જોનારને પણ બોધ થાય કે અત્યંત વિવેકયુક્ત ભગવાનનું શાસન છે જેથી આ મહાત્મા આ પ્રકારે ઉત્તમ અનુષ્ઠાન સેવે છે અને જેઓ ભગવાનના વચન પ્રમાણે અનુષ્ઠાન કરતા નથી, પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે ભગવાનના વચનને કહે છે જેનાથી પ્રવચનનું માલિન્ય થાય છે. આથી પ્રવચનના માલિન્યના રક્ષણ અર્થે સંસારની પ્રવૃત્તિમાં કે ધર્મના અનુષ્ઠાનમાં જિનવચન અનુસાર પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. જેથી સર્વત્ર ઉચિત પ્રવૃત્તિ થવાથી ભગવાનના શાસનનું માલિન્ય થાય નહીં.

વળી, આત્માનું સ્વરૂપ વારંવાર ભાવન કરવું જોઈએ. અર્થાત્ પોતાનો આત્મા પરમાર્થથી ઇન્દ્રિયોની ઉત્સુકતા વગરનો, કષાયની આકુળતા વગરનો, સ્વસ્થ સ્વભાવવાળો છે. કર્મજન્ય રોગને કારણે જ સંસારનું આ વિકૃત સ્વરૂપ દેખાય છે, માટે શુદ્ધ આત્માનું ભાવન કરીને તેને પ્રગટ કરવા ઉત્સાહિત થવું જોઈએ. પ્રવૃત્તિઓમાં નિમિત્તોનો વિચાર કરીને પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ જેથી અનર્થોની પ્રાપ્તિ થાય નહીં.

જે મોક્ષને અનુકૂળ યોગ પોતાને પ્રગટ થયો નથી તેને પ્રગટ કરવા અર્થે યત્ન કરવો જોઈએ. પોતાના ચિત્તનો પ્રવાહ કષાયના માર્ગે પ્રવર્તે છે કે વીતરાગના માર્ગે જાય છે તેનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરવું જોઈએ. ભવિષ્યમાં ઉન્માર્ગ તરફ જતા ચિત્તનું પ્રથમ જ ઉચિત વિચારણા દ્વારા રક્ષણ કરવું જોઈએ. આ રીતે પ્રયત્ન કરનારા જીવોના ઉન્માર્ગમાં પ્રવર્તક સોપકમ કર્મો હોય તો તત્ત્વના ભાવનથી નાશ પામે છે; કેમ કે સોપકમ કર્મોના નાશનો ઉપાય જ તત્ત્વના અવલોકનપૂર્વક તેનું ભાવન જ છે. અને નિરુપકમ કર્મો હોય તો રાગાદિ ભાવો વિચ્છેદ ન પામે તોપણ તેના પ્રવાહનો વિચ્છેદ થાય છે; જે તેથી દીર્ઘ સંસારના પરિભ્રમણના અનર્થોની પ્રાપ્તિ થશે નહીં.

અત્યાર સુધી વર્ણન કર્યું તેમાં તમે યત્ન કરો એ પ્રકારે વિચક્ષણસૂરિ પર્યદાને ઉપદેશ આપે છે. તે ઉપદેશ સાંભળીને કેટલાક યોગ્ય જીવોને સુસાધુની જેમ સંસારના ઉચ્છેદ કરવાનો માર્ગાનુસારી ઊહ થાય એવો ચારિત્રનો પરિણામ પ્રગટ્યો; કેમ કે યોગ્ય ઉપદેશક ઉચિત ઉપદેશ આપે તો યોગ્ય જીવોને સંસારના ઉચ્છેદનું વીર્ય ઉલ્લસિત થાય છે. વળી, કેટલાકને દેશવિરતિનો પરિણામ થયો; કેમ કે ભોગની તૃષ્ણા અત્યંત શમે તેવું ચિત્ત નહીં હોવાથી પોતાની ભૂમિકાનુસાર દેશવિરતિ પાળીને સર્વવિરતિની શક્તિના

સંચયનો પરિણામ થયો. વળી, કેટલાક જીવો અત્યંત ભોગવિલાસની પરિણતિવાળા હોવાથી દેશવિરતિનો પરિણામ પણ પ્રાપ્ત કરી શક્યા નહીં છતાં વિચક્ષણસૂરિ મહાત્માના ઉપદેશના મર્મને સ્પર્શી શક્યા તેથી તેઓનું મિથ્યાત્વ નાશ પામ્યું. તેના કારણે સંસારની રૌદ્રતા, વિષયોની અસારતા, મોક્ષની સુંદરતા ઇત્યાદિ ભાવો જે રીતે મહાત્માએ બતાવ્યા તે જ રીતે તેઓને બુદ્ધિમાં સ્થિર થયા.

આનાથી એ ફલિત થાય કે જેમ વિચક્ષણસૂરિએ સંસારી જીવોને સંસારનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ બતાવ્યું અને હિતમાં કઈ રીતે પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ તેનો પારમાર્થિક બોધ શ્રોતાની ભૂમિકાનુસાર કરાવ્યો તે રીતે જે મહાત્માઓ આ પ્રકારની દેશનાને શ્રોતાની ભૂમિકાનુસાર કહી શકે છે તેઓ જ યોગ્ય જીવોના હૈયામાં મોક્ષમાર્ગનું સ્થાપન કરી શકે છે. વળી, કેટલાક જીવોનું મિથ્યાત્વ દૃઢ હોવા છતાં કંઈક તત્ત્વને અભિમુખ ભદ્રક પરિણામવાળા થયા. તેઓ પણ પ્રસ્તુત ઉપદેશથી યોગબીજોને પ્રાપ્ત કરીને કલ્યાણની પરંપરાને પ્રાપ્ત કરે છે.

આ પ્રસંગ દરમિયાન રિપુદારણના પિતા નરવાહનરાજા વિચક્ષણસૂરિને પ્રશ્ન કરે છે કે આ પ્રકારનું અદ્ભુત રૂપ આદિ હોવા છતાં તમને વૈરાગ્ય કેમ થયો ? તેથી વિચક્ષણસૂરિ કહે છે કે સાધુ પોતાની સ્તુતિ, પરની નિંદા અને સંયમ પૂર્વેના જીવનની ગૃહસ્થઅવસ્થાનું જે કીડન છે, તેનું કથન કરે નહીં. તેથી મારે મારું પોતાનું ચરિત્ર કહેવું ઉચિત નથી. તોપણ રાજાનો અને લોકોનો ઉપકાર થશે તેવું જાણીને મહાત્મા અત્યંત મધ્યસ્થભાવપૂર્વક પોતાનું ચરિત્ર કહે છે. તેથી ફલિત થાય છે કે સાધુએ પોતાના જીવનના પૂર્વના પ્રસંગનું ક્યારેય સ્મરણ કરવું જોઈએ નહીં. વળી ગૃહસ્થ અવસ્થામાં પોતે આવા ઉત્તમ ગુણોવાળા હતા, ઇત્યાદિ સ્મૃતિ કરવી જોઈએ નહીં. અને બીજાઓની નિંદા પણ કરવી જોઈએ નહીં. છતાં વિશેષ લાભ જણાવાથી આચાર્ય પોતાના સહવર્તી જડની નિંદા અને પોતાની ઉત્તમતાની સ્તુતિ અને પોતે ગૃહસ્થ અવસ્થામાં કઈ રીતે ઉચિત પ્રવૃત્તિથી જીવતા હતા તે સર્વનું કથન પ્રસ્તુત વર્ણનમાં કરે છે તેથી શબ્દથી આત્મસ્તુતિ આદિ ત્રણેની પ્રાપ્તિ છે છતાં માત્ર ઉપકારબુદ્ધિથી તે ભાવો પોતાને સ્પર્શે નહીં તે રીતે તે મહાત્મા રાજા આદિના ઉપકાર અર્થે કથન કરે છે.

વળી સૂરિ પોતાના જીવનનું વર્ણન કરતી વખતે બહિરંગ કોણ માતા-પિતા છે ઇત્યાદિ કહેતા નથી. પરંતુ અંતરંગ માતા-પિતા વગેરેને કહે છે જેથી યોગ્ય જીવોને તત્ત્વનો બોધ થાય. ત્યાં ભૂતલ નામનું નગર કહ્યું તે મનુષ્યલોક છે. અને મલસંચય રાજા કહ્યો તે સંસારી સર્વ જીવો શુભ કે અશુભ મલવાળા છે તેથી જ સંસારમાં જન્મે છે માટે સંસારમાં જન્મનું બીજ કર્મમલનો સંચય છે અને તેની તત્પક્તિ નામની રાણી છે તે વિપાકમાં આવેલાં કર્મો છે. અને મલસંચય અને તત્પક્તિ દ્વારા શુભોદય નામનો પુત્ર થયો અને બીજો અશુભોદય નામનો પુત્ર થયો, તે કર્મના વિપાકથી ઉત્પન્ન થયેલ શુભકર્મનો ઉદય અને અશુભકર્મનો ઉદય છે. અને જે જીવમાં શુભકર્મનો ઉદય હોય ત્યારે તેમાં નિજચારુતા આવે છે, તે તેની પત્ની છે.

આનાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે મોક્ષમાર્ગને અનુકૂળ દર્શનમોહનીય, જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોના ક્ષયોપશમથી યુક્ત એવાં શુભકર્મોનો ઉદય હોય તે જીવોમાં નિજચારુતા રૂપ પ્રકૃતિ પ્રગટ થાય છે. તેથી તે જીવો પોતાના આત્મહિતની ચિંતા કરનારા બને છે. શુભોદય અને નિજચારુતાથી વિચક્ષણ પુરુષનો જન્મ થાય છે. તેથી

જે જીવોનાં શુભકર્મોનો ઉદય વર્તી રહ્યો છે જેના કારણે માર્ગાનુસારી બુદ્ધિ છે તેથી સદા આત્મહિતની ચિંતા કરનારા છે તેવા જીવોમાં તત્ત્વને જોવાની વિચક્ષણતા પ્રગટે છે, તેથી નિજચારુતા વિચક્ષણની માતા છે. વળી, મલસંચય રાજાની તત્પક્તિરાણીથી અશુભોદય નામનો પુત્ર થયો, તેથી જે જીવોનાં અશુભકર્મો વિપાકને અભિમુખ છે તેનાથી અશુભકર્મોનો ઉદય પ્રગટે છે. અને અશુભકર્મોના ઉદયવાળા જીવોની સ્વયોગ્યતા નામની જે પરિણતિ છે તે અત્યંત દારુણ છે; કેમ કે અશુભકર્મોના ઉદયવાળા જીવોને ક્લિષ્ટભાવો જ વર્તતા હોય છે તેનાથી જડ નામનો પુત્ર થયો. અને તે જડ ક્વચિત્ વ્યવહારમાં બુદ્ધિશાળી હોય તોપણ તત્ત્વના વિષયમાં જડ હોય છે તેથી માત્ર ભોગવિલાસ તેને સાર દેખાય છે. આત્મહિતની ક્યારેય ચિંતા થતી નથી. તેથી વિચક્ષણ જીવો સુંદર કર્મોના ઉદયના કારણે કેવા ગુણોવાળા થાય છે અને જડ જીવો અસુંદર કર્મોના ઉદયના કારણે કેવા મૂર્ખ થાય છે. તેનું સ્વરૂપ જ પ્રસ્તુત પ્રસ્તાવમાં બતાવે છે. જેનાથી બોધ થાય છે કે વિચક્ષણ જીવો તેઓ જ છે કે જેઓ સંસારમાં અત્યંત ઉચિત પ્રવૃત્તિ કરનારા છે. અને જડ જીવો તેઓ જ છે કે માત્ર પાપકર્મોમાં રચ્યાપચ્યા રહે છે.

વળી, નિર્મલચિત્ત નામનું અન્ય નગર છે. તેમાં મલક્ષય નામનો રાજા છે અને તેને સુંદરતા નામની પત્ની છે. અને તેની બુદ્ધિ નામની પુત્રી છે. વળી તે બુદ્ધિ વિચક્ષણને પરણે છે. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે વિચક્ષણ જીવોમાં મિથ્યાત્વ આદિ ક્લિષ્ટ કર્મોનો ક્ષય થયો હોય છે; કેમ કે તેઓનું નિર્મલ ચિત્ત વર્તે છે. અને તેના કારણે મલક્ષય થવાથી તેઓમાં સુંદરતા પ્રગટે છે અને તે સુંદરતાને કારણે જ વિચક્ષણ જીવોને તત્ત્વને જોવામાં માર્ગાનુસારી બુદ્ધિ પ્રગટે છે જે મતિજ્ઞાનના વિશેષ પ્રકારના ક્ષયોપશમ સ્વરૂપ છે. અને આ બુદ્ધિ જ ઔત્પાતિકી, વૈનચિકી, કાર્મિકી, અને પારિણામિકીના ભેદથી ચાર ભેદવાળી છે. તેથી વિચક્ષણ જીવો શુભકર્મોના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે અને ક્રમે કરીને તેઓમાં આ ચાર પ્રકારની બુદ્ધિમાંથી યથાયોગ્ય બુદ્ધિ પ્રગટે છે તેનાથી તેઓ વિશેષ વિશેષ પોતાનું હિત કરે છે.

વળી, બુદ્ધિનો વિમર્શ નામનો ભાઈ છે અને બુદ્ધિનો પ્રકર્ષ નામનો પુત્ર છે. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે જે જીવોમાં દર્શનમોહનીય આદિના કર્મના ક્ષયોપશમથી નિર્મલ બુદ્ધિ પ્રગટી છે તેઓમાં તત્ત્વને યથાર્થ જોવાને અનુકૂળ વિમર્શશક્તિ પ્રગટે છે અને તત્ત્વને જોવાને અનુકૂળ બુદ્ધિથી ક્રમે કરીને પ્રકર્ષ પ્રગટે છે જે વિમર્શ અને પ્રકર્ષ મતિજ્ઞાનના ક્ષયોપશમના ભેદવિશેષરૂપ જ છે. તેના બળથી તે મહાત્માઓ હિત-અહિત વિષયક સૂક્ષ્મ વિચારણા કરે છે.

વળી, વિચક્ષણ અને જડ એ બે એક બાહ્ય કોઈક સંસારી માતા-પિતાના પુત્રો હોવાથી ભાઈઓ છે, તોપણ અંતરંગ દૃષ્ટિ અપેક્ષાએ શુભોદય અને અશુભોદયથી ઉત્પન્ન થયેલા છે. તેથી તેઓનાં માતા-પિતા જુદાં છે તેમ બતાવેલ છે. વળી, તે બંને=વિચક્ષણ અને જડ, પોતાના મુખરૂપી બગીચામાં જાય છે અને જેમ બે ભાઈઓ બગીચામાં વિલાસ કરે તેમ ખાન-પાન દ્વારા યથેચ્છ વિલાસ કરે છે અને તે રીતે રસનેન્દ્રિયના સુખને ભોગવતા કેટલોક કાળ તે વદનકોટરરૂપ બગીચામાં રહે છે. ત્યાં શુભ્રદાંતરૂપ વૃક્ષો છે. તેથી કુતૂહલથી તે બંને તે મુખરૂપી કોટર વિષયક વસ્તુને જોવા માટે પ્રવૃત્ત થયા. અને તેઓને જેનો છોડો નથી તેવી મહાગુફા જોવાઈ. જેમાં જીભ રહેલી છે. જે રસના કહેવાય છે તેથી તેને સ્ત્રીની ઉપમા આપેલ છે અને

રક્તવર્ણવાળી છે; કેમ કે જીભ બધા જીવોની લાલ હોય છે. અને જેમ કોઈક સ્ત્રીની સાથે દાસીની પુત્રી હોય તેમ આ રસનાને લોલુપતા રૂપ દાસીની પુત્રી છે.

આનાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે શરીરના અંગરૂપ જીભ છે તે રસના છે અને મોહનીય કર્મના ઉદયથી લોલુપતા છે તે રસનારૂપી સ્ત્રીની દાસી પુત્રી છે. અને રસનાને જોઈને જડ જીવને હર્ષ થાય છે; કેમ કે સંસારી જીવોને કોઈ સુંદર સ્ત્રી જોવા મળે તો આનંદ આવે છે તેમ સંસારી જીવોની જીભરૂપી રસના ખાવાના શોખીન જીવોને આનંદનું સ્થાન બને છે અને જડ જીવોને તે જીભ જ સર્વ સુખોનું એક કારણ દેખાય છે. આથી જ પ્રતિદિન નવી નવી વાનગીઓ ખાઈને તે જીભ સાથે આનંદ અનુભવે છે. વળી જડ જીવોને તે રસના પરસ્ત્રી છે તેવો વિચાર આવતો નથી પરંતુ પોતાના ભોગનું સાધન છે તેમ દેખાય છે. વળી વિચક્ષણ પણ તે સ્ત્રીને જુએ છે અને તેને વિચાર આવે છે કે આ પરસ્ત્રી છે તેથી તેની સાથે રાગથી જોવું પણ મહાત્માને માટે ઉચિત નથી અને તેની સાથે રાગથી સંભાષણ કરવું ઉચિત નથી; કેમ કે મહાત્માઓ સન્માર્ગમાં રક્ત હોય છે તેથી પરસ્ત્રીની સામે જોઈને પણ નીચી દૃષ્ટિથી તેની સાથે ક્વચિત વાર્તાલાપ કરે છે. તેથી એ ફલિત થાય કે વિચક્ષણ જીવને આ ઇન્દ્રિય કર્મથી નિર્માણ થયેલી છે, આત્માની પ્રકૃતિ નથી માટે તે મારા માટે પરસ્ત્રી છે. આત્માની સ્વસ્ત્રી તો સમતાની પરિણતિ છે તેવો બોધ છે તેથી રસનાને શું ગમે છે, શું ગમતું નથી ઇત્યાદિ વિચાર કરીને વિચક્ષણ પુરુષો આસક્તિ કરતા નથી. પરંતુ જેમ પરસ્ત્રી સામે નીચી દૃષ્ટિથી જુએ છે તેમ રસનાને ભોગસુખના કારણરૂપે જોતા નથી. પરંતુ તેનાથી દૂર રહેવું જોઈએ તેમ વિચારીને આહાર સંજ્ઞાથી પર રહેવા પ્રયત્ન કરે છે. વળી તે વિચક્ષણ જડને કહે છે કે આ પરસ્ત્રી સાથે વાત કરવી ઉચિત નથી માટે આપણે અહીંથી જઈએ એમ કરીને તેનાથી દૂર જાય છે તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે રસનેન્દ્રિયના વિલાસથી વિચક્ષણ સ્વયં દૂર રહે છે અને જડને પણ વારણ કરે છે. તે વખતે તે રસનાની લોલુપતા નામની દાસ્યેટી છે તે તેઓ પાછળ દોડતી આવે છે અને કહે છે કે તમે મારું રક્ષણ કરો; કેમ કે તમે બંને મારી સ્વામિનીને છોડીને જશો તો તે મરી જશે.

આનાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે જો રસનેન્દ્રિયના ભોગથી વિચક્ષણ અને જડ અત્યંત પરાડ્મુખ થાય તો ધીરેધીરે તેઓ નિર્વિકારી થઈને મોક્ષમાં પહોંચે તો તેઓની જીભ કાયમ માટે નાશ પામે. તેથી તેના રક્ષણ માટે જીવમાં વર્તતી લોલુપતાની પરિણતિ તેઓને જીભનું રક્ષણ કરવા વિજ્ઞપ્તિ કરે છે. અને જડ લોલુપતાના વચનથી આવર્જિત થઈને રસનાને જીવાડવા માટે તત્પર થાય છે. વિચક્ષણને જણાય છે કે આ લોલુપતા પણ સુંદર નથી. પરંતુ વંઠેલી ચંચલ સ્ત્રી છે. તેથી આ ઠગનારી છે; કેમ કે વિચક્ષણ પુરુષને રસનેન્દ્રિયની લોલુપતા કર્મબંધના બીજરૂપ દેખાય છે. સર્વ અનર્થોના કારણ રૂપ દેખાય છે તેથી લોલુપતામાં રહેલી ચંચળતા વગેરે આત્માની વિકૃતિ સ્વરૂપે દેખાય છે છતાં જડના આગ્રહથી લોલુપતા પોતાનો અનાદિનો સંબંધ છે તેમ કહીને શું કહેવા માંગે છે તે જાણવા માટે વિચક્ષણ અને જડ રસના પાસે જાય છે. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે રસનેન્દ્રિયની લોલુપતા જીભ વિદ્યમાન હોવાથી વિચક્ષણમાં પણ સર્વથા ગઈ નથી અને જડમાં અત્યંત સ્થિર છે તેથી લોલુપતાના વચનથી જડ જીભનું પૂરેપૂરું અનુસરણ કરે છે અને વિચક્ષણ લોલુપતા જીવનો અસુંદર ભાવ છે તેમ જોનાર છે તોપણ લોલુપતા દ્વારા રસનાના જૂના સંબંધને જાણવા

અર્થે વિચક્ષણ પણ રસના પાસે જાય છે. ત્યારપછી લોલુપતા કહે છે કે તમે મારી સ્વામિનીને જીવિત આપ્યું. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે જડ અને વિચક્ષણ કંઈક લોલુપતાનું અનુસરણ કરે છે તેથી તે જીભ જવે છે. વળી, જડ તે સ્ત્રીનું નામ પૂછે છે ત્યારે લોલુપતા કહે છે કે મારી સ્વામિનીનું નામ રસના છે અને હું લોલતા છું. તેથી રસનેન્દ્રિય અને લોલતાનો શબ્દથી બોધ જડને થાય છે. ત્યારપછી જીવમાં જે રસનાની લોલતા છે તે પોતાનો જૂનો સંબંધ બતાવવા તત્પર થાય છે.

પૂર્વસાંગત્યમ્

ઇતશ્ચ કર્મપરિણામમહારાજભુક્તૌ સ્થિતમસ્ત્યસંવ્યવહારનગરં, તત્ર કદાચિદ્ ભવતોરવસ્થાનમાસીત્, તતઃ કર્મપરિણામાદેશૈનાવાઽઽયાતૌ ભવન્તાવેકાક્ષનિવાસપુરે, તતોઽપ્યાગતૌ વિકલાક્ષનિવાસે, તત્ર ત્રયઃ પાટકા વિદ્યન્તે, તત્ર પ્રથમે દ્વિહૃષીકાભિધાનાઃ કુલપુત્રકાઃ પ્રતિવસન્તિ, તતસ્તેષાં મધ્યે વર્તમાનાભ્યાં યુવાભ્યાં યથાનિર્દેશકારિતયા પ્રસન્નેન કર્મપરિણામમહાનરેન્દ્રેણ ભટભુક્ત્યા દત્તમિદં વદનકોટરં કાનનં, એતચ્ચ સ્વાભાવિકમેવાઽત્ર સર્વદા વિદ્યત એવ મહાબિલં, ઇયં ચ સર્વાપ્યસ્મદુત્પત્તેઃ પૂર્વિકા વાર્તા । તતો વિધિના ચિન્તિતં—ગૃહિણીરહિતાવિમૌ વરાકૌ ન સુખેન તિષ્ઠતઃ અતઃ કરોમ્યનયોર્ગૃહિણીમિતિ । તતસ્તેન ભગવતા વિધાત્રા દયાપરીતચેતસા યુવયોર્નિમિત્તમત્રૈવ મહાબિલે નિર્વર્તિતૈષા મે સ્વામિની, તથાઽહં ચાઽસ્યા એવાઽનુચરીતિ । જડેન ચિન્તિતં—અયે! યથા મયા વિકલ્પિતં તથૈવેદં સંપત્રં, અસ્મદર્થમેવેયં રસના નિષ્પાદિતા વેદસા, અહો મે પ્રજ્ઞાઽતિશયઃ વિચક્ષણેન ચિન્તિતં—કઃ પુનરયં વિધિર્નામ?, હું જ્ઞાતં, સ એવ કર્મપરિણામો ભવિષ્યતિ, કસ્યાઽન્યસ્યેદૃશી શક્તિરિતિ । જડઃ પ્રાહ—ભદ્રે! તતસ્તતઃ, લોલતયોક્તં—તતઃ પ્રભૃત્યેષા મે સ્વામિની યુક્તા મયા યુવાભ્યાં સહ ખાદન્તી નાનાવિધાનિ ઝાદ્યકાનિ, પિબન્તી વિવિધરસોપેતાનિ પાનકાનિ, લલમાના યથેષ્ટચેષ્ટયા, તત્રૈવ વિકલાક્ષનિવાસે નગરે ત્રિષ્વપિ પાટકેષુ તથા પઞ્ચાક્ષનિવાસે મનુજગતૌ અન્યેષુ ચ તથાવિધેષુ સ્થાનેષુ વિચરિતા ભૂયાંસં કાલં, અત એવ ક્ષણમપ્યેષા યુષ્મદ્વિરહં ન વિષહતે, યુષ્મદવધીરણયા ચાગતમૂર્ચ્છાં મિચિતે સ્વામિની । તદેવમહં ભવતોશ્ચિરપરિચિતાઽસ્મિ ।

પૂર્વજ્ઞ સાંગત્ય

આ બાજુ કર્મપરિણામ મહારાજની ભુક્તિમાં=રાજ્યમાં, અસંવ્યવહાર નામનું નગર રહેલું છે. ત્યાં=અસંવ્યવહાર નગરમાં, ક્યારેક તમારા બંનેનું=જડ અને વિચક્ષણ બંનેનું, અવસ્થાન હતું. ત્યારપછી કર્મપરિણામના આદેશથી=અસંવ્યવહાર નગરમાંથી નીકળીને અલ્પ નગરમાં જવાને અનુકૂળ તે જીવોના કર્મના પરિણામના વશથી, જ તમે બંને એકાક્ષનિવાસ નગરમાં લવાયા. ત્યાંથી પણ=એકાક્ષનિવાસ નગરથી પણ, વિકલાક્ષનગર નિવાસમાં તમે બંને આવ્યા. ત્યાં ત્રણ પાડાઓ વિદ્યમાન છે. ત્યાં=ત્રણ પાડામાં, પ્રથમ પાડામાં બેઈન્દ્રિય નામના કુલપુત્રો વસે છે. ત્યારપછી=બેઈન્દ્રિયમાં

વસતા હતા ત્યારપછી, તેઓના મધ્યે વર્તમાન એવા=બેઈન્દ્રિયમાં વર્તતા એવા, તમારા બંને વડે યથા નિર્દેશકારિપણાને કારણે=કર્મપરિણામની આજ્ઞા પ્રમાણે કરવાપણાને કારણે, કર્મપરિણામ મહારાજા વડે ભટભુક્તિથી આ વદનકોટર નામનું જંગલ તમને અપાયું. અને આ=વદનકોટરરૂપ મુખ, સ્વાભાવિક જ અહીં=બેઈન્દ્રિયમાં, સર્વદા મહાબિલવાળું રહેલું જ છે. અને આ સર્વ પણા=બેઈન્દ્રિય આદિમાં આવેલા સર્વ પણા, અમારી ઉત્પત્તિની પૂર્વની વાર્તા છે=તે વદનકોટરમાં રસનારૂપ જીભ અને તેની પરિચારિકારૂપ લોલતા એ બેની ઉત્પત્તિની પૂર્વની વાર્તા છે. ત્યારપછી=બેઈન્દ્રિય આદિ ભવોમાં મુખ નિષ્પન્ન થયા પછી, વિધિ વડે વિચારાયું=તમારા ભાગ્ય વડે વિચારાયું.

શું વિચારાયું ? તે કહે છે -

સ્ત્રી રહિત આ બે રાંકડા સુખથી રહેતા નથી=જડ અને વિચક્ષણના જીવ સુખપૂર્વક બેઈન્દ્રિય આદિમાં રહેતા નથી. આથી આ બંનેની=જડ અને વિચક્ષણના જીવની ગૃહિણી=સ્ત્રી હું કરું. એ પ્રમાણે વિધિ વડે વિચારાયું. તેથી દયાપરીત=દયાથી યુક્ત ચિત્તવાળા, તે ભગવાન વિધાતા વડે તમારા નિમિત્તે જ આ મહાબિલમાં=તમારા મુખરૂપી મહાબિલમાં, આ મારી સ્વામિની રસના નિર્માણ કરાઈ છે અને હું=લોલતા, આની જ રસનાની અનુચરી છું, જડ વડે વિચારાયું - ખરેખર ! જે મારા વડે વિચારાયું, તે આ સંપન્ન થયું. શું સંપન્ન થયું તે સ્પષ્ટ કરે છે. અમારા માટે જ=અમારા સુખ માટે જ, વિધાતાએ આ રસના નિષ્પન્ન કરી છે. અહો મારી પ્રજ્ઞાનો અતિશય.

જડ જીવોને પોતાની જીભડી પોતાના સુખનું કારણ છે તેમ જણાય છે, તેમાં પોતે બુદ્ધિમાન છે તેમ માને છે. પ્રસ્તુત તત્ત્વને જોવામાં જડ હોવાથી જે રસનેન્દ્રિય જીવને વ્યાકુળ કરનાર હોય તે રસનેન્દ્રિય સુખ માટે છે તેવો ભ્રમ જડ જીવોને થાય છે અને તે ભ્રમ જ તેઓને પોતાની બુદ્ધિમત્તા રૂપે જણાય છે.

વિચક્ષણ વડે વિચારાયું. આ વિધિ કોણ છે ? હા જણાયું. તે જ કર્મપરિણામ હશે. અન્ય કોની આવી શક્તિ છે=કર્મપરિણામ રાજાની જ જીભની નિર્માણ કરવાની શક્તિ છે. જડ કહે છે, હે ભદ્ર ! ત્યારપછી ત્યારપછી શું છે એ પ્રકારની જિજ્ઞાસાથી જડ લોલતાને પૂછે છે. લોલતા વડે કહેવાયું. ત્યારથી માંડીને મારાથી યુક્ત એવી આ મારી સ્વામિની=તમે બેઈન્દ્રિયમાં આવ્યા ત્યારથી માંડીને લોલતા એવી મારાથી યુક્ત મારી સ્વામિની, એવી રસના, તમારી સાથે નાના પ્રકારના ખાદ્ય પદાર્થોને ખાતી, વિવિધ રસોથી યુક્ત પાનકોને પીતી, યથેષ્ટ ચેષ્ટાથી તે વિકલાક્ષ નિવાસ નગરમાં ત્રણે પાડાઓમાં=બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય, આદિમાં, અને પંચાક્ષ નિવાસમાં મનુષ્યગતિમાં, અને અન્ય તથાવિધ સ્થાનોમાં ઘણા કાળ સુધી વિચરી=તમારા બંને સાથે વિચરી. આથી જ=ઘણા ભવોથી તમારા બંનેની સાથે અમારી સ્વામિનીનો સંબંધ છે આથી જ, આ=મારી સ્વામિની એવી જીભડી, ક્ષણભર તમારા વિરહને સહન કરતી નથી અને તમારી અવગણનાથી=તમે એને સુંદર ભોજન આદિ આપવાનું છોડીને તિરસ્કાર કરો એથી, પ્રાપ્ત થયેલી મૂર્છાવાળી મારી સ્વામિની મરે છે. તે કારણથી આ રીતે હું=લોલતા, તમારા બેની ચિરપરિચય છું. અર્થાત્ બેઈન્દ્રિય આદિ દરેક ભવોમાં તમે બંનેએ મારી સાથે ગાઢ પરિચય રાખ્યો છે.

જડકૃતં રસનાલોલતાપાલનં લોકનિન્દા ચ

एतच्चाकर्ण्य सिद्धं नः समीहितं इति भावनया परितुष्टो जडः । ततोऽभिहितमनेन—सुन्दरि! यद्येवं प्रविशतु तव स्वामिनीनगरे, पवित्रयत्वेकं स्वावस्थानेन महाप्रासादं, येन पुनस्तत्र चिरन्तनस्थित्या सुखमास्महे लोलतयाऽभिहितं—मा मैवमाज्ञापयतु देवः न निर्गतेयं स्वामिनी कदाचिदपीतः काननात्, पूर्वमपीयमत्रैव वर्तमाना युवाभ्यां सह ललिता, तदधुनाऽप्यस्मिन्नेव स्थाने तिष्ठन्ती लालयितुं युज्यते स्वामिनी । जडः प्राह—यद् भवती जानीते तदेव क्रियते, सर्वथा त्वमेवाऽत्र प्रमाणं, कथनीयं यद्रोचते तव स्वामिन्यै येन संपादयामः । लोलतयोक्तं—महाप्रसादः, किमत्राऽपरमुच्यताम्? अनुभवतु भवतोः स्वामिनी लालनेन सुखामृतमविच्छेदेनेति ।

જડકૃત રસના અને લોલતાનું પાલન તથા થયેલ લોકનિંદા

આ સાંભળીને=લોલતાના આ કથનને સાંભળીને, અમારું સમીહિત સિદ્ધ થયું=આ રસનેન્દ્રિય અમને પ્રબળ સુખનું કારણ છે માટે અમારું ઈચ્છિત સિદ્ધ થયું એ ભાવનાથી જડ પરિતોષ પામ્યો. ત્યારપછી આના વડે=જડ વડે, કહેવાયું. હે સુંદરી ! જો આ પ્રમાણે છે=આ રસના અમારા સુખ માટે જ વિધાતાએ ચિરકાળથી રચી છે એ પ્રમાણે છે, તો તારી સ્વામિનીને નગરમાં પ્રવેશ કરાવ. સ્વ-અવસ્થાનથી એક મહાપ્રસાદને પવિત્ર કરો. જેનાથી વળી ત્યાં=તે મહાપ્રસાદમાં, ચિરંતન સ્થિતિથી=પૂર્વની તેની સાથેના સંબંધની સ્થિતિથી, અમે સુખે રહીએ. લોલતા વડે કહેવાયું. આ પ્રમાણે દેવ=જડ, આજ્ઞા ન કરો. આ સ્વામિની ક્યારેય પણ આ જંગલથી=મુખરૂપી જંગલથી, નીકળી નથી. પૂર્વમાં પણ=પૂર્વના દરેક ભવોમાં પણ, આ=રસના, અહીં જ=મુખરૂપી જંગલમાં જ, વર્તતી તમારા સાથે લાલનપાલન કરાઈ છે. તે કારણથી હમણાં પણ આ જ સ્થાનમાં=મુખરૂપી બગીચામાં જ, સ્વામિની લાલન માટે રહેલી ઘટે છે. જડ કહે છે — જે ભગવતી જાણે છે=લોલતા જાણે છે, તે જ કરાય છે. સર્વથા તું જ=લોલતા જ, અહીં=જીભના કૃત્ય વિષયમાં, પ્રમાણ છે. જે કારણથી તારી સ્વામિનીને જે રુચે છે તે કહેવું જોઈએ. જેથી અમે સંપાદન કરીએ. લોલતા વડે કહેવાયું — મોટો પ્રસાદ છે. આમા બીજું શું કહેવાય ? તમે બંને સ્વામિનીને લાલન વડે સુખના અમૃતના અવિચ્છેદથી અનુભવ કરો.

શ્લોક :-

एवं च स्थापिते सिद्धान्ते—

तत आरभ्य यत्नेन, जडो वदनकोटरे ।

तिष्ठन्तीं रसनां नित्यं लालयत्येव मोहतः ॥१॥

શ્લોકાર્થ :-

અને આ પ્રમાણે સિદ્ધાંત સ્થાપિત થયે છે=લોલતા વડે જડ સાથે સિદ્ધાંત સ્થાપિત થયે છે, ત્યારથી માંડીને ચત્નથી જડ વદનકોટરમાં રહેલી રસનાને મોઢથી હંમેશાં લાલન કરે જ છે. 11911

શ્લોક :-

કથં ?—

ક્ષીરેક્ષુશર્કરાખણ્ડદધિસર્પિર્ગુડાદિભિઃ ।

પક્વાન્ન્રખાદ્યકૈર્દિવ્યૈર્દ્રાક્ષાદિવરપાનકૈઃ 11211

મદ્યૈર્માસરસૈશ્ચિત્રૈર્મધુભિશ્ચ વિશેષતઃ ।

યે ચાડન્યે લોકવિખ્યાતા, રસાસ્તૈશ્ચ દિને દિને 11311

શ્લોકાર્થ :-

કેવી રીતે લાલન કરે છે ? એથી કહે છે. દૂધ, ઇક્ષુ, શર્કરાના ખંડ, દધિ, ઘી, ગુડ આદિ પક્વાન્ન ખાધો વડે, દિવ્ય દ્રાક્ષાદિ શ્રેષ્ઠ પાનકો વડે, મધ વડે, ચિત્ર પ્રકારના માંસ રસો વડે, મધુ વડે, વિશેષથી જે અન્ય લોકમાં વિખ્યાત રસો છે તેઓ વડે દિવસે દિવસે રસનાને લાલન કરે છે એમ અન્વય છે. 112-311

શ્લોક :-

एवं लालयतस्तस्य, जडस्य रसनां सदा ।

यदि क्षूणं भवेत्तच्च, कथयत्येव लोलता 11411

શ્લોકાર્થ :-

આ રીતે રસનાને સદા લાલન કરતા તે જડને જો ઓછું થાય તો તેને લોલતા કહે જ છે. 11411

શ્લોક :-

यतः साऽनुदिनं वक्ति, स्वामिनी मधुरप्रिया ।

मांसमाहर मद्यं च, नाथ! मृष्टं च भोजनम् 11511

શ્લોકાર્થ :-

જે કારણથી તે=લોલતા, પ્રતિદિન કહે છે — સ્વામિની મધુર પ્રિય છે, માંસનો આહાર કરો, મધનો આહાર કરો, હે નાથ ! મૃષ્ટ ભોજન=સ્વાદિષ્ટ ભોજન આપો. એમ આગળના શ્લોકમાં જોડાણ છે. 11511

શ્લોક :-

દદસ્વ વ્યઙ્જનાન્યસ્યૈ, રોચન્તે તાનિ સર્વદા ।
તત્સર્વં સ કરોત્યેવ, મન્વાનોઽનુગ્રહં જડઃ ॥૬॥

શ્લોકાર્થ :-

વ્યંજનો તે સર્વે આને=સ્વામિનીને, રુચે છે. તે સર્વ અનુગ્રહને માનતો તે જડ કરે જ છે. ॥૬॥

શ્લોક :-

સતતં લાલનાઽસક્તો, ભાર્યાયાઃ પ્રતિવાસરમ્ ।
ક્લેશરાશિનિમગ્નોઽપિ, મોહાદેવં ચ મન્યતે ॥૭॥

શ્લોકાર્થ :-

સતત ભાર્યાના લાલનમાં આસક્ત=જીભરૂપી પત્નીમાં આસક્ત, એવો જડ પ્રતિદિવસ ક્લેશ રાશિમાં નિમગ્ન પણ=પત્નીની સેવા કરવામાં અનેક પ્રકારના લાલસારૂપ ક્લેશને અનુભવતો પણ, મોહથી આ પ્રમાણે માને છે. ॥૭॥

શ્લોક :-

યદુત-
ધન્યોઽહં કૃતકૃત્યોઽહમહો મે સુખસાગરઃ ।
યસ્યેદૃશી શુભા ભાર્યા, સંપન્ના પુણ્યકર્મણઃ ॥૮॥

શ્લોકાર્થ :-

તે આ પ્રમાણે - હું ધન્ય છું, હું કૃતકૃત્ય છું. મને સુખસાગર છે. જેને આવી શુભ ભાર્યા પુણ્યકર્મથી પ્રાપ્ત થઈ છે. ॥૮॥

શ્લોક :-

નાસ્તિ નૂનં મયા સદૃક્, સુખિતો ભુવનત્રયે ।
યતોઽસ્યા લાલનાં મુક્ત્વા, કિં નામ ભુવને સુખમ્? ॥૯॥

શ્લોકાર્થ :-

ખરેખર મારા જેવો સુખી ભુવનત્રયમાં કોઈ નથી. જે કારણથી આની લાલનાને છોડીને=રસનાની લાલનાને છોડીને, ભુવનમાં શું સુખ છે ? ॥૯॥

શ્લોક :-

યતોઽલીકસુખસ્વાદપરિમોહિતચેતનઃ ।
તદર્થં નાસ્તિ તત્કર્મ, યદસૌ નાનુચેષ્ટતે ॥૧૦॥

શ્લોકાર્થ :-

જેથી જુદા સુખના આસ્વાદથી પરિમોહિત ચિત્તવાળા જીવને તેને માટે=તેના સુખ માટે, તે કર્મો નથી=તે કૃત્ય નથી, જે આ સેવતો નથી. ॥૧૦॥

શ્લોક :-

તં भार्यालालनोद्युक्तं तथा दृष्ट्वाऽखिलो जनः ।
जडं हसितुमारब्धः, सत्यमेष जडो जडः ॥११॥

શ્લોકાર્થ :-

તે ભાર્યાની લાલનામાં ઉદ્યુક્ત તે પ્રકારે જોઈને બધા લોકો=વિવેકી બધા લોકો, તે જડને હસવા માટે આરબ્ધ થયા, ખરેખર આ જડ, જડ છે એ પ્રકારે હસવા માટે આરબ્ધ થયા. ॥૧૧॥

શ્લોક :-

यतो धर्मार्थमोक्षेभ्यो, विमुखः पशुसन्निभः ।
रसनालालनोद्युक्तो, न चेतयति किञ्चन ॥१२॥

શ્લોકાર્થ :-

જે કારણથી ધર્મ, અર્થ અને મોક્ષથી વિમુખ પશુ જેવો રસનાના લાલનામાં ઉદ્યુક્ત કંઈ વિચારતો નથી. ॥૧૨॥

શ્લોક :-

जडस्तु तत्र गृद्धात्मा, लोकैरेवं सहस्रशः ।
हसितो निन्दितश्चाऽपि, न कथञ्चिन्नિवर्तते ॥१३॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી જડ તેમાં=રસનામાં, ગૃહ્ણાત્મા=આસક્ત આ રીતે હજારો લોકોથી હસાતો બિંદાતો પણ કોઈ રીતે નિવર્તન પામતો નથી. ॥૧૩॥

વિચક્ષણચેષ્ટા

શ્લોક :-

विचक्षणस्तु तत्श्रुत्वा, लोलतायाः प्रभाषितम् ।
ततश्च चिन्तयत्येवं, तदा मध्यस्थमानसः ॥१४॥

વિચક્ષણની ચેષ્ટા

શ્લોકાર્થ :-

લોલતાથી કહેવાયેલા તેને સાંભળીને વળી, વિચક્ષણ ત્યારપછી મધ્યસ્થ માણસવાળો ત્યારે આ પ્રમાણે વિચારે છે. શું વિચારે છે તે બતાવે છે. ॥૧૪॥

શ્લોક :-

અસ્તિ તાવદિયં ભાર્યા, મમ નાસ્ત્યત્ર સંશયઃ ।
આસ્માકે દૃશ્યતે યેન, વને વદનકોટરે ॥૧૫॥

શ્લોકાર્થ :-

આ મારી ભાર્યા છે એમાં સંશય નથી. જે કારણથી અમારા સંબંધી વદનકોટરરૂપ વનમાં દેખાય છે. ॥૧૫॥

શ્લોક :-

કેવલં યદિયં વક્તિ, રસનાલાલનં પ્રતિ ।
અપરીક્ષ્ય ન કર્તવ્યં, તન્મયા સુપરિસ્ફુટમ્ ॥૧૬॥

શ્લોકાર્થ :-

કેવલ આ લોલતા જે રસનાના લાલનને આશ્રયીને કહે છે, તે મારા વડે સુપરિસ્ફુટ=સ્પષ્ટ રીતે પરીક્ષા કર્યા વગર કરવું જોઈએ નહીં. ॥૧૬॥

શ્લોક :-

યતઃ સ્ત્રીવચનાદેવ, યો મૂઢાત્મા પ્રવર્તતે ।
કાર્યતત્ત્વમવિજ્ઞાય, તેનાઽનર્થો ન દુર્લભઃ ॥૧૭॥

શ્લોકાર્થ :-

જે કારણથી સ્ત્રીના વચનથી જ જે મૂઢાત્મા કાર્યતત્ત્વનો વિચાર કર્યા વગર પ્રવર્તે છે તેના વડે અનર્થ દુર્લભ નથી. ॥૧૭॥

શ્લોક :-

તતોઽનાદરતઃ કિઞ્ચિલ્લોલતાયાચને સતિ ।
દત્ત્વા યાદ્યાદિકં તાવત્કુર્મહે કાલયાપનામ્ ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થ :-

તેથી=વિચાર કર્યા વગર રસનાના લાલનમાં પ્રવૃત્તિ કરવી ઉચિત નથી તેથી, અનાદરથી કંઈક લોલતાનું યાચન હોતે છેતે=રસનાની પરિચારિકા લોલતા કહે કે આ સુંદર ભોજન આપો આ પ્રમાણે યાચન હોતે છેતે, ખાધાદિને આપીને કાલયાપનાને અમે કરીએ=જ્યાં સુધી તેના ત્યાગને ઉચિત કાળ ન આવે ત્યાં સુધી કાળવિલંબને અમે કરીએ. ॥૧૮॥

શ્લોક :-

તતશ્ચ—

ભાર્યેયં પાલનીયેતિ, મત્વા રાગવિવર્જિતઃ ।

દદાનઃ શુદ્ધમાહારં, લોલતાં ચ નિવારયન્ ॥૧૯॥

શ્લોકાર્થ :-

અને ત્યારપછી આ ભાર્યા પાલનીય છે=રસના પાલનીય છે, એ પ્રમાણે માનીને રાગવર્જિત છતો, શુદ્ધ આહારને આપતો, લોલતાને નિવારણ કરતો, ॥૧૯॥

શ્લોક :-

અવિશ્રબ્ધમનાસ્તસ્યાં, લોકયાત્રાનુરોધતઃ ।

અનિન્દિતેન માર્ગેણ, રસનામનુવર્તયન્ ॥૨૦॥

ધર્માર્થકામસંપન્નો, વિદ્વદ્ભિઃ પરિપૂજિતઃ ।

સ્થિતો વિચક્ષણઃ કાલં, કિયન્તમપિ લીલયા ॥૨૧॥ યુગ્મમ્ ॥

શ્લોકાર્થ :-

તેમાં=રસનામાં, અવિશ્રબ્ધમનવાળો=અવિશ્વાસવાળો, લોકયાત્રાના અનુરોધથી, અનિન્દિત માર્ગથી, રસનાને અનુવર્તન કરતો, ધર્મ, અર્થ, કામથી સંપન્ન, વિદ્વાનોથી પરિપૂજિત, વિચક્ષણ કેટલોક પણ કાળ લીલાપૂર્વક રહ્યો. ॥૨૦-૨૧॥

શ્લોક :-

તં ચ તેજસ્વિનં મત્વા, નિરીહં ચ વિચક્ષણમ્ ।

ભાવજ્ઞા કિઞ્ચિદપ્યેનં, યાચતે નૈવ લોલતા ॥૨૨॥

શ્લોકાર્થ :-

અને તેજસ્વી એવા તેને=સ્ત્રીને, પરવશ નથી પરંતુ સ્વપરાક્રમમાં તેજસ્વી અને નિરીહ એવા વિચક્ષણને માનીને ભાવજ્ઞા એવી લોલતા=વિચક્ષણના ભાવને જાણનારી એવી લોલતા કંઈ પણ યાચના કરતી નથી જ. ॥૨૨॥

શ્લોક :-

સ લોલતાવિનિર્મુક્તો, રસનાં પાલયત્રપિ ।
અશોષક્લેશહીનાત્મા, સુખમાસ્તે વિચક્ષણઃ ॥૨૩॥

શ્લોકાર્થ :-

તે=વિચક્ષણ લોલતાથી રહિત=રસોની લોલુપતાથી રહિત, રસનાને પાલન કરતો પણ બધા ક્લેશોથી રહિત સ્વરૂપવાળો વિચક્ષણ સુખે રહે છે. ॥૨૩॥

શ્લોક :-

યતઃ —
યે જાતા યે જનિષ્ઠ્યન્તે, જડસ્યેહ દુરાત્મનઃ ।
રસનાલાલને દોષા, લોલતા તત્ર કારણમ્ ॥૨૪॥

શ્લોકાર્થ :-

જે કારણથી જડ એવા દુરાત્માને અહીં=સંસારમાં, રસનાના લાલનમાં જે દોષો થયા છે અને જે થશે તેમાં કારણ લોલતા છે=રસનાની લોલુપતાની પરિણતિ જ કારણ છે. ॥૨૪॥

શ્લોક :-

વિચક્ષણેન સા યસ્માલ્લોલતાઽલં નિરાકૃતા ।
રસનાપાલનેઽપ્યસ્ય, તત્તોઽનર્થો ન જાયતે ॥૨૫॥

શ્લોકાર્થ :-

જે કારણથી વિચક્ષણ વડે તે લોલતા અત્યંત નિરાકૃત કરાઈ. આના=વિચક્ષણના, રસનાના પાલનમાં પણ તેનાથી=જીભરૂપ રસનાથી, અનર્થ થતો નથી. ॥૨૫॥

માતૃપિતૃજ્ઞાપનમ્

શ્લોક :-

ઇતશ્ચ તુષ્ટચિત્તેન, જડેનામ્બા સ્વયોગ્યતા ।
જ્ઞાપિતા રસનાલાભં, જનકશ્ચાશુભોદયઃ ॥૨૬॥

જડ અને વિચક્ષણ દ્વારા પોતપોતાના માતા-પિતાને રસના અને લોલતાનું જ્ઞાપન

શ્લોકાર્થ :-

અને આ બાજુ તુષ્ટ ચિત્તવાળા જડ વડે=રસના અને લોલુપતાથી આનંદિત થયેલા જડ વડે, સ્વયોગ્યતારૂપ માતા અને અશુભોદય જનક રસનાના લાભને જ્ઞાપિત કરાયા. ॥૨૬॥

શ્લોક :-

તયોરપિ મનસ્તોષસ્તશ્રુત્વા સમપદ્યત ।
તતસ્તાભ્યાં જહઃ પ્રોક્તઃ, સ્નેહાડડપૂર્ણેન ચેતસા ॥૨૭॥

શ્લોકાર્થ :-

અને તે બંનેને પણ=જડનાં માતા-પિતા બંનેને પણ, તે સાંભળીને=જડને રસના નામની પત્ની મળી છે તે સાંભળીને, મનનો તોષ થાય છે. તેથી=મનનો તોષ થવાથી, તે બંને દ્વારા=અશુભોદય અને સ્વયોગ્યતા રૂપ જડનાં માતા-પિતા બંને દ્વારા, સ્નેહથી પૂર્ણ ચિત્ત વડે જડ કહેવાયો. ॥૨૭॥

શ્લોક :-

પુત્રાનુરૂપા તે ભાર્યા, સંપન્ના પુણ્યકર્મણા ।
સુન્દરં ચ ત્વયાડડરબ્ધં, યદસ્યાઃ પુત્ર! લાલનમ્ ॥૨૮॥

શ્લોકાર્થ :-

હે પુત્ર ! તને પુણ્યકર્મથી અનુરૂપ ભાર્યા પ્રાપ્ત થઈ છે અને જે કારણથી હે પુત્ર ! આનું લાલન=રસનાનું લાલન, તારા વડે સુંદર આરબ્ધ કરાયું છે. ॥૨૮॥

શ્લોક :-

इयं हि सुखहेतुस्ते, सुभार्येयं वरानना ।
ततो लालयितुं युक्ता, पुत्र ! रात्रिन्दिवं त्वया ॥२९॥

શ્લોકાર્થ :-

હિ=જે કારણથી, આ=રસના, તારા સુખનો હેતુ છે. સુંદર મુખવાળી આ=રસના, સુભાર્યા છે. તેથી હે પુત્ર ! રાત્રિ-દિવસ તારા વડે લાલન કરવા માટે યુક્ત છે. ॥૨૯॥

શ્લોક :-

ततश्च—
स्वयमेव प्रवृत्तोऽसौ, जनकाभ्यां च चोदितः ।
एकं सोन्माथिता बाला, मयूरैर्लपितं तथा ॥३०॥

શ્લોકાર્થ :-

અને તેથી=અશુભોદય અને સ્વયોગ્યતાએ જડને રસનાના લાલનની પ્રેરણા કરી તેથી, આ=જડ, સ્વયં જ પ્રવૃત્ત થયો અને માતા-પિતા વડે પ્રેરણા કરાયો, એક બાજુ તે બાલા ઉન્માથ કરાઈ તથા મોરો વડે શબ્દ કરાયો. ॥૩૦॥

જડ સ્વયં રસનાના પાલનમાં પ્રવૃત્ત હતો અને અને તેનાં માતા-પિતાએ તેને પ્રેરણા કરી. જેમ કોઈ બાલા કોઈક પુરુષ પ્રત્યે કામથી ઉન્માદવાળી થયેલી હોય અને તે વખતે મયૂરો ટહુકા કરતા હોય તે સાંભળીને તેનો ઉન્માદ વધે છે તેમ જડનો રસનાના પાલનનો ઉન્માદ હતો અને માતા-પિતાની પ્રેરણાથી વૃદ્ધિ પામ્યો.

શ્લોક :-

તતો ગાઢતરં રક્તો, રસનાયાં જડસ્તદા ।
તલ્લાલનાર્થ મૂઢાત્મા, સહતેડસૌ વિડમ્બનાઃ ॥૩૧॥

શ્લોકાર્થ :-

તેથી=માતા-પિતાની પ્રેરણા મળવાથી, રસનામાં ત્યારે જડ ગાઢતર રક્ત થયો. તેના લાલન માટે મૂઢાત્મા એવો આ જડ વિડમ્બના સહન કરે છે. ॥૩૧॥

શ્લોક :-

ઇતો વિચક્ષણેનાડપિ, સ્વીયસ્તાતઃ શુભોદયઃ ।
જ્ઞાપિતો રસનાલાભં, માતા ચ નિજચારુતા ॥૩૨॥

શ્લોકાર્થ :-

આ બાજુ વિચક્ષણ વડે પણ પોતાના પિતા શુભોદય અને નિજચારુતા માતા રસનાના લાભને જણાવાયાં. ॥૩૨॥

શ્લોક :-

તથા બુદ્ધિપ્રકર્ષો ચ, વિમર્શશ્ચ વિશેષતઃ ।
બોધિતો રસનાવાપ્તિં, મિલિતં ચ કુટુમ્બકમ્ ॥૩૩॥

શ્લોકાર્થ :-

અને બુદ્ધિ અને પ્રકર્ષ અને વિશેષથી વિમર્શ રસનાની પ્રાપ્તિ માટે બોધ કરાયાં. અને કુટુંબ એકઠું થયું=વિચક્ષણના શુભોદય પિતા, નિજચારુતા માતા, બુદ્ધિરૂપ પત્ની, પ્રકર્ષરૂપ પુત્ર અને વિમર્શરૂપ બંધુ એ પ્રમાણે આખું અંતરંગ કુટુંબ એકઠું થયું. ॥૩૩॥

શ્લોક :-

તતઃ શુભોદયેનોક્તં, વત્સ! કિં તે પ્રકથ્યતે ? ।
જાનાસિ વસ્તુનસ્તત્ત્વં, સત્યોડસિ ત્વં વિચક્ષણઃ ॥૩૪॥

શ્લોકાર્થ :-

ત્યારપછી=વિચક્ષણે રસનાની પ્રાપ્તિનું કથન કર્યું ત્યારપછી, શુભોદય વડે કહેવાયું. હે વત્સ ! તને શું કહેવાય ? તું વસ્તુતત્વને જાણે છે. તું સત્ય વિચક્ષણ છે. ॥૩૪॥

શ્લોક :-

તથાપિ તે પ્રકૃત્યૈવ, યન્મમોપરિ ગૌરવમ્ ।
તેન પ્રચોદિતા વત્સ! તવાહમુપદેશને ॥૩૫॥

શ્લોકાર્થ :-

તોપણ પ્રકૃતિથી જ જે તારું મારા ઉપર ગૌરવ છે તેનાથી હે વત્સ ! તને હું ઉપદેશ આપવામાં પ્રેરાયો છું. ॥૩૫॥

નારીદોષા:

શ્લોક :-

વત્સ! તાવત્સમસ્તાઽપિ, નારી પવનચઞ્ચલા ।
ક્ષણરક્તવિરક્તા ચ, સન્ધ્યાઽભ્રાઽલીવ વર્તતે ॥૩૬॥

નારીનાં દોષો

શ્લોકાર્થ :-

હે વત્સ ! બધી પણ નારીઓ પવન જેવી ચંચલ છે. અને સંધ્યાના વાદળના સમૂહની જેમ ક્ષણમાં રક્તવિરક્ત છે. ॥૩૬॥

શ્લોક :-

નદીવ પર્વતોદ્ભૂતા, પ્રકૃત્યા નીચગામિની ।
દર્પણાઽર્પિતદુર્ગ્રાહ્યવદનપ્રતિમોપમા ॥૩૭॥

શ્લોકાર્થ :-

પર્વતથી ઉદ્ભવ થયેલી નદી જેવી, પ્રકૃતિથી નીચગામિની સમસ્ત સ્ત્રીઓ હોય છે. દર્પણમાં અર્પણ કરાયેલા, દુઃખે કરીને ગ્રહણ કરી શકાય એવા મુખના જેવી ઉપમાવાળી છે. ॥૩૭॥

શ્લોક :-

બહુકૌટિલ્યનાગાનાં, સંસ્થાપનકરણિકા ।
કાલકૂટવિષસ્યોચ્ચૈર્લતેવ મરણપ્રદા ॥૩૮॥

શ્લોકાર્થ :-

બહુ કુટિલતાવાળા નાગોના સંસ્થાપનની કરંડિકા છે. કાલક્રૂટ વિષની ઊંચી લતા જેવી મરણને દેનારી છે. ॥૩૮॥

શ્લોક :-

નરકાઽનલસન્તાપદાયિકેયમુદાહતા ।
મોક્ષપ્રાપકસદ્ધ્યાનશત્રૂભૂતા ચ વર્તતે ॥૩૯॥

શ્લોકાર્થ :-

નરકરૂપી અગ્નિના સંતાપને દેનારી આ=રસના રૂપ નારી, કહેવાઈ છે. અને મોક્ષ પ્રાપક સદ્ધ્યાનના શત્રુભૂત વર્તે છે=આ નારી વર્તે છે. ॥૩૯॥

શ્લોક :-

કાર્ય સંચિન્તયત્યન્યદ્ ભાષતેઽન્યચ્ચ માયયા ।
કરોત્યન્યચ્ચ સા પુંસઃ, શુદ્ધશીલા ચ ભાસતે ॥૪૦॥

શ્લોકાર્થ :-

અન્ય કાર્યનો વિચાર કરે છે અને માયાથી અન્ય ખોલે છે અને તે=નારી, અન્ય કરે છે=કાયાથી અન્ય કરે છે. અને પુરુષને શુદ્ધશીલવાળી છું એમ ખોલે છે. ॥૪૦॥

શ્લોક :-

એન્દ્રજાલિકવિદ્યેવ, દૃષ્ટેરાચ્છાદકારિકા ।
નરચિત્તજતુદ્રાવકારિણી વહ્નિપિણ્ડવત્ ॥૪૧॥

શ્લોકાર્થ :-

ઇન્દ્રજાલિક વિધાની જેમ દષ્ટિના આચ્છાદને કરનારી, વહ્નિના પિંડ જેવી, પુરુષના ચિત્તરૂપી લાખને દ્રાવકારિણી=પિગળાવનારી છે. ॥૪૧॥

શ્લોક :-

પ્રકૃત્યૈવ ચ સર્વેષાં, વૈમનસ્યવિધાયિની ।
સંસારચક્રવિભ્રાન્તિહેતુર્નારી બુધૈર્મતા ॥૪૨॥

શ્લોકાર્થ :-

અને પ્રકૃતિથી જ સર્વના વૈમનસ્યને કરનારી સંસારચક્રની ભ્રાંતિનો હેતુ નારી બુધો વડે મનાય છે. ॥૪૨॥

શ્લોક :-

પુંભિરાસ્વાદિતં દિવ્યં, વિવેકામૃતભોજનમ્ ।
ક્ષુદ્રેવ વામયત્યેષા, ભુજ્યમાના ન સંશયઃ ॥૪૩॥

શ્લોકાર્થ :-

પુરુષો વડે આસ્વાદિત, દિવ્ય વિવેકરૂપી અમૃતનું ભોજન ક્ષુદ્રની જેમ ભોગવાતી આ સ્ત્રી સંશય રહિત વમન કરાવે છે. ॥૪૩॥

શ્લોક :-

અનૃતં સાહસં માયા નૈર્લજ્જ્યમતિલોભિતા ।
નિર્દયત્વમશોચં ચ, નાર્યાઃ સ્વાભાવિકા ગુણાઃ ॥૪૪॥

શ્લોકાર્થ :-

અનૃત, સાહસ, માયા, નિર્લજ્જપણું, અતિલોભીપણું, નિર્દયપણું, અશૌચપણું સ્ત્રીના સ્વાભાવિક ગુણો છે. ॥૪૪॥

શ્લોક :-

વત્સ! કિં બહુનોક્તેન? યે કેચિદ્દોષસઙ્ચયાઃ ।
તે નારીભાણ્ડશાલાયામાકાલં સુપ્રતિષ્ઠિતાઃ ॥૪૫॥

શ્લોકાર્થ :-

હે વત્સ ! વઘારે કહેવાથી શું ? જે કોઈ દોષના સંચયો છે તે નારીરૂપી ભાંડશાલામાં સદા સુપ્રતિષ્ઠિત છે. ॥૪૫॥

શ્લોક :-

તસ્માત્તસ્યાઃ સદા પુંસા, ન કર્તવ્યો હિતૈષિણા ।
વિશ્રમ્ભવશગો હ્યાત્મા, તેનેદમભિધીયતે ॥૪૬॥

શ્લોકાર્થ :-

તે કારણથી હિતને ઈચ્છતા પુરુષ વડે તેણીના=સ્ત્રીના વિશ્વાસને વશ એવો આત્મા કરવા યોગ્ય નથી. તે કારણથી આ કહેવાય છે=મારા વડે વિચક્ષણને આ કહેવાય છે. ॥૪૬॥

શ્લોક :-

યેયં તે રસના ભાર્યા, સંપન્ના લોલતાયુતા ।
ન સુન્દરૈષા મે ભાતિ, કો વા યોગસ્તવાનયા? ॥૪૭॥

શ્લોકાર્થ :-

જે આ તારી રસના પત્ની લોલતાયુક્ત સંપન્ન થઈ, મને આ સુંદર ભાસતિ નથી. અથવા આની સાથે તારો કયો યોગ=કયો સંબંધ, છે ? ॥૪૭॥

શ્લોક :-

યતો ન જ્ઞાયતેઽદ્યાપિ, કુતસ્ત્યેયં તતસ્ત્વયા ।
સદ્ગ્રહં કુર્વતાઽમુષ્યા, મૂલશુદ્ધિઃ પરીક્ષ્યતામ્ ॥૪૮॥

શ્લોકાર્થ :-

જે કારણથી હજી પણ જણાતું નથી. કોનાથી આ છે ?=કોનાથી આ તારી ભાર્યા છે ? તેથી સંગ્રહ કરતા તારા વડે આણીની=રસનારૂપી ભાર્યાની, મૂલશુદ્ધિની પરીક્ષા કરવી જોઈએ. ॥૪૮॥

શ્લોક :-

યતઃ—
અત્યન્તમપ્રમત્તોઽપિ, મૂલશુદ્ધેરવેદકઃ ।
સ્ત્રીણામર્પિતસદ્ભાવઃ, પ્રયાતિ નિધનં નરઃ ॥૪૯॥

શ્લોકાર્થ :-

જે કારણથી અત્યંત અપ્રમત્ત પણ મનુષ્ય મૂલશુદ્ધિનો અવેદક=નહીં જાણનાર, સ્ત્રીઓને અર્પિત સદ્ભાવવાળો મૃત્યુને પામે છે. ॥૪૯॥

તતો નિજચારુતયાઽભિહિતં—વત્સ વિચક્ષણ! સુન્દરં તે જનકેન મન્ત્રિતં, અન્વિષ્યતામસ્યા રસનાયા મૂલશુદ્ધિઃ, કો દોષઃ ? વિજ્ઞાતકુલશીલસ્વરૂપા હિ સુખતરમનુવર્તનીયા ભવિષ્યતિ, બુદ્ધ્યાઽભિહિતં— આર્યપુત્ર! યદ્ગુરૂ આજ્ઞાપયતસ્તદેવાનુષ્ઠાતું યુક્તમાર્યપુત્રસ્ય, અલઙ્ઘનીયવાક્યા હિ ગુરવઃ સત્પુરૂષાણાં ભવન્તિ ।

ત્યારપછી=શુભોદયે વિચક્ષણને રસના વિષયક ઉચિત સલાહ આપી ત્યારપછી, નિજચારુતા વડે કહેવાયું — હે વત્સ વિચક્ષણ ! તારા પિતા વડે સુંદર કહેવાયું. આ રસનાની મૂલશુદ્ધિ અન્વેષણ કરો. શું દોષ છે ? હિ=જે કારણથી, વિજ્ઞાત કુલશીલસ્વરૂપાળી સ્ત્રી સુખપૂર્વક અનુવર્તનીય થશે. બુદ્ધિ વડે કહેવાયું. હે આર્યપુત્ર ! જે ગુરુ આજ્ઞાપન કરે છે=માતા-પિતા જે આજ્ઞાપન કરે છે, તે જ આર્યપુત્રને કરવા માટે યુક્ત છે. હિ=જે કારણથી, સત્પુરુષોને ગુરુઓ અલંઘનીય વાક્યવાળા હોય છે.

રસનામૂલશુદ્ધયે વિમર્શપ્રકર્ષગમનમ્

પ્રકર્ષઃ પ્રાહ—તાત! સુન્દરમમ્બયા જલ્પિતમ્ । વિમર્શનોક્તં—કો વાઽત્રાસુન્દરં વક્તું જાનીતે?

સર્વથા સુન્દરમેવેદં યત્સુપરીક્ષિતં ક્રિયત્ત્વમ્ ઇતિ । વિચક્ષણેન ચિન્તિતં—સુન્દરમેતાનિ મન્ત્રયન્તિ, ન સંગ્રહણીયૈવ વિદુષા પુરુષેણાવિજ્ઞાતકુલશીલાચારા લલના, કેવલં કથિતમેવ મમ લોલતયા રસનાયાઃ સમ્બન્ધિ મૂલોત્થાનં, વિજ્ઞાતશ્ચાધુના મયા શીલાચારો યદુત્ત્વમ્ ખાદનપાનપ્રિયેયં રસના । અથવા નહિ નહિ, કો હિ સકર્ણકઃ પુરુષો ભુજ્ઙ્ગવનિતાગતિકુટિલતરચિત્તવૃત્તેઃ કુલયોષિતોઽપિ વચને સંપ્રત્યયં કુર્યાત્ ? કિં પુનર્દાસચેટ્યઃ ? તત્કીદૃશો મમ લોલતાવચને સંપ્રત્યયઃ ? શીલાચારોઽપિ સહસંવાસેન ભૂયસા ચ કાલેન સમ્યગ્ વિજ્ઞાયતે, ન યથાકથ્યજ્ઞિત્, તત્કિમનેન બહુના ? કરોમિ તાવદહં તાતાદીનામુપદેશં ગવેષ્યામ્યસ્યા રસનાયા મૂલશુદ્ધિં તતો વિજ્ઞાય યથોચિતં કરિષ્યામીતિ વિચિન્ત્ય વિચક્ષણેનાભિહિતં યદાજ્ઞાપયતિ તાતઃ, કેવલં તાતઃ સ્વયમેવ નિરૂપયતુ, કઃ પુનરત્ર રસનામૂલશુદ્ધિગવેષણાર્થં પ્રસ્થાપનાયોગ્ય ઇતિ ।

રસનાની મૂલશુદ્ધિ માટે વિમર્શ અને પ્રકર્ષનું ગમન

પ્રકર્ષ કહે છે. હે તાત ! માતા વડે સુંદર કહેવાયું=બુદ્ધિરૂપી માતા વડે સુંદર કહેવાયું. વિમર્શ વડે કહેવાયું — કોણ અહીં=પત્નીના મૂળશુદ્ધિના ગવેષણના વિષયમાં અસુંદર કહેવા માટે કોણ જાણે છે ?

કોઈ અસુંદર કહેવા માટે જાણતું નથી, સર્વથા સુંદર જ આ છે. જે સુપરીક્ષિત કરાય છે. વિચક્ષણ વડે વિચારાયું — સુંદર આ બધા મંત્રણા કરે છે=માતા-પિતા આદિ સર્વ સુંદર મંત્રણા કરે છે. વિદ્વાન પુરુષ વડે અવિજ્ઞાત કુલશીલ આચારવાળી સ્ત્રી સંગ્રહણીય જ નથી. કેવલ મને લોલતા વડે રસના સંબંધી મૂલોત્થાન કહેલું છે. અને હમણાં મારા વડે શીલાચાર જાણાયો છે. શું રસનાનો શીલ આચાર જાણાયો છે ? તે 'યદુત્ત્વ'થી કહે છે. ખાન-પાનમાં પ્રિય આ રસના છે. અથવા નહિ નહિ=આ એનો શીલાચાર નથી નથી, હિ=જે કારણથી, કોણ બુદ્ધિમાન પુરુષ સાપણની ગતિ જેવી કુટિલતર ચિત્ત-વૃત્તિવાળી કુલસ્ત્રીના પણ વચનમાં વિશ્વાસ કરે ?

કોઈ બુદ્ધિમાન કરે નહીં. વળી, દાસ ચેટી એવી લોલતામાં કઈ રીતે બુદ્ધિમાન વિશ્વાસ કરે ? અર્થાત્ કરે નહીં. તેથી મને લોલતાના વચનમાં વિશ્વાસ કેવા પ્રકારનો છે અર્થાત્ ઉચિત નથી. શીલનો આચાર પણ સહસંવાસથી અને ઘણા કાલથી સમ્યગ્ જાણાય છે. યથાકથ્યજિત્ જાણાતો નથી. તે કારણથી આ બહુ વિચારોથી શું ? હું પિતા આદિના ઉપદેશને કરું. આ રસનાની મૂલ-શુદ્ધિની ગવેષણા કરું. ત્યારપછી જાણીને યથોચિત્ કરીશ. એ પ્રમાણે વિચારીને વિચક્ષણ વડે કહેવાયું. જે પિતા આજ્ઞા કરે છે. કેવલ પિતા સ્વયં જ કહો. વળી અહીં=પ્રસ્તુત કાર્યમાં, રસનાની મૂલશુદ્ધિના ગવેષણ માટે પ્રસ્થાપનાને યોગ્ય કોણ છે ?

શ્લોક :-

શુભોદયેનોક્તં—વત્સ! અયં વિમર્શઃ પરમરૂપકાર્યભરસ્ય નિર્વાહણક્ષમઃ । તથાહિ—
યુક્તં ચાયુક્તવદ્ ભાતિ, સારં ચાસારમુચ્ચકૈઃ ।
અયુક્તં યુક્તવદ્ ભાતિ, વિમર્શેન વિના જને ॥૧॥

શ્લોકાર્થ :-

શુભોદય વડે કહેવાયું — હે વત્સ ! આ વિમર્શ પરમરૂપવાળા કાર્યના ભારના નિર્વાહમાં સમર્થ છે=દૃષ્ટ કરવાના ભારને વહન કરવામાં સમર્થ છે. તે આ પ્રમાણે — વિમર્શ વગર લોકમાં યુક્ત કાર્ય અયુક્તની જેમ ભાસે છે. સાર અત્યંત અસાર ભાસે છે. અયુક્ત યુક્તની જેમ ભાસે છે. ॥૧॥

શ્લોક :-

તસ્ય હેયમુપાદેયમુપાદેયં ચ હેયતામ્ ।
ભજેત વસ્તુ યસ્યાયં, વિમર્શો નાનુકૂલકઃ ॥૨॥

શ્લોકાર્થ :-

જેને આ વિમર્શ અનુકૂળ નથી=વિમર્શ કરવાની શક્તિ નથી, તેને હેય વસ્તુ ઉપાદેય ભાસે છે. ઉપાદેય હેયતાને પામે છે. ॥૨॥

શ્લોક :-

અત્યન્તગહને કાર્યે, મતિભેદતિરોહિતે ।
વિમર્શઃ કુરુતે નૃણામેકપક્ષં વિવેચિતમ્ ॥૩॥

શ્લોકાર્થ :-

મતિના ભેદથી તિરોહિત અત્યંત ગહન કાર્યમાં વિમર્શ મનુષ્યોને એક પક્ષ વિવેચિત કરે છે. ॥૩॥

શ્લોક :-

કિઞ્ચ—
નરસ્ય નાર્યાં દેશસ્ય, રાજ્યસ્ય નૃપતેસ્તથા ।
રત્નાનાં લોકધર્માણાં, સર્વસ્ય ભુવનસ્ય વા ॥૪॥
દેવાનાં સર્વશાસ્ત્રાણાં, ધર્માધર્મવ્યવસ્થિતેઃ ।
વિમર્શોઽયં વિજાનીતે, તત્ત્વં નાન્યો જગત્ત્રયે ॥૫॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી, મનુષ્યોના, નારીના, દેશના, રાજ્યના, રાજાના, રત્નોના, લોકધર્મોના, અથવા સર્વ-ભુવનના, દેવોના, સર્વશાસ્ત્રોના ધર્માધર્મની વ્યવસ્થિતિનું તત્ત્વ આ વિમર્શ જાણે છે. જગત્ત્રયમાં અન્ય જાણતો નથી. ॥૪-૫॥

શ્લોક :-

યેષામેષ મહાપ્રાજ્ઞો, વત્સ! નિર્દેશકારકઃ ।
તે જ્ઞાતસર્વતત્ત્વાર્થા, જાયન્તે સુખભાજનમ્ ॥૬॥

શ્લોકાર્થ :-

જેઓને હે વત્સ ! મહાપ્રાજ્ઞ એવો આ=વિમર્શ, નિર્દેશકારક છે, જ્ઞાત સર્વ તત્ત્વાર્થવાળા તેઓ સુખના ભાજન થાય છે. ॥૬॥

શ્લોક :-

અતો ધન્યોઽસિ યસ્યાયં, વિમર્શસ્તવ બાન્ધવઃ ।
ન કદાચિદધન્યાનાં, ચિન્તારત્નેન મીલકઃ ॥૭॥

શ્લોકાર્થ :-

આથી તું ધન્ય છો જે તારો આ વિમર્શ બંધુ છે. ક્યારેય પણ અધન્યોને ચિંતારત્નની સાથે મેળ થતો નથી. ॥૭॥

શ્લોક :-

एष एव नियोक्तव्यो, भवताऽत्र प्रयोजने ।
भानुरेव हि शर्वर्यास्तमसः क्षालनक्षमः ॥८॥

શ્લોકાર્થ :-

આ જ=વિમર્શ જ, તારા વડે આ પ્રયોજનમાં=રસનાની મૂલશુદ્ધિમાં, નિયોજિત કરાવો જોઈએ. હિ=જે કારણથી, રાત્રિના અંધકારને નાશ કરવામાં સૂર્ય જ સમર્થ છે. ॥૮॥

વિચક્ષણેનાભિહિતં—યદાજ્ઞાપયતિ તાતઃ, તતો નિરીક્ષિતમનેન વિમર્શવદનમ્ । વિમર્શઃ પ્રાહ—અનુગ્રહો મે । વિચક્ષણેનોક્તં—યદ્યેવં તતઃ શીઘ્રં વિધીયતાં ભવતા તાતાદેશઃ । વિમર્શેનાભિહિતમ્—એષ સજ્જોઽસ્મિ, કેવલં વિસ્તીર્ણાં વસુન્ધરા, નાનાવિધા દેશા, ભૂયાંસિ રાજ્યાન્તરાણિ તદ્યદિ કથજ્ચિન્મે કાલક્ષેપઃ સ્યાત્તતઃ કિયતઃ કાલાત્રિવર્તિતવ્યમ્? વિચક્ષણેનોક્તં—ભદ્ર! સંવત્સરસ્તે કાલાવધિઃ । વિમર્શઃ પ્રાહ—મહાપ્રસાદઃ । તતો વિહિતપ્રણામશ્ચલિતો વિમર્શઃ ।

વિચક્ષણ વડે કહેવાયું — જે પિતા આજ્ઞા કરે છે. ત્યારપછી આના વડે=વિચક્ષણ વડે, વિમર્શનું મુખ જોવાયું. વિમર્શ કહે છે — મારા ઉપર અનુગ્રહ છે. વિચક્ષણ વડે કહેવાયું — જો આ પ્રમાણે છે=તું આ કાર્ય કરવા તત્પર છે, તો શીઘ્ર પિતાનો આદેશ તારા વડે કરાય. વિમર્શ વડે કહેવાયું — આ હું સજ્જ છું. કેવલ વિસ્તીર્ણ વસુંધરા છે=પૃથ્વી મોટી છે, નાના પ્રકારના દેશો છે. રાજ્યાંતરો ઘણા છે. તેથી જો કોઈક રીતે મને કાલક્ષેપ થાય તો કેટલા કાળથી પાછું ફરવું જોઈએ ? વિચક્ષણ વડે કહેવાયું — હે ભદ્ર ! તને એક વરસનો કાલાવધિ અપાય છે. વિમર્શ કહે છે — મહાપ્રસાદ. ત્યારપછી કરાયેલા પ્રણામવાળો વિમર્શ ચાલ્યો.

ભાવાર્થ :-

જીવમાં રસના નામની જીભ છે તેને સ્ત્રીની ઉપમા આપી છે અને આ રસનાને લોલતારૂપ દાસીની પુત્રી છે. તે લોલતા રસનાની અંગત પરિચારિકા છે અને તે લોલતા જીવને જીભ ક્યારથી મળી છે તેનો બોધ કરાવે છે. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે શરીરના અંગરૂપ જીભ છે તે રસના છે અને મોહનીય કર્મના ઉદયથી લોલુતા=લોલુપતા છે. વસ્તુતઃ જીભ સ્વયં બોલતી નથી. જીભમાં જે લોલુપતા છે તે જીવનો પરિણામ છે તોપણ તે જીભ જીવને ક્યારથી મળી છે અને જ્યારથી જીભ મળી છે ત્યારથી તે જીવ સાથે જીવને લોલુપતા વર્તે છે, તેનો યથાર્થ બોધ કરાવવા માટે ગ્રંથકારશ્રી કહે છે. કર્મપરિણામ રાજાની રાજધાનીમાં અસંવ્યવહાર નામનું નગર છે. ત્યાં અનાદિથી જીવ વર્તતો હતો ત્યારે જીવને જીભની પ્રાપ્તિ ન હતી. પરંતુ ત્યાંથી કોઈક રીતે નીકળીને બેઇન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય અને ચઉરિન્દ્રિય આદિમાં આવે છે ત્યારે જીવને મુખમાં જીભની પ્રાપ્તિ છે અને તે જીભ સાથે જીવને લોલુપતા પણ વર્તે છે; કેમ કે જ્યાં સુધી વિવેક પ્રગટ્યો નથી ત્યાં સુધી જીવને જે કોઈ સુખ દેખાય છે તે ઇન્દ્રિયથી જ દેખાય છે. તેથી તમે બેઇન્દ્રિય આદિ ભાવોમાં આવ્યા ત્યારે તમારા ભાગ્યએ તમને આ રસનારૂપ ભાર્યા આપી છે જેથી તમે તે ભાર્યાથી સુખે રહો. અને તેથી વિધિએ તમારા ઉપર દયા કરીને મુખરૂપી બિલ બનાવ્યું. તેમાં આ રસના સ્ત્રી નિવર્તન કરી અને લોલતા હું એની અનુચરી છું. આ પ્રકારે લોલતાએ પોતાનો ઇતિહાસ બતાવ્યો.

તેથી જડ જીવોને થાય છે કે અમારા ભાગ્યએ જ આ રસનાને નિષ્પાદિત કરી છે જે અમારા માટે સુખનું કારણ છે; કેમ કે જડ જીવો લોલુપતાના વચનને અનુસરનારા હોય છે અને લોલુપતાથી જીવને એમ જ જણાય છે કે આ જીભ મળી છે તેથી અમે સુખી છીએ. વિચક્ષણ વિચારક છે તેથી જીભની લોલુપતાના બળથી તે વિચારે છે કે કર્મપરિણામ રાજાએ જ આ જીભને ઉત્પન્ન કરી છે. તેથી જીભના લોલુપતાના બળથી જડ જીવોને સુખના સાધનરૂપ જીભ દેખાય છે અને વિચક્ષણને કર્મજન્ય આ જીભ વિડંબના છે તેવો બોધ થાય છે. ત્યારપછી જડ લોલુપતાને પૂછે છે કે તમે ક્યારથી અમારી સાથે છો તેથી કહે છે કે બેઇન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય. આદિ બધા ભવોમાં, દેવગતિમાં, મનુષ્યગતિમાં આ જીભ તમારી સાથે રહેનારી છે. તેથી તમારી પત્ની છે અને તમારા વગર તે જીવી શકે તેમ નથી. તમે જો તેની અવગણના કરશો તો આ જીભ મરી જશે; કેમ કે જે મહાત્માઓ રસનાને વશ થતા નથી અને સતત શમભાવમાં વર્તે છે અર્થાત્ સમતારૂપ પત્ની સાથે વિલાસ કરે છે તેઓથી અવગણના પામેલી જીભ મરેલ જેવી થાય છે અને

જ્યારે તેઓ મોક્ષમાં જાય છે ત્યારે તેની જીભ મૃત્યુ પામે છે. માટે લોલુપતા કહે છે કે આ જીભ તમારી ચિરપરિચિત છે તેથી તેનું તમારે સારી રીતે પાલન કરવું જોઈએ. લોલુપતાના તે વચનથી જડને તોષ થાય છે; કેમ કે જડ જીવોને રસનેન્દ્રિયની લોલુપતામાં સુખાકારી જણાય છે તેથી લોલુપતા જે પ્રકારે રસનેન્દ્રિયને અનુસરવાનું કહે એ પ્રકારે જ તેને અનુસરવામાં સુખની અનુભૂતિ થાય છે.

વળી, જડે લોલુપતાને પૂછ્યું કે તારી સ્વામિનીનું કઈ રીતે લાલન કરવું જોઈએ ? તેથી કહે છે કે સુંદર ખાદ્યપદાર્થો આપો. મદ્ય, માંસ વગેરે સુંદર રસો આપો. તેથી જેઓ સુખના સાધનભૂત એવી આ રસના છે એમ માને છે તેઓ ધર્મ, અર્થ, મોક્ષથી વિમુખ પશુ જેવા રસનેન્દ્રિયના લાલનમાં યત્નવાળા હોય છે, અન્ય કંઈ વિચારતા નથી. આથી જ ભક્ષ્યાભક્ષ્ય આદિનો વિચાર કર્યા વગર ધર્મથી વિમુખ હોય છે. જીભને વશ થઈને અર્થનો પણ યથાતથા વ્યય કરે છે અને સમભાવથી અત્યંત વિમુખ હોવાથી મોક્ષની ગંધ માત્ર પણ તેઓને નથી. માત્ર રસનાના સુખમાં જ પોતાને સુખી માને છે અને તત્ત્વને જોવામાં જડ જીવો ગાઢ મિથ્યાત્વના ઉદયવાળા હોય છે. તેથી શરીરથી ભિન્ન આત્મા છે તેનો કોઈ વિચાર કરતા નથી. માત્ર ઇન્દ્રિયના સુખને જ સુખ માને છે અને સર્વ પ્રકારનાં પાપો કરે છે. તેથી વિવેકી લોકોના હાસ્યપાત્ર થાય છે. તોપણ જડતા હોવાને કારણે રસનાના સુખથી અન્ય કંઈ સુખને જોતા નથી.

વળી વિચક્ષણ લોલુપતાનાં વચનોને સાંભળીને મધ્યસ્થ માનસવાળો આ પ્રમાણે વિચારે છે. આ જીભ મારા મુખરૂપી કોટરમાં છે. તેથી મારી ભાર્યા છે એમાં સંશય નથી. તોપણ રસનાના પોષણ માટે જે આ લોલુપતા કહે છે તેનો વિચાર કર્યા વગર મારે તેનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ નહીં; કેમ કે વિચક્ષણ પુરુષ હંમેશાં કોઈનું પણ કથન નિપુણતાપૂર્વક જોનારા હોય છે અને પોતાની જીભ પોતાને લોલુપતા કરાવે છે તોપણ વિચક્ષણ પુરુષો વિચારે છે કે જીભને વશ થવું ઉચિત નથી. પરંતુ હિતાહિતનો વિચાર કર્યા વગર કૃત્ય કરવું જોઈએ નહીં. તેથી જીભની લાલસા ‘ખાવાની યાયના કરે છે’ ત્યારે વિચક્ષણ પુરુષ ગાઢ આસક્તિ કર્યા વગર કાંઈક ખાવાનું આપે છે અને શું કરવું જોઈએ એનો યથાર્થ નિર્ણય કરવા માટે કાલક્ષેપ કરે છે. તેથી રાગાદિ રહિત થઈને જીભ રૂપી ભાર્યાનું મારે પાલન કરવું જોઈએ. શુદ્ધ આહાર આપવો જોઈએ. લોલુપતા નિવારણ કરવી જોઈએ. અવિશ્વાસ મનવાળા એવા મારે લોકયાત્રાના અનુરોધથી અને અનિદ્ધિત માર્ગથી રસનાનું અનુસરણ કરવું જોઈએ. આ પ્રકારે વિચક્ષણતાને કારણે તે જાણી શકે છે. આ રીતે વિવેકપૂર્વક ધર્મ, અર્થ, કામને સેવતો વિચક્ષણ જ્યાં સુધી વિશેષ નિર્ણય ન થાય ત્યાં સુધી રસનાને વશ થયા વગર જીવે છે.

વળી, વિચક્ષણ પુરુષમાં મિથ્યાત્વનો ક્ષયોપશમ, પારમાર્થિક સુખની અર્થિતા અને હિતાહિતનો વિચાર કરી શકે તેવી નિર્મળમતિ છે. તેથી વિચક્ષણ પુરુષની તેવી તેજસ્વિતાને જોઈને તેના ભાવને જાણનારી લોલુપતા પણ કાંઈ યાયના કરતી નથી; કેમ કે વિચક્ષણ પુરુષ નિપુણતાથી વિચારીને પ્રવૃત્તિ કરનારા હોય છે તેથી તેવા જીવોને ખાદ્યપદાર્થોમાં તેવી લોલુપતા જ થતી નથી. પરંતુ પોતાના સંયોગાનુસાર ઔચિત્યનો વિચાર કરીને દેહનું પાલન કરે છે તેવી માર્ગાનુસારી બુદ્ધિ વિચક્ષણ પુરુષમાં હોય છે. તેથી લોલુપતા વગર રસનાને પાલન કરતો પણ વિચક્ષણ સંપૂર્ણ કલેશથી હીન સંપૂર્ણ સુખપૂર્વક રહે છે; કેમ કે ગૃહસ્થઅવસ્થા

છે તેથી દેહનું પાલન આવશ્યક છે તોપણ રસનાને આધીન નથી તેથી આરોગ્યનો વ્યાઘાત ન થાય, ધર્મનો વ્યાઘાત ન થાય, પરલોકમાં અહિત ન થાય એ પ્રકારે વિવેકપૂર્વક વિચક્ષણ પુરુષો આહાર વાપરે છે. અને ઇન્દ્રિયની લોલુપતા જીવને જડ કરવાનું કારણ છે તેથી જે જીવો રસનાને વશ છે તે સર્વ જીવો મૂઢ છે, તેથી વાસ્તવિક તત્ત્વને જોવા અસમર્થ છે. તેથી વિપર્યાસ આપાદક ક્લિષ્ટ કર્મો તેઓને જડ બનાવે છે.

વળી, જડને પોતાની માતા સ્વયોગ્યતા અને પિતા અશુભોદયએ રસનાનાં લાલનની પ્રાપ્તિનું કથન કરે છે ત્યારે તે જીવમાં વર્તતા અશુભકર્મોનો ઉદય અને તે જીવમાં વર્તતી જે ઇન્દ્રિયોને પરવશ થવાની યોગ્યતા તે બંને તેને રસનાને પાલન કરવામાં ઉત્સાહિત કરે છે; કેમ કે જગતના જીવ માત્ર તત્ત્વથી સમાન છે. કર્મથી જ તે તે પ્રકારની જીવોમાં બુદ્ધિ વર્તે છે તેથી વિપર્યાસ આપાદક અશુભકર્મો અને વિપર્યાસને અભિમુખ જીવ વર્તે તેવી જીવની યોગ્યતા જીવને રસનાને વશ થવામાં ઉત્સાહિત કરે છે. તે બતાવવા માટે જ કહ્યું કે જડનો અશુભોદય પિતા અને સ્વયોગ્યતા માતા તેને રસનાને પુષ્ટ કરવામાં ઉત્સાહિત કરે છે. તેથી જડ હોવાથી સ્વયં રસનામાં પ્રવર્તતો હતો અને માતા-પિતા દ્વારા પ્રેરણા કરાયેલો વિશેષથી રસનાને પરવશ થાય છે. તેથી રસનામાં ગાઢ આસક્ત એવો જડ સર્વ પ્રકારની વિડંબનાને પામે છે.

વળી, વિચક્ષણે પણ પોતાનાં માતા-પિતાને રસનાની પ્રાપ્તિનું કથન કર્યું ત્યારે વિચક્ષણના પિતા શુભકર્મોનો ઉદય છે જે દર્શનમોહનીયના ક્ષયોપશમથી થયેલાં મતિજ્ઞાન સ્વરૂપ છે, તે પણ તેને ઉચિત પ્રેરણા કરે છે, અને નિજચારુતા=વિચક્ષણની પોતાની સુંદરતારૂપ જે તેની માતા છે, તે પણ તેને ઉચિત પ્રેરણા કરે છે. વળી, વિચક્ષણમાં વર્તતાં બુદ્ધિરૂપ પત્ની અને પ્રકર્ષરૂપ પુત્ર અને વિમર્શ=બુદ્ધિનો ભાઈ, તે સર્વ પણ વિચક્ષણને રસના વિષયક ઉચિત સલાહ આપે છે. શું સલાહ આપે છે ? તે બતાવતાં કહે છે. શુભોદય કહે છે કે તું વિચક્ષણ છે તેથી તને કહેવાની જરૂર રહેતી નથી, તોપણ તને મારા ઉપર આદર છે તેથી હું તને કંઈક હિતોપદેશ કહું છું. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે વિચક્ષણ પુરુષનાં શુભકર્મ જે દર્શનમોહનીયના ક્ષયોપશમરૂપે અને જ્ઞાનાવરણીયના ક્ષયોપશમરૂપે વર્તે છે તે તેની સલાહ લેવામાં ઉત્સાહિત કરે છે અને તે શુભકર્મ જ તેને સ્ત્રીની નીચગામિતા આદિ સર્વનું સ્મરણ કરાવે છે. અને રસના ખરેખર ચંચળ, નીચગામી સ્ત્રી છે; કેમ કે જીવને વશ કરીને તેનો વિનાશ કરે તેવી જ છે તેથી વિચક્ષણને સ્વપ્રજ્ઞાથી જે જણાતું હતું તેને પુષ્ટ કરનાર શુભકર્મો કથન કરે છે. તેથી વિચક્ષણ પુરુષ વિશેષ રીતે જાગૃત બને છે. જેના કારણે તેની લોલુપતા પૂર્વમાં જે અલ્પ હતી તે પણ હીન થાય છે.

વળી, શુભોદયરૂપ પિતાએ કહ્યું કે આ સ્ત્રીનો સંગ કરતા પૂર્વે આની મૂલશુદ્ધિની પરીક્ષા કરવી જોઈએ. પિતાનું આ વચન સાંભળીને વિચક્ષણની નિજચારુતારૂપ માતા છે તે પણ તેને પ્રેરણા કરે છે કે રસનાની મૂલશુદ્ધિ કરવી ઉચિત છે, તેથી એ ફલિત થાય કે વિચક્ષણ પુરુષમાં વર્તતાં શુભકર્મો અને વિચક્ષણ પુરુષમાં વર્તતી નિજચારુતારૂપ સુંદર પ્રકૃતિ રસનાને મૂલશુદ્ધિ કરવા પ્રેરણા કરે છે. વળી, બુદ્ધિ નામની એની પત્ની પણ તેને કહે છે કે પિતાની આજ્ઞા ઉલ્લંઘન કરવી જોઈએ નહીં. તેથી વિચક્ષણમાં વર્તતી બુદ્ધિ પણ રસનાની શુદ્ધિ વિષયક જ પ્રેરણા કરે છે. વળી પ્રકર્ષ નામનો પુત્ર પણ કહે છે કે બુદ્ધિરૂપ માતાએ સુંદર કહ્યું. તેથી વિચક્ષણમાં વર્તતી માર્ગાનુસારી બુદ્ધિનો પ્રકર્ષ પણ તેને રસનાની મૂલશુદ્ધિ કરવા માટે પ્રેરણા કરે છે. વળી, વિમર્શ નામનો બંધુ કહે છે કે જે કાંઈ કાર્ય કરવું હોય તે પરીક્ષા કરીને જ કરવું જોઈએ. તેથી

વિચક્ષણમાં વર્તતી વિમર્શશક્તિ પણ પોતાને સલાહ આપે છે કે પરીક્ષા વગર રસનાનો સ્વીકાર કરવો ઉચિત નથી.

આ રીતે સર્વ અંતરંગ કુટુંબની સલાહ સાંભળીને વિચક્ષણ વિચારે છે. આ સર્વ જે કંઈ કહે છે તે સુંદર જ છે; કેમ કે બુદ્ધિમાન પુરુષે નહીં જાણેલા કુલ અને શીલના આચારવાળી સ્ત્રીનો સંગ્રહ કરવો જોઈએ નહીં. ફક્ત લોલુપતા વડે મને રસના સંબંધી મૂળ ઉત્થાન કહેવાયું છે; કેમ કે વિધાતાએ બેઠન્દ્રિયના ભવથી આ રસના તેના ભાગ્યથી નિર્માણ કર્યું છે એમ પૂર્વમાં લોલુપતાએ કહેલું. તેથી કર્મરૂપ વિધાતા વડે જીભના સુખ અર્થે જીભરૂપ રસનાનું નિર્માણ થયું છે. વળી, આ રસનાનો શીલ આચાર પણ મને જણાયો છે; કેમ કે આ રસના ખાન-પાન પ્રિય છે તે જ તેનો આચાર છે.

આ પ્રકારે વિચક્ષણે સ્થૂલથી વિચાર કર્યા પછી ફરી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી વિચક્ષણ વિચારે છે. આ ઉચિત નથી. કોણ બુદ્ધિમાન પુરુષ સાપણના જેવી ગતિવાળી, કુટિલ ચિત્તવૃત્તિવાળી કુલવાન સ્ત્રીના પણ વચનમાં વિશ્વાસ કરે અર્થાત્ જે અતિ ચંચળ સ્વભાવવાળી હોય તેનામાં વિશ્વાસ કરાય નહીં. આ લોલુપતા તો રસનાની દાસીપુત્રી છે; કેમ કે રસનાને પૂછી પૂછીને સર્વ ખાન-પાનની માંગણી કરે છે. માટે આ લોલુપતાના વચનમાં વિશ્વાસ કરવો જોઈએ નહીં. વળી, ખરેખર સ્ત્રીનો શીલાચાર ઘણા વખતના સહવાસથી જ સમ્યગ્ જણાય છે, તેથી વર્તમાનના લોલુપતાના વચનના બળથી મારે તેનો વિશ્વાસ કરવો ઉચિત નથી. આ પ્રકારે વિચક્ષણ પોતાની વિચક્ષણતાને કારણે વિચારે છે જે માર્ગાનુસારી ક્ષયોપશમથી પ્રગટ થયેલ તેની વિચક્ષણતા છે. તેથી ફરી વિચક્ષણ રસનાની મૂલશુદ્ધિ માટે કઈ રીતે ગવેષણા કરવી જોઈએ તે શુભોદય નામના પિતા આદિને પૂછે છે. તેથી શુભોદયે સલાહ આપી કે આ વિમર્શ જ આ કાર્ય કરવા સમર્થ છે.

આનાથી એ ફલિત થાય કે વિચક્ષણમાં વર્તતો દર્શનમોહનીયનાં ક્ષયોપશમભાવ રૂપ શુભોદય તેને રસનાના પારમાર્થિક સ્વરૂપના બોધ અર્થે મતિજ્ઞાનના સૂક્ષ્મ બોધરૂપ વિમર્શશક્તિ જ ઉપાયરૂપે જણાવે છે. તેથી વિચક્ષણ પોતાના નિર્મળ એવા મતિજ્ઞાનના વિમર્શના બળથી રસનાની મૂલશુદ્ધિની ગવેષણા કરવા માટે પ્રયત્ન કરવાનો વિચાર કરે છે. વળી, વિમર્શશક્તિ કેવી છે ? તે સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે — જેને માર્ગાનુસારી વિમર્શ કરવાની નિર્મળ શક્તિ નથી તે જીવ હેયને ઉપાદેય અને ઉપાદેયને હેય માને છે. પરંતુ જેઓમાં માર્ગાનુસારી વિમર્શ-શક્તિ છે તેઓ અત્યંત ગહન કાર્ય કરવામાં પણ શું કરવું ઉચિત છે તેનો યથાર્થ નિર્ણય કરવા માટે સમર્થ બને છે. માટે કલ્યાણના અર્થી જીવે તત્ત્વવિષયક માર્ગાનુસારી ગુણ પ્રગટે તેવી વિમર્શશક્તિને અતિશય કરવા યત્ન કરવો જોઈએ.

અત્રાન્તરે શુભોદયસ્ય પાદયોર્નિપત્યાભિવન્દ્ય નિજચારુતાં પ્રણમ્ય ચ જનનીજનકૌ પ્રકર્ષેણાભિહિતં—
તાત! યદ્યપિ મમાર્યકતાતામ્બાવિરહેડપિ ન મનસો નિર્વૃત્તિસ્તથાપિ સહચરતયા માતુલે મમ ગાઢતરં
પ્રતિબદ્ધમન્તઃકરણં, નાહં મામેન વિરહિતઃ ક્ષણમાત્રમપિ જીવિતુમુત્સહે, તતો મામનુજાનીત યૂયં
યેનાહમેનં ગચ્છન્તમનુગચ્છામીતિ । એતચ્ચાકર્ણ્યોલ્લસિતાપત્યસ્નેહમોહપૂરિતહૃદયેનાનન્દોદકબિન્દુસન્દોહ-
પ્લાવિતનયનપુટેન વિચક્ષણેન દક્ષિણકરાડ્ગુલીભિરુન્નામિતં પ્રકર્ષસ્ય મુખકમલકં, દત્તા ચુમ્બિકા,

આઘ્રાતો મૂર્ધપ્રદેશઃ, સાધુ વત્સ! સાધુ! इतिवदता निवेशितश्चासौ निजोत्सङ्गे । शुभोदयं च प्रत्यभिहितं—तात! दृष्टो बालकस्य विनयः? निरूपितो वचनविन्यासः? आकलितः स्नेहसारः? शुभोदयः प्राह—वत्स! किमत्राश्चर्यम्? त्वया बुद्धेर्जातस्येदृशमेव चेष्टितं युज्यते । किं च वत्स!—

એટલામાં વિમર્શ જ્યારે રસનાની શુદ્ધિ કરવા માટે જવા તત્પર થયો એટલામાં, શુભોદયના પગમાં પડીને અને નિજચારુતાને વંદન કરીને અને માતા-પિતાને પ્રણામ કરીને=બુદ્ધિરૂપી માતા અને વિચક્ષણરૂપી પિતાને પ્રણામ કરીને, પ્રકર્ષ વડે કહેવાયું. હે તાત ! =હે વિચક્ષણ ! જો કે મને આર્યક=પૂજ્ય એવા પિતા અને માતાના વિરહમાં પણ મનની નિવૃત્તિ નથી તોપણ સહચારપણાથી માતુલમાં=વિમર્શરૂપ મારા મામામાં, મારું ગાઢતર અંતઃકરણ પ્રતિબદ્ધ છે. મામાની સાથે=વિમર્શરૂપી મામાની સાથે વિરહવાળો હું=પ્રકર્ષ, ક્ષણ માત્ર જીવમાં માટે ઉત્સાહવાળો નથી. તેથી તમે=વિચક્ષણ, મને અનુજ્ઞા આપો. તેથી જતા એવા આને=વિમર્શને, અનુસરું. અને આ સાંભળીને ઉલ્લસિત પુત્રના સ્નેહના મોહથી પૂરિત હૃદયવાળો, આનંદરૂપી ઉદકના બિંદુના સમૂહથી પ્લાવિત નયનપુટવાળા વિચક્ષણ વડે દક્ષિણ હાથની આંગુલીઓ વડે પ્રકર્ષનું મુખકમલ ઉન્નામિત કરાયું. ચુંબન કરાયું. મુખપ્રદેશ સુંઘાયો. હે વત્સ ! સુંદર સુંદર એ પ્રમાણે બોલતા એવા વિચક્ષણ વડે આ=પ્રકર્ષ, પોતાના ઉત્સંગમાં બેસાડાયો. અને શુભોદય પ્રત્યે કહે છે=વિચક્ષણ કહે છે. હે તાત ! બાલકનો વિનય જોયો ? સ્નેહનો સાર જાણ્યો=પ્રકર્ષરૂપ પુત્રના સ્નેહનો સાર જાણ્યો ? શુભોદય કહે છે — હે વત્સ ! આમાં=તારા પુત્રમાં આ પ્રકારનો વિવેક છે એમાં, શું આશ્ચર્ય છે ? તારા વડે બુદ્ધિથી=વિચક્ષણ વડે બુદ્ધિથી, થયેલા પુત્રનું આવા પ્રકારનું જ ચેષ્ટિત ઘટે છે. વળી હે વત્સ !

શ્લોક :-

न युक्तमिदमस्माकं, स्नुषापौत्रकवर्णनम् ।

विशेषतस्तवाभ्यर्णो, यत एतदुदाहृतम् ॥૧॥

શ્લોકાર્થ :-

તારી આગળ વિશેષથી આ પુત્રવધૂ અને પૌત્રનું વર્ણન અમને યુક્ત નથી. જે કારણથી આ કહેવાયું છે. ॥૧॥

શ્લોક :-

प्रत्यक्षे गुरवः स्तुत्याः, परोक्षे मित्रबान्धवाः ।

भृतकाः कर्मपर्यन्ते, नैव पुत्रा मृताः स्त्रियः ॥૨॥

શ્લોકાર્થ :-

ગુરુઓ પ્રત્યક્ષમાં સ્તુત્ય છે. મિત્ર અને બાંધવો પરોક્ષમાં સ્તુત્ય છે. કામ કરનારા કર્મના પર્યતમાં સ્તુત્ય છે. પુત્રો સ્તુત્ય નથી અને મરેલી સ્ત્રીઓ સ્તુત્ય નથી. ॥૨॥

શ્લોક :-

તથાપિ ચાનયોદૃષ્ટ્વા, ગુણસમ્ભારગૌરવમ્ ।
અવર્ણિતેન તેનાહં, પુત્ર! શક્નોમિ નાસિતુમ્ ॥૩॥

શ્લોકાર્થ :-

તોપણ આ બેના=બુદ્ધિના અને પ્રકર્ષના બેના, ગુણસમૂહના ગૌરવને જોઈને હે પુત્ર ! હું અવર્ણિત એવા તેનાથી=બુદ્ધિના અને પ્રકર્ષના નહીં વર્ણન કરાયેલા ગુણોથી, હું બેસવા માટે સમર્થ નથી. ॥૩॥

શ્લોક :-

इयं हि भार्या ते बुद्धिरनुरूपा वरानना ।
गुणवृद्धिकरी धन्या, यथा चन्द्रस्य चन्द्रिका ॥४॥

શ્લોકાર્થ :-

હિ=જે કારણથી, સુંદર મુખવાળી અનુરૂપ એવી તારી બુદ્ધિરૂપી આ ભાર્યા ગુણની વૃદ્ધિને કરનારી ધન્ય છે. જે પ્રમાણે ચંદ્રની ચંદ્રિકા. ॥૪॥

શ્લોક :-

भर्तृस्नेहपरा पट्वी, सर्वकार्यविशारदा ।
बलसम्पादिका गेहभरनिर्वहणक्षमा ॥५॥
विशालदृष्टिरप्येषा, सूक्ष्मदृष्टिरुदाहता ।
सर्वसुन्दरदेहापि, द्वेषहेतुर्जडात्मनाम् ॥६॥

શ્લોકાર્થ :-

ભર્તાના સ્નેહમાં તત્પર પટુબુદ્ધિવાળી, સર્વકાર્યમાં વિશારદ, બલને સંપાદન કરનારી, ઘરના ભારને નિર્વાહમાં સમર્થ, વિશાલ દૃષ્ટિવાળી, આ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિવાળી કહેવાય છે. સર્વ સુંદર દેહવાળી પણ બુદ્ધિ જડ જીવોને દ્રેષનો હેતુ છે. ॥૫-૬॥

શ્લોક :-

अथवा—
मलक्षयेण जनिता, पुरे निर्मलमानसे ।
या च सुन्दरतापुत्री, तस्याः को वर्णनक्षमः? ॥७॥

શ્લોકાર્થ :-

અથવા મલક્ષયથી જનિત નિર્મલ માનસ નગરમાં જે આ સુંદરતાની પુત્રી છે તેનું વર્ણન કરવા કોણ સમર્થ છે ? ॥૭॥

શ્લોક :-

અત એવ પ્રકર્ષોઽપિ, નેદાનીં બહુ વર્ણ્યતે ।
અનન્તગુણ એવાયં, જનયિત્ર્યા વિભાવ્યતે ॥૮॥

શ્લોકાર્થ :-

આથી જ પ્રકર્ષ પણ હમણાં બહુ વર્ણન કરાતો નથી=એના સન્મુખ તેનું વર્ણન કરવું ઉચિત નથી તેથી હમણાં બહુ વર્ણન કરાતો નથી, માતાથી આ=પ્રકર્ષ, અનંત ગુણવાળો વિભાવન કરાય છે. ॥૮॥

શ્લોક :-

વત્સ ! કિં બહુનોક્તેન ? ધન્યસ્ત્વં સર્વથા જને ।
યસ્યેદૃશં મહાભાગં, સંપન્નં તે કુટુમ્બકમ્ ॥૯॥

શ્લોકાર્થ :-

હે વત્સ ! વિચક્ષણ ! વધારે કહેવાથી શું ? તું=વિચક્ષણ, સર્વથા લોકમાં ધન્ય છે. જેનું આવું મહાભાગ્યવાળું તારું કુટુંબ સંપન્ન થયું. ॥૯॥

શ્લોક :-

અત એવ વયં ચિત્તે, સાશઙ્કાઃ સામ્પ્રતં સ્થિતાઃ ।
આકર્ણ્ય રસનાલાભં, નોચિતેયં યતસ્તવ ॥૧૦॥

શ્લોકાર્થ :-

આથી જ અમે=શુભોદય અને નિજચારુતા, ચિત્તમાં રસનાના લાભને જાણીને હમણાં સાશંકવાળાં રહ્યાં. જે કારણથી તને આ=રસના, ઉચિત નથી. ॥૧૦॥

શ્લોક :-

મા ભૂદ્ બુદ્ધેર્વિઘાતાય, સપત્ની મત્સરાદિયમ્ ।
વિશેષતઃ પ્રકર્ષસ્ય, તેન ચિન્તાતુરા વયમ્ ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થ :-

કેમ આશંકવાળા રહ્યાં ? તેથી કહે છે – સપત્નીના મત્સરથી આ=રસના, બુદ્ધિના વિદાત માટે ન થાઓ. વિશેષથી પ્રકર્ષના વિદાત માટે ન થાઓ. તે કારણથી અમે ચિંતાતુર છીએ. ॥૧૧॥

શ્લોક :-

કિં વા કાલવિલમ્બેન ? પ્રસ્તુતં પ્રવિધીયતામ્ ।
તતો યથોચિતં જ્ઞાત્વા, યુક્તં યત્તત્કરિષ્યતે ॥૧૨॥

શ્લોકાર્થ :-

અથવા કાલવિલંબનથી શું ? પ્રસ્તુત કરાવાય=રસનાની મૂળશુદ્ધિ કરાવાય, તેથી યથાઉચિત જાણીને જે યુક્ત છે તે કરાશે. ॥૧૨॥

શ્લોક :-

માતુલસ્નેહબદ્ધાત્મા, પ્રકર્ષઃ પ્રસ્થિતો યદિ ।
ઇદં ચારુતરં જાતં, ક્ષીરે ખણ્ડસ્ય યોજનમ્ ॥૧૩॥

શ્લોકાર્થ :-

મામાના સ્નેહથી બદ્ધ સ્વરૂપવાળો પ્રકર્ષ જો પ્રસ્થિત થયો તો આ ચારુતર થયું. ખીરમાં ખાંડનું યોજન છે. ॥૧૩॥

શ્લોક :-

તદેતૌ સહિતાવેવ, ગચ્છતાં કાર્યસિદ્ધયે ।
યુવાભ્યાં ન તુ કર્તવ્યા, ચિન્તેતિ પ્રતિભાતિ મે ॥૧૪॥

શ્લોકાર્થ :-

તે કારણથી આ બંને=પ્રકર્ષ અને વિમર્શ બંને, સહિત જ કાર્ય સિદ્ધિ માટે જાઓ, તમે બંનેએ=વિચક્ષણ અને બુદ્ધિ એવા તમે બંનેએ, ચિંતા કરવી જોઈએ નહીં. એ પ્રમાણે મને=શુભોદયને પ્રતિભાસ થાય છે. ॥૧૪॥

તતો વિચક્ષણેન બુદ્ધ્યા ચાભિહિતં—યદાજ્ઞાપયતિ તાતઃ । તતો નિપતિતૌ ગુરૂણાં ચરણેષુ વિમર્શપ્રકર્ષો, કૃતમુચિતકરણીયં, પ્રવૃત્તૌ ગન્તુમ્ ।

તેથી વિચક્ષણ અને બુદ્ધિ વડે કહેવાયું — જે પિતા આજ્ઞા કરે. તેથી ગુરુઓના ચરણોમાં વિમર્શ અને પ્રકર્ષ પડ્યા. ઉચિત કરણીય કરાયું. જવા માટે બંને પ્રવૃત્ત થયા.

શરત્કાલવર્ણનમ્

શ્લોક :-

इतश्च तदा शरत्कालो वर्तते, स च कीदृशः?—

શસ્યસમ્ભારનિષ્પન્નભૂમણ્ડલો, મણ્ડલાબદ્ધગોપાલરાસાકુલઃ ।

સાકુલત્વપ્રજાજાતસારક્ષણો, રક્ષણોદ્યુક્તસચ્છાલિગોપપ્રિયઃ ॥૧॥

શરદકાલનું વર્ણન

શ્લોકાર્થ :-

આ બાજુ ત્યારે શરદકાલ વર્તે છે તે=શરત્કાલ કેવો છે ? ધાન્યના સંભારથી નિષ્પન્ન ભૂમંડલ-વાળો, ટોળાંઓથી યુક્ત ગોવાળિયાઓના રાસડાથી આકુલ, સાકુલત્વ એવી પ્રજાના સમૂહની= ધાન્યની પ્રાપ્તિના ઇચ્છાથી યુક્ત એવી પ્રજાના સમૂહની, સુંદર ક્ષણવાળો, સુંદર શાલિના રક્ષણમાં ઉદ્યુક્ત ગોવાળિયાને પ્રિય એવો શરત્કાલ વર્તે છે, ॥૧॥

શ્લોક :-

यत्र च शरत्काले—

जलवर्जितनीरदवृन्दचितं, स्फुटकाशविराजितभूमितलम् ।

ભુવનોદરમિન્દુકરૈર્વિશદં, કલિતં સ્ફટિકોપલકુમ્ભસમમ્ ॥૨॥

શ્લોકાર્થ :-

અને જે શરત્કાલમાં જલથી રહિત એવા વાદળાના વૃંદથી યુક્ત ભુવનનું ઉદર છે. વળી, તે ભુવનઉદર સ્પષ્ટ ઘાસથી વિરાજિત ભૂમિતલવાળું છે. વળી, ચંદ્રનાં કિરણો વડે વિશદ છે. સ્ફટિકના પથ્થરના કુંભ જેવું મનોહર ભુવનઉદર છે. ॥૨॥

શ્લોક :-

अन्यच्च—

शिखिविरावविरागपरा श्रुतिः, श्रयति हंसकुलस्य कलस्वनम् ।

ન રમતે ચ કદમ્બવને તદા, વિષમપર્ણરતા જનદૃષ્ટિકા ॥૩॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી, બીજું મોરના કેકારવવાળા ધ્વનિ હંસના સમૂહના કલકલ અવાજનો આશ્રય કરે છે, વિષમ પાંદડાંઓમાં રક્ત એવી લોકોની દૃષ્ટિ ત્યારે કદમ્બ વનમાં રમતી નથી. ॥૩॥

શ્લોક :-

લવણતિક્તરસાચ્ચ પરાઙ્મુખા, મધુરખાદ્યપરા જનજિહ્વિકા ।
સ્ફુટમિદં તદહો પ્રિયતાકરો, જગતિ શુદ્ધગુણો ન તુ સંસ્તવઃ ॥૪॥

શ્લોકાર્થ :-

અને લવણ અને તિક્ત રસથી પરાઙ્મુખ થયેલ લોકોની જીભ મધુર ખાદ્યમાં તત્પર છે. તે કારણથી અહો આ સ્પષ્ટ પ્રિયતાને કરનારો શુદ્ધગુણ જગતમાં છે પરંતુ સંસ્તવરૂપ નથી. ॥૪॥

શ્લોક :-

તથા—

સ્વચ્છસત્રીરપૂરં સરોમણ્ડલં, ફુલ્લસત્પદ્મનેત્રૈર્દિવા વીક્ષતે ।
યત્રભસ્તત્પુનર્લોકયાત્રેચ્છયા, રાત્રિનક્ષત્રસલ્લોચનૈરીક્ષતે ॥૫॥
નન્દિતં ગોકુલં મોદિતાઃ પામરાઃ, પુષ્પિતો નીપવૃક્ષો નિશા નિર્મલા ।
ચક્રવાકસ્તથાપીહ વિદ્રાણકો, ભાજનં યસ્ય યત્તેન તલ્લભ્યતે ॥૬॥

શ્લોકાર્થ :-

અને વિકસિત પામેલાં કમળરૂપી નેત્રો વડે દિવસે સ્વચ્છ સુંદર પાણીના સમૂહવાળું સરોવર જોવાય છે. વળી, જે આકાશ છે તે પણ લોક યાત્રા કરવાની ઇચ્છાથી રાત્રિમાં નક્ષત્રરૂપ સુંદર આંખો વડે જુએ છે, ગોકુળો આનંદ પામ્યા, પામર લોકો હર્ષ પામ્યા, કદંબવૃક્ષ પુષ્પવાળું થયું, રાત્રિ નિર્મળ થઈ, તોપણ ચક્રવાકપક્ષી અહીં=રાત્રિમાં વિદ્રાણક=દીન છે. જેનું જે ભાજન છે, તેના વડે તે પ્રાપ્ત કરાય છે. ॥૫-૬॥

તતશ્ચૈવંવિધે શરત્સમયે પશ્યન્તૌ મનોરમકાનનાનિ, વિલોકયન્તૌ કમલખણ્ડભૂષિતસરોવરાણિ,
નિરીક્ષમાણૌ પ્રમુદિતાનિ ગ્રામાકરનગરાણિ, હૃષ્ટૌ શક્રોત્સવદર્શનેન તુષ્ટૌ દીપાલિકાવલોકનેન,
આહ્લાદિતૌ કૌમુદીનિરીક્ષણેન, પરીક્ષમાણૌ જનહૃદયાનિ, પ્રયુજ્જાનૌ સ્વપ્રયોજનસિદ્ધ્યર્થમુપાયશતાનિ,
વિચરિતૌ બહિરઙ્ગદેશેષુ વિમર્શપ્રકર્ષૌ । ન દૃષ્ટં ક્વચિદપિ રસનાયાઃ કુલં, તથા ચ વિચરતોસ્તયોઃ
સમાયાતો હેમન્તઃ ।

અને તેથી=વિમર્શ અને પ્રકર્ષ જવા માટે પ્રવૃત્ત થયા ત્યારે શરત્કાલ વર્તતો હતો તેથી, શરદ સમયમાં મનોહર ઉદ્યાનોને જોતા, કમલના ખંડથી ભૂષિત સરોવરોને જોતા, પ્રમોદિત એવા ગ્રામાકર નગરોને જોતા, ઈન્દ્ર ઉત્સવના દર્શનથી હર્ષિત થયેલા, દીપાલિકાના અવલોકનથી તુષ્ટ થયેલા, કૌમુદીના નિરીક્ષણથી આહ્લાદિત થયેલા, જનહૃદયોની પરીક્ષા કરતા, સ્વપ્રયોજનની સિદ્ધિને માટે સેંકડો ઉપાયોને યોજન કરતા, બહિરંગ અને અંતરંગ દેશોમાં વિમર્શ પ્રકર્ષ વિચર્યા. ક્યાંય પણ રસનાનું કુલ જોવાયું નહીં. અને તે રીતે તે બે વિચરતા છતાં હેમંતઋતુ આવી.

હેમન્તસ્વરૂપમ્

શ્લોક :-

કીદૃશશ્ચાસૌ ? —

અર્ધિતચેલતૈલવરકમ્બલરલ્લકચિત્રભાનુકો,
વિકસિતતિલકલોધ્રવરકુન્દમનોહરમલ્લિકાવનઃ
શીતલપવનવિહિતપથિકસ્ફુટવાદિતદન્તવીણકો,
જલરાશિકિરણહર્ષ્યતલચન્દનમૌક્તિકસુભગતાહરઃ ॥૧૧॥

હેમંતઋતુનું સ્વરૂપ

શ્લોકાર્થ :-

આ હેમંત કેવા પ્રકારનો છે ? વસ્ત્ર, તેલ, શ્રેષ્ઠ કાંબલ, રજાઈ અને અગ્નિ જેમાં મૂલ્યવાળા છે, વિકસિત તિલકવૃક્ષો, લોધ્રવૃક્ષો, શ્રેષ્ઠ મોગરા અને મનોહર મલ્લિકા વૃક્ષોના વનવાળો, ઠંડા પવનથી વિહિત=કરાયેલી, મુસાફરોના દાંતની વીણાને વગાડી છે જેણે એવો, જલ, ચંદ્રનું કિરણ, મહેલની અગાસી, ચંદન અને મોતીની સુભગતાને ઠરનારો એવો હેમંત છે. ॥૧૧॥

યત્ર ચ હેમન્તે દુર્જનસઙ્ગતાનીવ હસ્વતમાનિ દિનાનિ, સજ્જનમૈત્રીવ દીર્ઘતરા રજન્યઃ, સુ[સં. મુ.]જ્ઞાનાનીવ સંગૃહ્યન્તે ધાન્યાનિ, કાવ્યપદ્ધતય ઇવ વિરચ્યન્તે મનોહરા વેણ્યઃ, સુજનહૃદયાનીવ વિધીયન્તે સ્નેહસારાણિ વદનાનિ, પરબલકલકલેન રણશિરસિ સુભટા ઇવ નિવર્તન્તે દવીયોદેશગતા અપિ નિજદયિતાવિકટનિતમ્બબિમ્બપયોધરભરશીતહરોષ્મસંસ્મરણેન પથિકલોકા ઇતિ ।

અને જે હેમંતમાં દુર્જનની સંગતની જેમ દિવસો અત્યંત ટૂંકા હોય છે, સજ્જનની મૈત્રીની જેમ રાત્રિઓ અત્યંત લાંબી હોય છે, સમ્યગ્જ્ઞાનની જેમ ધાન્યો સંગ્રહ કરાય છે, કાવ્યની રચનાની જેમ મનોહર વેણીઓ રચાય છે, સુજનના હૃદયની જેમ મુખો શ્રેષ્ઠ સ્નેહવાળાં કરાય છે, શત્રુના સૈન્યના કલકલ વડે યુદ્ધના મોખરે સુભટો જેમ પાછા ફરે છે તેમ પોતાની પત્નીના વિકટ=વિસ્તીર્ણા, નિતમ્બ બિંબ અને સ્તનની ઠંડીને ઠરનાર ગરમીના સ્મરણ વડે પથિક લોકો=મુસાફર લોકો પાછા ફરે છે.

શ્લોક :-

પ્રતાપહાનિઃ સંપન્ના, લાઘવં ચ દિવાકરે ।

અથવા—

દક્ષિણાશાવલગ્નસ્ય, સર્વસ્યાપીદૃશી ગતિઃ ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થ :-

સૂર્યમાં પ્રતાપની હાનિ અને લાઘવ સંપન્ન થયું. અથવા દક્ષિણ દિશામાં રહેલા સર્વની પણ આવા પ્રકારની ગતિ છે. ॥૧॥

શ્લોક :-

અન્યચ્ચ—અયં હેમન્તો દુર્ગતલોકાન્—
પ્રિયવિયોગભુજ્ઙ્ગનિપાતિતાન્, શિશિરમારુતખણ્ડિતવિગ્રહાન્ ।
પશુગણાનિવ મુર્મુરરાશિભિઃ, પચતિ કિં નિશિ ભક્ષણકામ્યયા ? ॥૧॥

શ્લોકાર્થ :-

અને બીજું આ હેમંત પ્રિયના વિયોગરૂપ સર્પથી નીચે પાડેલા અને ઠંડા પવનના ખંડિત શરીરવાળા એવા દુર્ગતલોકોને=ગરીબ લોકોને, પશુગણોની જેમ ભક્ષણની ઇચ્છાથી અગ્નિ વડે રાત્રિમાં શું નથી પકાવતો ? અર્થાત્ રાંધે છે. ॥૧॥

અન્તરઙ્ગદેશપ્રવેશ:

યદા ચેયતાપિ કાલેન નોપલબ્ધ્યા વિમર્શપ્રકર્ષાભ્યાં રસનામૂલશુદ્ધિસ્તદા પ્રવિષ્ટૌ તાવન્તરઙ્ગદેશેષુ,
તત્રાપિ પર્યટિતૌ નાનાવિધસ્થાનેષુ । અન્યદા પ્રાપ્તૌ રાજસચિત્તનગરે—

વિમર્શ અને પ્રકર્ષનો અંતરંગ દેશમાં પ્રવેશ

અને જ્યારે આટલા પણ કાળથી વિમર્શ-પ્રકર્ષ દ્વારા રસનાની મૂલશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ નહીં ત્યારે અંતરંગ દેશમાં તે બંને પ્રવેશ્યા. ત્યાં પણ નાના પ્રકારનાં સ્થાનોમાં ભટકતા અન્યદા રાજસચિત્તનગરમાં પ્રાપ્ત થયા.

શ્લોક :-

તચ્ચ દીર્ઘમિવારણ્યં, ભૂરિલોકવિવર્જિતમ્ ।
ક્વચિદ્દૃષ્ટગૃહારક્ષં, તાભ્યાં સમવલોકિતમ્ ॥૧॥

શ્લોકાર્થ :-

અને દીર્ઘ અરણ્ય જેવું, ઘણા લોકોથી વિવર્જિત, ક્વચિત્ દુષ્ટ ગૃહના આરક્ષકવાળું તે નગર=રાજસચિત્તનગર તેઓ વડે=વિમર્શ-પ્રકર્ષ વડે, જોવાયું. ॥૧॥

તત: પ્રકર્ષેણાભિહિતં—મામ! કિમિતીદં નગરં વિરલજનતયા શૂન્યમિવ દૃશ્યતે? કિં વા કારણમા-
શ્રિત્યેદમીદૃશં સંપન્નમ્? વિમર્શ: પ્રાહ—

ત્યારપછી પ્રકર્ષ વડે કહેવાયું. હે મામા ! આ નગર વિરલજનપણાને કારણે શૂન્ય જેવું કેમ દેખાય છે ? ક્યા કારણને આશ્રયીને આ=રાજસચિત્તનગર, આવા પ્રકારનું થયું છે ? વિમર્શ કહે છે —

શ્લોક :-

યથેદં દૃશ્યતે સર્વં, સમૃદ્ધં નિજસમ્પદા ।

કેવલં લોકસન્દોહરહિતં સુસ્થિતાલયમ્ ॥૧॥

તથેદં ભાવ્યતે નૂનં, નગરં નિરુપદ્રવમ્ ।

પ્રયોજનેન કેનાપિ, ક્વચિન્નિષ્ક્રાન્તરાજકમ્ ॥૨॥ યુગમ્ ॥

શ્લોકાર્થ :-

જે પ્રકારે આ=રાજસચિત્તનગર, નિજસંપદાથી સર્વ સમૃદ્ધ દેખાય છે કેવલ લોકના સમૂહથી રહિત સુસ્થિત આલયવાળું છે. તથા=તે પ્રમાણે ખરેખર આ નગર નિરુપદ્રવ વિભાવન કરાય છે. કોઈક પણ પ્રયોજનથી ક્વચિત્=કોઈક સ્થાનમાં, નિષ્ક્રાંત રાજવાળું છે. ॥૧-૨॥

પ્રકર્ષ: પ્રાહ—એવમેતત્સમ્યગવધારિતં મામેન । વિમર્શ: પ્રાહ—ભદ્ર! કિયદિદં, જાનામ્યહં સર્વસ્યૈવ વસ્તુનો દૃષ્ટસ્ય યત્તત્ત્વં, પ્રષ્ટવ્યમન્યદપિ યત્ર તે ક્વચિત્સન્દેહ: સંભવતિ । પ્રકર્ષેણાભિહિતં—મામ! યદ્યેવં તત: કિમિતીદં નગરં રહિતમપિ નાયકેન વિર્વાજિતમપિ ભૂરિલોકૈર્નિજશ્રિયં ન પરિત્યજતિ? વિમર્શનોક્તં—અસ્ત્યસ્ય મધ્યે કશ્ચિન્મહાપ્રભાવ: પુરુષ: તજ્જનિતમસ્ય સશ્રીકત્વમ્ । પ્રકર્ષ: પ્રાહ— યદ્યેવં તત: પ્રવિશ્ય નિરૂપયાવસ્તં પુરુષમ્ । વિમર્શનોક્તં—એવં ભવતુ । તત: પ્રવિષ્ટૌ તૌ નગરે । પ્રાપ્તૌ રાજકુલે દૃષ્ટસ્તત્રાહંકારાદિકતિચિત્પુરુષપરિકરો મિથ્યાભિમાનો નામ મહત્તમ: । તતો વિમર્શ: પ્રાહ—ભદ્ર! સોઽયં પુરુષો યત્રપ્રભાવજન્યમસ્ય રાજસચિત્તનગરસ્ય સશ્રીકત્વમ્, પ્રકર્ષેણોક્તં—યદ્યેવં તતસ્તાવદેનમુપસૃત્ય જલ્પયાવ:, પૃચ્છાવશ્ચ કોઽત્ર વૃત્તાન્ત: ? ઇતિ । વિમર્શનોક્તં—એવં ભવતુ । તત: સંભાષિતસ્તાભ્યાં મિથ્યાભિમાન:, પૃષ્ટશ્ચ—ભદ્ર! । કેન પુનર્વ્યતિકરેણ વિરલજનમિદં દૃશ્યતે નગરમ્? મિથ્યાભિમાન: પ્રાહ—નનુ સુપ્રસિદ્ધૈવેયં વાર્તા કથં ન વિદિતા ભદ્રાભ્યામ્? વિમર્શનોક્તં ન કર્તવ્યોઽત્ર ભદ્રેણ કોપ:, આવાં હિ પથિકૌ ન જાનીવો મહચ્ચાત્રાર્થે કુતૂહલં અતો નિવેદયિતુમર્હતિ ભદ્ર: । મિથ્યાભિમાનેનોક્તં—અસ્તિ તાવત્સમસ્તભુવનપ્રતીતોઽસ્ય નગરસ્ય સ્વામી સુગૃહીતનામધેયો દેવો રાગકેસરી, તજ્જનકશ્ચ મહામોહ:, તથા તયોર્મન્ત્રિમહત્તમાશ્ચ ભૂયાંસો વિષયાભિલાષાદય:, તેષામિતો નગરાત્ સર્વબલસમુદયેન દણ્ડયાત્રયા નિર્ગતાનામનન્ત: કાલો વર્તતે, તેનેદં વિરલજનમુપલભ્યતે નગરમ્ । વિમર્શ: પ્રાહ—ભદ્ર! કેન સહ પુનસ્તેષાં વિગ્રહ: ? મિથ્યાભિમાન: પ્રાહ—દુરાત્મના સન્તોષહતકેન વિમર્શનોક્તં—કિં પુનસ્તેન સાર્થં વિગ્રહનિમિત્તમ્ ? ।

પ્રકર્ષ કહે છે — આ રીતે જ આ સમ્યક્ મામા વડે અવધારણ કરાયું છે. વિમર્શ કહે છે — હે ભદ્ર ! આ કેટલું, હું સર્વ જ દૃષ્ટ વસ્તુનું જે તત્ત્વ છે તેને જાણું છું. અલ્પ પણ પૂછવું જોઈએ જેમાં ક્વચિત્ તને સંદેહ સંભવે છે. પ્રકર્ષ વડે કહેવાયું — હે મામા ! જો આ પ્રમાણે છે=તમે સર્વ દૃષ્ટ વસ્તુને જાણી શકો છો એ પ્રમાણે છે તો, ક્યા કારણથી આ નગર નાયકથી રહિત પણ, ઘણા લોકોથી વિવર્જિત પણ પોતાની લક્ષ્મીનો ત્યાગ કરતો નથી=પોતાના સૌંદર્યનો ત્યાગ કરતો નથી. વિમર્શ વડે કહેવાયું. આના મધ્યમાં=રાજસચિત્તનગરના મધ્યમાં, કોઈક મહા પ્રભાવવાળો પુરુષ છે. તેનાથી જનિત આનું શોભાપણું છે=નગરનું શોભાપણું છે. પ્રકર્ષ કહે છે — જો આ પ્રમાણે છે=આ નગરમાં કોઈક મહા પ્રભાવશાળી પુરુષ છે તો, પ્રવેશ કરીને તે પુરુષને આપણે બંને જોઈએ. વિમર્શ વડે કહેવાયું — આ પ્રમાણે થાઓ=આપણે બંને જઈએ. ત્યારપછી તે બંનેએ નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. રાજકુલમાં પ્રાપ્ત થયા. ત્યાં=રાજકુલમાં, અહંકાર આદિ કેટલાક પુરુષથી પરિવરેલો મિથ્યાભિમાન નામનો મહત્તમ છે. તેથી વિમર્શ કહે છે — હે ભદ્ર ! તે આ પુરુષ જેના પ્રભાવથી જલ્ય આ રાજસચિત્તનગરનું શોભાપણું છે. પ્રકર્ષ વડે કહેવાયું — જો આ પ્રમાણે છે=આ પુરુષના પ્રભાવથી આ નગરની શોભા છે એ પ્રમાણે છે, તો આની પાસે જઈને આપણે વાતો કરીએ. અને આમાં=આ નગર શૂન્ય છે એમાં, શું વૃત્તાંત છે એ પૂછીએ. વિમર્શ વડે કહેવાયું — આ પ્રમાણે થાઓ=આપણે મિથ્યાભિમાન પાસે જઈએ આ પ્રમાણે થાઓ. ત્યારપછી તેઓ દ્વારા=વિમર્શ-પ્રકર્ષ દ્વારા, મિથ્યાભિમાન સંભાષણ કરાવ્યો. અને પુછાયો. હે ભદ્ર ! વળી, ક્યા પ્રસંગથી આ નગર વિરલજનવાળું દેખાય છે ? મિથ્યાભિમાન કહે છે — આ વાર્તા સુપ્રસિદ્ધ છે, કેમ તમારા બંને વડે જણાઈ નથી ? વિમર્શ વડે કહેવાયું — અહીંયાં=અમારા પ્રશ્નમાં, ભદ્ર વડે કોપ કરવો જોઈએ નહીં. હિ=જે કારણથી, અમે બે પથિકો છીએ. જાણતા નથી. અને આ અર્થમાં=આ નગર અલ્પ મનુષ્યોવાળું છે એ અર્થમાં, મહાન કુતૂહલ છે. આથી ભદ્ર નિવેદન કરવા માટે યોગ્ય છે. મિથ્યાભિમાન વડે કહેવાયું — સમસ્ત ભુવનને પ્રતીત આ નગરનો સ્વામી સુંદર નામવાળો રાગકેસરી દેવ છે. અને તેનો પિતા મહામોહ છે=ગાઢ અજ્ઞાન છે. અને તે બેના મોટા મંત્રીઓ વિષયાભિલાષ આદિ ઘણા છે. આ નગરથી સર્વબલના સમુદાયથી દંડયાત્રા વડે નિર્ગત=નીકળેલા એવા તેઓને અનંતકાલ વર્તે છે. તે કારણથી આ વિરલજનવાળું નગર દેખાય છે. વિમર્શ કહે છે — હે ભદ્ર ! કોની સાથે તેઓનો વિગ્રહ છે ?=યુદ્ધ છે. મિથ્યાભિમાન કહે છે — દુરાત્મા એવા સંતોષ નામના ઘાતક સાથે વિરોધ છે. વિમર્શ વડે કહેવાયું — વળી તેની સાથે વિગ્રહનું કારણ શું છે ?

રસનાયા મૂલશુદ્ધિ:

મિથ્યાભિમાનેનોક્ત—ક્વચિદ્દેવાદેશેનૈવ જગદ્વશીકરણાર્થ વિષયાભિલાષેણ પ્રહિતાનિ પૂર્વ સ્પર્શનરસના-
દીનિ પચ્ચાત્મીયાનિ ગૃહમાનુષાણિ । તતસ્તૈર્વશીકૃતપ્રાયે ત્રિભુવને સન્તોષહતકેન તાન્યપિ નિર્જિત્ય
ભૂયાંસો નિર્વાહિતાઃ કિયન્તોઽપિ લોકાઃ પ્રાપિતા નિર્વૃતૌ નગર્યા, તત્શ્રુત્વા સન્તોષહતકસ્યોપરિ

પ્રાદુર્ભૂતક્રોધાનુબન્ધો નિર્ગતઃ સ્વયમેવ દેવો રાગકેસરી વિક્ષેપેણ, તદિદમત્ર વિગ્રહનિમિત્તમ્ । વિમર્શોન કિન્તિતં—અયે! ઉપલબ્ધં તાવદ્રસનાયા નામતો મૂલોત્થાનં, ગુણતઃ પુનર્વિષયાભિલાષં દૃષ્ટ્વા જ્ઞાસ્યામિ યતો જનકાનુરૂપાણિ પ્રાયેણાપત્યાનિ ભવન્તિ, તતો ભવિષ્યતિ મે તદ્દર્શનાત્રિશ્ચયઃ તતોઽભિહિતમનેન—ભદ્ર! યદ્યેવં તતો ભવતાં કિંનિમિત્તમિહાવસ્થાનમ્? મિથ્યાભિમાનેનોક્તં—પ્રસ્થિતોઽહમપ્યાસં તદા કેવલમગ્રાનીકાન્નિવર્તિતો દેવેન । અભિહિતશ્ચ યથા આર્ય મિથ્યાભિમાન! ન ચલિતવ્યમિતો નગરાદ્ ભવતા, ઇદં હિ નગરં ત્વયિ સ્થિતે નિર્ગતેષ્વપ્યસ્માસ્વવિનષ્ટશ્રીકં નિરુપદ્રવમાસ્તે, વયમપ્યત્ર સ્થિતા એવ પરમાર્થતો ભવામઃ, યતસ્ત્વમેવાસ્ય નગરસ્ય પ્રતિજાગરણક્ષમઃ । મયાઽભિહિતં—યદાજ્ઞાપયતિ દેવઃ । તતઃ સ્થિતોઽહં, તદિદમસ્માકમત્રાવસ્થાનકારણમ્ । વિમર્શનોક્તં—અયિ! પ્રત્યાગતા કાચિદેવ-સકાશાત્કુશલવાર્તા? મિથ્યાભિમાનઃ પ્રાહ—બાઢમાગતા, જિતપ્રાયં વર્તતે દેવકીયસાધનેન, કેવલમસાવપિ વષ્ટઃ સન્તોષહતકો ન શક્યતે સર્વથાઽભિભવિતું, દદાત્યન્તરાઽન્તરા પ્રત્યવસ્કન્દાન, નિર્વાહયત્યદ્યાપિ કઞ્ચિજ્જનં, અત એવ દેવેઽપિ રાગકેસરિણિ લગ્ને સ્વયમેતાવાન્ કાલવિલમ્બો વર્તતે । વિમર્શનોક્તં—ક્વ પુનરધુના ભવદીયદેવઃ શ્રૂયતે? તતઃ સમુત્પન્ના મિથ્યાભિમાનસ્ય પ્રણિધિશઙ્કા, ન કથિતં યથા-વસ્થિતં, અભિહિતં ચાનેન—ન જાનીમઃ પરિસ્ફુટં, કેવલં તામસચિત્તં નગરમુરરીકૃત્ય તાવદિતો નિર્ગતો દેવઃ, તતઃ કદાચિત્ત્રૈવાવતિષ્ઠતે વિમર્શનોક્તં—પૂરિતં ભદ્રેણાવયોઃ કુતૂહલં, નિવેદિતઃ પ્રસ્તુતવૃત્તાન્તઃ, દર્શિતં સૌજન્યં તદ્ગચ્છાવઃ સામ્પ્રતમાવામ્ । મિથ્યાભિમાનેનોક્તં—એવં સિદ્ધિર્ભવતુ । તદાકર્ણ્ય હૃષ્ટો વિમર્શઃ । તતઃ પરસ્પરં વિહિતં મનાગુત્તમાઙ્ગનમનં, નિર્ગતૌ રાજસચિત્તનગરાદ્વિમર્શપ્રકર્ષૌ ।

રસનાની મૂલશુદ્ધિ

મિથ્યાભિમાન વડે કહેવાયું — દેવના આદેશથી જ જગતના વશીકરણ માટે વિષયાભિલાષ વડે ક્યારેક પૂર્વમાં સ્પર્શન રસન આદિ પાંચ આત્મીય ગૃહમાનુષોને મોકલેલા. તેથી તેઓ વડે વશીકૃત પ્રાયઃ ત્રિભુવન હોતે છતે સંતોષ નામના ધાતક વડે તેઓને પણ=સ્પર્શન, રસન આદિ ગૃહમાનુષોને જીતીને ઘણા જીવો નિર્વાહિત કરાયા=અમારી નગરીમાંથી બહાર લઈ જવાયા. કેટલાક પણ લોકો નિવૃત્તિ નગરીમાં પ્રાપ્ત કરાયા. તે સાંભળીને સંતોષહતક ઉપર પ્રાદુર્ભૂત થયેલા ક્રોધના અનુબંધવાળો રાગકેસરી દેવ સ્વયં જ વિક્ષેપથી નિર્ગત છે=પોતાના નગરથી બહાર ગયેલો છે. તે આ અહીં=રાગકેસરીના ગમનમાં, વિગ્રહનું નિમિત્ત છે=યુદ્ધનું નિમિત્ત છે. વિમર્શ વડે વિચારાયું. ખરેખર રસનાનું નામથી મૂલઉત્થાન પ્રાપ્ત થયું. વળી, ગુણથી વિષયાભિલાષને જોઈને હું જાણીશ. જે કારણથી જનકને અનુરૂપ જ પ્રાયઃ પુત્રો હોય છે. તેથી મને તેના દર્શનથી=વિષયાભિલાષના દર્શનથી, નિશ્ચય થશે. ત્યારપછી આના વડે=વિમર્શ વડે, કહેવાયું — હે ભદ્ર ! મિથ્યાભિમાન જો આ પ્રમાણે છે=સંતોષને જીતવા માટે રાગકેસરી બધા ગયા છે એ પ્રમાણે છે, તો ક્યા નિમિત્તથી અહીં=રાજસચિત્તનગરમાં,

તારું અવસ્થાન છે ? મિથ્યાભિમાન વડે કહેવાયું — હું પણ પ્રસ્થિત હતો=સંતોષને જીતવા માટે પ્રસ્થિત હતો, ત્યારે કેવલ અગ્ર સૈન્યથી દેવ વડે હું નિવર્તન કરાયો=અંગુલિનિર્દેશથી હું દેવ વડે નિવર્તન કરાયો. અને કહેવાયું=રાગકેસરી વડે કહેવાયું. જે આ પ્રમાણે — હે આર્ય મિથ્યાભિમાન ! આ નગરથી=રાજસચિત્તનગરથી, તારા વડે બહાર જવું જોઈએ નહીં. હિ=જે કારણથી, તું સ્થિત હોતે છતે અમારા વડે નિર્ગત થયે છતે પણ આ નગર નહીં નાશ પામેલી શોભાવાળું નિરુપદ્રવ રહે છે. અમે પણ અહીં પરમાર્થથી રહેલા જ છીએ. જે કારણથી તું જ=મિથ્યાભિમાન જ, આ નગરના પ્રતિજાગરણમાં સમર્થ પુરુષ છે=આ નગરને સુરક્ષિત રાખવામાં સમર્થ પુરુષ છે. મારા વડે કહેવાયું=મિથ્યાભિમાન વડે કહેવાયું — દેવ=રાગકેસરી દેવ, જે આજ્ઞા કરે. તેથી હું અહીં રહેલો છું=રાજસચિત્તનગરમાં રહેલો છું. તે આ=અત્યાર સુધી વર્ણન કર્યું તે આ, અમારું=મિથ્યાભિમાનનું, અહીં=રાજસચિત્તનગરમાં, અવસ્થાનનું કારણ છે. વિમર્શ વડે કહેવાયું — અરે ! દેવ પાસેથી=રાગકેસરી દેવ પાસેથી, કોઈક કુશલ વાર્તા આવી છે ?=યુદ્ધભૂમિમાં ગયેલા રાગકેસરીના કોઈ સમાચાર આવ્યા છે ? મિથ્યા-ભિમાન કહે છે — અત્યંત આવ્યા છે. દેવકીય સાધનથી જિતપ્રાયઃ વર્તે છે=રાગકેસરી પ્રાયઃ સંતોષને જીતી લીધેલું વર્તે છે. કેવલ આ પણ સંતોષહતક વંઠેલો છે. સર્વથા અભિભવ કરવા શક્ય નથી. વચવચમાં પ્રત્યવસ્કંદોને આપે છે=વચવચમાં હુમલાઓ કરે છે. હજી સુધી પણ કેટલાક લોકોનો નિર્વાહ કરે છે=અમારા દેશમાંથી ઉપાડી જાય છે. આથી જ રાગકેસરી દેવ સ્વયં લાગેલો હોતે છતે=યુદ્ધમાં લાગેલ હોતે છતે, આટલો કાલવિલમ્બન વર્તે છે. વિમર્શ વડે કહેવાયું — વળી હમાણાં તારા દેવ ક્યાં સંભળાય છે ?=યુદ્ધમાં ગયેલ રાગકેસરી દેવ હમાણાં યુદ્ધના ક્યા નગરમાં વર્તે છે ? તેથી મિથ્યાભિમાનને જાસુસની શંકા થઈ. યથાવસ્થિત કહેવાયું નહીં=મિથ્યાભિમાન વડે અમારો સ્વામી ક્યાં વર્તે છે તે યથાવસ્થિત કહેવાયું નહીં. અને આના વડે કહેવાયું=મિથ્યાભિમાન વડે કહેવાયું. હું પરિસ્ફુટ જાણતો નથી. કેવલ તામસચિત્તનગરને આશ્રયીને અહીંથી દેવ નીકળેલા છે. તેથી કદાચિત્ ત્યાં જ રહેલા હોય. વિમર્શ વડે કહેવાયું — અમારા બેનું કુતૂહલ=વિમર્શ અને પ્રકર્ષ બેની જિજ્ઞાસા, ભદ્ર વડે પૂરણ કરાઈ=મિથ્યાભિમાન વડે પૂરણ કરાઈ. પ્રસ્તુત વૃત્તાંત નિવેદિત કરાયો=રાગકેસરીના યુદ્ધ અર્થે ગમનનો વૃત્તાંત નિવેદિત કરાયો. સૌજન્ય બતાવાયું. તે કારણથી હવે અમે બંને=વિમર્શ અને પ્રકર્ષ બંને જઈએ છીએ. મિથ્યાભિમાન વડે કહેવાયું. આ રીતે સિદ્ધિ થાઓ=તમારા કાર્યની સિદ્ધિ થાઓ. તે સાંભળીને=મિથ્યાભિમાને જે આશીર્વાચન આપ્યાં તે સાંભળીને વિમર્શ હર્ષિત થયો. ત્યારપછી પરસ્પર થોડુંક મસ્તકનમન કરાયું=મિથ્યાભિમાન અને વિમર્શ વચ્ચે પરસ્પર મસ્તકનમનરૂપ ઉપચાર કરાયો. રાજસચિત્તનગરથી વિમર્શ-પ્રકર્ષ બહાર નીકળ્યા.

તામસચિત્તનગરમ્

વિમર્શનોક્તં—ભદ્ર ! કથિતા તાવદનેન તેષાં વિષયાભિલાષમાનુષાણાં મધ્યે રસના, તદધુના તમેવ વિષયાભિલાષં દૃષ્ટ્વા તસ્યાઃ સ્વરૂપમાવયોર્ગુણતો નિશ્ચેતું યુક્તં, તદ્ગચ્છાવસ્ત્રૈવ તામસચિત્તનગરે । પ્રકર્ષઃ પ્રાહ—યન્મામો જાનીતે, તતો ગતૌ તામસચિત્તપુરે વિમર્શપ્રકર્ષૌ । તચ્ચ કીદૃશમ્?—

તામસચિત્તનગરનું વર્ણન

વિમર્શ વડે કહેવાયું. હે ભદ્ર પ્રકર્ષ ! આના વડે=મિથ્યાભિમાન વડે, તે વિષયાભિલાષના મનુષ્યોના મધ્યમાં રસના કહેવાઈ. તે કારણથી હવે તે જ વિષયાભિલાષને જોઈને તેના સ્વરૂપને=રસનાના સ્વરૂપને, આપણે બંનેએ=વિમર્શ અને પ્રકર્ષ આપણે બંનેએ, ગુણથી નિશ્ચય કરવો યુક્ત છે. તે કારણથી ત્યાં જ તામસચિત્તનગરમાં આપણે જઈએ. પ્રકર્ષ કહે છે. જે કારણથી મામા જાણે છે=વિમર્શ જાણે છે. ત્યારપછી વિમર્શ અને પ્રકર્ષ ત્યાં ગયા. અને તે=તામસચિત્તનગર, કેવા પ્રકારનું છે ? તે કહે છે –

શ્લોક :-

નાશિતાશેષસન્માર્ગમામૂલતસ્તેન દુર્ગં ન લઙ્ઘ્યં પરેષાં સદા ।
સર્વદોદ્યોતમુક્તં ચ તદ્વર્તે, ચૌરવૃન્દં તુ તત્રૈવ સંવર્ધતે ॥૧॥

શ્લોકાર્થ :-

મૂલથી જ નાશ કરેલા અશેષ સન્માર્ગવાળું, તેના કારણે શત્રુઓને સદા ઓળંગી ન શકાય એવા કિલ્લાવાળું, સર્વદા પ્રકાશથી રહિત, તે વર્તે છે=તામસચિત્તનગર વર્તે છે. વળી ત્યાં જ ચોરોનું વૃંદ સંવર્ધન પામે છે. ॥૧॥

શ્લોક :-

વલ્લભં તત્સદા પાપપૂર્ણાત્મનાં, નિન્દિતં તત્સદા શિષ્ટલોકૈઃ પુરમ્ ।
કારણં તત્સદાઽનન્તદુઃખોદધેર્વારણં તત્સદાઽશેષસૌખ્યોન્નતેઃ ॥૨॥

શ્લોકાર્થ :-

તે કારણથી સદા પાપપૂર્ણ આત્માઓને વલ્લભ છે. તે નગર સદા શિષ્ટ લોકો વડે નિંદિત છે. તે નગર સદા અનંત દુઃખરૂપી સમુદ્રનું કારણ છે. તે નગર સદા અશેષ સુખની ઉન્નતિનું વારણ છે. ॥૨॥

શ્લોક :-

કેવલં તદપિ તાભ્યાં વિમર્શપ્રકર્ષાભ્યામીદૃશમવલોકિતં, યદુત—
દવદગ્ધમિવારણ્યં, કૃષ્ણવર્ણં સમન્તતઃ ।
રહિતં ભૂરિલોકેન, ન મુક્તં ચ નિજશ્રિયા ॥૩॥

શ્લોકાર્થ :-

કેવલ તે પણ વિમર્શ-પ્રકર્ષ દ્વારા આવું અવલોકન કરાયું. તે 'યદુત'થી બતાવે છે. બળેલા

અરણ્ય જેવું, ચારે બાજુથી કૃષ્ણ વર્ણવાળું, ઘણા લોકોથી રહિત, પોતાની લક્ષ્મીથી નહીં મુકાયેલ, ॥૩॥

શ્લોક :-

તતઃ પ્રકર્ષસ્તં દૃષ્ટ્વા, પ્રત્યાહ નિજમાતુલમ્ ।
મામ! કિં વિદ્યતે કશ્ચિદત્રાપિ પુરનાયકઃ? ॥૪॥

શ્લોકાર્થ :-

ત્યારપછી પ્રકર્ષ તેને જોઈને પોતાના મામા પ્રત્યે કહે છે=વિમર્શને કહે છે — હે મામા ! અહીં પણ=તામસચિત્તનગરમાં પણ, શું કોઈ નગરનો નાયક વિદ્યમાન છે ? ॥૪॥

શ્લોક :-

વિમર્શઃ પ્રાહ નૈવાસ્તિ, યોઽત્ર ભો! મૂલનાયકઃ ।
કેવલં નાયકાકારઃ, કશ્ચિદત્રાસ્તિ માનવઃ ॥૫॥

શ્લોકાર્થ :-

વિમર્શ કહે છે — હે પ્રકર્ષ ! અહીં=તામસચિત્તનગરમાં, જે મૂલનાયક છે તે નથી જ, કેવલ નાયકના આકારવાળો કોઈ માણસ છે, ॥૫॥

શોકકૃતનગરરાજાદિવર્ણનમ્

તતો યાવદેતાવાન્ વિમર્શપ્રકર્ષયોર્જલ્પઃ સંપદ્યતે તાવદૃષ્ટસ્તાભ્યાં તત્રૈવ નગરે પ્રવેષ્ટુકામો દૈન્યાક્રન્દન-વિલપનાદિભિઃ કતિચિત્પ્રધાનપુરુષૈઃ પરિકરિતઃ શોકો નામ પાડીરિકઃ । તતઃ સંભાષિતોઽસૌ વિમર્શપ્રકર્ષાભ્યાં, પૃષ્ટશ્ચ—ભદ્ર! કોઽત્ર નગરે રાજા? શોકઃ પ્રાહ—નનુ ભુવનપ્રસિદ્ધોઽયં નરેન્દ્રઃ ।

શોક વડે વિમર્શ-પ્રકર્ષને કરાયેલ નગરમાં રાજાદિનું વર્ણન

ત્યારપછી=વિમર્શ પ્રકર્ષને આ પ્રકારે કહ્યું ત્યારપછી, જ્યાં સુધી વિમર્શ-પ્રકર્ષનો આટલો જલ્પ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાં સુધી તે જ નગરમાં=તામસચિત્તનગરમાં જ, પ્રવેશ કરવાની ઈચ્છાવાળો દૈન્ય, આકંદન, વિલપનાદિ કેટલાક પ્રધાન પુરુષો વડે ઘેરાયેલો શોક નામનો પાડીરિક=પ્રતિજ્ઞગરક, તેઓ વડે=વિમર્શ અને પ્રકર્ષ વડે, જોવાયો. ત્યારપછી આ=શોક, વિમર્શ-પ્રકર્ષ દ્વારા સંભાષણ કરાયો અને પુછાયો — હે ભદ્ર ! આ નગરમાં કોણ રાજા છે ? શોક કહે છે — ખરેખર ભુવનપ્રસિદ્ધ આ રાજા છે.

શ્લોક :-

તથાહિ—

મહામોહસમુદ્ભૂતો, રાગકેસરિસોદરઃ ।
ધવોઽવિવેકિતાયાશ્ચ, પ્રસિદ્ધોઽયં નરાધિપઃ ॥૬॥

શ્લોકાર્થ :-

તે આ પ્રમાણે – મહામોહથી સમુદ્ભૂત રાગકેસરીનો ભાઈ, અવિવેકિતાનો પતિ આ નરાધિપ પ્રસિદ્ધ છે=આ રાજા પ્રસિદ્ધ છે. ॥૧॥

શ્લોક :-

સ્વર્ગપાતાલમર્ત્યેષુ, શત્રુભિર્ભીતકમ્પિતૈઃ ।
નામાપિ ગૃહ્યતે તસ્ય, પ્રતાપહતવૈરિણઃ ॥૨॥

શ્લોકાર્થ :-

સ્વર્ગ, પાતાલ અને મર્ત્યલોકમાં ભીત અને કમ્પિત શત્રુઓ વડે=તે રાજાથી ભય પામેલા અને કાંપતા એવા શત્રુઓ વડે, પ્રતાપથી હણી નાંખ્યા છે વૈરીઓને જેણે એવા તે રાજાનું નામ પણ ગ્રહણ કરાય છે. ॥૨॥

શ્લોક :-

દેવસ્યાચિન્ત્યવીર્યસ્ય, સત્પરાક્રમશાલિનઃ ।
તસ્ય દ્વેષગજેન્દ્રસ્ય, નામ કઃ પ્રષ્ટમર્હતિ? ॥૩॥

શ્લોકાર્થ :-

અચિંત્યવીર્યવાળા, સત્ પરાક્રમશાલિન તે દ્વેષગજેન્દ્રરૂપ દેવનું નામ પૂછવા માટે કોણ યોગ્ય છે ? અર્થાત્ સર્વને પ્રસિદ્ધ છે. ॥૩॥

શ્લોક :-

કિञ્ચ—આસ્તાં તાવદેવઃ, કિં તર્હિ?—
યા મોહયતિ વીર્યેણ, સકલં ભુવનત્રયમ્ ।
ઘ્યાતાઽવિવેકિતાઽપ્યત્ર, સા દેવી દેવવલ્લભા ॥૪॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી, તે દેવ દૂર રહો. શું વળી, જે જ્યાંત એવી અવિવેકિતા પણ અહીં=સંસારમાં, સકલ ભુવનત્રયને વીર્યથી મોહ ઉત્પન્ન કરે છે તે દેવી દેવને વલ્લભ છે. ॥૪॥

શ્લોક :-

અન્યચ્ચ—
સા મહામોહનિર્દેશકારિણી ગુરુવત્સલા ।
સા મહામૂહતાજ્ઞાયાં, વર્તતે સુન્દરા વધૂઃ ॥૫॥

શ્લોકાર્થ :-

અને બીજું તે=અવિવેકિતા, મહામોહના નિર્દેશને કરનારી, ગુરુમાં વત્સલવાળી છે. સુંદર એવી તે=અવિવેકિતા વધુ, મહામૂઠતાની આજ્ઞામાં વર્તે છે. 11૫11

શ્લોક :-

રાગકેસરિનિર્દેશં, ન લઙ્ઘયતિ સા સદા ।
મૂઠતાયાશ્ચ તત્પત્ન્યાઃ, સૌહાર્દ દર્શયત્યલમ્ 11૬11

શ્લોકાર્થ :-

રાગકેસરીના નિર્દેશને તે=અવિવેકિતા, હંમેશાં ઉલ્લંઘન કરતી નથી. અને તેની પત્ની=રાગકેસરીની પત્ની મૂઠતાના નિર્દેશનું ઉલ્લંઘન કરતી નથી, અત્યંત સૌહાર્દ બતાવે છે. 11૭11

શ્લોક :-

તથા દ્વેષગજેન્દ્રસ્ય, સા ભર્તુર્ગાઢવત્સલા ।
તેનાઽવિવેકિતા લોકે, પ્રખ્યાતિં સમુપાગતા 11૭11

શ્લોકાર્થ :-

અને દ્વેષગજેન્દ્ર રાજરૂપ ભર્તાને તે ગાઢ વત્સલવાળી છે તેથી લોકમાં અવિવેકિતા પ્રખ્યાતિને પામેલ છે. 11૭11

શ્લોક :-

તદેતૌ ભુવનેઽપ્યત્ર, ય્યાતૌ દેવીનરેશ્વરૌ ।
ઇદાનીં હન્ત ભદ્રાભ્યાં, કથં પ્રષ્ટવ્યતાં ગતૌ? 11૮11

શ્લોકાર્થ :-

તે કારણથી ભુવનમાં પણ અહીં આ દેવી અને રાજ=અવિવેકિતા દેવી અને દ્વેષગજેન્દ્ર રાજ, વિખ્યાત છે. ખરેખર હમણાં ભદ્ર એવા તમારા બંને વડે કેમ પુછાવાયા ? 11૮11

શ્લોક :-

વિમર્શઃ પ્રાહ નૈવાત્ર, કોપઃ કાર્યસ્ત્વયા યતઃ ।
સર્વઃ સર્વ ન જાનીતે, સિદ્ધમેતજ્જગત્રયે 11૯11

શ્લોકાર્થ :-

વિમર્શ કહે છે. અહીં=અમારા પ્રશ્નમાં, તારા વડે કોપ કરવો જોઈએ નહીં. જે કારણથી સર્વજન સર્વને જાણતા નથી એ જગત્રયમાં સિદ્ધ છે. 11૯11

શ્લોક :-

આવાં દવીયસો દેશાદાગતૌ ન ચ વીક્ષિતમ્ ।
પૂર્વમેતત્પુરં કિં તુ, શ્રુતૌ દેવીનરેશ્વરૌ ॥૧૦॥

શ્લોકાર્થ :-

અમે બંને દૂરના દેશથી આવ્યા છીએ. પૂર્વમાં આ નગર જોવાયું નથી. કેવલ દેવી અને રાજા સંભળાયા છે. ॥૧૦॥

શ્લોક :-

તતશ્ચ—
કિં સ્યાદ્ દ્વેષગજેન્દ્રોઽત્ર! કિં વા સ્યાન્નગરાન્તરે ? ।
તતઃ કુતૂહલેનેદં, પૃષ્ઠં સંદિગ્ધચેતસા ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થ :-

અને તેથી શું દ્વેષગજેન્દ્ર અહીં છે ? અથવા નગરાંતરમાં=અન્ય નગરમાં, છે ? તેથી=એ પ્રકારની શંકા થઈ તેથી, કુતૂહલથી સંદિગ્ધ ચિત્તવાળા મારા વડે=વિમર્શ વડે, આ પુછાયું. ॥૧૧॥

શ્લોક :-

તદ્ભદ્ર! સામ્પ્રતં બ્રૂહિ, કિમત્રાસ્તે નરાધિપઃ ? ।
કિં વા વિનિર્ગતઃ ક્વાપિ ? પશ્યાવસ્તં નરેશ્વરમ્ ॥૧૨॥

શ્લોકાર્થ :-

તે કારણથી=મારા વડે આ પ્રમાણે પુછાયું છે તે કારણથી, હે ભદ્ર શોક ! તું હવે કહે. શું અહીં આ નગરમાં તે રાજા છે ? અથવા ક્યાંક બહાર ગયેલ છે ? તે રાજાને અમે જોઈએ. ॥૧૨॥

શ્લોક :-

શોકેનોક્તં જગત્યત્ર, વૃત્તાન્તોઽયમપિ સ્ફુટમ્ ।
પ્રસિદ્ધ એવ સર્વેષાં, વિદુષાં દત્તચેતસામ્ ॥૧૩॥

શ્લોકાર્થ :-

શોક વડે કહેવાયું. આ જગતમાં આ પણ વૃત્તાંત=આ રાજાનો વૃત્તાંત, સ્પષ્ટ દત્તચિત્તવાળા વિદ્વાન સર્વને પ્રસિદ્ધ જ છે. ॥૧૩॥

શ્લોક :-

તથા દેવો મહામોહસ્તત્પુત્રો રાગકેસરી ।
તથા દ્વેષગજેન્દ્રશ્ચ, સમસ્તબલસંયુતાઃ ॥૧૪॥
સન્તોષહતકસ્યોચ્ચૈર્વધાય કૃતનિશ્ચયાઃ ।
વિનિર્ગતાઃ સ્વકસ્થાનાદ્, ભૂરિકાલશ્ચ લઙ્ઘિતઃ ॥૧૫॥

શ્લોકાર્થ :-

તે પ્રમાણે મહામોહ દેવ છે તેનો પુત્ર રાગકેસરી છે અને દ્વેષગજેન્દ્ર છે. સમસ્તબલ સંયુક્ત એવા તેઓ સંતોષહતકના અત્યંત વધ માટે કૃત નિશ્ચયવાળા, સ્વસ્થાનથી નીકળેલા છે. અને ઘણો કાલ પસાર કરાવ્યો છે. ॥૧૪-૧૫॥

શ્લોક :-

વિમર્શઃ પ્રાહ—
યદ્યેવં, તતો ભદ્ર ! કિમર્થકમ્ ઇહાગતઃ ?
કિમાસ્તેઽત્ર, પુરે ભોઃ સાઽવિવેકિતા ? ॥૧૬॥

શ્લોકાર્થ :-

વિમર્શ કહે છે. જો આ પ્રમાણે છે તો ભદ્ર ! તું=શોક, કેમ અહીં આવ્યો છે ? શું આ નગરમાં તે અવિવેકિતા રહેલી છે ? ॥૧૬॥

શ્લોક :-

શોકેનાઽભિહિતમ્—
નાસ્ત્યત્ર નગરે તાવદધુના સાઽવિવેકિતા ।
નાપિ દેવસમીપે સા, તત્રાઽઽકર્ણય કારણમ્ ॥૧૭॥

શ્લોકાર્થ :-

શોક વડે કહેવાયું — આ નગરમાં=તામસચિત્તનગરમાં, હમણાં તે અવિવેકિતા નથી. દેવ સમીપે=દ્વેષગજેન્દ્ર સમીપે, તે નથી. ત્યાં=દેવસમીપે અને આ નગરમાં, અવિવેકિતા નથી. તેમાં, કારણ સાંભળ. ॥૧૭॥

શ્લોક :-

યદા તાત્તો મહામોહસ્તથાઽન્યો રાગકેસરી ।
સન્તોષહતકસ્યોચ્ચૈર્વધાર્થ કૃતનિશ્ચયઃ ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થ :-

જ્યારે પિતા મહામોહ અને અન્ય રાગકેસરી સંતોષહતકના અત્યંત વધ માટેના કૃત નિશ્ચયવાળા છે. ॥૧૮॥

શ્લોક :-

તદા પ્રચલિતે દેવે, તાભ્યાં સહ કૃતોદ્યમે ।
દેવેન સાર્થ સા દેવી, પ્રસ્થિતા ભર્તૃવત્સલા ॥૧૯॥

શ્લોકાર્થ :-

ત્યારે તેઓની સાથે=રાગકેસરી અને મહામોહ બંને સાથે, કૃત ઉદ્યમવાળા દેવ પ્રયાણ કરે છે=દ્વેષગજેન્દ્ર ચાલ્યે છે, દેવની સાથે ભર્તૃવત્સલ એવી તે દેવી ચાલી=અવિવેકિતા પણ ચાલી. ॥૧૯॥

શ્લોક :-

તતો દ્વેષગજેન્દ્રેણ, સા પ્રોક્તા કમલેક્ષણા ।
સ્કન્ધાવારક્ષમં દેવિ! ન ત્વદીયં શરીરકમ્ ॥૨૦॥

શ્લોકાર્થ :-

તેથી દ્વેષગજેન્દ્ર વડે કમલ જેવી ચક્ષુવાળી તે=અવિવેકિતા, કહેવાઈ. સ્કન્ધાવારને સહન કરવા માટે=યુદ્ધભૂમિને સહન કરવા માટે, હે દેવી ! તારું શરીર સમર્થ નથી. ॥૨૦॥

શ્લોક :-

દીર્ઘા કટકસેવેયં, ત્વં ચ ગર્ભભરાલસા ।
નાતઃ સંવાહનાયોગ્યા, વેલામાસશ્ચ વર્તતે ॥૨૧॥

શ્લોકાર્થ :-

દીર્ઘ કટક સેવા આ છે. તું ગર્ભવાળી હોવાને કારણે આભસુ છે, આથી સંવાહ યોગ્ય નથી=સાથે લઈ જવા યોગ્ય નથી, અને વેલામાસ વર્તે છે. ॥૨૧॥

શ્લોક :-

તસ્માત્તિષ્ઠ ત્વમત્રેતિ, વ્રજામો વયમેકકાઃ ।
તયોક્તં ત્વાં વિના નાથ! નાઽત્ર મે નગરે ધૃતિઃ ॥૨૨॥

શ્લોકાર્થ :-

તે કારણથી તું અહીં જ રહે. અમે એકલા જ જઈએ છીએ. તેથી વડે=અવિવેકિતા વડે, કહેવાયું. તમારા વગર=દ્વેષગજેન્દ્ર વગર, હે નાથ, આ નગરમાં મને ધૃતિ નથી. ॥૨૨॥

શ્લોક :-

તત્શ્રુત્વા દેવપાદૈઃ સા, પુનઃ પ્રોક્તા વરાનના ।
તથાપિ નૈવ યુક્તં તે, સ્કન્ધાવારે પ્રવર્તનમ્ ॥૨૩॥

શ્લોકાર્થ :-

તે સાંભળીને દેવપાદ વડે=દ્રેષગજેન્દ્ર વડે, ફરી તે સુંદર મુળવાળી કહેવાઈ. તોપણ=તને મારા વગર આ નગરમાં ધૃતિ નથી તોપણ, તને સ્કંધાવારમાં પ્રવર્તન=યુદ્ધભૂમિમાં પ્રવર્તન યુક્ત નથી. ॥૨૩॥

શ્લોક :-

કિન્તુ—
રૌદ્રચિત્તપુરે ગત્વા, દેવિ! દુષ્ટાભિસન્ધિના ।
રક્ષિતા તિષ્ઠ નિશ્ચિન્તા, પદાતિઃ સ હિ મેઽનઘઃ ॥૨૪॥

શ્લોકાર્થ :-

પરંતુ રૌદ્રચિત્તપુરમાં જઈને હે દેવી ! દુષ્ટઅભિસંધિ વડે રક્ષિત થયેલી નિશ્ચિત રહે. હિ=જે કારણથી, તે=દુષ્ટઅભિસંધિ, મારો નિદોષ પદાતિ છે. ॥૨૪॥

શ્લોક :-

તતોઽવિવેકિતા પ્રાહ—કિમત્રાઽસ્માભિરુચ્યતામ્ ? ।
યદાર્યપુત્રો જાનીતે, તદેવ કરણક્ષમમ્ ॥૨૫॥

શ્લોકાર્થ :-

ત્યારપછી અવિવેકિતા કહે છે — અહીં અમારા વડે શું કહેવાય ? જે આર્યપુત્ર જાણે છે, તે જ કરવા માટે યુક્ત છે. ॥૨૫॥

શ્લોક :-

તતો વિનિર્ગતો દેવો, મહામોહાદિભિઃ સહ ।
રૌદ્રચિત્તપુરે દેવી, દેવાદેશેન સા ગતા ॥૨૬॥

શ્લોકાર્થ :-

તેથી દેવ મહામોહ આદિ સાથે ગયા. અને રૌદ્રચિત્ત નગરમાં દેવના આદેશથી તે દેવી=અવિવેકિતા, ગઈ. ॥૨૬॥

શ્લોક :-

તતોઽપિ બહિરદ્ગ્નેષુ, પુરેષુ કિલ વર્તતે ।
કિઞ્ચિત્કારણમાશ્રિત્ય, સાઽધુના યુક્તકારિણી ॥૨૭॥

શ્લોકાર્થ :-

ત્યારપછી પણ ખરેખર કોઈક કારણને આશ્રયીને યુક્ત કરનારી તે હમણાં બહિરંગ નગરોમાં વર્તે છે. ॥૨૭॥

શ્લોક :-

જાતશ્ચાસીત્તદા પુત્રસ્તથાઽન્યોઽપ્યધુના કિલ ।
નિજભર્તુઃ સમાયોગાદેતદાકર્ણિતં મયા ॥૨૮॥

શ્લોકાર્થ :-

ત્યારે પુત્ર હતો. અને હમણાં પોતાના ભર્તાના સમાયોગથી અન્ય પણ પુત્ર થયો છે એ મારા વડે સાંભળાયું છે. ॥૨૮॥

શ્લોક :-

તદેવં નાસ્તિ સા દેવી, યત્પુનર્મમ કારણમ્ ।
નગરાગમને ભદ્ર ! તદાકર્ણય સામ્પ્રતમ્ ॥૨૯॥

શ્લોકાર્થ :-

તે કારણથી આ પ્રમાણે તે દેવી નથી=આ નગરમાં નથી. હે ભદ્ર ! વળી નગરના આગમનમાં જે મારું કારણ છે તે હવે સાંભળ. ॥૨૯॥

ભાવાર્થ :-

પૂર્વમાં કહેલું કે લોલુપતાએ વિચક્ષણને કહ્યું કે ભાગ્યના ઉદયથી તમને આ રસનારૂપી નારી મળી છે. તે કથન સામાન્યથી રસનાના લોલુપ જીવોને તેમજ દેખાય છે કે મારા ભાગ્યએ મને આ સુંદર સ્ત્રી આપી છે. પરંતુ વિચક્ષણ પુરુષ તે વખતે વિચારે છે કે આ ભાગ્ય તે કર્મ છે. અને કર્મથી મળેલી આ જીભરૂપી સ્ત્રી છે, પરંતુ લોલુપતા કહે છે એટલા માત્રથી તે જીવ માટે સુંદર છે તેમ સ્વીકારવું ઉચિત નથી. તેથી વિચક્ષણ તે સ્ત્રીનો નિર્ણય કરવા અર્થે પોતાનાં માતા-પિતા આદિની સલાહ લે છે. ત્યાં શુભોદય તેનું શુભ કર્મ છે. અર્થાત્ માર્ગાનુસારી બુદ્ધિ આપે તેવું નિર્મળ કર્મ છે. અને નિજચારુતા એ જીવની કર્મની લઘુતાને કારણે થયેલી નિર્મળ પરિણતિ છે. અને તેમની સલાહ પ્રમાણે વિચક્ષણ વિચારે છે કે મારે મારા મતિજ્ઞાનના ક્ષયોપશમરૂપ બુદ્ધિના બળથી આ વસ્તુનો વિચાર કરવો જોઈએ અને તે વિચાર માટે બુદ્ધિનો પ્રકર્ષ જ્યારે તત્ત્વને જોવા માટે પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે તે પ્રશ્ન કરે છે અને જીવની તત્ત્વના વિષયક માર્ગાનુસારી વિમર્શ-

શક્તિ છે તે પદાર્થનો વિમર્શ કરીને તેનો નિર્ણય કરે છે. તેથી શુભોદય આદિની સલાહને ગ્રહણ કરીને વિચક્ષણે પોતાના વિમર્શને અને પ્રકર્ષને તેનો નિર્ણય કરવા માટે કહ્યું. તેથી વિચક્ષણની વિમર્શશક્તિ અને બુદ્ધિની પ્રકર્ષશક્તિ તે બંને પ્રથમ સંસારના ક્ષેત્રમાં રસનાની મૂળશુદ્ધિ માટે અવલોકન કરે છે ત્યારે તેઓને હેમંતઋતુ અને શરદઋતુમાં જીવો સુંદર આહારાદિ કરતા દેખાય છે તેને સામે રાખીને તે બે ઋતુનું અવલોકન કર્યું. તેનાથી લોકો તે ઋતુમાં રસનેન્દ્રિયનું પોષણ કરે છે તેટલું જ દેખાય છે પરંતુ રસનાનું મૂળ ક્યાં છે તેનો કોઈ નિર્ણય થતો નથી. તેથી વિમર્શ અને પ્રકર્ષ બંને અંતરંગ દુનિયામાં પ્રવેશ કરે છે.

અંતરંગ દુનિયામાં તેઓએ રાજસચિત્તનગર જોયું. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે રસનાને વશ થયેલા જીવો રાજસચિત્તવાળા હોય છે અને તે રાજસચિત્તનગરમાં રાગકેસરીનું સામ્રાજ્ય વર્તે છે. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે જેઓનું ચિત્ત રાગથી આકાંત છે તે જીવો ઉપર રાગના તે તે પરિણામોનું સદા પ્રભુત્વ વર્તે છે. તે રાગકેસરી રાજા છે અને તે રાજસચિત્તનગર વિરલ લોકને કારણે શૂન્ય જેવું દેખાતું હતું. તેથી તેઓને જિજ્ઞાસા થઈ કે આ નગરમાં લોકો ઘણા ઓછા છે તોપણ આ નગર ઉપદ્રવ વગર પોતાની શોભાને ધારણ કરે છે, તેથી નક્કી આ નગરની શોભાને રક્ષણ કરનાર અન્ય કોઈક વિદ્યમાન છે. આનાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે જે જીવોનું ચિત્ત રાગથી આકુળ છે તે જીવોનું રક્ષણ કરવા અને શત્રુનો પરાજય કરવા રાગ સાક્ષાત્ વ્યાપાર કરતો નથી. પરંતુ જે જીવો રાગના સંકળમાંથી દૂર થઈને ભગવાનના વચનાનુસાર સંતોષસુખને અભિમુખ થયા છે તેઓની સામે રાગ અને સંતોષનું યુદ્ધ વર્તે છે તેથી સર્વ જીવ સાધારણ એવો જે રાગનો પરિણામ છે, તે પોતાને આધીન જીવોમાં સંતોષરૂપ શત્રુથી રક્ષણ કરવા યત્ન કરતો નથી પરંતુ મિથ્યાભિમાન નામના મહત્તમને તે કાર્ય સોંપેલું છે જેનાથી તે નગરની શોભા તે જાળવી રાખે છે.

આ નગરમાં રાગ પોતાના સૈન્ય સાથે સંતોષને જીતવા માટે ગયેલ છે તેથી રાગનાં અન્ય પાત્રો જે જીવોમાં સ્પષ્ટ રૂપે કાર્ય કરતાં જણાતાં નથી. પરંતુ જે જીવો સાધના કરીને સંતોષસુખમાં મગ્ન છે તેવા જીવોને યોગમાર્ગથી ભ્રષ્ટ કરવા માટે ગયેલ છે. પરંતુ જેઓ દેહના સુખને સુખરૂપે માને છે અને દેહજન્ય સુખ જ પોતાનું હિત છે તેવા સ્થિર વિશ્વાસવાળા છે અને પુણ્યના ઉદયથી પોતાના પુણ્યને અનુસાર જે ભોગસામગ્રી મળી છે તે ભોગસામગ્રીમાં રક્ત છે અને મિથ્યાભિમાન ધારણ કરે છે કે અમે આ ભોગના બળથી સુખી છીએ, તેઓમાં સંતોષનો પ્રવેશ જ નથી. તેથી સંતોષને જીતવા માટે રાગકેસરી કે તેના અન્ય સૈનિકોની ત્યાં આવશ્યકતા નથી; કેમ કે મિથ્યાભિમાનના બળથી જ તે સર્વ જીવો રાગકેસરીના સામ્રાજ્યનો પૂર્ણ રીતે સ્વીકાર કરે છે અને તેની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તે છે. અને તે મિથ્યાભિમાન અહંકાર આદિ કેટલાક પુરુષોથી ઘેરાયેલો તે નગરમાં રહેલો છે તેથી જે જીવો ભોગજન્ય સુખમાં જ સારમતિવાળા છે, આત્માના નિરાકુળ સ્વભાવની જેઓને ગંધ નથી તેઓ તુચ્છ પુણ્યથી મળેલા ભોગમાં અને ભોગસામગ્રીમાં અહંકાર આદિને ધારણ કરે છે અને મિથ્યાત્વના ઉદયથી તેઓમાં મિથ્યાભિમાન વર્તે છે કે અમે સુખી છીએ વળી, આ જ નગરમાં જેઓ કોઈક રીતે ભગવાનના વચનના ઉપદેશ પામીને રાગના સંકળમાંથી કંઈક મુક્ત થયા છે અને સંતોષને કંઈક અભિમુખ થયા છે તેઓમાં રાજસચિત્ત વર્તતું નથી. પરંતુ તત્વાત્ત્વની વિચારણાને અભિમુખ ચિત્ત વર્તે છે અને તેઓમાં પ્રગટ થયેલ સંતોષના પરિણામને નાશ કરવા અર્થે રાગકેસરી પોતાના સૈન્ય સાથે ત્યાં ગયો છે.

આ સર્વ વિચક્ષણ પોતાના બુદ્ધિના વિમર્શ અને પ્રકર્ષના બળથી જાણી શકે છે; કેમ કે સંસારી જીવોને પોતાના દેહમાં અને ભોગસામગ્રીમાં મિથ્યાભિમાન વર્તે છે તે પ્રકારનો બોધ વિમર્શ અને પ્રકર્ષને મિથ્યાભિમાન સાથેના વાર્તાલાપથી થાય છે અને તેઓને જણાય છે કે આ નગરમાં રહેલા જીવો મિથ્યાભિમાનવાળા છે તેથી તેઓના રક્ષણ અર્થે ચિંતાની આવશ્યકતા નથી, પરંતુ આ મિથ્યાભિમાનને કારણે આ જીવો હંમેશાં ઇન્દ્રિયોને પરવશ થઈને ભોગવિલાસ કરે છે. વળી, મિથ્યાભિમાન પાસેથી તેઓને જાણવા મળે છે કે રાગકેસરીનો વિષયાભિલાષ નામનો મહત્તમ પુરુષ છે તેને સ્પર્શન આદિ પાંચ ઇન્દ્રિયો જગતને વશ કરવા માટે આપેલ છે. તેથી વિમર્શશક્તિથી યોગ્ય જીવને નિર્ણય થાય છે કે આ પાંચ ઇન્દ્રિયો એ કર્મથી જન્ય છે તોપણ રાગકેસરીનો જે મહત્તમ પુરુષ વિષયાભિલાષ છે તે વિષયાભિલાષે લોકોને આ પાંચ ઇન્દ્રિયો દ્વારા વશ કર્યાં છે. તેથી આ પાંચ ઇન્દ્રિયોને વશ થઈને સર્વ જીવો રાગકેસરી રાજાની આજ્ઞાનું પૂર્ણ પાલન કરે છે જેનાથી કર્મો બાંધીને ચારગતિરૂપ સંસારમાં રહે છે, પરંતુ સંસારનો ઉચ્છેદ કરવા સમર્થ બનતા નથી, રાગકેસરી રાજાનું આ પ્રયોજન છે કે સંસારી જીવો તેની આજ્ઞાનું પાલન કરે તો તેઓના સંસારની વૃદ્ધિ થાય છે.

વળી, મિથ્યાભિમાને કહેલું કે આ નગરનો રાગકેસરી રાજા છે તેનો પિતા મહામોહ છે, તેના વિષયાભિલાષ આદિ ઘણા મહત્તમ મંત્રીઓ છે તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે જીવમાં જે ગાઢ અજ્ઞાન વર્તે છે જેના કારણે જીવ પોતાના પરમ સ્વાસ્થ્યરૂપ નિરાકુળ સ્વભાવને જોવામાં સમર્થ નથી એવું જે અજ્ઞાન વર્તે છે તે મહામોહ છે. તેના કારણે જ સુખનો અર્થી જીવ આત્માના સ્વાભાવિક સુખને છોડીને રાગને વશ થયો છે માટે જીવમાં વર્તતો ગાઢ અજ્ઞાનરૂપ મહામોહ રાગને ઉત્પન્ન કરે છે. તે રાગકેસરી રાજાને સલાહ આપનારા વિષયાભિલાષ આદિ અનેક મંત્રીઓ છે. તેથી વિષયાભિલાષ આદિ ભાવો તે નગરને સુરક્ષિત રાખે છે અને તે વિષયાભિલાષે જ પોતાના રસનાદિ પાંચ માણસોને જગતને જીતવા માટે સર્વત્ર પ્રવર્તાવ્યા છે; કેમ કે આત્માના સુખને છોડીને વિષયાભિલાષવાળા જીવો જ તે પાંચ ઇન્દ્રિયોને વશ થઈને રાગપરિણતિની વૃદ્ધિ કરે છે અને સંસારમાં ભટકે છે.

વળી, મિથ્યાભિમાન સંતોષને હતક=ઘાતક, કહે છે તેનું કારણ જીવમાં પ્રગટ થતો અનિચ્છાના પરિણામરૂપ સંતોષ રાગનો નાશ કરનાર છે આથી જ જેઓ જિનવચનથી ભાવિત થયા છે તેઓને સર્વ ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં સંતોષ વર્તે છે અને તેવા મહાત્માઓ જિનવચનનું દૃઢ અવલંબન લઈને સદા સર્વ પ્રકારની ઇચ્છાનો ઉચ્છેદ થાય તેવો પ્રશમનો પરિણામ આત્મામાં સ્થિર કરવા યત્ન કરે છે, તેથી તે સંતોષ મિથ્યાભિમાનનો અને રાગકેસરીનો પરમ શત્રુ છે; કેમ કે જે જીવોને જેટલો જેટલો સંતોષનો પરિણામ પ્રગટે છે તેટલા તેટલા અંશથી તેઓમાં રાગનો પરિણામ નાશ થાય છે અને દેહમાં, ભોગસામગ્રીમાં કે સ્વજન આદિમાં આ મારા છે ઇત્યાદિ મિથ્યાભિમાન નાશ થાય છે અને જેઓને તેવો વિવેક પ્રગટ્યો નથી તેઓ શ્રાવક આચાર પાળતા હોય, સાધુ આચાર પાળતા હોય છતાં શિષ્ય વર્ગમાં, ભક્ત વર્ગમાં કે પોતાના સ્વજનાદિમાં કે શરીરની શાતા આદિમાં રાગને ધારણ કરે છે અને તે સર્વ તેઓને સુખના સાધનરૂપ જણાય છે, તેથી તેઓ મિથ્યાભિમાનવાળા જ છે. સંતોષજન્ય સુખ શું છે તેની ગંધ માત્ર પણ તેઓને નથી.

વળી, વિવેકી શ્રાવકો નિસ્પૃહી મુનિઓના ચિત્તને જોનારા છે તેથી હંમેશાં નિઃસ્પૃહી મુનિઓને સંતોષનું સુખ કેવું શ્રેષ્ઠ છે તેવું ભાવન કરીને સ્વભૂમિકાનુસાર દેશવિરતિ પાળીને પણ ભોગાદિમાં અનિચ્છાનો પરિણામ વૃદ્ધિ પામે તે રીતે જ યત્ન કરનારા છે. અને તેઓને સંતોષનું સુખ જ પારમાર્થિક સુખ દેખાય છે. તોપણ તેવા શ્રાવકોને અને તેવા મુનિઓને પણ નિમિત્તને પામીને રાગાદિ ભાવો થાય છે, તે રાગકેસરી પોતાના સૈન્ય સાથે તેઓમાં વર્તતા સંતોષને જીતવા માટે યત્ન છે. તેને બતાવે છે આથી જ ચૌદપૂર્વધરો પણ રાગના હુમલા નીચે આવે છે ત્યારે તેઓનું સંતોષસુખ નાશ પામે છે. રસગારવ, ઋદ્ધિગારવ આદિને વશ થઈને તેઓ પણ ફરી રાગકેસરી રાજાનું સામ્રાજ્ય સ્વીકારી લે છે, તેથી તેઓ નરક આદિ ગતિઓમાં પણ પરિભ્રમણ કરે છે.

વળી વિમર્શ જ્યારે મિથ્યાભિમાનને પૂછે છે કે તમારો રાગકેસરી દેવ વર્તમાનમાં ક્યાં છે ? ત્યારે મિથ્યાભિમાનને શંકા થાય છે કે આ વિમર્શ ચરપુરુષ છે તેથી યથાર્થ કથન કરતો નથી અને કહે છે કે મને સ્પષ્ટ ખબર નથી. વસ્તુતઃ રાગકેસરી અહીંથી તામસચિત્તનગર ગયેલ અને ત્યાંથી તે સંતોષને હણવા માટે નીકળેલ છે. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે વિચક્ષણ પુરુષ પોતાની વિમર્શશક્તિથી રાગકેસરી સંતોષને જીતવા ક્યાં ગયેલ છે તેનો નિર્ણય કરવા માટે પ્રયત્ન કરે છે પરંતુ સ્પષ્ટ નિર્ણય થતો નથી. અને મિથ્યાભિમાન વિમર્શમાં શંકા ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે વિમર્શના સ્વામી એવા વિચક્ષણમાં હજી પણ મિથ્યાભિમાન સવર્થા નાશ પામ્યું નથી. વળી તે વિચક્ષણ પુરુષે તે મિથ્યાભિમાનનું અવલોકન કરીને આ સર્વનો નિર્ણય અત્યાર સુધી કર્યો પરંતુ આ રાગકેસરી સંતોષને જીતવા ક્યાં ગયેલ છે તેનો નિર્ણય કરવામાં તેને દિશા મળતી નથી. ફક્ત મિથ્યાભિમાનના બળથી તેને જ્ઞાન થાય છે કે આ રાગકેસરી રાજા તામસચિત્ત નગરે ગયેલ છે. અને ત્યાં થઈને સંતોષને જીતવા ક્યાંક ગયેલ છે. તેથી મિથ્યાભિમાન પાસેથી પ્રકર્ષ અને વિમર્શને રાગકેસરી અત્યારે ક્યાં છે તેની માહિતી મળતી નથી તોપણ તેને જાણવાનો ઉપાય તામસચિત્તનગર છે તેવી વિમર્શશક્તિ પ્રગટેલ છે. તેથી તે બંને=પ્રકર્ષ અને વિમર્શ બંને, તામસચિત્તનગરનું અવલોકન કરવા જાય છે ત્યારે મિથ્યાભિમાન તેને કહે છે આ રીતે તમારા પ્રયોજનની સિદ્ધિ થાઓ. તે સાંભળીને વિમર્શ હર્ષિત થાય છે, તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે વિચક્ષણમાં વર્તતું મિથ્યાભિમાન નષ્ટપ્રાયઃ છે અને તે જાણે તેને પોતાના પ્રયોજનની સિદ્ધિ થવાના આશીર્વાદ આપતું ન હોય તેવું મંદ વર્તે છે અને તે જોઈને વિચક્ષણ પુરુષનો વિમર્શ હર્ષિત થાય છે; કેમ કે તેને જણાય છે કે તામસચિત્તનગરના અવલોકનથી અમને વિશેષ પ્રકારનો નિર્ણય થશે.

વળી તે નગરથી નીકળીને વિમર્શ અને પ્રકર્ષ વિચારે છે કે મિથ્યાભિમાન દ્વારા આપણને એટલો નિર્ણય થયો છે કે વિષયાભિલાષના માણસોની મધ્યમાં આ રસના છે. તેથી હવે તેઓ તામસચિત્તનગરનું અવલોકન કરવા જાય છે. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે આત્માના અંદરનાં રાજસચિત્ત અને તામસચિત્ત બે ચિત્ત વર્તે છે, તેમાં જે જીવોમાં બહુલતાએ રાજસી પ્રકૃતિ છે અને ભોગવિલાસની સામગ્રીને પામીને વિષયોમાં વિલાસ કરનારા છે તે જીવો રાજસચિત્તનગરમાં વર્તે છે અને જે જીવોનું ચિત્ત તામસી પ્રકૃતિવાળું છે તેથી તેઓ ક્વચિત્ ધનસંપત્તિવાળા પણ હોય, ક્વચિત્ દુઃખી પણ હોય પરંતુ તેઓનું ચિત્ત હંમેશાં શોક, ક્લેશ,

ગુસ્સો આદિ ભાવોથી વ્યાપ્ત હોય છે. તેવા ચિત્તરૂપ અંતરંગ દુનિયાને અવલોકન કરવા અર્થે વિમર્શ અને પ્રકર્ષ જાય છે. તે તામસચિત્તનગર ગાઢ અંધકારવાળું, પાપપ્રવૃત્તિઓથી વ્યાપ્ત, શિષ્ટ લોકોથી નિંદિત છે ઇત્યાદિ જે વર્ણન કર્યું છે તે સર્વ તામસી પ્રકૃતિવાળા જીવોની ચિત્તની અવસ્થાઓ જ છે. અને તે તામસચિત્તનગર પણ ઘણા લોકોથી રહિત હોવા છતાં પોતાની લક્ષ્મીથી મુક્ત નથી તેવું પ્રકર્ષને દેખાય છે તેથી કહે છે -

અહીં પણ કોઈક નાયક વિદ્યમાન છે જેના કારણે આ નગર પોતાની શોભાનો ત્યાગ કરતું નથી. ત્યારપછી તેઓથી તે નગરમાં દૈન્ય, આકંદ, વિલાપન આદિ કેટલાક પ્રધાન પુરુષોથી યુક્ત શોક નામનો તે નગરનો ચિંતક જોવાયો. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે જે જીવોના ચિત્તમાં, દીનતા, આકંદ, વિલાપ, શોક આદિ ભાવો વર્તે છે તે તામસચિત્તનગરના માણસો છે. વિમર્શ અને પ્રકર્ષ શોક પાસે જઈને તે નગરના સ્વામીની પૃચ્છા કરે છે, ત્યારે શોક કહે છે -

દ્વેષગજેન્દ્ર આ નગરનો સ્વામી છે, અવિવેકિતા તેની પત્ની છે અને દ્વેષગજેન્દ્રના પિતા મહામોહ છે. તે મહામોહના નિર્દેશને કરનારી અવિવેકિતા છે. વળી, રાગકેસરીના નિર્દેશનું પણ તે અવિવેકિતા ક્યારેય ઉલ્લંઘન કરતી નથી અને રાગકેસરીની પત્ની જે મૂઢતા છે તેની સાથે દ્વેષગજેન્દ્રની પત્ની અવિવેકિતાને સારો સંબંધ છે. તેનાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે જીવમાં જે પોતાના પારમાર્થિક સ્વરૂપનું અત્યંત અજ્ઞાન વર્તે છે તે મહામોહ છે. કારણે જેમ જીવમાં રાગ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ પ્રતિકૂળ સંયોગોમાં કે પોતાની ઇચ્છાની અપૂર્તિમાં દ્વેષના પરિણામો થાય છે અને તેવા દ્વેષ પરિણામવાળા જીવોમાં અવિવેકિતા નામનો પરિણામ હોય છે. આથી જ સુખના અર્થી પણ તે જીવો દ્વેષને વશ અનેક પ્રકારનાં કર્મો કરે છે છતાં શરીરથી ભિન્ન પોતાનો આત્મા છે અને તેનો અક્લેશ સ્વભાવ છે એ પ્રકારનો વિવેક તેઓમાં પ્રગટ થતો નથી. તેથી અવિવેકને વશ દ્વેષાદિ ભાવો કરીને વર્તમાનમાં દુઃખી થાય છે અને ભાવિ દુઃખની પરંપરા કરે છે અને તે સર્વનું બીજ તેઓમાં વર્તતું મહામોહના પરિણામરૂપ ગાઢ અજ્ઞાન છે.

વળી, ગાઢ અજ્ઞાનને કારણે તે જીવોમાં રાગનો પરિણામ વર્તે છે. તેથી તેઓ વિષયોમાં મૂઢ બને છે, તે રાગકેસરીની પત્ની મૂઢતા છે. જીવમાં વિષયોની મૂઢતા અને અવિવેકિતા તે બંને પરસ્પર પ્રીતિથી રહે છે, તેથી સંસારી જીવોમાં પ્રસંગે પ્રસંગે અવિવેકિતા, મૂઢતા, રાગની પરિણતિ, દ્વેષની પરિણતિ વર્તે છે. અને તેના કારણે સંસારી જીવો ક્યારેક રાજસચિત્તનગરમાં વર્તે છે અને ક્યારેક તામસચિત્તનગરમાં વર્તે છે.

વળી, વિમર્શ શોકને પૂછે છે આ નગરમાં દ્વેષગજેન્દ્ર છે કે અન્ય નગરમાં છે ? શોક કહે છે આ વૃત્તાંત અત્યંત સ્પષ્ટ પ્રસિદ્ધ છે કે દેવ મહામોહ, તેનાં પુત્ર રાગકેસરી અને દ્વેષગજેન્દ્ર પોતાના સમસ્ત બળથી યુક્ત સંતોષને નાશ કરવા માટે કૃતનિશ્ચયવાળા સ્વસ્થાનથી ઘણાકાળથી અન્યત્ર ગયેલા છે. વિમર્શ પૂછે છે, તો તું અર્થાત્ શોક, અહીં કેમ આવેલો છે અને આ નગરમાં અવિવેકિતા રહેલ છે કે નહીં ? તેના સમાધાન રૂપે શોક કહે છે - અવિવેકિતા દ્વેષગજેન્દ્ર સાથે પણ નથી અને આ નગરમાં=તામસચિત્તનગરમાં પણ નથી. કેમ નથી તેનું કારણ બતાવતાં કહે છે જ્યારે મહામોહ, રાગકેસરી અને દ્વેષગજેન્દ્ર સંતોષને

નાશ કરવા માટે નીકળ્યા ત્યારે દ્વેષગજેન્દ્ર તેને સાથે જતાં વારણ કરે છે અને કહે છે કે તું ગર્ભવાળી છે માટે તું રૌદ્રચિત્ત નગરમાં જે દુષ્ટ અભિસંધિ મારો માણસ રહે છે ત્યાં જઈને રહે. જેથી તે તારું રક્ષણ કરશે. તેથી અવિવેકિતા રૌદ્રચિત્ત નગરમાં વસે છે. અને હું=શોક, અહીં તામસચિત્તનગરમાં કેમ આવ્યો છું તેનું કારણ તું સાંભળ.

આનાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે વિચક્ષણ પુરુષ તામસચિત્તનગરમાં વર્તતા શોકના પરિણામના સ્વરૂપને જોઈને તે નગર કઈ રીતે શોભાવાળું છે ઇત્યાદિ માહિતી મેળવે છે અને શોકવાળું ચિત્ત દ્વેષમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે, તેથી આ નગરનો સ્વામી દ્વેષગજેન્દ્ર છે તેમ નક્કી કરે છે અને તે પણ મહામોહ, રાગકેસરી સાથે સંતોષને જીતવા ગયો છે તેવો નિર્ણય કરે છે; કેમ કે જે લોકોનું ચિત્ત અત્યંત તામસચિત્તવાળું છે તેઓમાં સંતોષનો અવકાશ નથી. તેથી તેઓના સંતોષને નાશ કરવા અર્થે દ્વેષગજેન્દ્રે પ્રવૃત્તિ કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી અને તામસચિત્તનગર ગાઢ અંધકારવાળું છે તેથી તામસ પ્રકૃતિવાળા જીવોનું ચિત્ત શોકવાળું બહુલતાએ વર્તે છે તેથી દીનતા, આકંઠ, વિલાપ આદિ ભાવો ત્યાં વર્તે છે અને દ્વેષગજેન્દ્રની પત્ની અવિવેકિતા છે તેમ કહેવાથી જીવમાં રહેલ અવિવેકની પરિણતિ જ દ્વેષની સાથે સંબંધિત થઈને પૂર્વમાં બતાવ્યું તે પ્રમાણે વૈશ્વાનરને જન્મ આપેલ તેમ કોઈક અન્ય પુત્રને જન્મ આપવાની ભૂમિકામાં તે અવિવેકિતા છે. જે જીવોમાં દુષ્ટ અભિસંધિ વર્તે છે તે જીવો દુષ્ટ અભિસંધિવાળા છે અને તેઓ રૌદ્રચિત્તમાં રહે છે, ત્યાં અવિવેકિતાને મોકલેલ છે તેનો ખુલાસો આગળમાં આવશે.

પ્રજ્ઞાવિશાલાઽગૃહીતસઙ્કેતાસંસાર્યાલાપા:

અત્રાન્તરે પ્રજ્ઞાવિશાલયાઽભિહિતાઽગૃહીતસઙ્કેતા—પ્રિયસખિ! યદનેન સંસારિજીવેન નન્દિવર્ધન-વૈશ્વાનરવક્તવ્યતાયાં હિંસાપરિણયનાવસરે વૈશ્વાનરમૂલશુદ્ધિ નિવેદયતા પૂર્વમભિહિતમાસીત્ યદુત યાદૃશં તત્તામસચિત્તનગરં યાદૃશશ્ચાસૌ દ્વેષગજેન્દ્રો રાજા યાદૃશી ચ સાઽવિવેકિતા યચ્ચ તસ્યાસ્તસ્મા-ત્તામસચિત્તનગરાદ્રૌદ્રચિત્તપુરં પ્રત્યાગમનપ્રયોજનમેતત્ સર્વમુત્તરત્ર કથયિષ્યામ ઇતિ તદિદમધુના તેન સંસારિજીવેન સમસ્તં નિવેદિતમિતિ । અગૃહીતસઙ્કેતયાઽભિહિતં—સાધુ પ્રિયસખિ! સાધુ સુન્દરં મમ સ્મારિતં ભવત્યા, તતઃ પ્રજ્ઞાવિશાલયા સંસારિજીવં પ્રત્યભિહિતં—ભદ્ર! યદા વિચક્ષણાચાર્યેણ નરવાહનનરેન્દ્રાય વિમર્શપ્રકર્ષવક્તવ્યતાં કથયતા તવ રિપુદારણસ્ય સતસ્તસ્યામેવ પરિષદિ નિષ્ણણસ્ય સમાકર્ણયતો નિવેદિતમેવમવિવેકિતાપૂર્વચરિતં તદા કિં વિજ્ઞાતમાસીદ્ ભવતા? યદુત યાઽસૌ વૈશ્વાનરસ્ય માતાઽ-ભૂત્તન્દિવર્ધનકાલે મમ ચ ધાત્રી સૈવેયમવિવેકિતા સામ્પ્રતં શૈલરાજસ્ય જનની વર્તતે મમ ચ પુનર્ધાત્રીતિ? કિં વા ન વિજ્ઞાતમિતિ? સંસારિજીવેનોક્તં—ભદ્રે! ન કિઞ્ચિત્તદા મયા વિજ્ઞાતં, અજ્ઞાનજનિત એવ મે સમસ્તોઽપિ નિવેદયિષ્યમાણોઽનર્થપરમ્પરાપ્રબન્ધઃ, કેવલં તદાઽહં ચિન્તયામિ યથા કથાનિકાં કાઞ્ચિદેષ પ્રવ્રજિતકસ્તાતાય કથયતિ, ન પુનસ્તદ્ભાવાર્થમહં લક્ષયામિ સ્મ યથેયં સામ્પ્રતમગૃહીતસઙ્કેતા ન લક્ષયતિ । અગૃહીતસઙ્કેતયાઽભિહિતં—ભદ્ર! કિમન્યઃ કશ્ચિદ્ ભાવાર્થો ભવતિ? સંસારિજીવ:

પ્રાહ—બાઢં, મદ્રે! નાસ્તિ પ્રાયેણ મદીયચરિતે ભાવાર્થરહિતમેકમપિ વચનં, તતો ન ભવત્યા કથાનકમાત્રેણ સન્તોષો વિધાતવ્યઃ, કિં તર્હિ? ભાવાર્થોઽપિ બોદ્ધવ્યઃ, સ ચ પરિસ્ફુટ એવ ભાવાર્થઃ, તથાપિ અગૃહીતસઙ્કેતે! યત્ર ક્વચિત્ર બુદ્ધ્યતે ભવતી તત્ર પ્રજ્ઞાવિશાલા પ્રષ્ટવ્યા યતો બુદ્ધ્યતે સભાવાર્થમેષા મદીયવચનમ્ । અગૃહીતસઙ્કેતયોક્તં—એવં કરિષ્યામિ, પ્રસ્તુતમભિધીયતામ્ ।

પ્રજ્ઞાવિશાલા, અગૃહીતસંકેતા અને સંસારીજીવની વાતચીત

આટલા કથનના વચમાં પ્રજ્ઞાવિશાલા વડે અગૃહીતસંકેતા કહેવાઈ — હે પ્રિયસખી ! આ સંસારી જીવ વડે નંદીવર્ધન અને વૈશ્વાનરની વક્તવ્યતામાં હિંસાના લગ્નના અવસરમાં વૈશ્વાનરની મૂલશુદ્ધિને નિવેદન કરતાં જે પૂર્વમાં કહેવાયું હતું તે સમસ્ત સંસારી જીવ વડે હમણાં નિવેદન કરાયું છે એમ આગળ સાથે સંબંધ છે. શું પૂર્વમાં નિવેદન કરાયું હતું ? તે ‘યદુત’થી બતાવે છે — જેવું તે તામસચિત્તનગર છે અને જેવો આ દ્વૈષગજેન્દ્ર રાજા છે અને જેવી આ અવિવેકિતા છે અને તેણીનું=અવિવેકિતાનું, તે તામસચિત્તનગરથી રૌદ્રચિત્તપુર પ્રત્યે જે આગમનનું પ્રયોજન છે તે સર્વ ઉત્તરમાં હું કહીશ. એ પ્રમાણે જે પૂર્વમાં નિવેદન કરાયું હતું તે હમણાં તે સંસારી જીવ વડે સમસ્ત નિવેદન કરાયું છે. અગૃહીતસંકેતા વડે કહેવાયું — સુંદર હે પ્રિયસખી ! સુંદર, મને તારા વડે સુંદર સ્મરણ કરાવાયું. ત્યારપછી પ્રજ્ઞાવિશાલા વડે સંસારી જીવ પ્રત્યે કહેવાયું. હે ભદ્ર ! અનુસુંદર ચક્રવર્તી ! જ્યારે નરવાહન રાજાને વિમર્શ-પ્રકર્ષની વક્તવ્યતાને કહેતા વિચક્ષણ આચાર્ય વડે તે જ પર્ષદામાં બેઠેલા, સાંભળતા રિપુદારણ એવા છતા તને આ પ્રમાણે અવિવેકિતાનું પૂર્વચરિત્ર નિવેદન કરાયેલું ત્યારે શું તારા વડે બોધ કરાયો હતો ? કયા પ્રકારે તને વિજ્ઞાત હતું ? તે ‘યદુત’થી કહે છે — જે આ વૈશ્વાનરની માતા નંદીવર્ધનકાલમાં મારી ધાત્રી થયેલ તે જ આ અવિવેકિતા હમણાં શૈલરાજની=માનકષાયની, માતા અને મારી વળી ધાત્રી વર્તે છે. એ પ્રકારે તારા વડે પૂર્વમાં જણાયાં હતું અથવા નહોતું જણાયાં ? એમ પ્રજ્ઞાવિશાલા અનુસુંદર ચક્રવર્તીને પૂછે છે. સંસારી જીવ વડે કહેવાયું — હે ભદ્ર ! પ્રજ્ઞાવિશાલા ત્યારે=રિપુદારણના ભવમાં, મારા વડે કંઈ જણાયાં ન હતું. અજ્ઞાનજનિત મારો સમસ્ત પાણ ભવિષ્યમાં નિવેદન કરાતો અનર્થપરંપરાનો પ્રબંધ છે. કેવલ ત્યારે=રિપુદારણના ભવમાં, હું વિચારું છું. શું વિચારું છું ? તે ‘ચયા’થી બતાવે છે — આ પ્રવ્રજિત પિતાને કોઈક કથા કહે છે. પરંતુ તેના ભાવાર્થને હું જાણતો ન હતો. જે પ્રમાણે હમણાં આ અગૃહીતસંકેતા જાણતી નથી. અગૃહીતસંકેતા વડે કહેવાયું — હે ભદ્ર અનુસુંદર ચક્રવર્તી ! અન્ય કોઈ ભાવાર્થ છે ? સંસારી જીવ કહે છે — અત્યંત ભાવાર્થ છે. હે ભદ્ર ! અગૃહીતસંકેતા ! પ્રાયઃ મારા ચરિત્રમાં ભાવાર્થ રહિત એક પાણ વચન નથી. તેથી તારા વડે=અગૃહીતસંકેતા વડે, કથાનક માત્રથી સંતોષ માનવો જોઈએ નહીં. તો શું કરવું જોઈએ ? એથી કહે છે — ભાવાર્થ પાણ જાણવો જોઈએ=હું જે મારું સંસારનું ચરિત્ર કહું છું તે મારી મૂર્ખતાકૃત કઈ રીતે સર્વ વિડંબનાનું કારણ બન્યું તેનું રહસ્ય પાણ જાણવું જોઈએ. અને તે=મારા કથનમાં બતાવેલ ચરિત્ર, પરિસ્ફુટ ભાવાર્થરૂપ છે. તોપણ હે અગૃહીતસંકેતા ! જ્યાં કોઈ સ્થાનમાં

તારા વડે બોધ થતો નથી ત્યાં પ્રજ્ઞાવિશાલાને પૂછવું જોઈએ. જે કારણથી આ=પ્રજ્ઞાવિશાલા, ભાવાર્થયુક્ત મારા વચનને જાણે છે. અગૃહીતસંકેતા વડે કહેવાયું — આ પ્રમાણે કરીશ=જ્યાં સ્પષ્ટ બોધ નહીં થાય ત્યાં પ્રજ્ઞાવિશાલાને પૂછીશ, પ્રસ્તુત કથન કરો.

ભાવાર્થ :-

પ્રકર્ષ અને વિમર્શને શોકે અવિવેકિતા રૌદ્રચિત્તમાં ગઈ છે તેનો બોધ કરાવ્યો અને પોતે ફરી તામસચિત્તનગરમાં કેમ પાછો આવેલ છે ? તે કહેવા માટે શોક તત્પર થાય છે. ત્યાં વચમાં જ પ્રજ્ઞાવિશાલા અગૃહીતસંકેતાને બોધ કરાવવા અર્થે કથન કરે છે કે તામસચિત્તનગર, દ્વેષગજેન્દ્ર રાજા વગેરે જે પૂર્વમાં નંદીવર્ધનના કથનમાં કહેલ તેનું યોજન રિપુદારણના ભવમાં કઈ રીતે છે ? તેનો બોધ કરાવે છે. તેનાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે નંદીવર્ધનને તે ભવમાં વૈશ્વાનરની પ્રાપ્તિ થઈ તેમાં કારણ જે અવિવેકિતા હતી, તે જ અવિવેકિતા રિપુદારણના ભવમાં માનકષાયની માતા રૂપે પ્રાપ્ત થઈ અર્થાત્ રિપુદારણની ધાવમાતા અવિવેકિતા હતી. તેનાથી રિપુદારણને માનકષાય ઉદ્ભવ પામ્યો. અને નંદીવર્ધનની કથામાં કહેલ કે અવિવેકિતા તામસ નગરથી રૌદ્રચિત્ત નગર પ્રત્યે ગયેલ છે. તેના ઉત્તરમાં હું કહીશ “તેનું યોજન અહીં શોક” દ્વારા પ્રાપ્ત થયું કે જ્યારે દ્વેષગજેન્દ્ર યુદ્ધમાં જાય છે ત્યારે પોતાની અવિવેકિતાને રૌદ્રચિત્ત નગરમાં મોકલે છે અને ત્યાં તેને શૈલરાજ નામનો પુત્ર થયો. તેથી જ રિપુદારણને તે વખતે માનકષાયને કારણે અતિ રૌદ્રચિત્તની પ્રાપ્તિ થઈ. આથી જ પોતાની પત્નીને અને માતાને પણ મૃત્યુના મુખમાં ધકેલી દીધેલી. અને તે વખતે તેને દુષ્ટ અભિસંધિ વર્તતી હતી તેથી અવિવેકિતા, રૌદ્રચિત્ત નગર, દુષ્ટ અભિસંધિ ઇત્યાદિ જીવના ભાવો પરસ્પર કઈ રીતે સંકળાયેલા છે તેનો અગૃહીતસંકેતાને બોધ કરવા અર્થે પ્રજ્ઞાવિશાલા પૂછે છે કે રિપુદારણના ભવમાં તને આ સર્વ કથનનો બોધ હતો કે નહીં ? તેથી તે કહે છે —

પિતા આગળ વિચક્ષણસૂરિ કોઈક કથા કરે છે એટલો જ મને બોધ હતો. તે કથાનો ભાવાર્થ હું જાણતો નહતો, જેમ અગૃહીતસંકેતા વર્તમાનમાં જાણતી ન હતી. આ પ્રકારે સ્મરણ કરાવીને ગ્રંથકારશ્રી બોધ કરાવે છે કે બુદ્ધિમાન પણ ભારે કર્મી જીવો હોય છે ત્યારે અંતરંગ ભાવોનાં રહસ્ય જાણવા સમર્થ થતા નથી. આથી જ ભારેકર્મી એવા રિપુદારણને તે કથાનો પારમાર્થિક બોધ થતો નથી. તેમ કલ્યાણના અર્થી પણ કેટલાક જીવોની મંદબુદ્ધિ વર્તે છે તેથી તેનાં અંતરંગ પાત્રોના તાત્પર્યને તેઓ ગ્રહણ કરી શકતા નથી. આથી જ પ્રસ્તુત ગ્રંથ ભણનારા ઘણા જીવો અનેક વખત પ્રસ્તુત ગ્રંથ વાંચે તોપણ અગૃહીતસંકેતાની જેમ તેના ભાવાર્થને જાણી શકે નહીં. ફક્ત આ અંતરંગ નગરનું વક્તવ્ય છે અને આ બહિરંગ નગરનું વક્તવ્ય છે એ પ્રમાણે જે અનુસુંદર ચક્રવર્તીએ પોતાના કથનમાં કહ્યું છે એવો સામાન્ય બોધ અગૃહીતસંકેતાને થાય છે, તેવો જ બોધ સામાન્ય ભણનારા જીવોને પ્રસ્તુત કથાથી થાય છે. આથી ગ્રંથકારશ્રીએ ધ્યાન ખેંચ્યું કે પ્રજ્ઞાવિશાલા પાસેથી આનો ગંભીર ભાવાર્થ જાણવા યત્ન કરવો જોઈએ એમ અગૃહીતસંકેતાને અનુસુંદર ચક્રવર્તી કહે છે અને પોતાના ચરિત્રમાં ભાવાર્થથી રહિત એક પણ વચન નથી, તેમ બતાવીને યોગ્ય જીવોએ પણ તેના ભાવાર્થને જાણવા માટે યત્ન કરવો જોઈએ તેમ ધ્યાન ખેંચ્યું છે.

પ્રસ્તુત ગ્રંથના દરેક વચનમાં ગંભીર ભાવાર્થ એ જ છે કે પોતાની ચિત્તવૃત્તિમાં કેવા પ્રકારની પરિણતિના

બળથી તે તે કષાયો, અવિવેકિતા આદિ ભાવો થાય છે અને તેના કારણે જીવ કઈ રીતે સંસારનું પરિભ્રમણ કરે છે તેનો પારમાર્થિક બોધ કરવો જોઈએ; જેથી બીજરૂપે પડેલી તેવી ચિત્તવૃત્તિના બળથી પોતાનામાં પણ તે તે નિમિત્તે ક્રોધ, માન, ઈર્ષ્યા, અવિવેકિતા આદિ ભાવો થાય છે તેનો બોધ થાય અને તે ભાવો તથાવિધ સામગ્રીના અભાવને કારણે નંદીવર્ધન જેવા કે રિપુદારણ જેવા પરાકાષ્ઠાના ન હોય તોપણ સામગ્રીને પામીને તે ભાવો તેવા થશે, ત્યારે સંસારની મહાવિડંબના પોતાને પ્રાપ્ત થશે તેનું સમ્યગ્ આલોચન કરીને ચિત્તવૃત્તિમાં થતા તે તે ભાવોના હાર્દને જાણવા યત્ન કરવો જોઈએ. તેના રૌદ્ર ફળનું વારંવાર ભાવન કરવું જોઈએ; જેથી પ્રસ્તુત કથાના શ્રવણથી દીર્ઘ ભવભ્રમણની પરંપરાનો ઉચ્છેદ થાય. અન્યથા અગૃહીતસંકેતાની જેમ ભાવાર્થને પામ્યા વગર પ્રસ્તુત કથાનું શ્રવણ થશે તો જ્યારે કર્મપ્રચુર થશે ત્યારે રિપુદારણ જેવો કે નંદીવર્ધન જેવો ક્લિષ્ટ ભવ થશે કે જેનાથી અનંત સંસારના પરિભ્રમણની પ્રાપ્તિ થશે, માટે ભવભ્રમણના નિવારણના એક ઉપાયભૂત પ્રસ્તુત કથાનો ભાવાર્થ તે જ રીતે અવધારણ કરવો જોઈએ કે જેથી પોતાના ભવના ભ્રમણનો ઉચ્છેદ થાય તે બતાવવા અર્થે જ વચમાં ગ્રંથકારશ્રીએ પ્રજ્ઞાવિશાલાનું કથન બતાવેલ છે.

શોકમતિમોહમેલાપ:

તતો વિચક્ષણસૂરિવચનમનુસંદધાનઃ સંસારિજીવઃ કથાનકશેષમિદમાહ યદુત તતો વિમર્શનાભિહિતં—
ભદ્ર! વર્ણય યદિહાગમનકારણં ભદ્રસ્ય । શોકેનાભિહિતમ્—

શોક અને મતિમોહનો મેળાપ

ત્યારપછી વિચક્ષણસૂરિના વચનનું અનુસંધાન કરતો સંસારી જીવ અનુસુંદર ચક્રવર્તી કથાનકશેષ એવા આને કહે છે, જે 'યદુત'થી બતાવે છે — ત્યારપછી=શોકે કહ્યું કે હું અહીં કેમ આવ્યો છું ? તેનું કારણ સાંભળો ત્યારપછી, વિમર્શ વડે કહેવાયું — હે ભદ્ર ! શોક ! અહીં આગમનનું ભદ્રને જે કારણ છે તે વર્ણન કરો. શોક વડે કહેવાયું —

શ્લોક :-

આસ્તેઽત્ર નગરેઽદ્યાપિ, વયસ્યોઽત્યન્તવલ્લભઃ ।

મમ જીવિતસર્વસ્વં, મતિમોહો મહાબલઃ ॥૧॥

શ્લોકાર્થ :-

આ નગરમાં હજી પણ મને અત્યંત વલ્લભ, મારા જીવિતનું સર્વસ્વ મતિમોહ મહાબલ મારો મિત્ર છે. ॥૧॥

શ્લોક :-

તદ્દર્શનાર્થમાયાતસ્તતોઽહં ભદ્ર! સામ્પ્રતમ્ ।

આવાસિતં મહાટવ્યાં, મુક્ત્વા દેવસ્ય સાધનમ્ ॥૨॥

શ્લોકાર્થ :-

તેના દર્શન માટે હું આવ્યો છું. તેથી હે ભદ્ર ! હું મહાઅટવીમાં દેવના સાધનને=દેવની સેનાને, મૂકીને હમણાં આવાસિત છું=અહીં રહેલો છું. ॥૨॥

શ્લોક :-

વિમર્શોનોક્તમ્—

સ કસ્માત્સ્વામિના સાર્ધ, ન ગતસ્તત્ર સાધને ।

શોકઃ પ્રાહ સ દેવેન, ધારિતોઽત્રૈવ પત્તને ॥૩॥

શ્લોકાર્થ :-

વિમર્શ વડે કહેવાયું. તે=મતિમોહ, કયા કારણથી સ્વામિની સાથે સેનામાં ગયો નહીં. શોક કહે છે. દેવ વડે=દ્રેષગજેન્દ્ર વડે, આ જ નગરમાં રખાવાયો છે. ॥૩॥

શ્લોક :-

ઉક્તશ્ચાસૌ યથા નિત્યં, ન મોક્તવ્યં ત્વયા પુરમ્ ।

મતિમોહ! ત્વમેવાસ્ય, યતઃ સંરક્ષણક્ષમઃ ॥૪॥

શ્લોકાર્થ :-

અને મતિમોહ કહેવાયો. જે પ્રમાણે તારા વડે=મતિમોહ વડે, હંમેશાં આ નગર છોડવું જોઈએ નહીં. જે કારણથી મતિમોહ ! તું જ આનું રક્ષણ કરવામાં સમર્થ છો=તામસચિતનગરનું રક્ષણ કરવામાં સમર્થ છો. ॥૪॥

શ્લોક :-

તતઃ પ્રપદ્ય દેવાજ્ઞાં, સંસ્થિતોઽત્ર પુરે પુરા ।

એતન્નિવેદિતં તુભ્યં, પ્રવિશામોઽધુના વયમ્ ॥૫॥

શ્લોકાર્થ :-

તેથી દેવની આજ્ઞાને સ્વીકારીને=દ્રેષગજેન્દ્રરૂપ દેવની આજ્ઞાને સ્વીકારીને, આ નગરમાં પૂર્વમાં રહેલો હતો=મતિમોહ પૂર્વમાં રહેલો હતો, એ તમને નિવેદન કરાયું. હવે અમે પ્રવેશ કરીએ છીએ. ॥૫॥

શ્લોક :-

વિમર્શઃ પ્રાહ—

સિદ્ધિસ્તે, તુષ્ટઃ શોકો ગતઃ પુરે ।

વિમર્શશ્ચ તતશ્ચેદં, પ્રકર્ષ પ્રત્યભાષત ॥૬॥

શ્લોકાર્થ :-

વિમર્શ કહે છે. તાંરી સિદ્ધિ=તારી સિદ્ધિ થાઓ. શોક તોષ પામ્યો=વિમર્શના શુભવચનથી તોષ પામ્યો. નગરમાં ગયો=શોક નગરમાં ગયો. અને વિમર્શ ત્યારપછી પ્રકર્ષ પ્રત્યે આ કહે છે. ॥૬॥

શ્લોક :-

ભદ્ર ! યા સાધનાધારા, પ્રોક્તાઽનેન મહાટવી ।
ગત્વા તસ્યાં પ્રપશ્યાવો, રાગકેસરિમન્ત્રિણમ્ ॥૭॥

શ્લોકાર્થ :-

હે ભદ્ર ! પ્રકર્ષ ! જે સાધનાની આધાર=શત્રુને જીતવાની આધાર, મહાઅટવી આના વડે કહેવાઈ. તેમાં જઈને રાગકેસરીના મંત્રીને આપણે જોઈએ=વિષયાભિલાષરૂપ મંત્રીને આપણે જોઈએ. ॥૭॥

શ્લોક :-

પ્રકર્ષઃ પ્રાહ કો વાઽત્ર, વિકલ્પઃ ? મામ ! ગમ્યતામ્ ।
તતઃ પ્રચલિતૌ તૂર્ણ, હૃષ્ટૌ સ્વસ્ત્રીયમાતુલૌ ॥૮॥

શ્લોકાર્થ :-

પ્રકર્ષ કહે છે. આમાં=તે અટવીના જવાના વિષયમાં, શું વિકલ્પ વર્તે છે ? હે મામા ! આપણે જઈએ. ત્યારપછી શીઘ્ર ચાલ્યા=વિમર્શ અને પ્રકર્ષ ચાલ્યા. સ્વસ્ત્રીય અને માતુલ=ભાણેજ અને મામા, હર્ષિત થયા. ॥૮॥

વિમર્શપ્રકર્ષકૃતમહાટવીદર્શનમ્

શ્લોક :-

તતો વિલઙ્ઘ્ય વેગેન, માર્ગ પવનગામિનૌ ।
પ્રાપ્તૌ તૌ મધ્યમે ભાગે, મહાટવ્યાઃ પ્રયાણકૈઃ ॥૯॥

વિમર્શ અને પ્રકર્ષ કરેલ મહા અટવીનું દર્શન

શ્લોકાર્થ :-

ત્યારપછી વેગથી માર્ગનું વિલંઘન કરીને પવનગામિન એવા તે બંને પ્રયાણક દ્વારા મહાઅટવીના મધ્ય ભાગમાં પ્રાપ્ત થયા. ॥૯॥

શ્લોક :-

અથ તત્ર મહામોહં, રાગકેસરિસંયુતમ્ ।
યુક્તં દ્વેષગજેન્દ્રેણ, ચતુરઙ્ગબલાન્વિતમ્ ॥૧૦॥

आवासितं महानद्याः, पुलिनेऽतिमनोरमे ।
 महामण्डपमध्यस्थं, वेदिकायां प्रतिष्ठितम् ॥११॥
 महासिंहासनारूढं, भटकोटिविवेष्टितम् ।
 गत्वा स्म नातिदूरं तौ, दत्तास्थानं प्रपश्यतः ॥१२॥

श्लोकार्थ :-

हवे त्यां=ते महाअटवीमां, रागकेसरीथी संयुक्त अने द्वेषगजेन्द्रथी युक्त अंतरंग जलथी अन्वित अतिमनोरम महानदीना पुल उपर रहेला महामंडपनी मध्यमां, वेदिका उपर प्रतिष्ठित, महासिंहासन उपर आइठ, भटकोटिथी वेष्टित, आपेला आस्थानवाणा महामोहने अतिदूर नही जईने ते जंनेअे=मामा अने भाएजे, जेयो. ॥१०थी १२॥

ततो विमर्शनाभिहितं—भद्र! प्राप्तौ तावदावामभीष्टप्रदेशे, लङ्घिता महाटवी, दृष्टं महामोहसाधनं, दर्शनपथमवतीर्णोऽयं दत्तास्थानः सह रागकेसरिणा सपरिकरो महामोहराजः, तत्र युक्तोऽधुनाऽऽवयोर-स्मिन्नास्थाने प्रवेशः, मा भूदेतेषामास्थानस्थायिनां लोकानामपूर्वयोरावयोर्दर्शनेन काचिदाशङ्का । अन्यच्च—अत्रैव प्रदेशे व्यवस्थिताभ्यां दृश्यत एवेदं सकलकालमास्थानं, अतः कुतूहलेनापि न युक्तोऽत्र प्रवेशः । प्रकर्षेणोक्तं—एवं भवतु, केवलं मामेयं महाटवी, इयं च महानदी, इदं च पुलिनं, अयं च महामण्डपः, एषा च वेदिका, एतच्च महासिंहासनं, अयं च महामोहनरेन्द्रः, एते च सपरिवाराः समस्ता अपि शेषनरेन्द्राः सर्वमिदमदृष्टपूर्वं अहो महदत्र कुतूहलं, तेनामीषामेकैकं नामतो गुणतश्च मामेन वर्ण्यमानं विस्तरतः श्रोतुमिच्छामि । अभिहितं च पूर्वं मामेन यथा जानाम्यहं दृष्टस्य वस्तुनो यथावस्थितं तत्त्वं, अतः समस्तं निवेदयितुमर्हति मामः । विमर्शः प्राह—सत्यं, अभिहितमिदं मया, केवलं भूरिप्रकारं परिप्रश्नितमिदं भद्रेण, ततः सम्यगवधार्य निवेदयामि । प्रकर्षः प्राह—विश्रब्धमवधारयतु मामः । ततो विमर्शेन समन्तादवलोकिता महाटवी, निरीक्षिता महानदी, विलोकितं पुलिनं, निर्वर्णितो महामण्डपः, निरूपिता वेदिका, निभालितं महासिंहासनं, विचिन्तितो महामोहराजो, विचारिताः प्रत्येकं महताऽभिनिवेशेन सपरिकराः सर्वे नरेन्द्राः, स्वहृदयेन प्रविष्टो ध्यानं, तत्र च व्युपरताऽशेषेन्द्रियग्रामवृत्तिर्निष्पन्दस्तिमितलोचनयुगलः स्थितः कञ्चित्कालं, ततःप्रकम्पयता शिरः प्रहसितमनेन । प्रकर्षः प्राह—माम! किमेतत्? विमर्शेनोक्तं—अवगतं समस्तमिद-मधुना मया, ततः समुद्भूतो हर्षः, प्रच्छनीयमन्यदपि साम्प्रतं यत्ते रोचते । प्रकर्षेणोक्तं—एवं करिष्यामि, तावदिदमेव प्रस्तुतं निवेदयतु मामः ।

ત્યારપછી વિમર્શ વડે કહેવાયું — હે ભદ્ર ! આપણે બંને અભીષ્ટ પ્રદેશમાં પ્રાપ્ત થયા છીએ=રસનાની શુદ્ધિ અર્થે ઉચિતસ્થાને પ્રાપ્ત થયા છીએ, મહાટવી પસાર કરાઈ છે. મહામોહનું સાધન જોવાયું છે=સેના જોવાઈ છે. ભરાયેલી સભાવાળો, રાગકેસરી સાથે પરિવારથી યુક્ત આ મહામોહરાજ દર્શનપથમાં અવતીર્ણ છે=આપણે બંનેને દૃષ્ટિગોચર છે. તે કારણથી=અહીંથી જ મહામોહ દેખાય છે તે કારણથી, હવે આપણે બંનેએ આ આસ્થાનમાં=મહામોહની સભામાં, પ્રવેશ યુક્ત નથી. કેમ મહામોહની સભામાં જવું યુક્ત નથી ? તેથી કહે છે — આમની સભામાં રહેલા=મહામોહની છાવણીમાં રહેલા, લોકોને અપૂર્વ એવા આપણા બેના દર્શનથી કોઈ શંકા ન થાઓ. માટે આસ્થાનમાં પ્રવેશ યુક્ત નથી એમ યોજન છે. અને બીજું આ પ્રદેશમાં રહેલા એવા આપણે બંનેને હંમેશાં આ આસ્થાન=મહામોહની છાવણી, દેખાય જ છે. આથી=અહીં બેઠા બેઠા જ મહામોહની સર્વચેષ્ટા દેખાય છે આથી, કુતૂહલથી પણ આમાં=મહામોહની છાવણીમાં, પ્રવેશ યુક્ત નથી. પ્રકર્ષ વડે કહેવાયું. આ પ્રમાણે થાઓ=મહામોહની છાવણીમાં પ્રવેશ યુક્ત ન હોય તો અહીં રહીને આપણે તેનું અવલોકન કરીએ એ પ્રમાણે થાઓ. કેવલ હે મામા=વિમર્શ, આ મહાઅટવી, અને આ મહાનદી અને આ પુલિન, અને આ મહામંડપ અને આ વેદિકા અને આ મહાસિંહાસન અને આ મહામોહનરેન્દ્ર અને આ પરિવાર સહિત સમસ્ત પણ શેષ રાજાઓ છે, સર્વ આ અદૃષ્ટપૂર્વ છે. એમાં=તેઓના વિષયમાં, ખરેખર મહાન કુતૂહલ છે. તે કારણથી આમનું એક એકનું=મહાઅટવી આદિ એક એકનું, નામથી અને ગુણથી મામા વડે વિસ્તારથી વર્ણન કરાતું હું સાંભળવા ઇચ્છું છું અને પૂર્વમાં મામા વડે કહેવાયું, શું કહેવાયું તે 'ચથા'થી બતાવે છે. દૃષ્ટ એવી વસ્તુના યથાવસ્થિત તત્ત્વને હું=પ્રકર્ષ, જાણું છું. આથી સમસ્તને=દૃષ્ટ એવા મહાટવી આદિ સમસ્તને, મામાએ નિવેદન કરવા યોગ્ય છે. વિમર્શ કહે છે. સત્ય છે. આ=વસ્તુને જોવા માત્રથી હું વસ્તુના તત્ત્વને યથાવસ્થિત જોઈ શકું છું એ, મારા વડે કહેવાયું — ફક્ત ઘણા પ્રકારના આ પ્રશ્નો ભદ્ર વડે કરાયા છે=પ્રકર્ષ વડે કરાયા છે. તેથી સમ્યગ્ નિર્ણય કરીને હું નિવેદન કરું છું. પ્રકર્ષ કહે છે — મામા, વિશ્રબ્ધ અવધારણ કરો=સ્થિર થઈને અવધારણ કરો. ત્યારપછી વિમર્શ વડે ચારે બાજુથી મહાટવી અવલોકન કરાઈ. મહાનદી નિરીક્ષણ કરાઈ. પુલિનનું વિલોકન કરાયું. મહામંડપનું અવલોકન કરાયું. વેદિકા જોવાઈ. મહાસિંહાસન જોવાયું. મહામોહરાજ વિચારાયો. મોટા અભિનિવેશથી પરિવાર સહિત સર્વે નરેન્દ્રો પ્રત્યેક વિચારાયા. સ્વદૃઢયથી ધ્યાનમાં પ્રવેશ કરાયો. અને ત્યાં=ધ્યાનમાં, સ્થિર થયેલા અશેષ ઈન્દ્રિયના સમૂહની વૃત્તિવાળો નિષ્પંદ સ્તિમિત લોચનયુગલવાળો કેટલોક કાળ રહ્યો=વિમર્શ રહ્યો. ત્યારપછી પ્રકંપન કરતા આના વડે=મામા વડે, મસ્તક ધુણાવાયું. પ્રકર્ષ કહે છે. હે મામા ! આ શું છે ?=જોઈને માથું ધૂનન કરો છો એ શું છે ? વિમર્શ વડે કહેવાયું — સમસ્ત આ=તે પ્રશ્નો કર્યા એ, અવગત છે=મારા વડે નિર્ણય કરાયેલ છે, તેથી હર્ષ ઉત્પન્ન થયો. (માટે માથું ધૂનન કર્યું છે.) અન્ય પણ જે હમણાં તને રુચે છે તે પૂછવું જોઈએ. પ્રકર્ષ વડે કહેવાયું — આ પ્રમાણે કરીશ=અન્ય જે મને પ્રશ્ન થશે તે હું પૂછીશ. ત્યાં સુધી આ જ પ્રસ્તુત=મેં જે પ્રશ્નો કરેલા એ જ પ્રસ્તુત, મામા નિવેદન કરો.

ચિત્તવૃત્ત્યટવીવર્ણનમ્

શ્લોક :-

વિમર્શનાભિહિતં—યદ્યેવં તતસ્તાવદેષા ચિત્તવૃત્તિર્નામ મહાટવી ।
 इयं च भद्र ! विस्तीर्णविविधाद्भुतसंगता ।
 उत्पत्तिभूमिः सर्वेषां, सदरत्नानामुदाहता ॥१॥

ચિત્તવૃત્તિ અટવીનું વર્ણન

શ્લોકાર્થ :-

વિમર્શ વડે કહેવાયું. જો આ પ્રમાણે છે=પ્રથમ તારા પ્રશ્નોના ઉત્તર સાંભળવાની ઈચ્છા છે તો, આ ચિત્તવૃત્તિ નામની મહાઅટવી છે અને હે ભદ્ર પ્રકર્ષ ! આ વિસ્તીર્ણ, વિવિધ અદ્ભુતવસ્તુથી સંગત, સર્વ સદ્ રત્નોની ઉત્પત્તિભૂમિ કહેવાય છે. ॥૧॥

શ્લોક :-

इयमेव च सर्वेषां, लोकोपद्रवकारिणाम् ।
 महानर्थपिशाचानां, कारणं परिकीर्तिता ॥२॥

શ્લોકાર્થ :-

અને લોકોના ઉપદ્રવને કરનારા સર્વ મહાઅનર્થ એવા પિશાચોનું કારણ આ જ=ચિત્તરૂપી અટવી જ, કહેવાય છે. ॥૨॥

શ્લોક :-

सर्वेषामन्तरङ्गाणां, लोकानामत्र संस्थिताः ।
 चित्तवृत्तिमहाटव्यां, ग्रामपत्तनभूमयः ॥३॥

શ્લોકાર્થ :-

સર્વ અંતરંગ લોકોનાં ગ્રામ, નગર, ભૂમિઓ આ ચિત્તવૃત્તિ મહાઅટવીમાં રહેલાં છે. ॥૩॥

શ્લોક :-

यदापि बहिरङ्गेषु, निर्दिश्यन्ते पुरेषु ते ।
 किञ्चित्कारणमालोक्य, विद्वद्भिर्ज्ञानचक्षुषा ॥४॥
 तथापि परमार्थेन, तेऽन्तरङ्गजनाः सदा ।
 अस्यामेव महाटव्यां, विज्ञेयाः सुप्रतिष्ठिताः ॥५॥ युग्मम् ॥

શ્લોકાર્થ :-

જોકે જ્ઞાનીઓ વડે પણ જ્ઞાનરૂપી ચક્ષુથી બહિરંગ નગરોમાં કંઈક કારણને જોઈને તેઓને=નગર ગ્રામાદિઓને, ખતાવાય છે. તોપણ પરમાર્થથી તે અંતરંગ જનો સદા આ મહાઅટવીમાં જ સુપ્રતિષ્ઠિત જાણવા. ॥૪-૫॥

શ્લોક :-

યત:—

નૈવાન્તરઙ્ગલોકાનાં, ચિત્તવૃત્તિમહાટવીમ્ ।

વિહાય વિદ્યતે સ્થાનં, બહિરઙ્ગપુરે ક્વચિત્ ॥૬॥

શ્લોકાર્થ :-

જે કારણથી અંતરંગ લોકોનું ચિત્તરૂપી મહાઅટવીને છોડીને બહિરંગ નગરોમાં ક્યાંય સ્થાન વિધમાન નથી જ. ॥૬॥

શ્લોક :-

તતશ્ચ—

સુન્દરાસુન્દરા: સર્વે, યેઽન્તરઙ્ગા: ક્વચિજ્જના: ।

एनां विहाय ते भद्र! न वर्तन्ते कदाचन ॥७॥

શ્લોકાર્થ :-

અને તેથી=અંતરંગ લોકો અને તેઓનાં નગરો સર્વ ચિત્તવૃત્તિમાં છે તેથી, સુંદર અસુંદર સર્વ જે અંતરંગ લોકો ક્યાંય છે તે આને છોડીને=ચિત્તવૃત્તિ અટવીને છોડીને, વર્તતા નથી. ॥૭॥

શ્લોક :-

अन्यच्च—

मिथ्यानिषेविता भद्र! भवत्येषा महाअटवी ।

घोरसंसारकान्तारकारणं पापकर्मणाम् ॥८॥

શ્લોકાર્થ :-

અને બીજું હે ભદ્ર ! મિથ્યારૂપે સેવાયેલી આ મહાઅટવી પાપકર્મવાળા જીવોને ઘોરસંસાર અટવીનું કારણ છે. ॥૮॥

શ્લોક :-

સમ્યક્ નિષેવિતા ભદ્ર ! ભવત્યેષા મહાટવી ।
અનન્તાનન્દસન્દોહપૂર્ણમોક્ષસ્ય કારણમ્ ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થ :-

હે ભદ્ર ! સમ્યક્ રીતે સેવાયેલી આ મહાઅટવી અનંત આનંદના સમૂહથી પૂર્ણ મોક્ષનું કારણ છે. ॥૧૧॥

શ્લોક :-

કિં ચેહ બહુનોક્તેન ? સુન્દરેતરવસ્તુનઃ ।
સર્વસ્ય કારણં ભદ્ર ! ચિત્તવૃત્તિમહાટવી ॥૧૦॥

શ્લોકાર્થ :-

અને અહીં=અટવીના વિષયમાં, વધારે કહેવાથી શું ? સર્વ સુંદર અને ઇતર વસ્તુનું=જગતમાં જે કંઈ સુંદર અને અસુંદર વસ્તુ છે તેનું, કારણ હે ભદ્ર ! ચિત્તરૂપી મહાઅટવી છે. ॥૧૦॥

પ્રમત્તાનદીવર્ણનમ્

શ્લોક :-

इयं चासारविस्तारा, दृश्यते या महानदी ।
एषा प्रमत्ता नाम, भद्र ! गीता मनीषिभिः ॥११॥

પ્રમત્તાનદીનું વર્ણન

શ્લોકાર્થ :-

અને અસાર વિસ્તારવાળી જે મહાનદી દેખાય છે એ હે ભદ્ર ! મનીષીઓ વડે પ્રમત્તા નદી કહેવાય છે. ॥૧૧॥

શ્લોક :-

इयं निद्रातटी तुङ्गा, कषायजलवाहिनी ।
विज्ञेया मदिरास्वादविकथास्रोतसां निधिः ॥१२॥

શ્લોકાર્થ :-

આ=પ્રમત્તા નદી, ઊંચા નિદ્રાના તટવાળી, કષાયજલને વહન કરનારી, મદિરાના આસ્વાદ રૂપ વિકથાના પ્રવાહની નિધિ જાણવી. ॥૧૨॥

શ્લોક :-

મહાવિષયકલ્લોલલોલમાલાકુલા સદા ।
વિકલ્પાનલ્પસત્ત્વૌઘૈઃ પૂરિતા ચ નિગદ્યતે ॥૧૩॥

શ્લોકાર્થ :-

મહાવિષયના કલ્લોલના આવર્તોથી આકુલ અને સદા ઘણા વિકલ્પોના વિધમાન સમૂહથી પુરાયેલી કહેવાય છે. ॥૧૩॥

શ્લોક :-

યોઽસ્યાસ્તટેઽપિ વર્તેત, નરો બુદ્ધિવિહીનકઃ ।
તમુન્મૂલ્ય મહાવર્તે, ક્ષિપત્યેષા મહાપગા ॥૧૪॥

શ્લોકાર્થ :-

જે બુદ્ધિવિહીન મનુષ્ય આના તટમાં પણ=પ્રમત નદીના કિનારામાં પણ, વર્તે છે. તેને ઉપાડીને આ મહાનદી મહાઆવર્તમાં ફેંકે છે. ॥૧૪॥

શ્લોક :-

યસ્તુ પ્રવાહે નીરસ્ય, પ્રવિષ્ટોઽસ્યાઃ પુમાનલમ્ ।
સ યજ્જીવતિ મૂઢાત્મા, ક્ષણમાત્રં તદદ્ભુતમ્ ॥૧૫॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી જે પુરુષ આના=પ્રમત નદીના પાણીના, પ્રવાહમાં અત્યંત પ્રવેશ પામ્યો તે મૂઢાત્મા ક્ષણ માત્ર જે જીવે છે તે આશ્ચર્ય છે અર્થાત્ તે જીવી શકે નહીં, છતાં કંઈક આત્મહિતને અનુકૂળ કંઈક ચેતના જાગૃત છે તે અદ્ભુત છે. ॥૧૫॥

શ્લોક :-

યદ્દૃષ્ટં ભવતા પૂર્વે, રાગકેસરિપત્તનમ્ ।
યચ્ચ દ્વેષગજેન્દ્રસ્ય, સમ્બન્ધિ નગરં પરમ્ ॥૧૬॥

શ્લોકાર્થ :-

જે તારા વડે=પ્રકર્ષ વડે, પૂર્વે રાગકેસરીનું નગર જોવાયું અને બીજું જે દ્વેષગજેન્દ્ર સંબંધી નગર જોવાયું, ॥૧૬॥

શ્લોક :-

તાખ્યામેષા સમુદ્ભૂતા, વિગાહ્યેમાં મહાટવીમ્ ।
ગત્વા પુનઃ પતત્યેષા, ઘોરસંસારનીરઘૌ ॥૧૭॥

શ્લોકાર્થ :-

તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી આ=પ્રમત્તા નદી, આ મહાટવીને વિગાહન કરીને ફરી ઘોર સંસારસમુદ્રમાં આ=મહાનદી, પડે છે. ॥૧૭॥

શ્લોક :-

અતોઽસ્યાં પતિતો ભદ્ર! પુરુષસ્ત્ર સાગરે ।
અવશ્યં યાતિ વેગેન, તસ્ય ચોત્તરણં કુતઃ? ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થ :-

આથી આમાં પડેલો=પ્રમત્તા નદીમાં પડેલો, પુરુષ હે ભદ્ર પ્રકર્ષ ! તે મહાસાગરમાં=ઘોર સંસારરૂપી મહાસાગરમાં અવશ્ય વેગથી જાય છે અને તેનું ઉત્તરણ=તે પુરુષનું પ્રમત્તા નદીમાંથી ઉત્તરણ, ક્યાંથી હોય ? અર્થાત્ શક્ય નથી. ॥૧૮॥

શ્લોક :-

યે ગન્તુકામાસ્ત્રૈવ, ભીમે સંસારસાગરે ।
અત એવ સદા તેષાં, વલ્લભેયં મહાપગા ॥૧૯॥

શ્લોકાર્થ :-

ત્યાં જ ભીમ સંસારસાગરમાં જવાની કામનાવાળા જે જીવો છે આથી જ=અનંત સંસારમાં જવાની કામનાવાળા છે આથી જ, સદા તેઓને આ મહાનદી વલ્લભ છે. ॥૧૯॥

શ્લોક :-

યે તુ ભીતાઃ પુનસ્તસ્માદ્ ઘોરાત્સંસારસાગરાત્ ।
તે દૂરાદૂરતો યાન્તિ, વિહાયેમાં મહાનદીમ્ ॥૨૦॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી જેઓ તે ઘોર સંસારસાગરથી ભય પામેલા છે તેઓ દૂર દૂરથી આ મહાનદીને છોડીને જાય છે. ॥૨૦॥

તદ્વિલસિતપુલિનમ્

શ્લોક :-

તદેષા ગુણતો ભદ્ર! વર્ણિતા તવ નિમ્નગા ।
ત્વં તદ્વિલસિતં નામ, સામ્પ્રતં પુલિનં શૃણુ ॥૨૧॥

તદ્વિલસિત નામનું પુલિન

શ્લોકાર્થ :-

તે કારણથી હે ભદ્ર ! ગુણથી આ પ્રમત્તતા નદી તને વર્ણન કરાઈ. તદ્ વિલસિત નામવાળું પુલિન=નદી પાસે રહેલ રેતાળ જમીન, હવે તું સાંભળ. ॥૨૧॥

શ્લોક :-

एतद्धि पुलिनं भद्र! हास्यबिम्बोकसैकतम् ।
 विलासलाससङ्गीतहंससारसराजितम् ॥२२॥
 स्नेहपाशमहाकाशविकासधवलं यथा ।
 घूर्णमानमहानिद्रामदिरामत्तदुर्जनम् ॥२३॥
 केलिस्थानं सुविस्तीर्णं, बालिशानां मनोरमम् ।
 विज्ञाततत्त्वैर्दूरेण, वर्जितं शीलशालिभिः ॥२४॥

શ્લોકાર્થ :-

હે ભદ્ર ! હાસ્ય, ચાળાંરૂપ રેતીવાળું, વિલાસની ક્રીડા અને સંગીતરૂપી હંસ અને સારસપક્ષીથી શોભિત, જે પ્રમાણે સ્નેહના પાશરૂપ મહાકાશના વિકાસથી ધવલ અને પ્રસરતી મહાનિદ્રારૂપ મદિરાથી મત્ત એવા દુર્જનોવાળું, કેલિનું સ્થાન, સુવિસ્તારવાળું, બાલિશોને મનોરમ એવું આ પુલિન છે. તત્વજ્ઞ એવા શીલશાલી પુરુષો વડે દૂરથી વર્જિત છે. ॥૨૨થી ૨૪॥

શ્લોક :-

तदिदं पुलिनं भद्र! कथितं तव साम्प्रतम् ।
 महामण्डपरूपं ते, कथयामि सनायकम् ॥२५॥

શ્લોકાર્થ :-

હે ભદ્ર ! આ પુલિન તને કહેવાયું. હવે નાયક સહિત એવા મહામંડપનું સ્વરૂપ તને કહું છું. ॥૨૫॥

ચિત્તવિક્ષેપમંડપ:

શ્લોક :-

अयं हि चित्तविक्षेपो, नाम्ना संगीयते बुधैः ।
 गुणतः सर्वदोषौघवासस्थानमुदाहृतः ॥२६॥

ચિત્તવિક્ષેપમંડપ

શ્લોકાર્થ :-

આ=મહામંડપ ચિત્તવિક્ષેપ નામથી બુધો વડે કહેવાય છે. ગુણોથી સર્વ દોષોના વાસનું સ્થાન કહેવાયું છે. ॥૨૬॥

શ્લોક :-

અત્ર પ્રવિષ્ટમાત્રાણાં, વિસ્મરન્તિ નિજા ગુણાઃ ।
પ્રવર્તન્તે મહાપાપસાધનેષુ ચ બુદ્ધયઃ ॥૨૭॥

શ્લોકાર્થ :-

અહીં=આ મંડપમાં, પ્રવિષ્ટ માત્ર જીવોના પોતાના ગુણો વિસ્મરણ થાય છે. મહાપાપનાં સાધનોમાં બુદ્ધિઓ પ્રવર્તે છે=ચિત્તવિક્ષેપ મંડપમાં પ્રવેશોલા જીવોની બુદ્ધિઓ પ્રવર્તે છે. ॥૨૭॥

શ્લોક :-

એતેષામેવ કાર્યેણ, નિર્મિતોઽયં સુવેદસા ।
રાજાનો યેઽત્ર દૃશ્યન્તે, મહામોહાદયઃ કિલ ॥૨૮॥

શ્લોકાર્થ :-

આમના જ કાર્યથી=મહાપાપનાં સાધનોમાં જીવો પ્રવર્તે તેમના જ કાર્યથી, આ=મહામંડપ, ભાગ્ય વડે=જીવોના કર્મો વડે, નિર્માણ કરાયો છે. જે અહીં=ચિત્તવિક્ષેપરૂપ મહામંડપમાં, મહામોહાદિ રાજાઓ દેખાય છે. ॥૨૮॥

શ્લોક :-

બહિરઙ્ગાઃ પુનર્લોકા, યદિ મોહવશાનુગાઃ ।
સ્યુર્મહામણ્ડપે ભદ્ર! પ્રવિષ્ટાઃ ક્વચિદત્ર તે ॥૨૯॥
તતો વિભ્રમસન્તાપચિત્તોન્માદવ્રતપ્લવાન્ ।
પ્રાપ્નુવન્તિ ન સન્દેહો, મહામણ્ડપદોષતઃ ॥૩૦॥ યુગ્મમ્ ॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી હે ભદ્ર ! બહિરંગ તે લોકો જો મોહના વશને અનુસરનારા ક્વચિત્ આ મહામંડપમાં પ્રવેશ પામેલા થાય તો મહામંડપના દોષથી વિભ્રમ, સંતાપ, ચિત્તઉન્માદ, વ્રતના નાશવાળા સંદેહ રહિત પ્રાપ્ત થાય છે, ॥૨૯-૩૦॥

શ્લોક :-

એનં ભદ્ર! પ્રકૃત્યૈવ, મહામણ્ડપમુચ્ચકૈઃ ।
એતે નરેન્દ્રાઃ સંપ્રાપ્ય, મોદન્તે તુષ્ટમાનસાઃ ॥૩૧॥

શ્લોકાર્થ :-

હે ભદ્ર ! આ મહામંડપને અત્યંત પ્રાપ્ત કરીને પ્રકૃતિથી જ આ રાજાઓ=રાગકેસરી આદિ રાજાઓ, તુષ્ટ માનસવાળા આનંદિત થાય છે. ॥૩૧॥

શ્લોક :-

બહિરઙ્ગાઃ પુનર્લોકા, મોહાદાસાદ્ય મણ્ડપમ્ ।
 એનં હિ દૌર્મનસ્યેન, લભન્તે દુઃખસાગરમ્ ॥૩૨॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી, બહિરંગ લોકો મોહથી આ મંડપને પામીને દૌર્મનસ્યને કારણે દુઃખસાગરને પામે છે. ॥૩૨॥

શ્લોક :-

અયં હિ ચિત્તનિર્વાણકારિણીં નિજવીર્યતઃ ।
 તેષામેકાગ્રતાં હન્તિ, સુખસન્દોહદાયિનીમ્ ॥૩૩॥

શ્લોકાર્થ :-

આ=ચિત્તવિક્ષેપ નામનો મંડપ, તેઓની=બહિરંગ લોકોની, પોતાના વીર્યથી ચિત્તના નિર્વાણને કરનારી, સુખના સમૂહને દેનારી, એકાગ્રતાને હણે છે. ॥૩૩॥

શ્લોક :-

કેવલં તે ન જાનન્તિ, વીર્યમસ્ય તપસ્વિનઃ ।
 પ્રવેશમાચરન્ત્યત્ર, તેન મોહાત્પુનઃ પુનઃ ॥૩૪॥

શ્લોકાર્થ :-

કેવલ તે તપસ્વીઓ આના વીર્યને=ચિત્તવિક્ષેપ મંડપના વીર્યને, જાણતા નથી. તે કારણથી ફરી ફરી મોહથી આમાં=ચિત્તવિક્ષેપ મંડપમાં, પ્રવેશને આચરે છે. ॥૩૪॥

શ્લોક :-

યૈસ્તુ વીર્યં પુનર્જાતં, કથञ્ચિત્ પુણ્યકર્મભિઃ ।
 અસ્ય નૈવાત્ર તે ભદ્ર! પ્રવેશં કુર્વતે નરાઃ ॥૩૫॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી પુણ્ય કર્મવાળા એવા જેઓ વડે આનું વીર્ય=ચિત્તવિક્ષેપ મંડપનું વીર્ય, કોઈક રીતે જાણ્યું છે, હે ભદ્ર ! તે મનુષ્યો આમાં=ચિત્તવિક્ષેપ મંડપમાં, પ્રવેશ કરતા નથી જ. ॥૩૫॥

શ્લોક :-

एकाग्रमनसो नित्यं, चित्तनिर्वाणयोगतः ।
ततस्ते सततानन्दा, भवन्त्यत्रैव जन्मनि ॥३६॥

શ્લોકાર્થ :-

તે કારણથી=ચિત્તવિક્ષેપ મંડપમાં પ્રવેશ કરતા નથી તે કારણથી, ચિત્તનિર્વાણના યોગથી નિત્ય એકાગ્રમનવાળા તેઓ સતત આ જ જન્મમાં આનંદને અનુભવે છે. ॥૩૬॥

શ્લોક :-

तदेष गुणतो भद्र ! चित्तविक्षेपमण्डपः ।
मया निवेदितस्तुभ्यमधुना शृणु वेदिकाम् ॥३७॥

શ્લોકાર્થ :-

તે કારણથી આ ચિત્તવિક્ષેપ મંડપ ગુણથી હે ભદ્ર ! મારા વડે તને નિવેદિત કરાયો. હવે વેદિકાને સાંભળ. ॥૩૭॥

तृष्णावेदिकावर्णनम्

શ્લોક :-

एषा प्रसिद्धा लोकेऽत्र, तृष्णानाम्नी सुवेदिका ।
अस्यैव च नरेन्द्रस्य, कारणेन निरूपिता ॥३८॥

तृष्णावेदिकानुं वर्णन

શ્લોકાર્થ :-

આ તૃષ્ણા નામવાળી સુવેદિકા લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે અને આ જ નરેન્દ્રના કારણથી બનાવાઈ છે=મહામોહરૂપી રાજના કારણથી આ વેદિકા બનાવાઈ છે. ॥૩૮॥

શ્લોક :-

भद्रात एव त्वं पश्य, महामोहेन यो निजः ।
कुटुम्बान्तर्गतो लोकः, स एवास्यां निवेशितः ॥३९॥

શ્લોકાર્થ :-

હે ભદ્ર ! આથી જ તું જો મહામોહ વડે પોતાના કુટુંબ અંતર્ગત જે લોક છે તે આના ઉપર બેસાડાયો છે=તૃષ્ણા નામની વેદિકા ઉપર બેસાડાયો છે. ॥૩૯॥

શ્લોક :-

ये तु शेषा महीपालास्तत्सेवामात्रवृत्तयः ।
एते निविष्टास्ते पश्य, सर्वे मुत्कलमण्डपे ॥४०॥

શ્લોકાર્થ :-

તું જે=પ્રકર્ષ તું જે, જે વળી, તેની સેવા માત્રની વૃત્તિવાળા=મહામોહની સેવા માત્રની વૃત્તિવાળા, શેષ મહીપાલો છે તે આ સર્વ=શેષ મહીપાલો, મુત્કલ મંડપમાં=વેદિકા સિવાયના મુત્કલ મંડપમાં, બેસાડાયા છે. ॥૪૦॥

શ્લોક :-

एषा हि वेदिका भद्र! प्रकृत्यैवास्य वल्लभा ।
महामोहनरेन्द्रस्य, स्वजनस्य विशेषतः ॥४१॥

શ્લોકાર્થ :-

હે ભદ્ર પ્રકર્ષ ! આ વેદિકા પ્રકૃતિથી જ આ મહામોહનરેન્દ્રને વલ્લભ છે. વિશેષથી સ્વજનને=મહામોહના સ્વજનને, વલ્લભ છે. ॥૪૧॥

શ્લોક :-

अस्यां समुपविष्टोऽयमत एव मुहुर्मुहुः ।
सगर्वं वीक्षते लोकं, सिद्धार्थोऽहं किलाधुना ॥४२॥

શ્લોકાર્થ :-

આમાં=તૃષ્ણા વેદિકામાં, બેઠેલો આ છે=મહામોહ છે, આથી જ=વેદિકા ઉપર બેઠેલો છે આથી જ, ગર્વ સહિત વારંવાર લોકને જુએ છે, ખરેખર હવે હું સિદ્ધ અર્થવાળો છું એ પ્રકારે ગર્વ સહિત લોકને જુએ છે એમ અભ્યય છે. ॥૪૨॥

શ્લોક :-

एतच्च प्रीणयत्येषा, स्वभावेनैव वेदिका ।
स्वस्योपरिष्ठादासीनं, महामोहकुटुम्बकम् ॥४३॥

શ્લોકાર્થ :-

અને સ્વભાવથી જ આ વેદિકા પોતાના ઉપર બેસેલા આ મહામોહના કુટુંબને પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે છે. ॥૪૩॥

શ્લોક :-

બહિરઙ્ગાઃ પુનર્લોકા, યદ્દેનાં ભદ્ર! વેદિકામ્ ।
આરોહન્તિ તતસ્તેષાં, કૌતસ્ત્યં દીર્ઘજીવિતમ્? ॥૪૪॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી બહિરંગ લોકો હે ભદ્ર પ્રકર્ષ ! જો આ વેદિકાને આરોહણ કરે છે તો તેઓનું દીર્ઘ જીવિત ક્યાં છે ?

તેઓ દેહથી જીવતા હોય તોપણ દુર્ગતિમાં જવા રૂપ ભાવથી મૃત્યુને પામે છે. ॥૪૪॥

શ્લોક :-

અન્યચ્ચૈષા સ્વવીર્યેણ, તૃષ્ણાઽઽખ્યા ભદ્ર! વેદિકા ।
અત્રૈવ સંસ્થિતા નિત્યં, ભ્રામયત્યખિલં જગત્ ॥૪૫॥

શ્લોકાર્થ :-

અને બીજું આ તૃષ્ણા નામની વેદિકા હે ભદ્ર ! અહીં જ રહેલી સ્વવીર્યથી નિત્ય આખા જગતને ભ્રમડે છે. ॥૪૫॥

શ્લોક :-

તદેષા ગુણતો ભદ્ર! યથાર્થા વરવેદિકા ।
મયા નિવેદિતા તુભ્યમિદાર્ણી શૃણુ વિષ્ટરમ્ ॥૪૬॥

શ્લોકાર્થ :-

તે કારણથી આ=તૃષ્ણા વેદિકા, હે ભદ્ર ! ગુણથી યથાર્થ વરવેદિકા મારા વડે તને નિવેદિત કરાઈ છે. હવે વિષ્ટર=સિંહાસનને સાંભળ. ॥૪૬॥

વિપર્યાસસિંહાસનમ્

શ્લોક :-

એત્સિંહાસનં ભદ્ર! વિપર્યાસાઽઽખ્યમુચ્યતે ।
અસ્યૈવ વિધિના નૂનં, મહામોહસ્ય કલ્પિતમ્ ॥૪૭॥

વિપર્યાસ નામનું સિંહાસન

શ્લોકાર્થ :-

હે ભદ્ર ! આ સિંહાસન વિપર્યાસનામવાળું કહેવાય છે. આ જ મહામોહના વિધિથી=ભાગ્યથી, કલ્પિત છે. ॥૪૭॥

શ્લોક :-

યદિદં લોકવિખ્યાતં, રાજ્યં યાશ્ચ વિભૂતયઃ ।
તત્રાહં કારણં મન્યે, નૃપતેરસ્ય વિષ્ટરમ્ ॥૪૮॥

શ્લોકાર્થ :-

જે આ લોકવિખ્યાત રાજ્ય છે, જે આ વિભૂતિઓ છે ત્યાં=મહામોહના રાજ્યની વિભૂતિઓમાં, આ રાજાનો વિષ્ટર=મહામોહ રાજાનું સિંહાસન, કારણ છે એમ હું માનું છું. ॥૪૮॥

શ્લોક :-

યાવચ્ચાસ્ય નરેન્દ્રસ્ય, વિદ્યતે વરવિષ્ટરમ્ ।
ઇદં તાવદહં મન્યે, રાજ્યમેતાશ્ચ ભૂતયઃ ॥૪૯॥

શ્લોકાર્થ :-

અને જ્યાં સુધી આ રાજાનું શ્રેષ્ઠ સિંહાસન વિદ્યમાન છે=મહામોહ રાજાનું શ્રેષ્ઠ સિંહાસન વિદ્યમાન છે, ત્યાં સુધી આ રાજ્ય છે અને આ વિભૂતિઓ છે એમ હું માનું છું. ॥૪૯॥

શ્લોક :-

યતઃ—
અસ્મિન્નિવિષ્ટો રાજાઽયં, મહાસિંહાસને સદા ।
સર્વેષામેવ શત્રૂણામગમ્યઃ પરિકીર્તિતઃ ॥૫૦॥

શ્લોકાર્થ :-

જે કારણથી આ મહાસિંહાસનમાં બેઠેલો આ રાજા=મહામોહ રાજા, સદા સર્વ શત્રુઓને અગમ્ય કહેવાયો છે. ॥૫૦॥

શ્લોક :-

યદા પુનરયં રાજા, ભવેદસ્માદ્ બહિઃ સ્થિતઃ ।
સામાન્યપુરુષસ્યાઽપિ, તદા ગમ્યઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥૫૧॥

શ્લોકાર્થ :-

જ્યારે વળી આ રાજા આનાથી=આ સિંહાસનથી, બહિર્ રહેલો થાય ત્યારે સામાન્ય પુરુષને પણ ગમ્ય કહેવાયેલો છે. ॥૫૧॥

શ્લોક :-

एतद्धि विष्टरं भद्र ! बहिरङ्गजनैः सदा ।
आलोकितं करोत्येव, रौद्राऽनर्थपरम्पराम् ॥५२॥

શ્લોકાર્થ :-

હિ=જે કારણથી, હે ભદ્ર ! આ વિષ્ટર=વિપર્યાસ સિંહાસન, બહિરંગ અને અંતરંગજનો વડે સદા અવલોકન કરાયેલું રૌદ્ર અનર્થ પરંપરાને કરે છે=વિપર્યાસ સિંહાસન સંસારી જીવો અવલોકન કરે ત્યારે તેઓને દુર્બુદ્ધિ સૂઝે છે અને જીવો જ્યારે વિપર્યાસ સિંહાસનને જોનાર હોય છે ત્યારે મહામોહ, રાગ આદિ સર્વનું અંતરંગ બળ અતિશય થાય છે તેથી તે સર્વ તે જીવને રૌદ્ર અનર્થ પરંપરાને કરે છે. ॥૫૨॥

શ્લોક :-

यतः—
तावत्तेषां प्रवर्तन्ते, सर्वाः सुन्दरबुद्धयः ।
यावत्तैर्विष्टरे लोकैरत्र दृष्टिर्न पातिता ॥५३॥

શ્લોકાર્થ :-

જે કારણથી ત્યાં સુધી તેઓને સર્વ સુંદર બુદ્ધિ પ્રવર્તે છે, જ્યાં સુધી તે લોકો વડે=બહિરંગ અને અંતરંગ લોકો વડે, આ સિંહાસન ઉપર દૃષ્ટિનો પાત કરાયો નથી. ॥૫૩॥

શ્લોક :-

निबद्धदृष्टयः सन्तः, पुनरत्र महासने ।
ते पापिनो भवन्त्युच्चैः, कुतः सुन्दरबुद्धयः ? ॥५४॥

શ્લોકાર્થ :-

અને વળી આ મહાસનમાં=સિંહાસનમાં, નિબદ્ધ દૃષ્ટિવાળા છતા તે પાપીઓને સુંદર બુદ્ધિ ક્યાંથી થાય ? ॥૫૪॥

ભાવાર્થ :-

વિમર્શ શોકને પોતાના નગરના આગમનનું કારણ પૂછે છે. અને શોક કહે છે કે તામસચિત્તનગરમાં મારો અત્યંત પ્રિય મતિમોહ મિત્ર છે તેના દર્શન માટે હું આવ્યો છું. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે કોઈ જીવને અંતરંગ શોક વર્તતો હોય ત્યારે તે શોક સાથે અવશ્ય મતિમોહ થાય છે. આથી જ કોઈક નજીકના સ્વજનનું મૃત્યુ થાય ત્યારે તે જીવો શોક કરે છે, પરંતુ સંસારનું આ સ્વરૂપ જ છે જેથી આયુષ્ય પૂર્ણ થાય છે ત્યારે તે જીવ મૃત્યુ પામે છે. માટે વિવેકી પુરુષે તેનું અવલંબન લઈને પોતાનું મૃત્યુ આવે તેના પૂર્વે જ આત્મહિત

સાધવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ તેવી પ્રેરણા તેના મૃત્યુથી ગ્રહણ કરતા નથી જે મતિમોહ સ્વરૂપ છે. તેથી શોક સાથે મતિમોહનો ઘનિષ્ટ સંબંધ છે. આથી જ સંસારી જીવોને સંસારમાં કોઈ આપત્તિ આવે છે ત્યારે શોક કરે છે. વસ્તુતઃ પૂર્વના મારા કર્મથી જ મને આ પ્રકારની આપત્તિ આવી છે માટે “ફરી તેવાં કર્મો હું ન બાંધું જેથી સંસારમાં મને અનર્થો પ્રાપ્ત થાય નહીં” એ પ્રકારે વિવેકી જીવો તે આપત્તિના બળથી વિચારે છે તેમ શોકાતુર જીવો વિચારતા નથી પરંતુ આના કારણે આ આપત્તિ આવી છે તેમ બાહ્ય નિમિત્તોને જ દોષ આપે છે.

શોક સાથે મતિમોહનો ઘનિષ્ટ સંબંધ છે તે બતાવવા અર્થે અહીં કહે છે કે શોક પોતાના અત્યંત વલ્લભ એવા મતિમોહને મળવા માટે આવે છે. આથી જ વિચક્ષણને તે જીવમાં વર્તતા શોક પાસેથી જ મહામોહ, દ્વેષગજેન્દ્ર અને રાગકેસરી વગેરે સંતોષને જીતવા ગયા છે તેવા સમાચાર પ્રાપ્ત થાય છે; કેમ કે વિચક્ષણ પુરુષો શોકને જોઈને જ તત્ત્વનો યથાર્થ નિર્ણય કરી શકે છે તેથી તેમને જણાય છે કે જે જીવોને સંતોષ પ્રગટ્યો છે તેઓને કોઈ પ્રકારના મોહના ઉપદ્રવો થતા નથી અને તેવા સંતોષવાળા પણ જીવો નિમિત્ત પામીને મહામોહ આદિ અંતરંગ શત્રુઓથી ક્યારેક ઉપદ્રવને પ્રાપ્ત કરે માટે તેઓમાં વર્તતા સંતોષને જીતવા રાગકેસરી વગેરે ગયેલા છે. આથી જ વિચક્ષણ પુરુષ વિચારે છે કે આ ચિત્તરૂપી અટવીને જોવાથી રાગકેસરી આદિનો વાસ્તવિક બોધ થશે. આથી વિમર્શ શોક દ્વારા ચિત્તરૂપી અટવીમાં રાગકેસરી આદિ ગયા છે તેની માહિતી મેળવીને જવા તત્પર થાય છે. વળી વિમર્શ શોકને પૂછે છે કે મતિમોહ કેમ દેવની સાથે તે અટવીમાં ગયો નથી ? તેથી શોક કહે છે – આ તામસચિત્તનગરનું રક્ષણ મતિમોહથી થઈ શકે છે તેથી દ્વેષગજેન્દ્ર રાજાએ તેને અહીં રાખેલ છે.

આનાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે જે જીવોમાં મતિમોહ વર્તે છે તે જીવો હંમેશાં તામસી પ્રકૃતિવાળા હોય છે તેથી તેઓને ક્યારેય તત્ત્વ દેખાતું નથી. અને તેના કારણે સુખપૂર્વક દ્વેષગજેન્દ્રની આજ્ઞામાં તેઓ સદા રહે છે, ક્વચિત્ ધર્મપ્રવૃત્તિ કરે તોપણ મતિમોહને કારણે બાહ્ય પદાર્થોમાં જ ધર્મબુદ્ધિ કરીને સર્વત્ર ક્લેશ, ક્રોધાદિ કરીને પોતે દુઃખી જ થાય છે અને અન્યને દુઃખી કરે છે. પરંતુ સંતોષના સારને જાણતા નથી કે સદાગમ સંતોષ માટે જે ઉપદેશ આપે છે તેના પરમાર્થને સમજતા નથી. તેથી મતિમોહને કારણે સર્વત્ર તેઓ ક્લેશ જ કરે છે. ગૃહસ્થ અવસ્થામાં હોય તોપણ તેઓ તે તે નિમિત્તોથી દ્વેષ, શોક, અરતિ આદિ ભાવોને કરે છે. અને સંયમવેશમાં હોય તો સંમૂર્ચ્છિમની જેમ ધર્મક્રિયા કરીને તે તે નિમિત્તોથી અરતિ, શોક, ખેદ, ઉદ્વેગ આદિ ભાવોને કરીને અનર્થની પરંપરાને પામે છે, તેથી તેઓમાં વર્તતા મતિમોહને કારણે તેઓ તામસચિત્તનગરમાં સદા નિવાસ કરે છે. ક્યારેય સદાગમથી કે સંતોષના સેવનથી તેઓ તામસચિત્તનગરમાંથી બહાર નીકળતા નથી.

વળી, વિમર્શ અને પ્રકર્ષ ત્યારપછી તે ચિત્તરૂપી અટવીમાં જાય છે તે ચિત્તરૂપી અટવી સાધનાના આધારભૂત છે એમ કહ્યું અને ત્યાં જઈને તેઓ અત્યંત દૂરથી નહીં પરંતુ કંઈક દૂરથી તે મહાટવીને અને તેમાં રહેલ મહાનદી આદિ સર્વને જુએ છે એમ કહ્યું તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે વિચક્ષણ પુરુષો પોતાની બુદ્ધિના વિમર્શશક્તિથી સંસારી જીવોની ચિત્તરૂપી અટવી જુએ છે જે મતિજ્ઞાનના ઉપયોગ સ્વરૂપ છે અને તે ચિત્ત-

રૂપી અટવી સર્વ જીવ સાધારણ છે અને તે અટવીમાં પ્રમત્તતા નદી જુએ છે. તે નદીનો મનોહર કિનારો જુએ છે ત્યાં મહામંડપના મધ્યમાં રહેલ વેદિકા છે તેના ઉપર રહેલ મહા સિંહાસન છે અને તેના ઉપર ઘણા સૈન્ય સાથે મહામોહ, રાગકેસરી, અને દ્વેષગજેન્દ્ર બેઠેલા છે તે સર્વને જુએ છે. તે સર્વ કથનથી એ પ્રાપ્ત થાય કે સંસારી જીવોમાં મતિજ્ઞાનના ઉપયોગરૂપ અટવી છે અને અટવીનું સ્વરૂપ વિમર્શ પ્રકર્ષને બતાવે છે અને કહે છે કે મારી નિર્ણયશક્તિ છે કે વસ્તુને જોઈને તેનું સ્વરૂપ જાણી શકું તોપણ મારે નિપુણતાપૂર્વક તેનું સમાલોચન કરવું પડે તેમ છે. તેથી વિમર્શ પ્રથમ ચારે બાજુથી ચિત્તરૂપી અટવીનું અવલોકન કરે છે અને એકાગ્રતાપૂર્વક તેનું અવલોકન કરીને કંઈક હર્ષપૂર્વક કહે છે. સૂક્ષ્મ અવલોકનથી આ અટવી વગેરે સર્વનો મને નિર્ણય થયો છે તેના હર્ષ-રૂપ માથું ધૂનન કરું છું. તેથી એ ફલિત થાય કે વિચક્ષણ પુરુષો પોતાની વિમર્શશક્તિથી સૂક્ષ્મ પદાર્થોનું અવલોકન કરે અને યથાર્થ નિર્ણય થાય ત્યારે હર્ષથી મસ્તકધૂનન કરે છે તેમ વિમર્શ પણ પોતાની હર્ષની અભિવ્યક્તિ કરી. ત્યારપછી તે સર્વનું કમસર વર્ણન કરે છે અને કહે છે કે આ ચિત્તરૂપી અટવી સર્વ સદ્ગુણોની ઉત્પત્તિભૂમિ છે અને આ જ ચિત્તરૂપી અટવી સર્વ લોકોને ઉપદ્રવ કરનાર મહાઅનર્થ કરનારા પિશાચોનું કારણ છે.

તેથી એ ફલિત થાય કે મતિજ્ઞાનના ઉપયોગરૂપ ચિત્તરૂપી અટવીને જેઓ સદાગમ આદિના વચનના બળથી જાણવા યત્ન કરે છે અને તેમાં ગુણો પ્રગટ થાય તે પ્રમાણે સદાગમનાં વચનોથી યત્ન કરે છે ત્યારે તે જીવોની ચિત્તરૂપી અટવીમાં સર્વ કલ્યાણની પરંપરાના કારણભૂત અનેક ગુણો પ્રગટ થાય છે. વળી જે જીવોની ચિત્તરૂપી અટવી મિથ્યાભિમાનવાળી અને મતિમોહવાળી છે તેઓના ચિત્તમાં અનર્થ કરનારા પિશાચો વર્તે છે, તેથી તેઓની ચિત્તરૂપી અટવી સર્વ પિશાચોનું કારણ છે. આ પ્રકારે નિપુણ પ્રજ્ઞાથી વિમર્શ કરવાને કારણે વિચક્ષણ પુરુષને સંસારી જીવોની ચિત્તરૂપી અટવી કેવી છે તે પણ દેખાય છે અને યોગીઓની અને વિવેકી શ્રાવકોની ચિત્તરૂપી અટવી કેવી છે તે પણ દેખાય છે. અને તે ચિત્તરૂપી અટવી સંસારી જીવો દ્રવ્ય મનના અવલંબનથી જે વિચારો કરે છે તે મતિજ્ઞાનના ઉપયોગ સ્વરૂપ છે અને સંસારી જીવોના ચિત્તમાં જ્યારે સોળ કષાયોમાંથી અને નવ નોકષાયોમાંથી જે જે પ્રકારના કષાયોના ઉપયોગો વર્તે છે તે તે પ્રકારે તે તે જીવોની ચિત્ત અટવીમાં અનર્થો રૂપી પિશાચો ઉત્પન્ન થાય છે તે પણ દેખાય છે.

વળી, તે જીવો કંઈક તત્ત્વને અભિમુખ બને છે ત્યારે આત્મહિતને અનુકૂળ ઉચિત ભાવો કરે છે તેથી તે જીવોની ચિત્તરૂપી અટવીમાં કષાયોની મંદતાજન્ય ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે. તે પણ વિચક્ષણ પુરુષને દેખાય છે. વળી આ ચિત્તરૂપી અટવીમાં જ સર્વ અંતરંગ નગરો અને અંતરંગ કષાયજન્ય દોષો વર્તે છે અને કષાયની મંદતાજન્ય કે ક્ષયોપશમભાવજન્ય ગુણો પ્રગટ થાય છે. વળી, જેઓ કષાયોથી પરવશ થઈને આ અટવીનું સેવન કરે છે તેઓને માટે આ મહાટવી ધોરસંસારના પરિભ્રમણનું કારણ બને છે. આથી જ સંયમ ગ્રહણ કરીને પણ પ્રમાદપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરનારા સાધુઓ આ ચિત્તરૂપી અટવીને વિપરીત રીતે સેવીને દીર્ઘ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે. અને શ્રાવકધર્મ સ્વીકાર્યા પછી પણ અવિવેકને કારણે સદા યથાતથા ધર્માનુષ્ઠાન કરીને કષાયોની વૃદ્ધિને કરનારા શ્રાવકોની પણ ચિત્તરૂપી અટવી ધોરસંસારનું કારણ બને છે અને જેઓ આ ચિત્તરૂપી અટવીમાં રહીને હંમેશાં સંસારના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું અવલોકન કરે છે, શક્તિ

અનુસાર જિનવચનનું અવલંબન લઈને કષાયો અને નોકષાયોને ક્ષીણ કરવા યત્ન કરે છે, વિષયોની તૃષ્ણાને શાંત કરવા યત્ન કરે છે તેઓને માટે આ અટવી સર્વ પ્રકારના સુખની પરંપરા દ્વારા મોક્ષનું કારણ બને છે.

વળી, આ ચિત્તરૂપી અટવીમાં પ્રમત્તતા નામની મહાનદી છે જે નદીના નિદ્રારૂપી તટો છે અને કષાયરૂપી જલ વર્તે છે અને મદિરાના સ્વાદ જેવી વિકથારૂપ પાણીનો પ્રવાહ વર્તે છે એમ કહ્યું તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે જે જીવો તત્ત્વના વિષયમાં નિદ્રાના સ્વભાવવાળા છે તેથી તત્ત્વનો વિચાર કરતા નથી તેથી નિમિત્તો અનુસાર તેઓની ચિત્તરૂપી અટવીમાં પ્રમાદભાવ વર્તે છે, જેના કારણે કષાયોરૂપી પાણીમાં કલ્લોલો થાય છે અને તેવા પ્રમાદી જીવો મદિરાના સ્વાદ જેવી વિકથામાં રસ લેનારા હોય છે. તેથી આત્માના પ્રયોજનને છોડીને બાહ્ય પદાર્થોના વિષયોની જ વિચારણા કરે છે અને તેઓને તે પદાર્થની વિચારણારૂપ મદિરાનો નશો ચઢે છે જેથી અત્યંત પ્રમાદી થઈને તેઓમાં વિષયોના કલ્લોલો સતત થાય છે. તેથી જે જીવો આ નદીના તટ પાસે ઊભા રહે છે અર્થાત્ તત્ત્વના વાસ્તવિક પર્યાલોચનમાં નિદ્રાના સ્વભાવવાળા રહે છે તેઓ ક્વચિત્ ધર્માનુષ્ઠાન કરતા હોય કે ક્વચિત્ સંસારની પ્રવૃત્તિ કરતા હોય તોપણ બુદ્ધિહીન એવા તેઓ પ્રમત્તતા નદીના મહાવર્તોમાં પ્રવેશ પામે છે, તે ક્ષણ માત્ર પણ જીવવા સમર્થ નથી; કેમ કે તેઓનો આત્મા તે નદીના પૂરમાં તણાઈને દુર્ગતિઓની પરંપરાના વમળમાં જ ફેંકાય છે.

વળી, આ પ્રમત્તતા નદી રાગકેસરી અને દ્વેષગજેન્દ્રના નગરમાંથી નીકળેલી છે, આખી મહાટવીમાં રહેલી છે અને ઘોર સંસારસમુદ્રમાં જઈને પડે છે એમ કહ્યું. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે જેઓનું ચિત્ત રાજસુ પ્રકૃતિવાળું છે અથવા તામસચિત્તવાળું છે તે જીવોમાં પ્રમાદનો સ્વભાવ સ્વાભાવિક વર્તે છે, ત્યાંથી જ આ પ્રમત્તતા નદીનો પ્રાદુર્ભાવ છે, જે જીવો દુરંત સંસારમાં જવાથી ભય પામેલા નથી તેવા જીવોને આ પ્રમત્તતા નદી અત્યંત પ્રિય છે આવા જીવો તત્ત્વની વિચારણામાં નષ્ટપ્રાય: છે તેથી સાધુના કે શ્રાવકના આચારો પાળતા હોય તોપણ ભગવાનના વચનના પરમાર્થને જાણીને કષાયોના છેદમાં કે ઇન્દ્રિયોની તૃષ્ણાને શાંત કરવામાં યત્ન કરતા નથી, તેઓ સંયમજીવનમાં પણ પ્રમાદી થાય છે, બાહ્ય પદાર્થની વિચારણા કરવારૂપ વિકથામાં પ્રવર્તે છે તેઓ પ્રમાદરૂપી નદીમાં પડીને દુરંત સંસારમાં જઈને પડે છે. તેઓને તે પ્રમત્તતા નદીમાંથી બહાર નીકળવું દુષ્કર પડે છે. વળી, જે જીવોનું ચિત્ત સંસારના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું અવલોકન કરે છે અને ભગવાનના વચનના રહસ્યને જાણવા યત્ન કરે છે તેઓનું રાજસચિત્ત અને તામસચિત્ત નષ્ટપ્રાય: જેવું છે. ક્વચિત્ તેઓ ભોગવિલાસ કરતા હોય તોપણ ભોગ હાનિની શક્તિનો સંચય કરનારા છે, કમસર કષાયોને ક્ષીણ કરવાના યત્નવાળા છે, તેઓના ચિત્તરૂપી અટવીમાંથી આ પ્રમત્તતા નદી પૂર્વમાં નીકળેલી, પરંતુ અત્યારે ઘણા અંશે સુકાયેલ જેવી છે તેથી તેઓમાં પ્રમાદનો પરિણામ પ્રાય: વર્તતો નથી. ક્વચિત્ ક્યારેક પ્રમાદ થાય છે તોપણ તેઓમાં પ્રગટ થયેલો વિવેક તે પ્રમાદથી આત્માનું રક્ષણ કરાવવા યત્ન કરાવે છે, માટે તેઓના અલ્પ તામસભાવ અને રાજસભાવમાંથી પ્રગટ થયેલી તે નદી પણ નષ્ટપ્રાય: છે અને તે જીવો તત્ત્વની વિચારણામાં નિદ્રાવાળા રહેતા નથી તેથી તે નદીના આવર્તોમાં પડતા નથી. તેથી ઘોરસંસારમાં તેઓનો પાત નથી.

વળી, સંસારથી અત્યંત ભય પામ્યા છે તેવા સુસાધુઓ, સુશ્રાવકો, કે નિર્મળ દૃષ્ટિવાળા જીવો પોતાની ભૂમિકાનુસાર પ્રમાદનો પરિહાર કરીને આ નદીનાં વમળોથી આત્માનું રક્ષણ કરે છે. તેથી તેઓ કમસર સંસારસમુદ્રમાંથી નીકળીને સદ્ગતિઓની પરંપરાને પ્રાપ્ત કરે છે, છતાં તેઓ પણ ક્યારેક તત્વના વિષયમાં માર્ગાનુસારી ઊહના અભાવરૂપ નિદ્રાતટનો આશ્રય કરે તો તેઓ પણ તે નદીઓના વમળમાં જઈને પડે છે અને જો તરત સાવધાન થઈને તે નદીઓના વમળમાંથી બહાર ન નીકળે તો કષાયોરૂપી પ્રવાહમાં તણાઈને દુરંત સંસારમાં જઈને પડે છે. આથી જ ચૌદ પૂર્વધરો પણ રસગારવ, ઋદ્ધિગારવ આદિને વશ થઈને દુરંત સંસારમાં જઈને પડે છે. માટે વિવેકીએ પોતાની ચિત્તવૃત્તિ અટવીમાં વર્તતી પ્રમાદની પરિણતિરૂપ તે નદીના તટ પાસે જવું જોઈએ નહીં. પરંતુ કલ્યાણમિત્ર આદિનો આશ્રય કરીને સદા અપ્રમાદભાવથી આત્માનું રક્ષણ કરવું જોઈએ.

વળી, તે નદીના તટ પાસે રેતાળ જમીન છે જે તદ્દ વિલસિત નામનું પુલિન છે અર્થાત્ પ્રમાદ વિલસિત નામનું પુલિન છે. જેમ નદીના તટ પાસે લોકો હાસ્ય, વિલાસ આદિ કરતા હોય છે અને આનંદપૂર્વક ફરતા હોય છે તેમ જે સંસારી જીવો તે તે પ્રકારની સંસારની આનંદપ્રમોદની પ્રવૃત્તિઓ કરે છે તે સંસારી જીવો તે પુલિન ઉપર વસનારા છે. વળી, આ પુલિન બાલિશ જીવો માટે મનોરમ છે અને વિજ્ઞાત તત્ત્વવાળા જીવો તેનાથી દૂર રહે છે. જેમ અવિવેકી જીવો તે તટ ઉપર બેસીને પોતાની તુચ્છ વૃત્તિઓ પોષે છે અને વિવેકી જીવો તે નદીથી તો દૂર રહે છે પરંતુ તદ્દ વિલસિત પુલિનથી પણ દૂર રહે છે.

વળી, તે પુલિન ઉપર એક મહામંડપ છે. જેનું નામ ચિત્તવિક્ષેપ મંડપ છે. તેથી જે જીવોના ચિત્તમાં વિક્ષેપ વર્તે છે તે સર્વ જીવોનું ચિત્ત તે મહામંડપ સ્વરૂપ છે. અને જેઓ ચિત્તવિક્ષેપ મંડપમાં પ્રવેશ કરે છે તેઓને પોતાના ગુણોનું વિસ્મરણ થાય છે. આથી જ અકષાયવાળી અવસ્થા તેઓને તત્ત્વરૂપે દેખાતી નથી. વળી, ચિત્તવિક્ષેપવાળા જીવોને મહાપાપનાં સાધનોમાં બુદ્ધિ પ્રવર્તે છે; કેમ કે ભોગ અને ભોગનાં સાધનો તેઓને હિત સ્વરૂપે દેખાય છે. આ મહામોહ આદિના કાર્ય માટે તેવા પ્રકારનાં કર્મો વડે આ ચિત્તવિક્ષેપ મંડપ નિર્માણ કરાયો છે; કેમ કે જે જીવોના ચિત્તમાં વિક્ષેપ વર્તે છે ત્યાં જ મહામોહ, રાગ, દ્વેષ, આદિ ભાવો સ્વસ્થતાથી નિવાસ કરી શકે છે. વળી, બહિરંગ લોકો મહામોહને વશ થાય ત્યારે આ મહામંડપમાં પ્રવેશ કરે છે અને આ મહામંડપમાં પ્રવેશીને તેઓ વિભ્રમ, સંતાપ, ચિત્તનો ઉન્માદ, વ્રતનો લોભ પ્રાપ્ત કરે છે એમાં સંદેહ નથી; કેમ કે ચિત્તવિક્ષેપ રૂપ મંડપનું આ કાર્ય છે. આથી સંયમ ગ્રહણ કરીને પણ ચિત્તવિક્ષેપ નામના મહામંડપમાં પ્રવેશેલા સાધુઓ સંયોગાનુસાર સંતાપ, ઉન્માદ આદિ ભાવોને પ્રાપ્ત કરે છે. વળી મહામોહ, રાગ, દ્વેષ આ મંડપને પામીને તુષ્ટ માનસવાળા રહે છે; કેમ કે જે જીવોના ચિત્તમાં વિક્ષેપ વર્તતો હોય તે જીવોમાં અજ્ઞાનતા અને રાગ-દ્વેષ સતત વૃદ્ધિ પામતા હોય છે. વળી, સંસારી જીવો મોહથી આ ચિત્તવિક્ષેપ મંડપમાં પ્રવેશીને દુઃખસાગરને પ્રાપ્ત કરે છે; કેમ કે ચિત્તવિક્ષેપને કારણે તેઓ સદા ખેદ, ઉદ્વેગ આદિ ભાવોને જ પામતા હોય છે. વળી આ ચિત્તવિક્ષેપ મંડપ ચિત્તના નિર્વાણને કરનાર એકાગ્રતાનો નાશ કરનાર છે, તેથી જેઓ સામાયિકના પરિણામને અભિમુખ પરિણતિવાળા છે તેઓનું ચિત્ત નિર્વાણને અભિમુખ જનારું છે અને તત્ત્વના ભાવનથી સુખની પ્રાપ્તિનું પરમબીજ એવી એકાગ્રતાને પ્રાપ્ત કરે છે

તેવા જીવોમાં પણ કોઈક નિમિત્તથી ચિત્તવિક્ષેપ પ્રગટે છે ત્યારે તે એકાગ્રતા નાશ પામે છે. જેમ સિંહગુફાવાળા મુનિનું ચિત્ત સામાયિકના પરિણામમાં વર્તતું હોવા છતાં સ્થૂલિભદ્ર મુનિની પ્રશંસા સાંભળીને વિક્ષેપવાળું થયું તો ક્રમસર તેમની તત્ત્વ વિષયક એકાગ્રતા નાશ પામી. જેઓ આ ચિત્તવિક્ષેપ મંડપનું વીર્ય જાણતા નથી, તેઓ જ મહામોહના વશથી ફરી ફરી તે મંડપમાં પ્રવેશ કરે છે. આથી જ ધર્મની પ્રવૃત્તિ કરનારા પણ જીવો મહામોહના વશથી નિરર્થક મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિ કરીને ચિત્તને સદા વિક્ષેપવાળું રાખે છે, પરંતુ જાણતા નથી કે આ મંડપ સર્વ વિનાશનું બીજ છે માટે તેનાથી દૂર રહેવું જોઈએ. વળી જે મહાત્માઓ તત્ત્વના યથાર્થ બોધરૂપ ક્ષયોપશમભાવરૂપ પુણ્યકર્મ વડે આ ચિત્તવિક્ષેપ મંડપને યથાર્થ જાણે છે તે પુરુષો આ મંડપમાં ક્યારેય પ્રવેશ કરતા નથી. આથી જ તેવા મહાત્માઓ ગૃહવાસમાં હોય તોપણ ચિત્તનો કોલાહલ શાંત થાય તે રીતે સર્વ ઉચિત પ્રવૃત્તિઓ કરે છે.

વળી, આ ચિત્તવિક્ષેપ મંડપમાં તૃષ્ણા નામની વેદિકા છે અને આ મહામોહના રાજા માટે ભાગ્યએ નિર્માણ કરેલી છે. આ તૃષ્ણા એ અનેક પ્રકારની ઇચ્છા સ્વરૂપ છે તેથી માન-સન્માનની તૃષ્ણા હોય, ભોગાદિની તૃષ્ણા હોય કે અન્ય પણ બાહ્ય પદાર્થ વિષયક તૃષ્ણા હોય તે સર્વમાં જીવને અજ્ઞાન જ વર્તે છે; કેમ કે તૃષ્ણા સામાયિકના પરિણામથી વિરુદ્ધ ભાવ સ્વરૂપ છે જ્યારે જીવને સમ્યગ્જ્ઞાન સામાયિકના રહસ્યને બતાવીને સામાયિકનો પ્રકર્ષ કઈ રીતે વીતરાગતામાં વિશ્રાંત થાય છે તેને જાણવા યત્ન કરાવે છે. વળી, મહામોહ રાજાને બેસવા માટે તૃષ્ણા વેદિકા નિર્માણ થયેલી છે. તેથી આ તૃષ્ણા વેદિકા ઉપર મહામોહથી સહિત તેનું સર્વ કુટુંબ બેઠેલું છે અને જે અન્ય રાજાઓ છે જે મહામોહની સેવામાં છે તેઓ મુક્તલ મહામંડપમાં બેઠેલા છે. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે તૃષ્ણા જીવમાં મૂઢતા, રાગ, દ્વેષના ભાવો સદા ઉત્પન્ન કરે છે. આથી જ તૃષ્ણાવાળા જીવો તૃષ્ણાની વિલ્વળતાને જોઈ શકતા નથી. પરંતુ તૃષ્ણા જ તેઓને મધુર જણાય છે અને તૃષ્ણાને કારણે પુણ્યના સહકારથી ભોગો મળે છે ત્યારે તે જીવોમાં રાગાદિ વૃદ્ધિ પામે છે અને તૃષ્ણાને કારણે જેની ઇચ્છા થઈ છે તેને પ્રાપ્ત કરવામાં નિષ્ફળ થાય છે ત્યારે દ્વેષાદિ ભાવો કરે છે, તેથી તૃષ્ણા ઉપર મહામોહનું કુટુંબ સ્થિર થઈને બેઠેલું છે. આના ઉપર બેઠેલો=આ વેદિકા ઉપર બેઠેલો, મહામોહ ગર્વપૂર્વક લોકને જુએ છે. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે જેઓમાં તૃષ્ણા વર્તે છે તેઓને આત્માની કષાયથી અનાકુળ અવસ્થા સારરૂપ છે. કષાયથી આકુળ અવસ્થા આત્માની વિડંબના છે એ પ્રકારના પારમાર્થિક બોધનું અજ્ઞાન વર્તે છે. આથી જ સુખના અર્થી એવા તેઓ તૃષ્ણાને વશ થઈને મહામોહથી વ્યાપ્ત દૃષ્ટિવાળા વર્તે છે. અને અનુકૂળ ભાવોમાં રાગ અને પ્રતિકૂળ ભાવોમાં દ્વેષ કરીને સદા આત્માની અસ્વસ્થતાનો અનુભવ કરે છે. છતાં મહામોહને વશ તુચ્છ બાહ્ય લાભોમાં હું સુખી છું તેવો વિભ્રમ ધારણ કરે છે. તેથી તૃષ્ણા ઉપર જ મહામોહનું કુટુંબ સ્થિર થઈને રહે છે. વળી, સંસારી જીવો આ તૃષ્ણા રૂપી વેદિકા ઉપર આરોહણ કરે છે ત્યારે તેઓના ભાવપ્રાણ નાશ થાય છે, તેનાથી ક્લિષ્ટ કર્મો બાંધીને દુર્ગતિની વિડંબના પ્રાપ્ત કરે છે. વળી, આ તૃષ્ણા વેદિકા પ્રમત્તતા નદી પાસે રહેલા પુલિન ઉપર રહીને જ હંમેશાં આખા જગતને ભ્રમાવે છે. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે જીવોમાં પ્રમાદનો સ્વભાવ છે તે રૂપ નદી તેનું

જે તદ્દ વિલસિત તટ છે ત્યાં જ તૃષ્ણા રહેલી છે. તેથી જેઓમાં પ્રમાદ વર્તે છે તેઓમાં જ તૃષ્ણા વર્તે છે અને જેઓમાં તત્ત્વને જોવામાં પ્રમાદ નથી. તેઓની તૃષ્ણા નષ્ટ નષ્ટતર થાય છે. અને પ્રમાદ સાથે એકવાક્યતાથી બદ્ધ એવી તૃષ્ણા જગતના સર્વ જીવોને તે તે પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ કરાવીને કર્મબંધ કરાવે છે અને આખા જગતના જીવોને સંસારચક્રમાં ભ્રમાવે છે.

વળી, આ તૃષ્ણા વેદિકા ઉપર વિપર્યાસ નામનું સિંહાસન છે. જેના ઉપર મહામોહ બેસે છે અને તે વિપર્યાસ સિંહાસન કર્મોએ મહામોહ માટે જ રચેલું, છે. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે જીવોમાં તત્ત્વને જોવામાં વિપર્યાસ વર્તે છે તેથી જ સર્વ પ્રકારના કષાય, નોકષાયનું વેદન આત્માની વિલ્વળ અવસ્થા છે તેવું સ્વ-સંવેદન થતું હોવા છતાં તે વિલ્વળતા દેખાતી નથી, પરંતુ શરીર સાથે અભેદ બુદ્ધિ કરીને ઇન્દ્રિયોના પ્રતિકૂળ ભાવોમાં વિલ્વળતા દેખાય છે અને અનુકૂળ ભાવોમાં સ્વસ્થતા દેખાય છે. આથી જ સંયમ ગ્રહણ કર્યા પછી પણ મહાત્માઓમાં વિપર્યાસ વર્તે છે ત્યારે તપ-ત્યાગાદિ કરે તોપણ માન, ખ્યાતિ આદિ બાહ્ય ભાવો જ તેમને સાર દેખાય છે. લોકોના આવાગમનમાં જ તેમને ધર્મ દેખાય છે. આત્માના પરમ સ્વાસ્થ્ય રૂપ ધર્મને અભિમુખ ભાવ થતો નથી. તે વિપર્યાસ સ્વરૂપ છે અને તેના ઉપર જ મહામોહ બેસે છે અને આ મહામોહ, અંતરંગ સર્વ રાજ્યો અને અંતરંગ સર્વ કષાય-નોકષાય છે. તે સર્વમાં આ વિપર્યાસ નામનું સિંહાસન જ કારણ છે.

આથી જ જે જીવોમાં તત્ત્વને જોવામાં વર્તતો વિપર્યાસ જાય છે તેઓને સદા આત્માની મુક્ત અવસ્થા જ તત્ત્વ દેખાય છે અને તેની પ્રાપ્તિનો એક ઉપાય પરમ સામાયિકનો પરિણામ દેખાય છે. અને ભગવાનનું વચન કઈ રીતે સામાયિકના પરિણામની વૃદ્ધિ કરીને સંસારના ઉચ્છેદનું કારણ છે તેનો પરમાર્થ દેખાય છે. ક્વચિત્ તીવ્ર અવિરતિનો ઉદય હોય તો તેવા જીવો ભોગાદિ કરે તોપણ વિપર્યાસ નહીં હોવાથી ધીરે ધીરે રાગાદિ ભાવોને ક્ષીણ કરીને સામાયિકની શક્તિનો સંચય કરે છે. વળી, જ્યાં સુધી આ રાજાનું શ્રેષ્ઠ સિંહાસન વિદ્યમાન છે અર્થાત્ વિપર્યાસ નામનું સિંહાસન વિદ્યમાન છે ત્યાં સુધી આ રાજ્ય, આ વિભૂતિઓ, આ સિંહાસન ઉપર બેઠેલા રાજાઓ બધા શત્રુથી અગમ્ય કહેવાયેલા છે અર્થાત્ સદાગમ અને સંતોષ રૂપી શત્રુથી અગમ્ય કહેવાયેલા છે; કેમ કે વિપર્યાસવાળા જીવોને સદાગમનાં વચનો કે સંતોષ સ્વસ્થતા રૂપે જણાતો નથી. પરંતુ બાહ્ય ભોગો જ સ્વસ્થતાનું કારણ દેખાય છે. જ્યારે સંસારી જીવો આ વિપર્યાસ સિંહાસનને જુએ છે ત્યારે રૌદ્ર અનર્થ પરંપરાને પામે છે. અને જ્યાં સુધી જીવો વિપર્યાસ સિંહાસનથી દૂર રહે છે ત્યાં સુધી જ સંસારી જીવોને સર્વ સુંદર બુદ્ધિ વર્તે છે. આથી જ જેઓના ચિત્તમાં વિપર્યાસ વર્તતો નથી તેઓ સદા સંસારના ઉચ્છેદ માટે યત્ન કરે છે યાવત્ શાસ્ત્ર ભણીને ચૌદપૂર્વ ભણે છે. આમ છતાં કોઈક રીતે તેવા મહાત્માની પણ દૃષ્ટિ વિપર્યાસ સિંહાસન પ્રત્યે જાય છે ત્યારે તેઓની સુંદર બુદ્ધિ નાશ પામે છે. આથી જ રસગારવ, ઋદ્ધિગારવ આદિ સેવીને તેઓ દુરંત સંસારના પરિભ્રમણને પામે છે. વળી, જેઓ આ વિપર્યાસ સિંહાસનમાં નિબદ્ધ દૃષ્ટિવાળા છે તે પાપી જીવોને ક્યારેય સુંદર બુદ્ધિ થતી નથી. આથી જ અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવો આત્માના હિતનો પારમાર્થિક વિચાર કરતા નથી.

શ્લોક :-

કિञ્ચ—

યન્નદ્યાસ્તત્ પુલીનસ્ય, મળ્ડપસ્ય ચ વર્ણિતમ્ ।
વેદિકાયાશ્ચ તદ્વીર્યં, સર્વમત્ર પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥૫૫॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી, નદીનું, તેના પુલિનનું અને મંડપનું જે વર્ણન કરાયું. અને વેદિકાનું વર્ણન કરાયું તે સર્વ વીર્ય આમાં=વિપર્યાસ સિંહાસનમાં, પ્રતિષ્ઠિત છે. ॥૫૫॥

શ્લોક :-

તદિદં ગુણતો ભદ્ર! કથિતં તવ વિષ્ટરમ્ ।
મહામોહનરેન્દ્રસ્ય, નિબોધ ગુણગૌરવમ્ ॥૫૬॥

શ્લોકાર્થ :-

હે ભદ્ર ! તે આ વિષ્ટર તને ગુણથી કહેવાયું. મહામોહનરેન્દ્રના ગુણગૌરવને તું સાંભળ. ॥૫૬॥

અવિદ્યામહામોહસ્વરૂપમ્

શ્લોક :-

જરાજીર્ણકપોલાપિ, યૈષા ભુવનવિશ્રુતા ।
અમુષ્યેયમવિદ્યાખ્યા, ગાત્રયષ્ટિરુદાહતા ॥૫૭॥

અવિદ્યા અને મહામોહનું સ્વરૂપ

શ્લોકાર્થ :-

જરાથી જીર્ણ કપોલવાળી પણ ભુવનમાં પ્રસિદ્ધ જે આ અવિદ્યા નામની, આની=મહામોહની, આ ગાત્રયષ્ટિ કહેવાઈ. ॥૫૭॥

શ્લોક :-

एषाऽत्र संस्थिता भद्र! सकलेऽपि जगत्रये ।
यत्करोति स्ववीर्येण, तदाऽऽकर्णय साम्प्रतम् ॥५८॥

શ્લોકાર્થ :-

હે ભદ્ર ! આ=અવિદ્યારૂપ ગાત્રયષ્ટિ, અહીં રહેલી=વિપર્યાસ સિંહાસન ઉપર રહેલી, સ્વવીર્યથી સકલ પણ ત્રણ જગતમાં જે કરે છે તેને હવે તું સાંભળ. ॥૫૮॥

શ્લોક :-

અનિત્યેષ્વપિ નિત્યત્વમશુચિષ્વપિ શુદ્ધતામ્ ।
 દુઃખાત્મકેષુ સુખતામનાત્મસ્વાત્મરૂપતામ્ ॥૫૯॥
 પુદ્ગલસ્કન્ધરૂપેષુ, શરીરાદિષુ વસ્તુષુ ।
 લોકાનાં દર્શયત્યેષા, મમકારપરાયણા ॥૬૦॥ યુગ્મમ્ ॥

શ્લોકાર્થ :-

મમકારપરાયણ એવી આ=અવિદ્યા, લોકોને અનિત્યમાં પણ નિત્યત્વ બુદ્ધિને, અશુચિમાં શુદ્ધતાને, દુઃખાત્મકમાં સુખતાને, અનાત્મ એવા પુદ્ગલના સ્કન્ધરૂપ શરીરાદિ વસ્તુમાં આત્મરૂપતાને બતાવે છે. ॥૫૯-૬૦॥

શ્લોક :-

તતસ્તે બદ્ધચિત્તત્વાત્તેષુ પુદ્ગલવસ્તુષુ ।
 આત્મરૂપમજાનન્તઃ, ક્લિશ્યન્તેઽનર્થકં જનાઃ ॥૬૧॥

શ્લોકાર્થ :-

તેથી તે પુદ્ગલોમાં બદ્ધચિત્તપણું હોવાથી તે જીવો આત્મરૂપને નહીં જાણતા નિર્થક કલેશ કરે છે. ॥૬૧॥

શ્લોક :-

તદેનાં ધારયન્નુચ્ચૈર્ગાત્રયષ્ટિં મહાબલઃ ।
 જરાજીર્ણોઽપિ નૈવાયં, મુચ્યતે નિજતેજસા ॥૬૨॥

શ્લોકાર્થ :-

તે કારણથી આ અત્યંત ગાત્રયષ્ટિને ધારણ કરતો મહાબલ એવો આ=મહામોહ, જરાજીર્ણ હોવા છતાં પણ નિજતેજથી મુકાતો નથી. ॥૬૨॥

શ્લોક :-

અયં હિ ભદ્ર ! રાજેન્દ્રો, જગદુત્પત્તિકારકઃ ।
 તેનૈવ ગીયતે પ્રાજ્ઞૈર્મહામોહપિતામહઃ ॥૬૩॥

શ્લોકાર્થ :-

હે ભદ્ર ! આ રાજેન્દ્ર મહામોહ પિતામહ તે કારણથી જ=મહાબલવાળો છે તે કારણથી જ, પ્રાજ્ઞ પુરુષો વડે જગતની ઉત્પત્તિનો કારક કહેવાયો છે. ॥૬૩॥

શ્લોક :-

ये रुद्रोपेन्द्रनागेन्द्रचन्द्रविद्याधरादयः ।
तेऽप्यस्य भद्र! नैवाज्ञां, लङ्घयन्ति कदाचन ॥६४॥

શ્લોકાર્થ :-

જે રુદ્ર, ઉપેન્દ્ર, નાગેન્દ્ર, ચંદ્ર, વિદ્યાધરાદિ છે તે પણ હે ભદ્ર ! આની=મહામોહની, આજ્ઞાને ક્યારેય ઉલ્લંઘન કરતા નથી. ॥૬૪॥

શ્લોક :-

तथाहि—
योऽयं स्ववीर्यदण्डेन, जगच्चक्रं कुलालवत् ।
विभ्रम्य घटयत्येव, कार्यभाण्डानि लीलया ॥६५॥

શ્લોકાર્થ :-

તે આ પ્રમાણે, જે આ મહામોહ સ્વવીર્યના દંડથી જગત્ચક્રને કુલાલની જેમ વિભ્રમ કરીને કાર્યરૂપ ભાંડોને ઘડે જ છે. ॥૬૫॥

શ્લોક :-

तथास्याचिन्त्यवीर्यस्य, महामोहस्य भूपतेः ।
को नाम भद्र! लोकेऽस्मिन्नाज्ञां लङ्घयितुं क्षमः ? ॥६६॥

શ્લોકાર્થ :-

અને અચિંત્ય વીર્યવાળા મહામોહરૂપ આ રાજાની આજ્ઞાને હે ભદ્ર ! આ લોકમાં ઉલ્લંઘન કરવા માટે કોણ સમર્થ છે ? ॥૬૬॥

શ્લોક :-

तदेष गुणतो भद्र! वर्णितस्ते नराधिपः ।
अधुना परिवारोऽस्य, वर्ण्यते तं विचिन्तय ॥६७॥

શ્લોકાર્થ :-

તે કારણથી હે ભદ્ર ! ગુણથી, આ રાજા=મહામોહ, તને વર્ણન કરાવ્યો. હવે આનો પરિવાર વર્ણન કરાવ છે તેનું ચિંતવન કર. ॥૬૭॥

શ્લોક :-

કેવલં કથયત્યેવં, મયિ ભદ્ર ! વિશેષતઃ ।
કેનાપ્યાકૂતદોષેણ, ન ત્વં પૃચ્છસિ કિઞ્ચન ॥૬૮॥

શ્લોકાર્થ :-

કેવલ આ પ્રમાણે મારાથી કહેવાયે છતે હે ભદ્ર ! વિશેષથી કોઈપણ આકૂત દોષથી તું કંઈ પણ પૂછતો નથી. ॥૬૮॥

શ્લોક :-

હુઙ્કારમપિ નો દત્સે, ભાવિતશ્ચ ન લક્ષ્યસે ।
શિરઃકમ્પનખસ્ફોટવિરહેણ વિભાવ્યસે ॥૬૯॥

શ્લોકાર્થ :-

હુંકાર પણ આપતો નથી. અને ભાવિતથી પણ જણાતો નથી. શિરનું કંપન, નખસ્ફોટકના વિરહથી વિભાવન કરાય છે. ॥૬૯॥

શ્લોક :-

નિશ્ચલાક્ષો મદીયં તુ, કેવલં મુખમીક્ષસે ।
તદિદં નૈવ જાનેઽહં, બુદ્ધ્યસે કિં ન બુદ્ધ્યસે ? ॥૭૦॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી નિશ્ચલ ચક્ષુવાળો મારું કેવલ મુખ જુએ છે. તે કારણથી હું આ જાણતો નથી જ કે તું બોધ પામે છે કે નહીં ? ॥૭૦॥

શ્લોક :-

પ્રકર્ષઃ પ્રાહ મા મૈવં, મામ ! વોચઃ પ્રસાદતઃ ।
તવાહં નાસ્તિ તલ્લોકે, યન્ન બુદ્ધ્યે પરિસ્ફુટમ્ ॥૭૧॥

શ્લોકાર્થ :-

પ્રકર્ષ કહે છે. હે મામા ! આ પ્રમાણે ન કહો. આ પ્રમાણે ન કહો. તમારા પ્રસાદથી હું લોકમાં તે નથી જેને પરિસ્ફુટ જાણતો નથી. ॥૭૧॥

શ્લોક :-

વિમર્શઃ પ્રાહ જાનામિ, બુદ્ધ્યસે ત્વં પરિસ્ફુટમ્ ।
અયં તુ વિહિતો ભદ્ર ! પરિહાસસ્ત્વયા સહ ॥૭૨॥

શ્લોકાર્થ :-

વિમર્શ કહે છે. હું જાણું છું. તું પરિસ્કુટ જાણે છે. હે ભદ્ર ! આ તારી સાથે પરિહાસ મારા વડે કરાયો છે. ॥૭૨॥

શ્લોક :-

યત:—

વિજ્ઞાતપરમાર્થોઽપિ, બાલબોધનકામ્યયા ।

પરિહાસં કરોત્યેવ, પ્રસિદ્ધં પણિડતો જનઃ ॥૭૩॥

શ્લોકાર્થ :-

જે કારણથી વિજ્ઞાત પરમાર્થવાળો પણ પંડિત પુરુષ બાલના બોધની કામનાથી પ્રસિદ્ધ એવા પરિહાસને કરે છે. ॥૭૩॥

શ્લોક :-

બાલો વિનોદનીયશ્ચ, માદૃશાં ભદ્ર ! વર્તસે ।

અતો મત્પરિહાસેન, ન કોપં ગન્તુમર્હસિ ॥૭૪॥

શ્લોકાર્થ :-

અને હે ભદ્ર ! બાલ એવો તું મારા જેવાને વિનોદ કરવા યોગ્ય વર્તે છે. આથી મારા પરિહાસથી કોપ કરવો તને યોગ્ય નથી. ॥૭૪॥

શ્લોક :-

અન્યચ્ચ જાનતાઽપીદમસ્માકં હર્ષવૃદ્ધયે ।

ત્વયા પ્રશ્નોઽપિ કર્તવ્યઃ, ક્વચિત્પ્રસ્તુતવસ્તુનિ ॥૭૫॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી, બીજું, આને=હું જે કહું છું એને, જાણતા એવા પણ તારા વડે અમારા હર્ષની વૃદ્ધિ માટે ક્વચિત્ પ્રસ્તુત વસ્તુમાં પ્રશ્ન પણ કરવો જોઈએ. ॥૭૫॥

શ્લોક :-

કિંચ—

અવિચાર્ય મયા સાર્ધ, વસ્તુતત્ત્વં યથાસ્થિતમ્ ।

ત્વમત્ર શ્રુતમાત્રેણ, ભદ્ર ! ન જ્ઞાતુમર્હસિ ॥૭૬॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી, મારી સાથે યથાસ્થિત વસ્તુતત્ત્વનો વિચાર કર્યા વગર તું અહીં=મારા વડે કહેવાયેલા અર્થમાં, સાંભળવા માત્રથી હે ભદ્ર ! જાણવા માટે યોગ્ય નથી. ॥૭૬॥

શ્લોક :-

ऐदम्पर्यमतस्तात ! बोद्धव्यं यत्नतस्त्वया ।
अज्ञातपरमार्थस्य, मा भूद्भौतिकथानिका ॥७७॥

શ્લોકાર્થ :-

આથી હે તાત ! =પ્રકર્ષ ! યત્નથી ઐદમ્પર્યનો બોધ તારે કરવો જોઈએ. અજ્ઞાત પરમાર્થવાળા એવા તને ભૌતકથાનિકા ન થાઓ=ભૌતકથાનિકાની જેમ મારો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ન થાઓ. ॥૭૭॥

પ્રકર્ષ: પ્રાહ—મામ ! કથય કીદૃશી પુન: સા ભૌતકથાનિકા ?

પ્રકર્ષ કહે છે — હે મામા ! કેવા પ્રકારની તે ભૌતકથાનિકા છે ? તે કહો,

ભૌતકથાનિકા

વિમર્શનાભિહિતં—ભદ્ર ! સમાકર્ણય, અસ્તિ ક્વચિન્નગરે જન્મબધિર: સદાશિવો નામ ભૌતાચાર્ય:, સ ચ જરાજીર્ણકપોલ: સન્નુપહાસપરેણ હસ્તસંજ્ઞયાઽભિહિત: કેનચિદ્ભૂર્ત્ત્વટુના યથા—ભટ્ટારક ! કિલૈવં નીતિશાસ્ત્રેષુ પઠ્યતે યદુત—

ભૌતનું કથાનક

વિમર્શ વડે કહેવાયું — હે ભદ્ર ! તું સાંભળ. કોઈક નગરમાં જન્મથી બહેરો સદાશિવ નામનો ભૌતાચાર્ય છે. અને તે જરાથી જીર્ણ ગાલવાળો છતો ઉપહાસ પર એવા કોઈક ધૂર્ત બટુક વડે હસ્તની સંજ્ઞાથી કહેવાયો. જે આ પ્રમાણે — હે ભટ્ટારક ! નીતિશાસ્ત્રોમાં આ પ્રમાણે બોલાય છે. જે 'યદુત'થી બતાવે છે.

શ્લોક :-

विषं गोष्ठी दरिद्रस्य, जन्तो: पापरतिर्विषम् ।
विषं परे रता भार्या, विषं व्याधिरुपेक्षित: ॥१॥

શ્લોકાર્થ :-

દરિદ્ર પુરુષને ગોષ્ઠી વિષ છે. પાપમાં રતિ જીવને વિષ છે. પરમા રતિ વાળી પત્ની વિષ છે. ઉપેક્ષિત વ્યાધિ વિષ છે. ॥૧॥

अतः शीघ्रमस्य बाधिर्यस्य करोतु किञ्चिदौषधं भट्टारकः, न खलूपेक्षितुं युक्तोऽयं महाव्याधिः, ततः प्रविष्टो भौताचार्यस्य मनसि स एवाऽऽग्रहविशेषः, ततोऽभिहितोऽनेन शान्तिशिवो नाम निजशिष्यो यदुत गच्छ त्वं वैद्यभवने मदीयबधिरत्वस्य विज्ञाय भेषजं गृहीत्वा च तत्तूर्णमागच्छ, मा भूत्कालहरणेन व्याधिवृद्धिरिति । शान्तिशिवेनाभिहितं—यदाज्ञापयति भट्टारकः । ततः प्राप्तोऽसौ वैद्यभवने, दृष्टो वैद्यः । इतश्च बृहतीं वेलां रमणं विधाय द्वारात्समागतो वैद्यपुत्रः, ततः क्रोधान्धबुद्धिना वैद्येन गृहीतातिपरुषा वालमयी रज्जुः, बद्धश्चारटत्रसौ निजदारकः स्तम्भके, गृहीतो लकुटः, ताडयितुमारब्धः, ताड्यमाने च निर्दयं तत्र दारके शान्तिशिवः प्राह—वैद्य! किमित्येनमेवं ताडयसि? वैद्येनोक्तं न शृणोति कथञ्चिदप्येष पापः । अत्रान्तरे हाहारवं कुर्वाणा वेगेनागत्य लग्ना वैद्यस्य हस्ते वारणार्थं भार्या । वैद्यः प्राह—मारणीयो मयाऽयं दुरात्मा यो ममैवं कुर्वतोऽपि न शृणोति । अपसरताऽपसरत्वमितरथा तवापीयमेव गतिः । तथापि लगन्ती ताडिता साऽपि वैद्येन । शान्तिशिवेन चिन्तितं—अये! विज्ञातं भट्टारकस्यौषधं किमधुना पृष्टेन? ततो निर्गत्य गतोऽसौ माहेश्वरगृहे याचिता तेन रज्जुः समर्पिता माहेश्वरैः शणमयी । शान्तिशिवः प्राह—अलमनया, मम वालमय्याऽतिपरुषया प्रयोजनं, दत्ता तादृश्येव । माहेश्वरैरभिहितं च—भट्टारक! किं पुनरनया कार्यम्? शान्तिशिवेनोक्तं—सुगृहीतनामधेयानां सदाशिवभट्टारकाणामौषधं करिष्यते । ततो गृहीत्वा रज्जुं गतो मठे शान्तिशिवः तत्र च दृष्ट्वा गुरुं कृतमनेन विषमभृकुटितरङ्गभङ्गकरालं वक्त्रकुहरं बद्धश्चाराटीर्मुञ्चत्रसौ मठमध्यस्तम्भके निजाचार्यः । ततो गृहीतबृहल्लकुटोऽसौ प्रवृत्तस्तस्य ताडने । इतश्च माहेश्वरैश्चिन्तितं—गच्छामो भट्टारकाणां क्रियायां क्रियमाणायां प्रत्यासन्नाः स्वयं भवामः । ततः समागतास्ते दृष्टो निर्दयं ताडयन्नाचार्यं शान्तिशिवः । तैरभिहितं—किमित्येनमेवं ताडयसि? शान्तिशिवः प्राह—न शृणोति कथञ्चिदप्येष पापः । ततो विहितः सदाशिवेन प्रियमाणेन महाक्रन्दभैरवः शब्दः । ततो लग्ना वारणार्थं हाहारवं कुर्वन्तः शान्तिशिवस्य माहेश्वराः । शान्तिशिवः प्राह—मारणीयो मयाऽयं दुरात्मा, यो ममैवं कुर्वतोऽपि न शृणोति, अपसरताऽपसरत यूयमितरथा युष्माकमपीयमेव वार्तेति । तथापि वारयतो माहेश्वरानपि प्रवृत्तस्ताडयितुमसौ लकुटेन, ततो बहुत्वात्तेषां रे लात लातेति ब्रुवाणैरुद्दालितस्तैस्तस्यहस्ताल्लकुटः चिन्तितं च—नूनं ग्रहगृहीतोऽयं, ततो बद्धस्तैस्ताडयित्वा पश्चाद् बाहुबन्धेन शान्तिशिवः । विमोचितः सदाशिवः, लब्धा तेन चेतना, जीवितो दैवयोगेन, माहेश्वरैरभिहितं—शान्तिशिव! किमिदं भगवतस्त्वया कर्तुमारब्धमासीत्?, शान्तिशिवः प्राह—ननु बधिरताया वैद्योपदेशादौषधं, किञ्च मुञ्चत मां मा भट्टारकव्याधिमुपेक्षध्वम् । माहेश्वरैश्चिन्तितं—महाग्रहोऽयं, ततोऽभिहितमेतैः—मुञ्चामस्त्वां यद्येवं न करोषि । शान्तिशिवः प्राह—

કિમહં ભવતાં વચનેન સ્વગુરોરપિ ભૈષજં ન કરિષ્યામિ? અહં હિ યદિ પરં તસ્યૈવ વૈદ્યસ્ય વચનેન તિષ્ઠામિ, નાન્યથા તતઃ સમાહૂતો વૈદ્યઃ, નિવેદિતસ્તસ્મૈ વૃત્તાન્તઃ, તતો મુખમધ્યે હસતાઽભિહિતં વૈદ્યેન—ભટ્ટારક! ન બધિરોઽસૌ મદીયો દારકઃ, કિન્તર્હિ? પાઠિતો મયા ક્લેશેન વૈદ્યકશાસ્ત્રાણિ સ તુ રમણશીલતયા મમ રટતોઽપિ તદર્થં ન શૃણોતિ તતો મયા રોષાન્તાહિતઃ, તન્નેદમૌષધમ્ । કિઞ્ચ— પ્રગુણીભૂતઃ ખલ્વયં સામ્પ્રતં તવ પ્રભાવાદનેનૈવ ભૈષજેન, તસ્માદતઃ પરં ન કર્તવ્યં મદીયવચનેન ત્વયાઽસ્યેદમૌષધમિતિ । શાન્તિશિવેનાભિહિતં—એવં ભવતુ, ભટ્ટારકૈર્હિ પ્રગુણૈર્મમ પ્રયોજનં, તે ચ યદિ પ્રગુણાસ્તતઃ કિમૌષધેન? તતો મુક્તઃ શાન્તિશિવઃ ।

આથી આ બહેરાપણાનું ભટ્ટારક શીઘ્ર કંઈક ઔષધ કરો. ખરેખર આ મહાવ્યાધિ ઉપેક્ષા કરવા માટે યુક્ત નથી. એમ ધૂર્ત બટુકે સદાશિવને કહ્યું એમ અવ્યય છે. તેથી ભૌતાચાર્યના મનમાં તે જ આગ્રહ વિશેષ પ્રવેશ પામ્યો. તેથી આના વડે=ભૌતાચાર્ય વડે, શાંતિશિવ નામનો પોતાનો શિષ્ય કહેવાયો. શું કહેવાયું ? તે 'યદુત'થી કહે છે — તું વૈદ્યભવનમાં જા. મારા બધિરત્વના ભેષજને જાણીને અને તે ગ્રહણ કરીને શીઘ્ર આવ. કાલના વિલંબથી વ્યાધિની વૃદ્ધિ ન થાયો. શાંતિશિવ વડે કહેવાયું — ભટ્ટારક જે આજ્ઞા કરે છે. ત્યારપછી આ=શાંતિશિવ, વૈદ્યભવનમાં ગયો. વૈદ્ય વડે જોવાયો. આ બાજુ ઘણી વેલા રમત કરીને વૈદ્યપુત્ર દ્વારથી આવ્યો. તેથી ક્રોધથી અંધ બુદ્ધિવાળા વૈદ્ય વડે અતિપરુષ વાલમયી રજ્જુ ગ્રહણ કરાઈ. બૂમો પાડતો આ પોતાનો પુત્ર સ્તમ્ભમાં બંધાયો. લાકડી ગ્રહણ કરાઈ, મારવા માટે આરબ્ધ થયો, અને તે પુત્ર નિર્દય તાડન કરાયે છે તે શાંતિશિવ કહે છે — હે વૈદ્ય ! ક્યા કારણથી આને આ રીતે મારે છે ? વૈદ્ય વડે કહેવાયું — કોઈ રીતે પણ આ પાપી સાંભળતો નથી. એટલામાં હાહારવ કરતી ભાર્યા વેગથી આવીને વૈદ્યના હાથમાં વારણ માટે લગ્ન થઈ. વૈદ્ય કહે છે મારા વડે આ દુરાત્મા મારવા યોગ્ય છે. આ પ્રમાણે કરતાં પણ મને જે સાંભળતો નથી. તું દૂર થા દૂર થા. ઈતરથા તું દૂર નહીં થઈશ તો તારી પણ આ ગતિ જ છે. તોપણ લાગતી=હાથમાં વળગેલી એવી તે પણ=પત્ની પણ, વૈદ્ય વડે તાડન કરાઈ. શાંતિશિવ વડે વિચારાયું — અરે ! ભટ્ટારકનું ઔષધ જણાયું. હવે પૂછવા વડે શું ? તેથી નીકળીને આ=શાંતિશિવ, માહેશ્વરના ઘરમાં ગયો. તેના વડે રજ્જુ યાચના કરાઈ. માહેશ્વર વડે શણમયી રજ્જુ અપાઈ. શાંતિશિવ કહે છે — આનાથી સર્યુ. મને વાળવાળી અતિકઠણ રજ્જુથી પ્રયોજન છે. માહેશ્વર વડે તેવી જ રજ્જુ અપાઈ. અને માહેશ્વર વડે પુછાયું — હે ભટ્ટારક ! આના વડે=રજ્જુ વડે, શું કાર્ય છે ? શાંતિશિવ વડે કહેવાયું. સુગૃહીત નામવાળા સદાશિવ ભટ્ટારકનું ઔષધ કરાશે. તેથી રજ્જુને ગ્રહણ કરીને શાંતિશિવ મઠમાં ગયો. અને ત્યાં ગુરુને જોઈને આના વડે=શાંતિશિવ વડે, વિષમ ભૂકુટિના તરંગથી ભંગવાળું વિકરાલ મોઢું કરાયું. આરાટીને=બૂમોને, મૂકતા આ=શાંતિશિવે મધ્યના સ્તમ્ભકમાં નિજ આચાર્યને બાંધ્યા. ત્યારપછી ગ્રહણ કરાયેલી મોટી લકુટવાળો=સોટીવાળો, આ=શાંતિશિવ, તેને=સદાશિવને, તાડનમાં પ્રવૃત્ત થયો. આ બાજુ માહેશ્વર વડે વિચારાયું. અમે જઈએ. ભટ્ટારકની કરાતી

ક્રિયામાં અમે સ્વયં પ્રત્યાસન્ન થશું. ત્યારપછી તે આવ્યો. આચાર્યને નિર્દય તાડન કરાતા શાંતિશિવને જોયો. તેઓ વડે કહેવાયું — કયા કારણથી આને=ગુરુને, આ રીતે તાડન કરે છે ? શાંતિશિવ કહે છે. કોઈ રીતે આ પાપી સાંભળતો નથી. તેથી મરતા એવા સદાશિવ વડે મહાઆકંઠ ભૈરવ શબ્દ કરાવો. તેથી હાહારવ કરતા માહેશ્વરો શાંતિશિવને વારણ માટે લાગ્યા. શાંતિશિવ કહે છે — આ દુરાત્મા મારા માટે મારણીય છે. આ પ્રમાણે કરતાં પણ મને સાંભળતો નથી. તમે દૂર થાઓ, તમે દૂર થાઓ. ઈતરથા તમારી પણ=માહેશ્વરોની પણ, આ જ વાર્તા છે. તોપણ વારણ કરતા માહેશ્વરોને પણ આ=શાંતિશિવ, લકુટ વડે તાડન કરવા પ્રવૃત્ત થયો. ત્યારપછી તેઓનું બહુલપણું હોવાથી લાવ લાવ એ પ્રમાણે બોલતા તેઓ વડે તેના હાથમાંથી લકુટ=લાકડી, ખેંચી લીધી. અને વિચારાયું. ખરેખર આ=શાંતિશિવ ગ્રહગૃહીત છે=પિશાચ વળગ્યો છે. તેથી તેઓ વડે બંધાયો, તાડન કરીને પાછળમાં બાહુના બંધનથી શાંતિશિવ બંધાયો. સદાશિવ મુકાવાયો. તેનાથી ચેતના પ્રાપ્ત થઈ. દેવયોગથી જીવિત થયો. માહેશ્વર વડે કહેવાયું — હે શાંતિશિવ ! કયા કારણથી ભગવાન એવા ગુરુનું આ કરવા માટે તારા વડે આરંભ કરાયું. શાંતિશિવ કહે છે. વૈદ્યના ઉપદેશથી બધિરતાનું ઔષધ કરાયું. વળી મને મૂકો. ભટ્ટારકની વ્યાધિની ઉપેક્ષા ન કરો. માહેશ્વરો વડે વિચારાયું. આ મહાગ્રહવાળો છે તેથી આમના વડે=માહેશ્વરો વડે, કહેવાયું — તને અમે મૂકીએ, જો આ પ્રમાણે ન કરે. શાંતિશિવ કહે છે. શું હું તમારા વચનથી પોતાના ગુરુનું પણ ઔષધ ન કરું ? હિ=જે કારણથી, હું જો વળી તે વૈદ્યના વચન વડે રહું છું અન્યથા નહીં. તેથી વૈદ્ય બોલાવાયો=માહેશ્વરો વડે વૈદ્ય બોલાવાયો, તેને=વૈદ્યને વૃત્તાંત નિવેદન કરાવાયો. ત્યારપછી મુખમાં હસતા વૈદ્ય વડે કહેવાયું. હે ભટ્ટારક ! આ મારો પુત્ર બધિર નથી. તો શું છે ? તેથી કહે છે. મારા વડે ક્લેશથી વૈદ્યકશાસ્ત્રો ભણાવાયાં છે. પરંતુ તે=મારો પુત્ર, રમવાના સ્વભાવપણાને કારણે તેના માટે ભૂમો પાડતાં પણ મને સાંભળતો નથી. તેથી મારા વડે રોષથી તાડન કરાયું. તે કારણથી આ ઔષધ નથી=તાડન કરવું એ ઔષધ નથી. વળી હમણાં આ તારા પ્રભાવથી જ આ જ તારા ઔષધ વડે આ=તારા ગુરુ, પ્રગુણીભૂત થયા છે. તે કારણથી હવે પછી મારા વચનથી તારા વડે આમનું=ગુરુનું, આ ઔષધ કરવું નહીં=લાકડીથી મારવાનું ઔષધ કરવું જોઈએ નહીં. શાંતિશિવ વડે કહેવાયું — આ પ્રમાણે થાઓ. પ્રગુણ એવા ભટ્ટારક વડે=રોગ રહિત એવા ભટ્ટારક વડે, મારું પ્રયોજન છે અને જો તે પ્રગુણ છે=રોગ રહિત છે, તો ઔષધ વડે શું ? ત્યારપછી શાંતિશિવ મુકાયો.

ભાવાર્થ :-

આ રીતે વિચક્ષણની બુદ્ધિમાં જે વિમર્શ શક્તિ છે તેણે પ્રમત્તતા નદી વગેરે વસ્તુનું સ્વરૂપ બતાવ્યું, ત્યારપછી મહામોહનરેન્દ્રનું સ્વરૂપ બતાવે છે. જે મહામોહ અત્યંત વૃદ્ધ છે. અવિદ્યા નામના શરીરવાળો છે. અને સ્વવીર્યની તૃષ્ણા વેદિકામાં બેસીને જ સર્વ કાર્ય કરે છે. એ પ્રકારે વિમર્શ કહ્યું. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે સંસારી જીવોમાં જે અજ્ઞાન વર્તે છે તે અજ્ઞાન વિપર્યાસરૂપ પરિણામથી યુક્ત સિંહાસન છે. તેના ઉપર મહામોહ બેસીને જગતના જીવોને સર્વ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ કરાવે છે. જેથી અજ્ઞાનને વશ જીવો કર્મ બાંધીને

સંસાર-ચક્રમાં પરિભ્રમણ કરે છે. વળી, આ મહામોહ જીવ સાથે અનાદિનો છે અને તેનાથી જ સર્વ રાગાદિ પરિણતિઓ થાય છે તે બતાવવા અર્થે તે વૃદ્ધ છે તેમ કહેલ છે. વળી, મહામોહ અજ્ઞાન સ્વરૂપ છે તેથી અવિદ્યા જ તેનું શરીર છે. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સુધી જીવમાં અવિદ્યા વર્તે છે અને તે અજ્ઞાન સ્વરૂપ જ છે અને તે જ મહામોહ છે. જ્યારે તે મહામોહ વિપર્યાસથી યુક્ત હોય ત્યારે જીવને ક્લિષ્ટ ભાવો કરાવીને સંસારની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ કરાવે છે અને દુર્ગતિઓની પરંપરાઓની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. જ્યારે તે મહામોહ જ વિપર્યાસથી રહિત થાય છે ત્યારે ક્રમસર ક્ષીણ ક્ષીણતર થતાં થતાં બારમા ગુણ-સ્થાનકે મૃતપ્રાય: શરીરવાળો થાય છે અને કેવલજ્ઞાન થાય છે ત્યારે તે જીવમાં આશ્રિત એવા મહામોહનું મૃત્યુ થાય છે. તેથી તેના સંસારનો અંત આવે છે.

વળી, આત્માના જ્ઞાન સ્વરૂપનો અને સુખના પારમાર્થિક સ્વરૂપનો યથાર્થ બોધ કરવામાં બાધક એવાં જ્ઞાનાવરણીય કર્મો છે, તેનાથી જ જીવમાં પોતાના પારમાર્થિક સ્વરૂપનું અજ્ઞાન વર્તે છે તે મહામોહજન્ય અજ્ઞાન અને જ્યારે અજ્ઞાનનો અતિશય થાય છે ત્યારે જીવમાં વિપર્યાસ વર્તે છે. તેથી કષાયોના ક્લેશને જીવ અનુભવતો હોવા છતાં જોઈ શકતો નથી. માત્ર બાહ્ય સુખોમાં સુખને જોનાર બને છે અને બાહ્ય દુઃખોમાં દુઃખને જોનાર બને છે. તેથી શરીર આદિ જન્ય સુખ અર્થે જીવ સર્વ ક્લેશો કરે છે, સર્વ પાપો કરે છે પરંતુ આત્મામાં વર્તતો વિપર્યાસ જીવને નિરાકુળ સ્વભાવને અભિમુખ થવા દેતો નથી. તેથી સંસારી જીવોની સર્વ પ્રકારના પરિભ્રમણની વિડંબના વિપર્યાસ સિંહાસન ઉપર બેસીને મહામોહ તે તે જીવને આશ્રયીને કરે છે. વળી, આ મહામોહ જ જગતની ઉત્પત્તિનું કારક છે; કેમ કે મહામોહને વશ જ જીવોમાં સર્વ પ્રકારના કર્મબંધો થાય છે અને જગતના જીવો તે તે ભવોમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને તે તે ભવોમાં મૃત્યુ પામે છે તે સર્વનું મુખ્ય કારણ જીવમાં વર્તતું અજ્ઞાન જ છે. અને જેઓનું અજ્ઞાન નાશ પામ્યું છે તેઓ મહામોહથી ઉત્પન્ન થતી જગત વ્યવસ્થામાંથી પોતાના આત્માનું રક્ષણ કરીને સુખપૂર્વક મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે.

વળી, આ મહામોહ અચિંત્યવીર્યવાળો છે, તેથી જ્યારે વિપર્યાસ સિંહાસન પર બેઠેલો હોય ત્યારે તેની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવા કોઈ સમર્થ નથી. આથી જ વર્તમાનમાં જે તીર્થકરો થયા તેઓ પણ જ્યારે મોક્ષ-માર્ગને પામ્યા ન હતા ત્યારે વિપર્યાસની પરિણતિવાળા હતા અને તેઓમાં વર્તતો મહામોહ જ તેઓને સર્વ પ્રકારની પ્રેરણા કરીને સંસારમાં પરિભ્રમણનું કારણ બનેલ. જ્યારે તેઓને જ કોઈક તીર્થકરના વચનની પ્રાપ્તિ થઈ અને મહામોહને વાસ્તવિક સ્વરૂપે જાણી શક્યા ત્યારે તેઓ સ્વપરાક્રમથી મહામોહનો નાશ કરવા સમર્થ બન્યા. આ રીતે મહામોહનું સ્વરૂપ બતાવ્યા પછી વિમર્શ પ્રકર્ષને કહે છે તું મારા મુખ સામે જુએ છે પરંતુ કોઈ હુંકારો કે કંઈ પ્રશ્ન કરતો નથી. તેથી જણાય છે કે હું જે આ નદી વગેરેનું સ્વરૂપ કહું છું તે તું જાણે છે કે નહીં ? તેના ઉત્તર રૂપે પ્રકર્ષ કહે છે કે હે મામા ! તમારા પ્રસાદથી એવું જગતમાં કંઈ નથી કે હું ન જાણી શકું.

આનાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે જીવમાં વર્તતી માર્ગાનુસારી વિમર્શશક્તિ પદાર્થના સ્વરૂપને બતાવે ત્યારે જીવમાં વર્તતી બુદ્ધિનો પ્રકર્ષ સુખપૂર્વક તે પદાર્થો સર્વજ્ઞના વચનાનુસાર યથાર્થ જાણી શકે છે. ફક્ત પ્રાસંગિક પ્રકર્ષને ઉત્સાહ પેદા કરાવવા અર્થે આ પ્રકારે વિમર્શો પરિહાસ કરેલ; કેમ કે તત્ત્વવિષયક

વિમર્શશક્તિ જેનામાં છે તે પુરુષ જાણે છે કે બુદ્ધિના પ્રકર્ષવાળા પુરુષ મારા કહેવાયેલા વચનના તાત્પર્યને યથાર્થ જ ગ્રહણ કરે છે. વળી વિમર્શ કહે છે કે દરેક પદાર્થોનો સાંભળવા માત્રથી યથાર્થ બોધ થતો નથી. પરંતુ તેનું ઐદમ્પર્ય જાણવું જોઈએ. અને કોઈ સ્થાનમાં જો ઐદમ્પર્યનો બોધ ન થાય તો ભૌતકથાની જેમ અજ્ઞાત પરમાર્થને કારણે હિતને બદલે અહિતની પ્રવૃત્તિ થાય છે. તે બતાવવા અર્થે વિમર્શ ભૌતકથા કહે છે -

બહેરાપણા માટે શાંતિશિવ ઔષધ લેવા માટે વૈદ પાસે જાય છે ત્યારે વૈદ પોતાના પુત્રને ‘તું સાંભળતો નથી’ એમ કહીને જે પ્રકારે તાડનાદિ કરે છે તે સર્વને શાંતિશિવે યથાર્થ અવધારણ કરેલું. તોપણ વૈદના વચનનું તાત્પર્ય શું છે તે સમજ્યો નહીં. તેથી પુત્ર સાંભળતો નથી તેનો અર્થ પોતાનું માનતો નથી તે સમજ્યા વગર તેનો પુત્ર બહેરો છે એવો વિપરીત અર્થ કરીને આ રીતે તાડન કરવું એ જ બહેરાપણા માટે ઔષધ છે તેમ તેણે=શાંતિશિવે, અવધારણ કર્યું. તેથી વૈદનાં દરેક વચનો, દરેક ક્રિયાઓ યથાર્થ અવધારણ કરેલ હોવા છતાં ‘સાંભળતો નથી’ તેના જ અર્થને યથાર્થ જાણ્યા વગર વિપર્યાસથી ગુરુને તાડન આદિ પ્રવૃત્ત કરે છે, તેમ જેઓ સામાયિક, પૂજાદિ સર્વ ધર્માનુષ્ઠાનોના ઐદમ્પર્યાયને જાણતા નથી અને શાંતિશિવની જેમ નિપુણતાપૂર્વક તે તે બાહ્ય ક્રિયામાં યત્ન કરે છે તેઓ પણ ધર્માનુષ્ઠાન કરીને પણ કલેશને પામે છે, દુર્ગતિઓ વધારે છે અને અનર્થની પરંપરા પામે છે. આથી જ જે સાધુ કે શ્રાવક પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિના પરમાર્થને જાણ્યા વગર સાધુધર્મ સેવે છે કે શ્રાવક જીવનમાં મારે સાધુવેશમાં જ મરવું છે તેવી ભાવનાઓ કરે છે. છતાં કઈ રીતે ભાવસાધુ ગુપ્તિઓના પ્રકર્ષ દ્વારા વીતરાગતાને પ્રાપ્ત કરે છે, તેના કોઈ ભાવને સ્પર્શ્યા વગર યથાતથા પ્રવૃત્તિ કરીને મનુષ્યભવ વિફળ કરે છે તેઓ શાંતિશિવની જેમ ‘સાંભળતો નથી’ એ પ્રકારના વૈદના વચનના ઐદમ્પર્યાયને જાણતા નથી. તેથી વિનાશને જ પામે છે. જેમ ‘સાંભળતો નથી’ તેનો અર્થ માનતો નથી તેમ હોવા છતાં કાનથી બહેરો છે એ પ્રકારનો વિપરીત અર્થ વૈદના વચનના અજ્ઞાનને કારણે શાંતિશિવને થયો તેમ જેઓ કષાયના શમન અને ઇન્દ્રિયોની ઉત્સુકતાના શમન અર્થે ભગવાનનાં વચનો છે તેના રહસ્યને લેશ પણ જાણ્યા વગર માત્ર બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓ કરીને હું તપસ્વી છું, હું ત્યાગી છું ઇત્યાદિ અભિમાનો કરીને મોહધારાની વૃદ્ધિ કરે છે તેઓ અંતે સંસારના પરિ-ભ્રમણને પ્રાપ્ત કરે છે.

તદેષા ભદ્ર! ભૌતકથાનિકા શ્રુતમાત્રગ્રાહિણસ્તવાપિ મયા સાર્ધમવિચારયતો મા ભૂદિત્યેવમર્થ પરિચોદિતસ્ત્વં મયેતિ । પ્રકર્ષઃ પ્રાહ—સાધુ સાધુ, ઉક્તં મામેન, પૃચ્છામિ તર્હીદાનીં કિઞ્ચિદ્ભવન્તં વિમર્શનોક્તં—પ્રશ્નયતુ ભદ્રઃ । પ્રકર્ષઃ પ્રાહ—મામ! યદ્યેવં તતો વિજ્ઞાતેયં મયા સમસ્તાન્તરઙ્ગલોકાધારભૂતા બહિરઙ્ગલોકાનાં સર્વસુન્દરાઽસુન્દરવસ્તુનિર્વર્તિકા સમાવાર્યા ચિત્તવૃત્તિર્મહાટવી, એતાનિ તુ મહાનદીપુલિન-મહામણ્ડપવેદિકાસિંહાસનગાત્રયષ્ટિનરેન્દ્રરૂપાણિ વસ્તૂનિ યાનિ ભવતા પ્રમત્તતાતદ્વિલસિતચિત્તવિક્ષેપ-તૃષ્ણાવિપર્યાસાવિદ્યામહામોહાભિધાનાનિ નિવેદિતાનિ તાનિ મયા ભાવાર્થમધિકૃત્ય ન સમ્યગ્વિજ્ઞાતાનિ, વિકલ્પિતાનિ મયા યથા નામ્ના પરમેતાનિ ભિદ્યન્તે નાર્થેન, યતઃ સર્વાણ્યપિ પુષ્ટિકારણતયાઽમીષા-

મન્તરઙ્ગલોકાનામનર્થકારણતયા ચ બહિરઙ્ગજનાનાં સમાનાનિ વર્તન્તે તતો યદ્યેતેષામસ્તિ કશ્ચિદર્થેન
 ભેદસ્તં મે નિવેદયતુ મામઃ । વિમર્શઃ પ્રાહ—નનુ નિવેદિત એવ પ્રત્યેકમેતેષાં ગુણાન્ વર્ણયતા મયા
 પરિસ્ફુટોઽર્થભેદઃ તથાપિ સ યદિ ન વિજ્ઞાતો ભદ્રેણ તતઃ પુનરપિ નિવેદયામિ । તતઃ કથિતો
 વિમર્શોન મહાનદ્યાદીનાં વસ્તૂનાં પ્રત્યેકં ભાવાર્થઃ, બુદ્ધઃ પ્રકર્ષેણ ।

વેલ્લહલકુમારકથા

અત્રાન્તરે નરવાહનઃ પ્રાહ—ભદન્ત! વયમપિ બોધનીયાસ્તેષાં ભાવાર્થ, તતઃ પ્રબોધિતો નરવાહનનરેન્દ્રોઽપિ
 તેન ભગવતા વિચક્ષણસૂરિણા । તતોઽગૃહીતસઙ્કેતયાઽભિહિતં—ભદ્ર! સંસારિજીવ! યદ્યેવં તર્હિ
 તતોઽહમપીદાનીં તેષાં મહાનદ્યાદિવસ્તૂનાં બોધનીયા ભવતાઽર્થભેદમ્ । સંસારિજીવેનોક્તં—ભદ્રે! સ્પષ્ટ-
 દૃષ્ટાન્તમન્તરેણ ન ત્વયા સુખાવસેયમેતેષાં પ્રવિભક્તં સ્વરૂપં, અતો દૃષ્ટાન્તં કથયિષ્યે । અગૃહીત-
 સઙ્કેતયોક્તં—અનુગ્રહો મે ।

વેલ્લહલકુમારની કથા

તે કારણથી હે ભદ્ર ! =પ્રકર્ષ, આ ભૌતકથાનિકા શ્રુતમાત્રગ્રાહી એવા તને પણ મારી સાથે
 અવિચારતા ન થાઓ એ અર્થ માટે તું મારા વડે પ્રેરણા કરાવો. પ્રકર્ષ કહે છે — મામા વડે સુંદર સુંદર
 કહેવાયું. તો હવે કંઈક તમને હું પૂછું છું. વિમર્શ વડે કહેવાયું — હે ભદ્ર ! પ્રશ્ન કર. પ્રકર્ષ કહે છે હે
 મામા ! જો આ પ્રમાણે છે તો મારા વડે આ સમસ્ત અંતરંગ લોકના આધારભૂત બહિરંગ લોકોના
 સર્વ સુંદર અસુંદર વસ્તુના નિષ્પાદનને કરનારી ભાવાર્થથી યુક્ત ચિત્તવૃત્તિ મહાઅટવી જણાઈ. વળી,
 આ મહાનદી, પુલિન, મહામંડપ, વેદિકા, સિંહાસન, ગાત્રયષ્ટિવાળા નરેન્દ્રના રૂપવાળી વસ્તુઓ જે
 તમારા વડે પ્રમત્તતા, તદ્વિલસિત, ચિત્તવિક્ષેપ, તૃષ્ણા, વિપર્યાસ, અવિદ્યા, મહામોહના નામરૂપ
 નિવેદન કરાઈ. મારા વડે ભાવાર્થને આશ્રયીને તે સમ્યગ્ વિજ્ઞાત નથી. મારા વડે વિકલ્પ કરાયા છે,
 જે પ્રમાણે નામથી આ ભિન્ન છે તે પ્રમાણે અર્થથી ભિન્ન નથી. જે કારણથી સર્વ પણ=પ્રમત્તતા નદી
 આદિ સર્વ પણ, આ અંતરંગ લોકોના પુષ્ટિકારણપણાથી અને બહિરંગ લોકોના અનર્થકારણપણાથી
 સમાન જ વર્તે છે. તેથી જો આમનો કોઈક અર્થભેદ છે તો મને મામા નિવેદન કરો. વિમર્શ કહે છે —
 પ્રત્યેક એવા આમના ગુણોને વર્ણન કરતા=પ્રમત્તતા નદી એવા પ્રત્યેક આમના ગુણોને વર્ણન કરતા,
 મારા વડે સ્પષ્ટ અર્થભેદ નિવેદન કરાવો જ છે. તોપણ જે=અર્થભેદ, ભદ્ર વડે વિજ્ઞાત નથી તો ફરી
 પણ નિવેદન કરું છું. તેથી વિમર્શ વડે મહાનદી આદિ વસ્તુના પ્રત્યેકનો ભાવાર્થ કહેવાયો. પ્રકર્ષ વડે
 બોધ કરાવો. એટલામાં નરવાહન કહે છે — હે ભગવંત ! અમને પણ તેઓનો ભાવાર્થ બોધનીય છે=
 પ્રમત્તતા નદી આદિનો ભાવાર્થ બોધનીય છે, ત્યારપછી નરવાહન રાજા પણ તે ભગવાન વિચક્ષણસૂરિ
 વડે બોધ કરાવાયો. ત્યારપછી અગૃહીતસંકેતા વડે કહેવાયું. હે ભદ્ર ! સંસારી જીવ તો જો આ પ્રમાણે

છે તો=પ્રમત્તા આદિ નદીનો અર્થભેદ પ્રકર્ષને પણ પ્રાપ્ત થવો દુષ્કર છે, તેથી ફરી પૂછે છે એ પ્રમાણે છે તો, હું પણ હમણાં મહાનદી આદિ વસ્તુના અર્થભેદને તારા વડે બોધનીય છું. સંસારી જીવ વડે કહેવાયું — હે ભદ્રે ! સ્પષ્ટ દૃષ્ટાંત વગર તારા વડે આમનું=પ્રમત્તા આદિ નદીનું, પ્રવિભક્ત સ્વરૂપ સુખપૂર્વક જાણાય તેમ નથી. આથી દૃષ્ટાંતને હું કહીશ. અગૃહીતસંકેતા વડે કહેવાયું — મારા ઉપર અનુગ્રહ છે.

સંસારિજીવેનાભિહિતં—અસ્તિ સંભાવિતસમસ્તવૃત્તાન્તં ભુવનોદરં નામ નગરં, તત્ર ચ નિવારકો હરિહરહિરણ્યગર્ભાદીનામપિ પ્રભુશક્તેરનાદિર્નામ રાજા, તસ્ય ચ નીતિમાર્ગનિપુણાઽવિચ્છેદકારિણી ક્યુક્તિમિથ્યાવિકલ્પજલ્પાનાં સંસ્થિતિર્નામ મહાદેવી, તયોશ્ચાત્યન્તવલ્લભોઽસ્તિ વેલ્લહલો નામ તનયઃ, સ ચ ગાઢમાહારપ્રિયો દિવાનિશમનવરતં વિવિધખાદ્યપેયાનિ ભક્ષ્યત્રાસ્તે, તતઃ સંજાતં મહાઽજીર્ણ, પ્રકૃપિતા દોષાઃ, સંપન્નોઽન્તર્લીનો જ્વરઃ, તથાપિ ન વિચ્છિદ્યતે તસ્યાહારાભિલાષઃ, પ્રવૃત્તા ચોદ્યાનિકાગમનેચ્છા, તતઃ કારિતા ભૂરિપ્રકારા ભક્ષ્યવિશેષાઃ, તાશ્ચ પશ્યતસ્તસ્ય એનમેનં ચ ભક્ષ્યિષ્યામીતિ પ્રવર્તન્તે ચિત્તકલ્લોલાઃ, લૌલ્યાતિરેકેણ ચ ભક્ષિતં સર્વેષામાહારવિશેષાણાં સ્તોકસ્તોકં, તતઃ પરિવેષ્ટિતો મિત્રવૃન્દેન, પરિકરિતોઽન્તઃપુરેણ પઠતા બન્દિવૃન્દેન, દદદ્વાનં વિવિધૈર્વિલાસૈર્મહતા વિમર્દેન, પ્રાપ્તો મનોરમે કાનને, નિવિષ્ટં સુખમાસનં, તત્ર ચોપવિષ્ટસ્ય વિરચિતાઃ પુરતો વિવિધાહારવિસ્તારાઃ, તતશ્ચાહારલેશભક્ષણેન પવનસ્પર્શાદિના ગાઢતરં પ્રવૃદ્ધો જ્વરઃ, લક્ષિતશ્ચ પાર્શ્વવર્તિના સમયજ્ઞાભિધાનેન મહાવૈદ્યસુતેન, યદુત આતુરવદનો દૃશ્યતે કુમારઃ । તતો દત્તસ્તેન શઙ્ખયોર્હસ્તઃ, નિરૂપિતાનિ સન્ધિસ્થાનાનિ, નિશ્ચિતમનેન યથા—જ્વરિતઃ ખલ્વયં કુમારઃ । તતોઽભિહિતં સમયજ્ઞેન—દેવ! ન યુક્તં તવ ભોક્તું, પ્રબલજ્વરં તે શરીરં વર્તતે, યતોઽત્યન્તમાતુરા ઘૂર્ણતે દૃષ્ટિઃ, આતામ્રસ્નિગ્ધં વદનકમલં, દ્રગદ્રગાયેતે શઙ્ખૌ, ધમધમાયન્તે સન્ધિસ્થાનાનિ, જ્વલતીવ બહિસ્ત્વગ્, દહતીવ હસ્તં, તતો નિવર્તસ્વ ભોજનાત્, ગચ્છ પ્રચ્છન્નાપવરકે, ભજસ્વ નિવાતં, કુરુષ્વ લઙ્ઘનાનિ, પિબ ક્વથિતમુદકં, સમાચર વિધિનાઽસ્ય સર્વા પ્રતિક્રિયાં,

સંસારી જીવ વડે કહેવાયું — સંભાવિત સમસ્ત વૃત્તાંતવાણું ભુવનોદર નામનું નગર છે. અને ત્યાં હરિહર હિરણ્યગર્ભાદિ નામવાળાની પણ પ્રભુશક્તિનો નિવારક અનાદિ નામનો રાજા છે. અને તેની નીતિમાર્ગમાં નિપુણ, અવિચ્છેદને કરનાર, ક્યુક્તિરૂપ મિથ્યાવિકલ્પ જલ્પોની સંસ્થિતિ નામની મહાદેવી છે. તે બેને અત્યંત વલ્લભ વેલ્લહલ નામનો પુત્ર છે. અને તે ગાઢ આહારપ્રિય, દિવસ-રાત સતત વિવિધ ખાદ્ય અને પેયને ભક્ષણ કરતો રહે છે. તેથી મહાઅજીર્ણ થયું. દોષો પ્રકૃપિત થયા. અંતર્લીન એવો જ્વર થયો તોપણ તેને આહારનો અભિલાષ વિચ્છેદ થતો નથી અને ઉદાનિકામાં ગમનની ઈચ્છા પ્રવૃત્ત થઈ. તેથી ઘણા પ્રકારના ભક્ષ્ય વિશેષો કરાવાયા અને જોતા એવા તેને=વલ્લહલને આને આને=આ વાનગી આ વાનગીને, હું ખાઈશ એ પ્રમાણે તે ચિત્તના કલ્લોલો પ્રવર્તે છે. લૌલ્યના

અતિરેકથી સર્વ આહારવિશેષોનું થોડું થોડું ભક્ષણ કર્યું. ત્યારપછી મિત્રવૃંદથી ઘેરાયો. અંત:પુર વડે પરિકરિત થયો=તેની સ્ત્રીઓ બધી તેની પાસે આવી. બોલતા એવા બંદીવૃંદ વડે દાનને આપતો વિવિધ વિલાસો વડે મોટા વિમર્દથી=મોટા આડંબરથી, મનોરમ નામના બગીચામાં પ્રાપ્ત થયો. સુખપૂર્વકનું આસન સ્થાપન કરાયું. અને ત્યાં ઉપવિષ્ટ એવા તેની આગળ=વેલ્લહલની આગળ, વિવિધ પ્રકારના આહારનો વિસ્તાર મુકાયો. અને ત્યારપછી આહાર લેશના ભક્ષણથી પવનસ્પર્શાદિ દ્વારા ગાઢતર જ્વર વધ્યો. પાસે રહેલા સમયજ્ઞ નામના મહાવૈદ્યના પુત્ર વડે જણાવ્યો. શું જણાવ્યું તે 'યદુત'થી બતાવે છે. કુમાર આતુર વદનવાળો દેખાય છે=રોગવાળો દેખાય છે. તેથી બે શંખમાં=નાડી જોવા અર્થે, હાથ મુકાયો. સંધિસ્થાનો જોયાં. આના દ્વારા નિશ્ચય કરાયું=સમયજ્ઞ વડે નિશ્ચય કરાયું. શું નિશ્ચય કરાયું ? તે 'યથા'થી કહે છે — આ કુમાર જ્વરવાળો છે. તેથી સમયજ્ઞ વડે કહેવાયું — હે દેવ ! તમને ખાવું યુક્ત નથી. તારા શરીરમાં પ્રબલ જ્વર વર્તે છે. જે કારણથી અત્યંત આતુર દૃષ્ટિ=રોગવાળી દૃષ્ટિ, ફરે છે. આતાપ્રસ્નિગ્ધ વદનકમલ છે. નાડીઓ અત્યંત વિદ્વળ થાય છે. સંધિસ્થાનો ધમધમ કરે છે. બહિર્ત્વચા બળી રહી છે=શરીરમાં અત્યંત તાવ છે તેથી ભોજનથી નિવર્તન પામ. પ્રચ્છન્ન ઓરડામાં જા. નિવાતને સેવ. લાંઘણોને કર. ગરમ કરેલું પાણી પી. વિધિથી આની=જ્વરની, સર્વ પ્રતિક્રિયાને કર.

इतरथा सन्निपातस्ते भविष्यति । स तु वेल्लहलो दत्तदृष्टिः पुरतो विन्यस्ते तस्मिन्नाहारविस्तारे एतदेतच्च भक्षयामीति भ्रमयन्नपरापरेषु खाद्यप्रकारेषु स्वीयमन्तःकरणं, नाकर्णयति तत्तदा वैद्यसुतभाषितं, नाकलयति अस्य हितरूपतां, न चेतयते तं वारणार्थं लगन्तमपि शरीरे । ततो वारयतो वचनेन, धारयतो हस्तेन तस्य समयज्ञस्य समक्षमेव बलात्प्रवृत्तो भक्षयितुमाहारं वेल्लहलः । ततः समुत्कटतया-ऽजीर्णस्य, प्रबलतया ज्वरस्य न क्रमतेऽसौ गलकेनाहारः, तथापि बलादेव क्रामितः कियानपि वेल्लहलेन । ततः समुद्धृतं हृदयं संजातः कलमलकः संपन्नं वमनं विमिश्रितं च तेन वमनेन सर्वमपि पुरतो विन्यस्तं भोजनम् । ततश्चिन्तितं वेल्लहलेन—

ઈતરથા=જો નહીં કરે તો, તને સન્નિપાત થશે. વળી તે વેલ્લહલ આગળમાં સ્થાપન કરાયેલા તે આહારના વિસ્તારમાં દત્તદૃષ્ટિવાળો આ ખાઉં, આ ખાઉં એ પ્રકારે બીજા બીજા ખાદ્ય પ્રકારોમાં પોતાના અંત:કરણને ભ્રમણ કરતો, ત્યારે તે વૈદ્યપુત્રથી કહેવાયેલું સાંભળતો નથી. આની હિતરૂપતાને જાણતો નથી, તેના વારણ માટે શરીરમાં લાગેલા એવા વૈદ્યને વિચારતો નથી, તેથી વચનથી વારતા, હાથથી અટકાવતા એવા તે સમયજ્ઞના સમક્ષ જ બળાત્કારે આહારને ભક્ષણ કરવા વેલ્લહલ પ્રવૃત્ત થયો. તેથી અજીર્ણનું ઉત્કટપણું હોવાથી, જ્વરનું પ્રબલપણું હોવાથી ગળામાંથી આ આહાર નીચે ઊતરતો નથી. તોપણ બળાત્કારથી વેલ્લહલ વડે કેટલોક ઉતારાયો. તેથી હૃદય ધબકારા મારવા લાગ્યું. કલમલક થયો. વમન થયું. તે વમનથી સર્વ પાણ આગળમાં મુકાયેલું તે ભોજન વિમિશ્ર થયું. તેથી વેલ્લહલ વડે વિચારાયું.

શ્લોક :-

ક્ષુધાક્ષામં શરીરં મે, નૂનમૂનતયા ભૃશમ્ ।
 એતદ્ધિ વાયુનાઽઽક્રાન્તમન્યથા વમનં કુતઃ ॥૧॥

શ્લોકાર્થ :-

ક્ષુધાથી ક્ષીણ મારું શરીર છે. ખરેખર અત્યંત ઊનપણને કારણે=ભુખ્યાપણને કારણે, વાયુથી આ મારું શરીર આકાંત છે. અન્યથા વમન કેવી રીતે થાય ? ॥૧॥

શ્લોક :-

એવં સ્થિતે—
 રિક્તકોષ્ઠં શરીરં મે, વાતાક્રાન્તં વિનદ્ક્ષ્યતિ ।
 તતશ્ચ પ્રીણયામીદં, ભુજ્જે ભૂયોઽપિ ભોજનમ્ ॥૨॥

શ્લોકાર્થ :-

આ પ્રમાણે સ્થિત હોતે છતે મારું શરીર ખાલી પેટવાળું છે. વાયુથી આકાંત નાશ પામશે અને તેથી આનો હું સ્વાદ કરું. અને ફરી પણ ભોજનને કરું. ॥૨॥

શ્લોક :-

તતોઽસૌ વાન્તિસંમિશ્રં, તત્ પુરઃસ્થિતભોજનમ્ ।
 નિર્લજ્જો ભોક્તુમારબ્ધઃ, સર્વેષામપિ પશ્યતામ્ ॥૩॥

શ્લોકાર્થ :-

તેથી આ ઊલટીથી સંમિશ્ર આગળમાં રહેલ તે ભોજન, નિર્લજ્જ સર્વને પણ જોતો ખાવા માટે લાગ્યો. ॥૩॥

શ્લોક :-

તદ્દૃષ્ટ્વા સમયજ્ઞેન, પ્રોક્તઃ પૂત્કુર્વતા ભૃશમ્ ।
 દેવ દેવ! ન યુક્તં તે, કર્તુ કાકસ્ય ચેષ્ટિતમ્ ॥૪॥

શ્લોકાર્થ :-

તેને જોઈને અત્યંત પોકાર કરતા સમયજ્ઞ વડે કહેવાયો. હે દેવ ! હે દેવ ! તમને કાકનું ચેષ્ટિત કરવું યુક્ત નથી. ॥૪॥

શ્લોક :-

મા ચ રાજ્યં શરીરં ચ, યશ્ચ શશિનિર્મલમ્ ।
દેવ! હારય ભક્તેન, ત્વમેકદિનભાવિના ॥૫॥

શ્લોકાર્થ :-

રાજ્ય, શરીર, શશિ જેવું નિર્મલયશ હે દેવ ! તમે એકદિનભાવિ એવા ભોજનથી હારો નહીં.
॥૫॥

શ્લોક :-

અન્યચ્ચેદં સતાં નિન્દ્યમમેધ્યં શૌચદૂષણમ્ ।
ઉદ્વેગહેતુર્નો ભક્તં, દેવઃ ખાદિતુમર્હતિ ॥૬॥

શ્લોકાર્થ :-

અને બીજું સત્પુરુષોને નિંદા એવું આ અમેધ્ય, શૌચથી દૂષણવાળું, ઉદ્વેગનો હેતુ એવું ભોજન
ખાવા માટે દેવ યોગ્ય નથી. ॥૬॥

શ્લોક :-

દેવ! દુઃખાત્મકં ચેદં, સર્વવ્યાધિપ્રકોપનમ્ ।
ગાઢમુલ્બળદોષાણાં, વિશેષેણ ભવાદૃશામ્ ॥૭॥

શ્લોકાર્થ :-

હે દેવ ! આ દુઃખાત્મક છે. વિશેષથી ગાઢ ઉલ્બળ દોષવાળા તમારા જેવાની સર્વ વ્યાધિનું
પ્રકોપન છે. ॥૭॥

શ્લોક :-

કા વાઽસ્યોપરિ તે મૂર્છા? યદ્બાહ્યં પુદ્ગલાત્મકમ્ ।
અતો દેવ! વિહાયેદમાત્માનં રક્ષ યત્નતઃ ॥૮॥

શ્લોકાર્થ :-

અથવા આના ઉપર તમારી શું મૂર્છા છે ? જે બાહ્ય પુદ્ગલાત્મક છે. આથી હે દેવ ! આ
આત્માને યત્નથી રક્ષણ કરો. ॥૮॥

શ્લોક :-

ઇત્યં ચ સમયજ્ઞસ્ય, રટતોઽપિ વચસ્તદા ।
સ રાજપુત્રઃ શ્રુત્વાઽપિ, સ્વચિત્તે પર્યચિન્તયત્ ॥૯॥

શ્લોકાર્થ :-

અને આ રીતે બોલતા પણ સમયજ્ઞના વચનને સાંભળીને પણ ત્યારે તે રાજપુત્રે સ્વચિત્તમાં વિચાર કર્યો. ॥૯॥

શ્લોક :-

અહો વિમૂઢઃ ખલ્વેષ, સમયજ્ઞો ન બુદ્ધ્યતે ।
નૂનં મદીયપ્રકૃતિં, નાવસ્થાં ન હિતાઽહિતમ્ ॥૧૦॥

શ્લોકાર્થ :-

અહો, ખરેખર વિમૂઢ એવો આ સમયજ્ઞ ખરેખર મારી પ્રકૃતિને જાણતો નથી. અવસ્થાને જાણતો નથી. હિતાહિતને જાણતો નથી. ॥૧૦॥

શ્લોક :-

યો વાતલં ક્ષુધાક્ષામં, ભુઙ્જાનં માં નિષેધતિ ।
એતચ્ચ દૂષયત્યેષ, ભોજનં દેવદુર્લભમ્ ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થ :-

જે વાયુવાળા ક્ષુધાથી ક્ષીણ થયેલા મને ખાતાં નિષેધ કરે છે. અને આ=સમયજ્ઞ, આ દેવ-દુર્લભ ભોજનને દૂષિત કરે છે. ॥૧૧॥

શ્લોક :-

તત્કિમેતેન મૂર્ખેણ? ભુઙ્જે ભોજ્યં યથેચ્છયા ।
સ્વાર્થસિદ્ધિર્મયા કાર્યા, કિં મમાપરચિન્તયા? ॥૧૨॥

શ્લોકાર્થ :-

તે કારણથી આ મૂર્ખ વડે શું ?=આ મૂર્ખ સમયજ્ઞ વડે શું ? યથા ઇચ્છાથી ભોજનને ખાઓ. સ્વાર્થસિદ્ધિ મારા વડે કરાવી જોઈએ. મને બીજાની ચિંતાથી શું ? ॥૧૨॥

શ્લોક :-

તતઃ પરિજનેનોચ્ચૈઃ, સહિતેઽપિ પુનઃ પુનઃ ।
સમયજ્ઞે રટત્યેવં, ભક્ષિતં તેન ભોજનમ્ ॥૧૩॥

શ્લોકાર્થ :-

ત્યારપછી પરિજનથી સહિત પણ સમયજ્ઞ ફરી ફરી અત્યંત આ રીતે રટણ કર્યે છે તે અર્થાત્ તું જા નહીં, જા નહીં એ પ્રમાણે રટણ કર્યે છે, તેના વડે=વેલ્લહલ વડે, ભોજન કરાયું. ॥૧૩॥

શ્લોક :-

તતઃ પ્રબલદોષોઽસૌ, ભક્ષણાનન્તરં તદા ।
સન્નિપાતં મહાઘોરં, સંપ્રાપ્તો નિજકર્મણા ॥૧૪॥

શ્લોકાર્થ :-

તેથી પ્રબલ દોષવાળો આ ભક્ષણ પછી ત્યારે પોતાના કર્મથી=પોતાના કૃત્યથી, મહાઘોર સન્નિપાતને પામ્યો. ॥૧૪॥

શ્લોક :-

પુનર્વમનબીભત્સે, તતસ્તત્રૈવ ભૂતલે ।
પશ્યતાં પતિતસ્તેષાં, કાષ્ઠવન્નષ્ટચેતનઃ ॥૧૫॥

શ્લોકાર્થ :-

ત્યારપછી ફરી વમનથી બીભત્સ એવી તે જ ભૂતલમાં તેઓના જોતાં કાષ્ઠની જેમ નષ્ટ ચેતનાવાળો પડ્યો. ॥૧૫॥

શ્લોક :-

સ લોલમાનસ્તત્રૈવ, જઘન્યે વાન્તિકર્દમે ।
કુર્વન્ચુરઘુરારાવં, શ્લેષ્માપૂર્ણગલસ્તદા ॥૧૬॥

શ્લોકાર્થ :-

તે ત્યાં જ ખરાબ વાંતિકર્દમ=ઊલટીના કીચડમાં આળોટતો ઘુરઘુરારાવને કરતો શ્લેષ્મથી આ પૂર્ણ ગળાવાળો ત્યારે. ॥૧૬॥

શ્લોક :-

અનાખ્યેયામચિન્ત્યાં ચ, તેષામુદ્દેગકારિણીમ્ ।
અશક્યપ્રતિકારાં ચ, પ્રાપ્તોઽવસ્થાં સુદારુણામ્ ॥૧૭॥

શ્લોકાર્થ :-

અનાખ્ય=ન કહી શકાય એવી અચિંત્ય તેઓના ઉદ્દેગને કરનારી=સ્વજન આદિના ઉદ્દેગને કરનારી, અશક્ય પ્રતિકારવાળી સુદારુણવાળી=ખરાબ, અવસ્થાને પામ્યો. ॥૧૭॥

શ્લોક :-

ન શક્યઃ સમયજ્ઞેન, ત્રાતુમેષ ન બાન્ધવૈઃ ।
તદવસ્થો ન રાજ્યેન, ન દેવૈર્નાપિ દાનવૈઃ ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થ :-

સમયજ્ઞ વડે રક્ષણ કરવા માટે આ શક્ય નથી. બાંધવો વડે રક્ષણ કરવા માટે શક્ય નથી. તેવી અવસ્થાવાળો રાજ્ય વડે કે દેવ વડે કે દાન વડે રક્ષણ કરવા માટે શક્ય નથી. ॥૧૮॥

શ્લોક :-

કેવલં તદવસ્થેન, લુઠતાઽશુચિકર્દમે ।
અનન્તકાલં તત્રૈવ, સ્થાતવ્યં તેન પાપિના ॥૧૯॥

શ્લોકાર્થ :-

કેવલ તે અવસ્થાથી અશુચિ કર્દમમાં આળોટતા તે પાપી વડે ત્યાં જ અનંતકાલ રહેવું જોઈએ. ॥૧૯॥

શ્લોક :-

તદેષ ભદ્રે! દૃષ્ટાન્તઃ, પ્રસ્તુતાનાં પરિસ્ફુટઃ ।
વસ્તૂનાં ભેદસિદ્ધ્યર્થ, મયા તુભ્યં નિવેદિતઃ ॥૨૦॥

શ્લોકાર્થ :-

હે ભદ્રે ! અગૃહીતસંકેતા ! તે આ દષ્ટાન્ત પ્રસ્તુત વસ્તુના=પ્રમતતા નદી આદિ વસ્તુના, ભેદ-સિદ્ધિ માટે મારા વડે તને પરિસ્ફુટ નિવેદિત કરાયું છે. ॥૨૦॥

શ્લોક :-

તતોઽગૃહીતસઙ્કેતા, પ્રાહ વિહ્વલમાનસા ।
સંસારિજીવ! નૈવેદં, પૌર્વાપર્યેણ યુજ્યતે ॥૨૧॥

શ્લોકાર્થ :-

તેથી=સંસારી જીવે આ પ્રકારે વેલ્લહલકુમારની કથા કહી તેથી, વિહ્વલ માનસવાળી અગૃહીતસંકેતા કહે છે હે સંસારી જીવ ! આ પૂર્વઅપરથી=પૂર્વઅપરના કથનથી, ઘટતું નથી. ॥૨૧॥

શ્લોક :-

યતઃ—
નદ્યાદિવસ્તુભેદાર્થ, કથિતં મે કથાનકમ્ ।
ત્વયેદં તત્ર મે ભાતિ, ક્વોષ્ટ્રો નીરાજના ક્વ ચ? ॥૨૨॥

શ્લોકાર્થ :-

જે કારણથી નધાદિ વસ્તુના ભેદ માટે તારા વડે આ કથાનક મને કહેવાયું છે. ત્યાં મને ભાસે છે, ક્યાં ઊંટ અને ક્યાં નીરાજના ? ॥૨૨॥

શ્લોક :-

અથાસ્તિ કશ્ચિત્સમ્બન્ધો, હન્ત પ્રસ્તુતવસ્તુનિ ।
સ્ફુટઃ કથાનકસ્યાસ્ય, સ ઇદાનીં નિવેદ્યતામ્ ॥૨૩॥

શ્લોકાર્થ :-

હવે જો કોઈ પ્રસ્તુત વસ્તુમાં સંબંધ છે=નદી આદિ રૂપ પ્રસ્તુત વસ્તુમાં આ કથાનકનો સ્પષ્ટ સંબંધ છે, તે હવે નિવેદન કરાવ. ॥૨૩॥

શ્લોક :-

તતઃ સંસારિજીવેન, તદ્દાર્ષ્ટાન્તિકયોજને ।
બહુભાષણચિત્રેન, તત્સખી સંપ્રચોદિતા ॥૨૪॥

શ્લોકાર્થ :-

તેથી સંસારી જીવ વડે તેના દાર્ષ્ટિક યોજનમાં બહુ ભાષણથી ખિન્ન હોવાને કારણે તેની સખી પ્રજ્ઞાવિશાલાને પ્રેરણા કરી. ॥૨૪॥

શ્લોક :-

કથમ્?—
અસ્યાઃ પ્રજ્ઞાવિશાલે! ત્વં, નિઃશેષં મત્કથાનકમ્ ।
ઘટય પ્રસ્તુતાર્થેન, નિજશીલક(ત)યા સ્ફુટમ્ ॥૨૫॥

શ્લોકાર્થ :-

કેવી રીતે પ્રેરણા કરી ? એથી કહે છે — હે પ્રજ્ઞાવિશાલા ! તું મારું નિઃશેષ કથાનક પ્રસ્તુત અર્થની સાથે=નદી આદિ રૂપ અર્થની સાથે, નિજશીલપણથી=પ્રજ્ઞાવિશાલાપણથી, આને=અગૃહીતરંકેતાને, ઘટન કર=સ્પષ્ટ યોજન કરીને સમજાવ. ॥૨૫॥

કથોપનયઃ

શ્લોક :-

અથ પ્રજ્ઞાવિશાલાઽઽહ, કામં ભોઃ કથયામિ તે ।
ભદ્રેઽગૃહીતસઙ્કેતે! સમાકર્ણય સામ્પ્રતમ્ ॥૨૬॥

વેલ્લહલકુમારની કથાનો ઉપનય

શ્લોકાર્થ :-

હવે પ્રજ્ઞાવિશાલા કહે છે. નક્કી છે સંસારી જીવ તે કથાને હું કહું છું. હે ભદ્રે અગૃહીતસંકેતા ! સાંભળ. ॥૨૬॥

શ્લોક :-

યસ્તે વેલ્લહલો નામ, રાજપુત્રો નિર્દર્શિતઃ ।
 ઇષોઽનેન વિશાલાક્ષિ! પ્રોક્તો જીવઃ સકર્મકઃ ॥૨૭॥

શ્લોકાર્થ :-

જે વેલ્લહલ નામનો રાજપુત્ર તને આના વડે=સંસારી જીવ વડે, બતાવાયો. હે વિશાલાક્ષિ ! અગૃહીતસંકેતા ! આ=રાજપુત્ર, સકર્મક જીવ કહેવાયો. ॥૨૭॥

શ્લોક :-

સ એવ જાયતે ભદ્રે! નગરે ભુવનોદરે ।
 અનાદિસંસ્થિતિસુતઃ, સ એવ પરમાર્થતઃ ॥૨૮॥

શ્લોકાર્થ :-

હે ભદ્રે અગૃહીતસંકેતા ! ભુવનઉદર નામના નગરમાં તે જ ઉત્પન્ન થાય છે=સકર્મવાળો જીવ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે જ સકર્મવાળો જીવ પરમાર્થથી અનાદિ અને સંસ્થિતિનો પુત્ર છે. ॥૨૮॥

શ્લોક :-

સ એવાનન્તરૂપત્વાદ્ બહિરઙ્ગજનઃ સ્મૃતઃ ।
 સામાન્યરૂપમુદ્દિશ્ય, સ ચૈકઃ પરિકીર્તિતઃ ॥૨૯॥

શ્લોકાર્થ :-

તે જ અનંતરૂપપણું હોવાથી બહિરંગજન કહેવાયો છે. અને સામાન્ય રૂપને આશ્રયીને એક કહેવાયો છે. ॥૨૯॥

શ્લોક :-

મનુષ્યભાવમાપન્નઃ, સ પ્રભુઃ સર્વકર્મણામ્ ।
 મહારાજસુતસ્તેન, સ પ્રોક્તોઽનેન સુન્દરિ! ॥૩૦॥

શ્લોકાર્થ :-

મનુષ્યભાવને પામેલો તે=સંસારી જીવ, સર્વ કર્મોનો પ્રભુ છે. તેથી તે આના વડે=સંસારી જીવ વડે, હે સુંદરી ! મહારાજનો પુત્ર કહેવાયો છે. ॥૩૦॥

શ્લોક :-

તસ્યૈવ સત્કા વિજ્ઞેયા, ચિત્તવૃત્તિર્મહાટવી ।
સુન્દરેતરવસ્તૂનાં, સા તસ્યૈવ ચ કારણમ્ ॥૩૧॥

શ્લોકાર્થ :-

તેના જ સંબંધવાળી આ ચિત્તવૃત્તિ મહાટવી જાણવી. અને તે=ચિત્તવૃત્તિ મહાઅટવી, તેના જ=તે રાજપુત્રના જ, સુંદર-ઈતર વસ્તુઓનું કારણ છે=સુંદર-અસુંદર વસ્તુનું કારણ છે. ॥૩૧॥

શ્લોક :-

કેવલં યાવદદ્યાપિ, સ આત્માનં ન બુદ્ધ્યતે ।
મહામોહાદિભિસ્તાવલ્લુપ્યતે સા મહાટવી ॥૩૨॥

શ્લોકાર્થ :-

કેવલ જ્યાં સુધી હજી પણ તે=વેલ્લહલ, પોતાને જાણતો નથી ત્યાં સુધી તે મહાઅટવી મહામોહ આદિ દ્વારા વિલોપન કરાય છે. ॥૩૨॥

શ્લોક :-

યદા તુ તેન વિજ્ઞાતઃ, સ સ્યાદાત્મા કથજ્ચન ।
તદ્વીર્યં વીક્ષ્ય નશ્યન્તિ, મહામોહાદયસ્તદા ॥૩૩॥

શ્લોકાર્થ :-

જ્યારે વળી તેના વડે વિજ્ઞાત છે=આ ચિત્તરૂપી અટવીનો સ્વામી હું છું એ પ્રમાણે વિજ્ઞાત છે, તે આત્મા કોઈક રીતે થાય ત્યારે તેના વીર્યને જોઈને મહામોહ આદિ ભાગે છે. ॥૩૩॥

શ્લોક :-

યાવચ્ચ તે વિવર્તન્તે, ચિત્તવૃત્તૌ મહાભટાઃ ।
મહાનદ્યાદિવસ્તૂનિ, તાવત્તસ્યાં ભવન્તિ વૈ ॥૩૪॥

શ્લોકાર્થ :-

અને જ્યાં સુધી ચિત્તરૂપી અટવીમાં તે મહાભટો વર્તે છે ત્યાં સુધી તેમાં મહાનદ્યાદિ વસ્તુ હોય છે. ॥૩૪॥

શ્લોક :-

તેષામેવ યતસ્તાનિ, ક્રીડાસ્થાનानि भूभुजाम् ।
અતસ્તેષુ વિનષ્ટેષુ, તેષાં નાશઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥૩૫॥

શ્લોકાર્થ :-

જે કારણથી તે જ રાજાઓનાં તે ક્રીડાસ્થાનો છે. આથી તેનો=મહાભટ્ટોનો વિનાશ થયે છે તેઓનો=ક્રીડાસ્થાનોનો નાશ કહેવાયો છે. ॥૩૫॥

શ્લોક :-

एवञ्च स्थिते—
अविज्ञातात्मरूपस्य, भद्रे! जीवस्य कर्मणा ।
महामोहनरेन्द्रे च, सप्रतापेऽटवीस्थिते ॥૩૬॥

શ્લોકાર્થ :-

અને આ રીતે સ્થિત હોતે છે=ચિત્તરૂપી અટવીમાં મહાનધાદિ વસ્તુઓ મહામોહાદિનાં ક્રીડાનાં સ્થાનો છે અને તે નાશ થયે છે તેઓનો નાશ છે આ પ્રમાણે સ્થિત હોતે છે, હે ભદ્ર ! અગૃહીતસંકેતા ! અટવીમાં રહેલા સપ્રતાપવાળા મહામોહનરેન્દ્ર હોતે છે અવિજ્ઞાત આત્મસ્વરૂપના જીવના કર્મથી શું તેનો અન્વય આગળની શ્લોકમાં છે. ॥૩૬॥

શ્લોક :-

यदा तानि विवर्धन्ते, जीवश्च बहु मन्यते ।
महानद्यादिवस्तूनि, नितरामात्मवैरिणः ॥૩૭॥
तदा तानि स्ववीर्येण, यत्कुर्वन्ति पृथक् पृथक् ।
जीवस्य तद्विशेषार्थ, दृष्टान्तोऽयं निवेदितः ॥૩૮॥ युग्मम् ॥

શ્લોકાર્થ :-

જ્યારે તેઓ વૃદ્ધિ પામે છે=મહાનધાદિ વસ્તુઓ વૃદ્ધિ પામે છે અને અત્યંત પોતાનો વૈરી એવો જીવ મહાનધાદિ વસ્તુને બહુ માને છે ત્યારે તે=મહાનધાદિ વસ્તુઓ, સ્વવીર્યથી પૃથક્ પૃથક્ જીવનું જે કરે છે તેને વિશેષ બતાવવા માટે આ દૃષ્ટાંત નિવેદન કરાયું. ॥૩૭-૩૮॥

શ્લોક :-

स चैवं योज्यते भद्रे! प्रस्तुताऽर्थेन पण्डितैः ।
महानद्यादिवस्तूनां, प्रत्येकं भेदसिद्धये ॥૩૯॥

શ્લોકાર્થ :-

અને હે ભદ્રે ! તે=દષ્ટાંત, પ્રસ્તુત અર્થની સાથે=વેલ્લહલ કથાની સાથે, પંડિત પુરુષો વડે મહાનધાદિ વસ્તુના પ્રત્યેક ભેદની સિદ્ધિ માટે આ રીતે યોજન કરાય છે=આગળમાં બતાવાય છે એ રીતે યોજન કરાય છે. ॥૩૯॥

વિષયલમ્પટસ્ય કર્માજીર્ણમ્

શ્લોક :-

યથાડહારપ્રિયો નિત્યં, રાજપુત્રો નિવેદિતઃ ।
તથાડયમપિ વિજ્ઞેયો, જીવો વિષયલમ્પટઃ ॥૪૦॥

વિષયલંપટ એવા જીવનું કર્મરૂપ અજીર્ણ

શ્લોકાર્થ :-

જે પ્રમાણે રાજપુત્ર હંમેશાં આહારપ્રિય નિવેદિત કરાયો, તે પ્રમાણે આ પણ જીવ વિષયલંપટ જાણવો. ॥૪૦॥

શ્લોક :-

યથા ચ તસ્ય સંજાતમજીર્ણં ભૂરિભક્ષણાત્ ।
તથાડસ્યાપિ કુરઙ્ગાક્ષિ! કર્માજીર્ણં પ્રચક્ષતે ॥૪૧॥

શ્લોકાર્થ :-

અને જે પ્રમાણે તેને=રાજપુત્રને, ખૂબ ભક્ષણ કરવાથી અજીર્ણ થયું. તે પ્રમાણે હે કુરઙ્ગાક્ષિ અગૃહીતસંકેતા ! આને પણ=સંસારી જીવને, પણ કર્મનું અજીર્ણ કહેવાય છે. ॥૪૧॥

શ્લોક :-

પાપાજ્ઞાનાત્મકં તચ્ચ, વર્તતે કર્મ દારુણમ્ ।
યતઃ પ્રમત્તતોદ્ભૂતા, તજ્જન્યં તત્પુર (પુલિન) દ્વયમ્ ॥૪૨॥

શ્લોકાર્થ :-

અને પાપના અજ્ઞાનાત્મક તે કર્મ દારુણ વર્તે છે. જેનાથી પ્રમત્તતા ઉદ્ભૂત થઈ. અને તદ્જન્ય= પ્રમત્તતાથી જન્ય, પુલિન છે. ॥૪૨॥

શ્લોક :-

યથા પ્રકુપિતાસ્તસ્ય, દોષા જાતસ્તનુજ્વરઃ ।
તથા રાગાદયોડસ્યાપિ વર્ધન્તે જ્વરહેતવઃ ॥૪૩॥

શ્લોકાર્થ :-

જે પ્રમાણે તેના દોષો પ્રકુપિત થયા અને શરીરમાં જ્વર થયો તે પ્રમાણે આને પણ=સંસારી જીવને પણ જ્વરના હેતુ રાગાદિ વધે છે. ॥૪૩॥

શ્લોક :-

યથા તથાસ્થિતસ્યાઽપિ, બુદ્ધિર્ભોજ્યેષુ ધાવતિ ।
નરેન્દ્રદારકસ્યેહ, તથાઽસ્યાપિ દુરાત્મનઃ ॥૪૪॥

શ્લોકાર્થ :-

જે પ્રમાણે અહીં=કથાનકમાં, તે પ્રકારે સ્થિત એવા રાજાના પુત્રની=જ્વરથી આકુળ થયેલા રાજાના પુત્રની, ભોજ્ય પદાર્થોમાં બુદ્ધિ દોડે છે=ભોજ્ય પદાર્થોને ખાવાની ઇચ્છા વધે છે, તે પ્રમાણે આ પણ દુરાત્માને=સંસારી જીવને વિષયોમાં ગૃહિત વર્તે છે. ॥૪૪॥

શ્લોક :-

તથાહિ—
મનુષ્યભાવમાપન્નઃ, કર્માઽજીર્ણં સુદારુણમ્ ।
રાગાદિકોપનં મૂઢશ્ચિત્તજ્વરવિધાયકમ્ ॥૪૫॥
જીવો ન લક્ષ્યત્યેષ, તતશ્ચાસ્ય પ્રવર્તતો ।
અહિતેષુ સદા બુદ્ધિઃ, પ્રકામં સુખકામ્યયા ॥૪૬॥

શ્લોકાર્થ :-

તે આ પ્રમાણે મનુષ્ય ભાવને પામેલો આ મૂઢ જીવ સુદારુણ કર્મ અજીર્ણને અને જ્વર વિધાયક રાગાદિ કોપનને જાણતો નથી. અને તેથી આની=સંસારી જીવની, અહિતોમાં અત્યંત સુખની કામનાથી સદા બુદ્ધિ પ્રવર્તે છે. ॥૪૫-૪૬॥

શ્લોક :-

તથાહિ—
સ્વાદતે મદ્યં, નિદ્રાઽત્યન્તં સુખાયતે ।
વિકથા પ્રતિભાત્યુચ્ચૈરસ્યાઽનેકવિકલ્પના ॥૪૭॥

શ્લોકાર્થ :-

તે આ પ્રમાણે—મધને આસ્વાદન કરે છે. અત્યંત નિદ્રાને સુખરૂપે માને છે. વિકથા અત્યંત રુચે છે એ પ્રમાણે આને અનેક વિકલ્પના છે. ॥૪૭॥

શ્લોક :-

ઇષ્ટઃ ક્રોધઃ પ્રિયો માનો, માયા ચાત્યન્તવલ્લભા ।
લોભઃ પ્રાણસમો મન્યે, રાગદ્વેષૌ મનોગતા(રતૌ પ્ર.) ॥૪૮॥

શ્લોકાર્થ :-

ક્રોધ ઇષ્ટ છે. માન પ્રિય છે. માયા અત્યંત વલ્લભ છે. લોભ પ્રાણ જેવો છે. રાગદ્વેષ મનોગત વર્તે છે. ॥૪૮॥

શ્લોક :-

કાન્તઃ સ્પર્શો રસોઽભીષ્ટઃ, કામં ગન્ધશ્ચ સુન્દરઃ ।
અત્યન્તદયિતં રૂપં, રોચતે ચ કલધ્વનિઃ ॥૪૯॥

શ્લોકાર્થ :-

સ્પર્શ કાંત લાગે છે, રસ અભીષ્ટ લાગે છે, કામ અને ગંધ સુંદર લાગે છે, રૂપ અત્યંત પ્રિય અને સુંદર ધ્વનિ રુચે છે. ॥૪૯॥

શ્લોક :-

વિલેપનાનિ તામ્બૂલમલઙ્કારાઃ સુભોજનમ્ ।
માલ્યં વરસ્ત્રિયો વસ્ત્રં, સુન્દરં પ્રતિભાસતે ॥૫૦॥

શ્લોકાર્થ :-

વિલેપનો, તાંબૂલ, અલંકારો, સુભોજન, માળાઓ, સુંદર સ્ત્રીઓ, વસ્ત્ર સુંદર ભાસે છે. ॥૫૦॥

શ્લોક :-

આસનં લલિતં યાનં, શયનં દ્રવ્યસજ્વયાઃ ।
અલીકકીર્તિશ્ચ જને રુચિતાઽસ્ય દુરાત્મનઃ ॥૫૧॥

શ્લોકાર્થ :-

સુંદર આસન, વાહન, શયન, દ્રવ્યસંચયો, લોકમાં જુદ્દી કીર્તિ આ દુરાત્માને રુચે છે. ॥૫૧॥

શ્લોક :-

ચિત્તવૃત્તિમહાટવ્યાં, ભદ્રે! સતતવાહિની ।
મહાનદી વહત્યુચ્ચૈઃ, સેયમસ્ય પ્રમત્તતા ॥૫૨॥

શ્લોકાર્થ :-

હે ભદ્રા ! ચિત્તરૂપી મહા અટવીમાં સતત વહન કરનારી મહાનદી અત્યંત વહે છે તે આ આની=દુરાત્માની, પ્રમતતા છે. ॥૫૨॥

ઉદ્યાનિકાકાઙ્ક્ષા

શ્લોક :-

યથા ચ તદવસ્થસ્ય, રાજપુત્રસ્ય સુન્દરિ ! ।
 સમુત્પન્ના વિલાસેચ્છા, જાતમુદ્યાનિકાં મનઃ ॥૫૩॥
 કારિતાનિ ચ ભોજ્યાનિ, લૌલ્યેન પ્રાશિતાનિ ચ ।
 નિર્ગતશ્ચ વિલાસેન, પુરાત્રાપ્તશ્ચ કાનને ॥૫૪॥
 નિવિષ્ટમાસનં દિવ્યમુપવિષ્ટશ્ચ તત્ર સઃ ।
 વિસ્તારિતં પુરો ભક્તં, નાનાઘાઘકસંયુતમ્ ॥૫૫॥
 તથાસ્યાપિ પ્રમત્તસ્ય, જીવસ્ય વરલોચને ! ।
 કર્માજીર્ણાત્સમુત્પન્ને ભીષણેઽપિ મનોજ્વરે ॥૫૬॥
 જાયન્તે ચિત્તકલ્લોલા, નાનારૂપાઃ ક્ષણે ક્ષણે ।
 યથોપાર્જ્ય ધનં ભૂરિ, વિલસામિ યથેચ્છયા ॥૫૭॥
 કરોમ્યન્તઃપુરં દિવ્યં, ભુજ્જે રાજ્યં મનોહરમ્ ।
 મહાપ્રાસાદસઙ્ઘાતં, કારયે કાનનાનિ ચ ॥૫૮॥ ષડ્ભિઃ કુલકમ્ ॥

ઉદ્યાનિકામાં વિલાસ કરવાની ઇચ્છા

શ્લોકાર્થ :-

અને જે પ્રમાણે તદવસ્થ એવા રાજપુત્રને=પ્રમતતા નદીમાં રહેલા એવા રાજપુત્રને હે સુંદરી !=અગૃહીતસંકેતા ! ઉદ્યાનિકા પ્રત્યે મન થયું, વિલાસની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ. ॥૫૩॥

અને ભોજનો કરાવાયાં. લૌલ્યથી ખવાયાં. વિલાસથી નીકળ્યો=ઉદ્યાન જવા માટે નીકળ્યો. નગરથી ઉદ્યાનમાં પ્રાપ્ત થયો. ॥૫૪॥

દિવ્યઆસન સ્થાપન કરાયું. તે=વેલ્લહલ, ત્યાં=આસન ઉપર, ખેડો. સન્મુખ અનેક પ્રકારના ખાઘથી યુક્ત ભોજન વિસ્તારિત કરાયું. ॥૫૫॥

તે પ્રમાણે પ્રમત એવા આ પણ જીવને હે વરલોચના અગૃહીતસંકેતા ! કર્મના અજીર્ણને કારણે અત્યંત ભીષણ મનોજ્વર ઉત્પન્ન થયે છે, અનેક પ્રકારના ચિત્તકલ્લોલો ક્ષણે ક્ષણે થાય છે. જે

આ પ્રમાણે ઘણું ઘન ઉપાર્જન કરું. ઇચ્છા પ્રમાણે વિલાસ કરું. ॥૫૬-૫૭॥

દિવ્ય અંતઃપુર કરું. મનોહર રાજ્યને ભોગવું, મહાપ્રાસાદના સમૂહને અને ઉદ્યાનોને કરાવું. ॥૫૮॥

શ્લોક :-

તતશ્ચ—

મહાવિભવસંપન્નઃ, ક્ષપિતાખિલવૈરિકઃ ।

શ્લાઘિતઃ સર્વલોકેન, પૂરિતાર્થમનોરથઃ ॥૫૯॥

શબ્દાદિસુખસન્દોહસાગરે મગ્નમાનસઃ ।

તિષ્ઠામિ સતતાનન્દો, નાન્યન્માનુષ્યકે ફલમ્ ॥૬૦॥

શ્લોકાર્થ :-

ત્યારપછી મહાવૈભવસંપન્ન એવો આ જીવ નાશ કર્યો છે અખિલ વૈરૈવાળો, સર્વ લોકથી શ્લાઘા કરાયેલો, પૂરિત અર્થના મનોરથવાળો, શબ્દાદિ સુખના સમૂહના સાગરમાં મગ્નમાનસવાળો સતત આનંદવાળો રહે છે. મનુષ્યપણામાં અન્ય ફલ નથી. ॥૫૯-૬૦॥

શ્લોક :-

સેયમુદ્યાનિકાકાઙ્ક્ષા, વિજ્ઞેયા સુન્દરિ! ત્વયા ।

તતો જીવો મહારમ્ભૈઃ, કરુતે દ્રવ્યસઙ્ચયમ્ ॥૬૧॥

શ્લોકાર્થ :-

તે આ=આ પ્રકારે જે વિચાર કરે છે એ, ઉદ્યાનમાં જવાની ઇચ્છા હે સુંદરી ! તારા વડે જાણવી. ત્યારપછી આ જીવ મહાઆરંભોથી દ્રવ્યનો સંચય કરે છે. ॥૬૧॥

શ્લોક :-

યથેષ્ટં દૈવયોગેન, વિધત્તેऽન્તઃપુરાદિકમ્ ।

શબ્દાદિસુખલેશં ચ, કિંચિદાસ્વાદયેદપિ ॥૬૨॥

શ્લોકાર્થ :-

ઇચ્છા પ્રમાણે દૈવયોગથી અંતઃપુર આદિ કરે છે. અને શબ્દાદિ સુખલેશનું કંઈક આસ્વાદન પણ કરે છે. ॥૬૨॥

શ્લોક :-

અસ્ય જીવસ્ય જાનીહિ, તદિદં મૃગવીક્ષણે! ।

કારણં મૃષ્ટભોજ્યાનાં, તલ્લવાનાં ચ ભક્ષણમ્ ॥૬૩॥

શ્લોકાર્થ :-

તે આ=થોડુંક પુણ્યના ઉદયથી અંતઃપુર આદિ કરે છે તે આ, હે મૃગવીક્ષણી ! અગૃહીતસંકેતા ! આ જીવનું મૃષ્ટ ભોજનું કારણ=સુંદર પકવાનો કરાવાનું અને તેના અલ્પભોજનોનું ભક્ષણ તું જાણ. ॥૧૩॥

શ્લોક :-

તતોડલીકવિકલ્પૈશ્ચ, સુખનિર્ભરમાનસઃ ।
વિલાસલાસ્યસદ્ગીતહાસ્યબિબ્બોકતત્પરઃ ॥૬૪॥
યુતો દુર્લલિતૈર્નિત્યં, દ્યૂતમદ્યરતિપ્રિયઃ ।
સન્માર્ગનગરાદ્ દૂરે, યાતિ દૌઃશીલ્યકાનને ॥૬૫॥

શ્લોકાર્થ :-

અને ત્યારપછી ખોટા વિકલ્પો વડે સુખનિર્ભર માનસવાળો, વિલાસ, નાટક, સંગીત, હાસ્ય, ચાળાઓમાં તત્પર, દુર્લલિત મિત્રોથી યુક્ત, નિત્ય ધૂતની અને મધની રતિમાં પ્રિય, સન્માર્ગ નગરથી દૂર દૌશીલ્ય એવા બગીચામાં જાય છે. ॥૧૪-૧૫॥

શ્લોક :-

એતન્મહાવિમર્દેન, પુરનિર્ગમનં મતમ્ ।
ઉદ્યાનપ્રાપ્તિમ્ ચેદં, વિદ્ધિ નીલાબ્જલોચને! ॥૬૬॥

શ્લોકાર્થ :-

અને નીલકમળના લોચનવાળી અગૃહીતસંકેતા ! આ મહા વિમર્દન દ્વારા નગરમાંથી ગમન મનાયું છે અને આ ઉદ્યાનને પ્રાપ્ત કરવું એ તું જાણ. ॥૧૬॥

શ્લોક :-

સ મિથ્યાભિનિવેશાખ્યે, સ્થિતો વિસ્તીર્ણવિષ્ટરે ।
કર્માખ્યપરિવારેણ, રચિતાનિ તતોડગ્રતઃ ॥૬૭॥
મનોહરાણિ ચિત્રાણિ, લબ્ધાસ્વાદો વિશેષતઃ ।
પ્રમાદવૃન્દભોજ્યાનિ, સુન્દરત્વેન મન્યતે ॥૬૮॥ યુગ્મમ્ ॥

શ્લોકાર્થ :-

મિથ્યાભિનિવેશ નામના વિસ્તીર્ણ આસન ઉપર રહેલો, તે=જીવ, તેની આગળમાં કર્મ નામના પરિવારથી ચિત્ર મનોહર રચાયેલા પ્રમાદવૃન્દથી વિશેષથી લબ્ધ આસ્વાદવાળો, ભોજ્ય એવા ભોજનને સુંદરપણાએ માને છે. ॥૧૭-૧૮॥

શ્લોક :-

પ્રમત્તામહાનદ્યાઃ, પુલિનં પદ્મલોચને ! ।
તત્તદ્વિલસિતં વિદ્ધિ, વૃત્તાન્તસ્યાસ્ય કારણમ્ ॥૬૧॥

શ્લોકાર્થ :-

હે પદ્મલોચના એવી અગૃહીતસંકેતા ! પ્રમત્તા મહાનદીનું તે તદ્વિલસિત પુલિન આ વૃતાંતનું કારણ તું જાણ. ॥૬૧॥

ધર્માચાર્યમહાવૈદ્યકૃતવારણનિષ્ફલતાયાં હેતુઃ

શ્લોક :-

તતો યથાઽન્નલેશેન, ભક્ષિતેન તનુજ્વરઃ ।
વાયુસ્પર્શાદિભિશ્ચોચ્ચૈર્વર્ધિતસ્તસ્ય દારુણઃ ॥૭૦॥
લક્ષિતશ્ચ સુવૈદ્યેન, વારિતશ્ચ સુભોજનાત્ ।
ન ચાસૌ બુદ્ધ્યતે કિંચિદ્ ભોજનાક્ષિપ્તમાનસઃ ॥૭૧॥
જીવસ્યાપિ તથા ભદ્રે ! કર્માજીર્ણોદ્ભવો જ્વરઃ ।
પ્રમાદાત્તેન વર્ધેત, તથૈવાજ્ઞાનવાયુના ॥૭૨॥
લક્ષયન્તિ ચ તં વૃદ્ધં, ધર્માચાર્યા મહાધિયઃ ।
સમયજ્ઞમહાવૈદ્યા, વારયન્તિ ચ દેહિનમ્ ॥૭૩॥ ચતુર્ભિઃ કલાપકમ્ ॥

ધર્માચાર્ય૩પ મહાવૈદ્યકૃત અજીર્ણના વારણની નિષ્ફલતાનો હેતુ

શ્લોકાર્થ :-

ત્યારપછી જે પ્રમાણે ભક્ષિત એવા અન્નલેશથી તેને દારુણ શરીરનો જ્વર વાયુસ્પર્શાદિ વડે અત્યંત વર્ધિત થયો. ॥૭૦॥

અને સુવૈદ્ય વડે જણાયો. અને સુભોજનથી વારણ કરાયો. આ=રાજપુત્ર, ભોજનમાં આક્ષિપ્ત માનસવાળો કંઈ જાણતો નથી. ॥૭૧॥

તે પ્રમાણે હે ભદ્રે ! જીવને પણ કર્મના અજીર્ણથી ઉત્પન્ન થયેલો જ્વર તે પ્રકારે જ પ્રમાદથી પ્રાપ્ત થયેલા અજ્ઞાનરૂપી વાયુ વડે વૃદ્ધિ પામે છે. અને મહાબુદ્ધિશાલી ધર્માચાર્યો વૃદ્ધિ પામેલા, તે જ્વરને જાણે છે અને સિદ્ધાંતને જાણનારા મહાવૈદ્ય એવા ધર્માચાર્યો સંસારી જીવને વારે છે.

॥૭૨-૭૩॥

શ્લોક :-

કથમ્?—

અનાદિભવકાન્તારે, ખ્રાન્ત્વા ભદ્રાતિસુન્દરમ્ ।

અવાપ્ય માનુષં જન્મ, મહારાજ્યમિવાતુલમ્ ॥૭૪॥

કર્માર્જીર્ણજ્વરાક્રાન્તં, પ્રમાદમધુનાઽપિ ભોઃ! ।

મા સેવસ્વ મહામોહસન્નિપાતસ્ય કારણમ્ ॥૭૫॥

શ્લોકાર્થ :-

કેવી રીતે વારે છે ? એથી કહે છે — અનાદિ ભવરૂપી જંગલમાં ભમીને હે ભદ્ર ! અતુલ એવા મહારાજ્યની જેમ અતિ સુંદર મનુષ્ય જન્મને પામીને કર્મ અજીર્ણ જ્વરથી આક્રાંત અને મહામોહના સન્નિપાતના કારણ એવા પ્રમાદને હમણાં પણ તું સેવ નહીં. ॥૭૪-૭૫॥

શ્લોક :-

કુરુષ્વ જ્ઞાનચારિત્રસમ્યગ્દર્શનલક્ષણામ્ ।

ચિત્તજ્વરવિઘાતાય, જૈનીં ભદ્ર! પ્રતિક્રિયામ્ ॥૭૬॥

શ્લોકાર્થ :-

જ્ઞાન, ચારિત્ર, સમ્યગ્દર્શનલક્ષણ જેની પ્રતિક્રિયાને ચિત્તજ્વરના વિઘાત માટે હે ભદ્ર ! તું કર. ॥૭૬॥

શ્લોક :-

સ તુ પ્રમાદભોજ્યેષુ, ક્ષિપ્તચિત્તો ન બુદ્ધ્યતે ।

તત્તાદૃશં ગુરોર્વાક્યં, પાપો જીવઃ પ્રપન્ચિતમ્ ॥૭૭॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી, પ્રમાદથી ભોજ્ય એવા પદાર્થોમાં ખેંચાયેલા ચિત્તવાળો પાપી એવો તે જીવ તેવા પ્રકારના ગુરુના વિસ્તારથી કહેવાયેલા તે વાક્યને જાણતો નથી. ॥૭૭॥

શ્લોક :-

તતશ્ચ—

ઉન્મત્ત ઇવ મત્ત ઇવ, ગ્રહગ્રસ્ત ઇવાતુરઃ ।

ગાઢસુપ્ત ઇવોદ્ભ્રાન્તો, વિપરીતં વિચેષ્ટતે ॥૭૮॥

શ્લોકાર્થ :-

અને તેથી ઉન્મતની જેમ, મતની જેમ, ગ્રહગ્રસ્તની જેમ આતુર=રોગિષ્ઠ, ગાઠ સુપ્તની જેમ ઉદ્ભ્રાંતવાળો વિપરીત ચેષ્ટા કરે છે. ॥૭૮॥

શ્લોક :-

સ ઇષ ભદ્રે! સર્વોઽપિ, ચિત્તવિક્ષેપમણ્ડપઃ ।
મહાનદીકૂલસંસ્થો, જીવસ્યાસ્ય વિજૃમ્ભતે ॥૭૯॥

શ્લોકાર્થ :-

હે ભદ્રે ! આ જીવનો મહાનદીના કાંઠે રહેલો તે આ સર્વ પણ ચિત્તવિક્ષેપમંડપ વિલાસ પામે છે. ॥૭૯॥

તૃષ્ણાપ્રભાવઃ

શ્લોક :-

યથા ચ રાજપુત્રેણ, ભોજનં ચારુલોચને! ।
અગચ્છદપિ કણ્ઠેન, ગમિતં લૌલ્યદોષતઃ ॥૮૦॥

તૃષ્ણાનો પ્રભાવ

શ્લોકાર્થ :-

અને હે ચારુલોચન ! જે પ્રમાણે રાજપુત્ર વડે કંઠથી નહીં જતા પણ ભોજનને લૌલ્યના દોષથી અંદર નખાયું=પેટમાં નખાયું. ॥૮૦॥

શ્લોક :-

તદનન્તરમેવોચ્ચૈર્વાન્તં તત્રૈવ ભોજને ।
જીવસ્યાપિ વિજાનીહિ, સમાનમિદમઞ્જસા ॥૮૧॥

શ્લોકાર્થ :-

ત્યારપછી જ અત્યંત તે જ ભોજનમાં શીઘ્ર વમન કરાયું. જીવનું પણ આ સમાન જાણવું. ॥૮૧॥

શ્લોક :-

તથાહિ—
કર્માર્જીર્ણજ્વરગ્રસ્તઃ, સદા વિહ્વલમાનસઃ ।
જરાર્જીર્ણતનુક્ષામો, રોગાર્દિતશરીરકઃ ॥૮૨॥

શ્લોકાર્થ :-

તે આ પ્રમાણે – કર્મરૂપી અજીર્ણ જ્વરથી ગ્રસ્ત સદા વિદ્વલ માનસવાળો, જરાજીર્ણ શરીરવાળો, રોગથી આર્દિત શરીરવાળો. ॥૮૨॥

શ્લોક :-

સર્વેષામક્ષમો ભોગે, ભોગાનામેષ વર્તતે ।
તથાપિ જાયતે નાસ્ય, સ્તોકાડપિ વિરતૌ મતિઃ ॥૮૩॥

શ્લોકાર્થ :-

સર્વ ભોગોના ભોગમાં આ જીવ અસમર્થ વર્તે છે, તોપણ થોડી પણ વિરતિના વિષયમાં મતિ થતી નથી. ॥૮૩॥

શ્લોક :-

તતશ્ચ ગાઢલૌલ્યેન, તથાભૂતોડપિ સેવતે ।
પ્રમાદવૃન્દ્ભોજ્યાનિ, વાર્યમાણો વિવેકિભિઃ ॥૮૪॥

શ્લોકાર્થ :-

અને તેથી=ભોગના ત્યાગની મતિ નથી તેથી, વિવેકીઓ વડે પ્રમાદના સમૂહ રૂપ ભોજ્યને વારણ કરાતો તેવા પ્રકારનો પણ આ જીવ ગાઢલોલપણાથી સેવે છે. ॥૮૪॥

શ્લોક :-

શતપ્રાપ્તૌ સહસ્રેચ્છા, સહસ્રે લક્ષરોચનમ્ ।
લક્ષે કોટિગતા બુદ્ધિઃ, કોટૌ રાજ્યસ્ય વાઙ્ચનમ્ ॥૮૫॥

શ્લોકાર્થ :-

સોની પ્રાપ્તિમાં હજારની ઇચ્છા, હજારમાં લાખની ઇચ્છા, લાખની પ્રાપ્તિમાં કોડગત બુદ્ધિ, કોડની પ્રાપ્તિમાં રાજ્યની ઇચ્છા. ॥૮૫॥

શ્લોક :-

રાજ્યે દેવત્વવાઙ્ચાડસ્ય, દેવત્વે શક્રતામતિઃ ।
શક્રત્વેડપિ ગતસ્યાસ્ય, નેચ્છાપૂર્તિઃ કથજ્વન ॥૮૬॥

શ્લોકાર્થ :-

રાજ્ય પ્રાપ્ત થયે છતે આની દેવપણાની વાંચ્છા, દેવપણામાં શક્રપણાની મતિ, શક્રપણામાં ગયેલા આને ક્યારેય ઇચ્છાની પૂર્તિ થતી નથી. ॥૮૬॥

શ્લોક :-

સુપુત્રૈર્વરયોષાભિઃ, સર્વકામૈર્મુહુર્મુહુઃ ।
નાસ્યાભિલાષવિચ્છિન્તિઃ, કોટિશોઽપિ નિષેવિતૈઃ ॥૮૭॥

શ્લોકાર્થ :-

સુપુત્રો વડે, સુંદર સ્ત્રીઓ વડે કોડો વખત પણ સેવન કરાવેલાં વારંવાર સર્વ કામો વડે આના અભિલાષનો નાશ નથી. ॥૮૭॥

શ્લોક :-

સંગૃહ્ણાતિ તતો મૂઢઃ, સર્વાર્થાન્ સુખકામ્યયા ।
તે તુ દુઃખાય જાયન્તે, સજ્વરસ્યેવ ભોજનમ્ ॥૮૮॥

શ્લોકાર્થ :-

તેથી મૂઢ એવો આ જીવ સુખની કામનાથી સર્વ અર્થોનો સંગ્રહ કરે છે. વળી જ્વરથી યુક્તને ભોજનની જેમ તે=સર્વ અર્થો, દુઃખ માટે થાય છે. ॥૮૮॥

શ્લોક :-

જલજ્વલનદાયાદચૌરરાજાદિભિસ્તથા ।
તસ્યાર્થભોજનસ્યૌચ્ચૈર્બલાદ્વાન્તિર્વિધાપ્યતે ॥૮૯॥

શ્લોકાર્થ :-

બળતા અગ્નિ, માંગનારા, ચોર, રાજાદિ વડે તેના અર્થરૂપ ભોજનનું અત્યંત બળાત્કારે વમન કરાય છે ॥૮૯॥

શ્લોક :-

હત્કલમલકં ઘોરં, વમ્યમાનઃ સહત્યયમ્ ।
આરાટીર્મુચ્ચતિ પ્રાજ્યાઃ, કૃપાહેતુર્વિવેકિનામ્ ॥૯૦॥

શ્લોકાર્થ :-

અને હૃદયમાં કલમલ એવા ઘોરને વમન કરતો આ સહન કરે છે. અને મોટી ભૂમો પાડે છે. વિવેકીઓને કૃપાનો હેતુ છે. ॥૯૦॥

શ્લોક :-

તદેષા ચારુસર્વાઙ્ગિ! ચિત્તવિક્ષેપમણ્ડપે ।
જીવસ્ય વિલસત્યુચ્ચૈસ્તૃષ્ણાનામ્ની સુવેદિકા ॥૯૧॥

શ્લોકાર્થ :-

તે આ=હમણાં વર્ણન કર્યું તે આ, હે ચારુસર્વાંગી એવી અગૃહીતસંકેતા ! ચિત્તવિક્ષેપમંડપમાં જીવની તૃષ્ણા નામની સુવેદિકા અત્યંત વિલાસ પામે છે. ॥૯૧॥

વિપર્યાસમહિમા

શ્લોક :-

યત્પુનશ્ચિન્તયત્યેવં, તદા વેલ્લહલઃ કિલ ।
વાતાક્રાન્તં શરીરં મે, તતોઽભૂદ્મનં મમ ॥૯૨॥

વિપર્યાસનો મહિમા

શ્લોકાર્થ :-

જે વળી ત્યારે વેલ્લહલ આ પ્રમાણે વિચારે છે=વમન થાય છે ત્યારે આ પ્રમાણે વિચારે છે, વાતથી આક્રાંત મારું શરીર છે. તેથી મને વમન થયું. ॥૯૨॥

શ્લોક :-

एतच्च रिक्तकोष्ठत्वाद्वायुनाऽभिभविष्यते ।
अतः संप्रीणयामीदं, भुञ्जे भूयोऽपि भोजनम् ॥९३॥

શ્લોકાર્થ :-

અને આ ખાલી પેટ હોવાથી વાયુ દ્વારા અભિભવ કરશે. આથી હું આને=વાયુને શમન કરું. ભોજન ફરી પણ ખાઉં. ॥૯૩॥

શ્લોક :-

जीवोऽपि चिन्तयत्येव, तदिदं तारवीक्षणे! ।
पापज्वरवशादुच्चैर्नष्टे विभवसञ्चये ॥९४॥

શ્લોકાર્થ :-

હે તારવીક્ષણ એવી અગૃહીતસંકેતા ! જીવ પણ તે કારણથી આ પ્રમાણે વિચારે છે. પાપના જ્વરના વશથી અત્યંત વૈભવસંચય નષ્ટ થયે છે ॥૯૪॥

શ્લોક :-

मृतेषु च कलत्रेषु, पुत्रेषु स्वजनेषु च ।
अन्येषु च विनष्टेषु, चित्ताबन्धेषु मन्यते ॥९५॥

શ્લોકાર્થ :-

અને સ્ત્રીઓ, પુત્રો, સ્વજન મર્યો છતે અને ચિત્તના આખંધ એવા=ચિત્તને ગાઠ સંશ્લેષ કરાવે એવા, અન્ય પદાર્થો વિનષ્ટ થયે છતે માને છે. ॥૯૫॥

શ્લોક :-

ન મયા ચેષ્ટિતં નીત્યા, ન કૃતં ચારુ પૌરુષમ્ ।
નાશ્રિતો વા વરસ્વામી, ન કૃતા વા પ્રતિક્રિયા ॥૯૬॥

શ્લોકાર્થ :-

મારા વડે નીતિથી ચેષ્ટા કરાઈ નથી. સુંદર પુરુષાર્થ કરાયો નથી. સારા સ્વામીનો આશ્રય કરાયો નથી. પ્રતિક્રિયા કરાઈ નથી. ॥૯૬॥

શ્લોક :-

તેનેદં મમ સર્વસ્વં, પત્ની વા ચારુદર્શના ।
પુત્રા વા બાન્ધવા વાઽપિ, વિનષ્ટાઃ પશ્યતોઽપિ મે ॥૯૭॥

શ્લોકાર્થ :-

તેથી મારું આ સર્વસ્વ – સુંદર દર્શનવાળી પત્ની, અથવા પુત્રો, બંધુઓ મારા ખેવા છતાં પણ નાશ પામ્યાં. ॥૯૭॥

શ્લોક :-

ન ચૈષાં વિરહે નૂનં, વર્તેઽહં ક્ષણમપ્યતઃ ।
ઉપાર્જયામિ ભૂયોઽપિ, તાન્યેવોત્સાહયોગતઃ ॥૯૮॥
ઉપાર્જિતાનિ સન્નીત્યા, રક્ષિષ્યામિ પ્રયત્નતઃ ।
અજાગલસ્તનસ્યેવ, જીવિતવ્યં વૃથાઽન્યથા ॥૯૯॥

શ્લોકાર્થ :-

અને આમના વિરહમાં ક્ષણ પણ જીવી શકું તેમ નથી. આથી ફરી પણ ઉત્સાહના યોગથી ફરી પણ ઉપાર્જન કરું. ઉપાર્જિત કરાયેલા ધનાદિને સન્નીતિથી પ્રયત્નપૂર્વક રક્ષણ કરીશ. અન્યથા=ખે હું પ્રયત્નપૂર્વક રક્ષણ ન કરું તો, બકરાના ગળામાં રહેલા સ્તનની જેમ જીવિત વૃથા છે. ॥૯૮-૯૯॥

શ્લોક :-

સર્વમસ્ય વિજાનીહિ, તદિદં સુભ્રુ! ભાવતઃ ।
જીવસ્યાઽસ્ય વિપર્યાસનામવિષ્ટરચેષ્ટિતમ્ ॥૧૦૦॥

શ્લોકાર્થ :-

આનું તે આ સર્વ=પૂર્વમાં કહ્યું તે આ સર્વ, હે સુભુ ! અગૃહીતસંકેતા ! ભાવથી આ જીવનું વિપર્યાસનામવાળા વિષ્ટરનું ચેષ્ટિત છે. ॥૧૦૦॥

અવિદ્યામહામોહવિજૃમ્ભિતમ્

શ્લોક :-

યથા ચ ભોક્તુમારબ્ધઃ, સ નિર્લજ્જતયા પુનઃ ।
પશ્યતઃ સર્વલોકસ્ય, વાન્તિસંમિશ્રભોજનમ્ ॥૧૦૧॥

અવિદ્યા અને મહામોહનું વિજૃમ્ભિત

શ્લોકાર્થ :-

અને જે પ્રમાણે નિર્લજ્જપણાથી ફરી સર્વ લોકને જેતાં તે વાંતિથી મિશ્રિત ભોજન=ઊલટીથી મિશ્રિત ભોજન, ખાવા લાગ્યો. ॥૧૦૧॥

શ્લોક :-

તતઃ સપરિવારેણ, તેન પૂત્કુર્વતા ભૃશમ્ ।
વારિતઃ સમયજ્ઞેન, તદ્દોષાશ્ચ નિવેદિતાઃ ॥૧૦૨॥

શ્લોકાર્થ :-

તેથી પોકાર કરતા, પરિવાર સહિત તેના વડે=સમયજ્ઞ વડે, અત્યંત વારણ કરાયો. અને તેના દોષો નિવેદિત કરાયા. ॥૧૦૨॥

શ્લોક :-

સ તુ તત્ર ગુણારોપાદ્ ભોજને બદ્ધમાનસઃ ।
તં રટન્તમનાલોચ્ય, ભક્ષણં કૃતવાનિતિ ॥૧૦૩॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી ગુણના આરોપથી તે ભોજનમાં બદ્ધમાનસવાળા એવા તેણે રટન કરતા પણ તેને=સમયજ્ઞને, સાંભળ્યા વગર ભક્ષણ કર્યું. ॥૧૦૩॥

શ્લોક :-

તથાડયમપિ ચાર્વઙ્ગિ! જીવઃ કર્મમલીમસઃ ।
ભુક્તોત્સૃષ્ટેષુ ભોગેષુ, નિર્લજ્જઃ સંપ્રવર્તતે ॥૧૦૪॥

શ્લોકાર્થ :-

તે પ્રમાણે હે ચાર્વંગિ ! અગૃહીતસંકેતા ! કર્મથી મલિન એવો આ પણ જીવ ભોગવીને ફેંકી દીધેલા ભોગોમાં નિર્લજ્જ પ્રવર્તે છે. ॥૧૦૪॥

શ્લોક :-

પરમાણુમયા હોતે ભોગાઃ શબ્દાદયો મતાઃ ।
સર્વે ચૈકૈકજીવેન, ગૃહીતાઃ પરમાણવઃ ॥૧૦૫॥

શ્લોકાર્થ :-

કઈ રીતે ખાઈને ત્યાગ કરાયેલા ફરી ખાય છે તે સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે. હિ=જે કારણથી, આ શબ્દાદિ ભોગો પરમાણુમય મનાયા છે, અને સર્વ પરમાણુ એક એક જીવ વડે ગ્રહણ કરાયેલા છે. ॥૧૦૫॥

શ્લોક :-

ગૃહીત્વા મુક્તપૂર્વાશ્ચ, બહુશો ભવકોટિષુ ।
ભુક્તવાન્તાસ્તતઃ સત્યમેતે શબ્દાદયોઽનઘે! ॥૧૦૬॥

શ્લોકાર્થ :-

અને ગ્રહણ કરીને ભવકોટિઓમાં બહુ વખત પૂર્વે મુકાયેલા છે, તેથી હે અનઘા ! અગૃહીતસંકેતા ! ભોગવીને વમન કરાયેલા ખરેખર આ શબ્દાદિ છે. ॥૧૦૬॥

શ્લોક :-

યચ્ચાસ્ય કિઞ્ચિલ્લોકેઽત્ર, ચિત્તાબન્ધવિધાયકમ્ ।
જીવસ્ય વસ્તુ સન્નેત્રે! તત્સર્વં પુદ્ગલાત્મકમ્ ॥૧૦૭॥

શ્લોકાર્થ :-

હે સન્નેત્રવાળી એવી અગૃહીતસંકેતા ! જે આ જીવને અહીં લોકમાં કંઈક ચિત્તના બંધનનું વિધાયક વસ્તુ છે તે સર્વ પુદ્ગલાત્મક છે. ॥૧૦૭॥

શ્લોક :-

તથાપિ ભદ્રે! પાપાત્મા, પશ્યતાં વિમલાત્મનામ્ ।
આબદ્ધચિત્તસ્તત્રૈવ જમ્બાલે સંપ્રવર્તતે ॥૧૦૮॥

શ્લોકાર્થ :-

તોપણ હે ભદ્રા ! અગૃહીતસંકેતા ! વિમલ આત્માઓના જોતાં તે જ જમ્બાલમાં આબદ્ધ ચિત્તવાળો પાપાત્મા પ્રવર્તે છે. ॥૧૦૮॥

શ્લોક :-

કૃપાપરીતચિત્તાશ્ચ, ભોગકર્દમલમ્પટમ્ ।
તં જીવં વારયન્ત્યેતે, ધર્માચાર્યાઃ પ્રયત્નતઃ ॥૧૦૯॥

શ્લોકાર્થ :-

અને કૃપાપરીત ચિત્તવાળા આ ધર્માચાર્યો ભોગરૂપી કાદવમાં લંપટ એવા તે જીવને પ્રયત્નથી વારે છે. ॥૧૦૯॥

શ્લોક :-

કથમ્?—
અનન્તાનન્દસદ્વીર્યજ્ઞાનદર્શનરૂપકઃ ।
દેવસ્ત્વં ભદ્ર! નો યુક્તમતો ભોગેષુ વર્તનમ્ ॥૧૧૦॥

શ્લોકાર્થ :-

કેવી રીતે ધર્માચાર્યો વારે છે ? એથી કહે છે – અનંત આનંદ, સદ્વીર્ય, જ્ઞાનદર્શન રૂપવાળો તું દેવ છો. હે ભદ્ર ! આથી ભોગોમાં વર્તવું યુક્ત નથી. ॥૧૧૦॥

શ્લોક :-

અન્યચ્ચામી વિવર્તન્તે, સર્વે ભોગાઃ ક્ષણે ક્ષણે ।
અપરાપરરૂપેણ, તુચ્છમાસ્થાનિબન્ધનમ્ ॥૧૧૧॥

શ્લોકાર્થ :-

અને બીજું આ સર્વ ભોગો ક્ષણે ક્ષણે અપર અપર રૂપે વર્તે છે. તુચ્છ આસ્થાનું કારણ છે. ॥૧૧૧॥

શ્લોક :-

વાન્તાશુચિસમાશ્ચૈતે વર્ણિતાસ્તત્ત્વદર્શિભિઃ ।
ભદ્રઃ પરમદેવોઽપિ, નાતોઽમૂન્ ભોક્તુમર્હતિ ॥૧૧૨॥

શ્લોકાર્થ :-

વાંત અશુચિ જેવા=વમન કરાવેલા અશુચિ જેવા, આ=ભોગો, તત્ત્વદર્શી વડે વર્ણન કરાયા છે. આથી પરમદેવ પણ ભદ્ર આને ભોગવવા માટે યોગ્ય નથી. ॥૧૧૨॥

શ્લોક :-

દુઃખોપઢૌકિતાશ્ચામી દુઃખરૂપાશ્ચ તત્ત્વતઃ ।
દુઃખસ્ય કારણં તેન, વર્જનીયા મનીષિણા ॥૧૧૩॥

શ્લોકાર્થ :-

દુઃખથી પ્રાપ્ત કરાયેલા આ=ભોગો, છે અને તત્ત્વથી દુઃખરૂપ છે, દુઃખનું કારણ છે. તે કારણથી બુદ્ધિમાને વર્જન કરવું જોઈએ. ॥૧૧૩॥

શ્લોક :-

યે ચ બાહ્યાણુનિષ્પન્નાસ્તુચ્છા ગાઢમનાત્મકાઃ ।
તેષુ કઃ પણ્ડિતો રાગં, કુર્યાદાત્મસ્વરૂપવિત્ ॥૧૧૪॥

શ્લોકાર્થ :-

અને જે બાહ્ય અણુથી નિષ્પન્ન થયેલા તુચ્છ અત્યંત અનાત્મારૂપ છે તેઓમાં કોણ બુદ્ધિમાન આત્મસ્વરૂપને જાણનાર રાગને કરે ? ॥૧૧૪॥

શ્લોક :-

અતો મમોપરોધેન, ભદ્ર! ભોગેષુ કુત્રચિત્ ।
અન્યેષુ ચ પ્રમાદેષુ, મા પ્રવર્તિષ્ટ સામ્પ્રતમ્ ॥૧૧૫॥

શ્લોકાર્થ :-

આથી હે ભદ્ર ! મારા ઉપરોધથી કોઈપણ ભોગોમાં અને અન્ય પ્રમાદોમાં હવે પ્રવર્ત નહીં. ॥૧૧૫॥

શ્લોક :-

તદેવં પદ્મપત્રાક્ષિ! નિવારયતિ સદ્ગુરૌ ।
પ્રમાદભોજને સક્તઃ, સ જીવો હૃદિ મન્યતે ॥૧૧૬॥

શ્લોકાર્થ :-

તે આ પ્રમાણે હે પદ્મપત્રાક્ષિ ! અગૃહીતસંકેતા ! સદ્ગુરુએ નિવારણ કર્યે છે તે પ્રમાદ ભોજનમાં આસક્ત એવો જીવ હૃદયમાં વિચારે છે. ॥૧૧૬॥

શ્લોક :-

અહો વિમૂઢઃ ખલ્વેષ, વસ્તુતત્ત્વં ન બુદ્ધ્યતે ।
આહ્લાદજનકાનેષ, યો ભોગાનપિ નિન્દતિ ॥૧૧૭॥

શ્લોકાર્થ :-

આશ્ચર્ય છે વિમૂઢ એવા આ=ઉપદેશક, વસ્તુતત્ત્વને જાણતા નથી. આદલાદજનક એવા ભોગોને પણ જે આ નિંદા કરે છે. ॥૧૧૭॥

શ્લોક :-

તથાહિ—

મદ્યં વરસ્ત્રિયો માંસં, ગાન્ધર્વ મૃષ્ટભોજનમ્ ।

માલ્યતામ્બૂલનેપથ્યવિસ્તારાઃ સુખમાસનમ્ ॥૧૧૮॥

અલકારાઃ સુધાશુભ્રા, કીર્તિર્ભુવનગામિની ।

સદ્રત્નનિચયાઃ શૂરં, ચતુરઙ્ગં મહાબલમ્ ॥૧૧૯॥

રાજ્યં પ્રણતસામન્તં, યથેષ્ટાઃ સર્વસમ્પદઃ ।

યદ્યેતદ્દુઃખહેતુસ્તે, કિમન્યત્સુખકારણમ્? ॥૧૨૦॥ ત્રિભિર્વિશેષકમ્ ॥

શ્લોકાર્થ :-

તે આ પ્રમાણે – મધ, સુંદર સ્ત્રીઓ, માંસ, ગાંધર્વ=સંગીત, સુંદર ભોજન, માલ્ય, તાંબૂલ, નેપથ્યના વિસ્તારો સુખનું સ્થાન છે. અલંકારો, અમૃત જેવી શુભ્ર ભુવનમાં જનારી કીર્તિ, સદ્રત્નના નિચયો, શૂરવીર એવું મહાબલવાળું સૈન્ય, નમતા સામંતવાળું રાજ્ય, જે પ્રમાણે ઇષ્ટ છે એ પ્રમાણે સર્વ સંપત્તિઓ જો આ દુઃખનો હેતુ છે તો તારું અન્ય સુખનું કારણ શું છે ? ॥૧૧૮થી ૧૨૦॥

શ્લોક :-

વિપ્રલબ્ધાઃ કુસિદ્ધાન્તૈઃ, શુષ્કપાણ્ડિત્યગર્વિતાઃ ।

યે નૂનમીદૃશા લોકે, ભોગભોજનવજ્ઞિતાઃ ॥૧૨૧॥

શ્લોકાર્થ :-

કુસિદ્ધાંતો વડે ઠગાયેલા શુષ્ક પાંડિત્યથી ગર્વિત લોકમાં જેઓ આવા પ્રકારના ભોગના ભોજનથી વંચિત છે ॥૧૨૧॥

શ્લોક :-

તે મોહેન સ્વયં નષ્ટાઃ, પરાનપિ કૃતોદ્યમાઃ ।

નાશયન્તિ હિતાત્તેડતો વર્જનીયા વિજાનતા ॥૧૨૨॥

શ્લોકાર્થ :-

તેઓ મોહથી સ્વયં નાશ પામેલા કૃત ઉદમવાળા એવા તેઓ બીજા જીવોને પણ હિતથી નાશ કરાવે છે, આથી જાણતા પુરુષે વર્જન કરવા જોઈએ=આવા ઉપદેશકોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ॥૧૨૨॥

શ્લોક :-

તથાહિ—

યો ભોગરહિતો મોક્ષો, વજ્ચનં તદુદાહતમ્ ।

તદર્થં કસ્ત્યજેદ્ દૃષ્ટમિદં ભોગસુખામૃતમ્ ? ॥૧૨૩॥

શ્લોકાર્થ :-

તે આ પ્રમાણે — જે ભોગ રહિત મોક્ષ છે તે વંચન કહેવાયું છે. તેના માટે=તે મોક્ષ માટે, દષ્ટ એવા આ ભોગના સુખરૂપ અમૃતનો ત્યાગ કોણ કરે ? ॥૧૨૩॥

શ્લોક :-

એવંવિધવિકલ્પૈશ્ચ, ગુરુવાક્યપરાઙ્મુખઃ ।

અમૃતગુણસઙ્ઘાતં, તેષુ ભોગેષુ મન્યતે ॥૧૨૪॥

શ્લોકાર્થ :-

અને આવા પ્રકારના વિકલ્પો દ્વારા ગુરુના વાક્યથી પરાઙ્મુખ એવો તે જીવ તે ભોગોમાં અમૃત ગુણના સમૂહને માને છે=જે ગુણો તેના નથી તેવા ગુણના સમૂહને માને છે. ॥૧૨૪॥

શ્લોક :-

કથમ્ ?—

સ્થિરા મમૈતે શુદ્ધાશ્ચ, સુખરૂપાશ્ચ તત્ત્વતઃ ।

એતદાત્મક એવાહમલમન્યેન કેનચિત્ ॥૧૨૫॥

શ્લોકાર્થ :-

કેવી રીતે ભોગોમાં અમૃત ગુણોના સમૂહને માને છે ? એથી કહે છે — મારા આ ભોગો સ્થિર છે અને શુદ્ધ છે અને તત્ત્વથી સુખરૂપ છે. આ સ્વરૂપ જ હું છું, અન્ય કોઈના વડે સર્વું. ॥૧૨૫॥

શ્લોક :-

આસ્તામેષ ગૃહીતેન, મોક્ષેણ પ્રશમેન વા ।

અહં તુ નેદૃશૈર્વાક્યૈરાત્માનં વજ્ચયામિ ભોઃ ! ॥૧૨૬॥

શ્લોકાર્થ :-

ગ્રહણ કરાયેલા મોક્ષ વડે અને પ્રશમ વડે દૂર જ રહો. હું આવાં વાક્યો વડે આત્માને ઠગું નહીં. ॥૧૨૬॥

શ્લોક :-

તતશ્ચ—

સદ્ધર્માવેદનવ્યાજાદ્ ગાઢં પૂત્કુર્વતોઽગ્રતઃ ।

ગુરોરપિ પ્રવર્તેત પ્રમાદાશુચિકર્દમે ॥૧૨૭॥

શ્લોકાર્થ :-

અને ત્યારપછી સદ્ધર્મને જણાવાના બહાનાથી ગાઢ પોકાર કરતા ગુરુની પણ આગળ પ્રમાદરૂપી અશુચિ કર્દમમાં પ્રવર્તે છે. ॥૧૨૭॥

શ્લોક :-

સા સર્વેયમવિદ્યાખ્યા, જીવસ્યાસ્ય વરાનને! ।

મહામોહનરેન્દ્રસ્ય, ગાત્રયષ્ટિર્વિજુમ્ભતે ॥૧૨૮॥

શ્લોકાર્થ :-

હે સુંદર મુખવાળી અગૃહીતસંકેતા ! આ જીવની તે સર્વ આ અવિદ્યા નામની મહામોહનરેન્દ્રની ગાત્રયષ્ટિ=મહામોહનરેન્દ્રનું શરીર, વિલાસ કરે છે. ॥૧૨૮॥

શ્લોક :-

યથા સ ભોજનં ભૂયો, ભક્ષયિત્વા પુનર્વમન્ ।

સંજાતસન્નિપાતત્વાત્પતિતસ્ત્ર ભૂતલે ॥૧૨૯॥

શ્લોકાર્થ :-

જે પ્રમાણે ફરી ભોજનનું ભક્ષણ કરીને ફરી વમન કરતો થયેલ સન્નિપાતપણું હોવાથી તે ભૂતલ ઉપર પડ્યો. ॥૧૨૯॥

શ્લોક :-

લુઠન્નિતસ્તતો ગાઢં, મુઞ્ચન્નાક્રન્દભૈરવાન્ ।

અનાચ્ચેયામચિન્ત્યાં ચ, પ્રાપ્તોઽવસ્થાં સુદારુણામ્ ॥૧૩૦॥

શ્લોકાર્થ :-

આમતેમ આળોટતો, ગાઠ આકંઠ ભૈરવને મૂકતો, ન કહી શકાય એવી અચિંત્ય સુદારણ અવસ્થાને પામ્યો. ॥૧૩૦॥

શ્લોક :-

ન ત્રાતઃ કેનચિલ્લોકે, તદવસ્થઃ સ્થિતઃ પરમ્ ।
તથાયમપિ વિજ્ઞેયો, જીવઃ સર્વાઙ્ગસુન્દરિ! ॥૧૩૧॥

શ્લોકાર્થ :-

લોકમાં કોઈના વડે રક્ષણ કરાયું નહીં. કેવલ તે જ અવસ્થામાં રહ્યો. હે સર્વાંગસુંદરી અગૃહીતસંકેતા ! તે પ્રમાણે આ પણ જીવ જાણવો. ॥૧૩૧॥

શ્લોક :-

તથાહિ—
યદા પ્રમત્તતાયુક્તસ્તદ્વિલાસપરાયણઃ ।
વિક્ષિપ્તચિત્તસ્તૃષ્ણાતો, વિપર્યાસવશં ગતઃ ॥૧૩૨॥
અવિદ્યાઽન્ધીકૃતો જીવઃ, સક્તઃ સંસારકર્દમે ।
આરોપિતગુણત્રાતસ્તત્રૈવ વિષયાદિકે ॥૧૩૩॥
સર્વજ્ઞં ધર્મસૂરિં ચ, વારયન્તં મુહુર્મુહુઃ ।
સુવૈદ્યસન્નિભં જીવો, વિમૂઢમિતિ મન્યતે ॥૧૩૪॥ ત્રિભિર્વિશેષકમ્ ॥

શ્લોકાર્થ :-

તે આ પ્રમાણે — જ્યારે પ્રમાદથી યુક્ત તદ્વિલાસપરાયણ, વિક્ષિપ્ત ચિત્તવાળો, તૃષ્ણાથી આર્ત થયેલો, વિપર્યાસને વશ થયેલો.

અવિદ્યાથી અંધીકૃત થયેલો સંસારરૂપી કર્દમમાં આસક્ત તે જ વિષયાદિકમાં આરોપિત ગુણના સમૂહવાળો જીવ.

વારંવાર વારણ કરતા સુવૈદ્ય જેવા સર્વજ્ઞને અને ધર્મસૂરિને વિમૂઢ છે એ પ્રમાણે જીવ માને છે. ॥૧૩૪થી ૧૩૪॥

શ્લોક :-

તતશ્ચ—
પાપોઽજીર્ણજ્વરાક્રાન્તઃ, સ જીવો વાન્તિસન્નિભે ।
તં રટન્તમનાલોચ્યાસત્પ્રમાદે પ્રવર્તતે ॥૧૩૫॥

તદા નિઃશેષદોષૌઘભરપૂરિતમાનસે ।

સન્નિપાતસમો ઘોરો, મહામોહોઽસ્ય જૃમ્ભતે ॥૧૩૬॥ યુગમ્ ॥

શ્લોકાર્થ :-

અને તેથી પાપરૂપી અજીર્ણના જ્વરથી આકાંત તે જીવ રટણ કરતા એવા તેનું અનાલોચન કરીને=વારંવાર ઉપદેશ આપતા ધર્મસૂરિનું અનાલોચન કરીને, વમન જેવા અસત્ પ્રમાદમાં પ્રવર્તે છે.

ત્યારે નિઃશેષ દોષના ભરાવાથી પૂરિત માનસમાં સન્નિપાત જેવો ઘોર મહામોહ આને ઉત્પન્ન થાય છે. ॥૧૩૫-૧૩૬॥

શ્લોક :-

તતશ્ચ તદ્વશેનાયં, જીવઃ સુન્દરલોચને ! ।

પશ્યતામેવ નિશ્ચેષ્ટો, ભવત્યેવ વિવેકિનામ્ ॥૧૩૭॥

શ્લોકાર્થ :-

અને તેથી હે સુંદર આલોચનવાળી અગૃહીતસંકેતા ! તેના વશથી આ જીવ વિવેકીઓને જોતાં જ ચેષ્ટા વગરનો થાય છે. ॥૧૩૭॥

શ્લોક :-

મૂત્રાન્ત્રાશુચિજમ્બાલવસારુધિરપૂરિતે ।

નિર્બોલં નિપતત્યેવ, નરકે વાન્તિપિચ્છલે ॥૧૩૮॥

શ્લોકાર્થ :-

મૂત્ર, આંતરડાં, વિષ્ટા, કચરો, ચરબી અને લોહીથી ભરાયેલા, અને વમનથી લેપાયેલા એવા નરકમાં નિર્બોલ પડે જ છે=અત્યંત પડે જ છે. ॥૧૩૮॥

શ્લોક :-

લુઠતીતસ્તતસ્ત્ર, મુચ્ચન્નાક્રન્દભૈરવાન્ ।

સહતે તીવ્રદુઃખૌઘં, યદ્વાચાં ગોચરાતિગમ્ ॥૧૩૯॥

શ્લોકાર્થ :-

તેથી ત્યાં=નરકમાં, આકંદથી ભૈરવને મૂકતો આમતેમ આળોટે છે. તીવ્ર દુઃખના સમૂહને સહન કરે છે, જે વાણીના ગોચરથી અતીત છે. ॥૧૩૯॥

શ્લોક :-

તથા વિચેષ્ટમાનં ચ, વરગાત્રિ! તપોધનાઃ ।
જ્ઞાનાલોકેન પશ્યન્તિ, તં જીવં શુદ્ધદૃષ્ટયઃ ॥૧૪૦॥

શ્લોકાર્થ :-

તે પ્રકારે ચેષ્ટા કરતા તે જીવને હે વરગાત્રિ એવી અગૃહીતસંકેતા ! શુદ્ધ દૃષ્ટિવાળા તપોધન પુરુષો જ્ઞાનાલોકથી જુએ છે. ॥૧૪૦॥

શ્લોક :-

કેવલં સન્નિપાતેન, સમાક્રાન્તં ભિષગ્વરાઃ ।
અચિકિત્સ્યમિમં જ્ઞાત્વા, વર્જયન્તિ મહાધિયઃ ॥૧૪૧॥

શ્લોકાર્થ :-

કેવલ સન્નિપાતથી સમાક્રાંત એવા આને અચિકિત્સ્ય જાણીને મહાબુદ્ધિવાળા વૈદ્યો વર્જન કરે છે. ॥૧૪૧॥

શ્લોક :-

તત્ત્વં તદવસ્થસ્ય, તસ્ય તારવિલોચને! ।
કોઽન્યઃ સ્યાત્રાયકો જન્તોર્ઘોરે દુઃખોઘસાગરે ॥૧૪૨॥

શ્લોકાર્થ :-

અને તેથી તે અવસ્થામાં રહેલા તે જંતુને=તે જીવને, હે તારવિલોચન એવી અગૃહીતસંકેતા ! ઘોર દુઃખના સમૂહરૂપ સાગરમાં કોણ અન્ય રક્ષણ કરનાર થાય. અર્થાત્ કોઈ થઈ ન શકે. ॥૧૪૨॥

શ્લોક :-

અન્યચ્ચ તદવસ્થોઽપિ, જીવોઽયં વલ્ગુભાષિણિ! ।
પ્રમાદભોજનાસ્વાદલામ્પટ્યં નૈવ મુચ્યતિ ॥૧૪૩॥

શ્લોકાર્થ :-

અને બીજું હે વલ્ગુભાષિણી ! અગૃહીતસંકેતા ! તદ્અવસ્થાવાળો પણ આ જીવ=નરકની કારમી અવસ્થાને અનુભવતો એવો પણ આ જીવ, પ્રમાદભોજનના સ્વાદના લાંપટ્યને છોડતો નથી. ॥૧૪૩॥

શ્લોક :-

દોષાઃ પ્રબલતાં યાન્તસ્તતો મુષ્ણન્તિ ચેતનામ્ ।
અત્યર્થં ચ મહામોહસન્નિપાતો વિવર્ધતે ॥૧૪૪॥

શ્લોકાર્થ :-

દોષો પ્રબલતાને પામ્યા. તેથી ચેતનાનો નાશ કરે છે અને અત્યંત મહામોહનો સન્નિપાત વધે છે. ॥૧૪૪॥

શ્લોક :-

एवं च स्थिते—

संसारचक्रवालेऽत्र, रोगमृत्युजराकुले ।

अनन्तकालमासीनस्त्यक्तः सद्धर्मबान्धवैः ॥૧૪૫॥

શ્લોકાર્થ :-

આ પ્રમાણે સ્થિત હોતે છતે રોગ, મૃત્યુ, જરાથી આકુલ આ સંસારચક્રવાલમાં સદ્ધર્મના બંધુઓથી ત્યાગ કરાયેલો અનંત કાલ રહે છે. ॥૧૪૫॥

શ્લોક :-

तदिदं निजवीर्येण, जीवस्यास्य महाबलः ।

सन्निपातसमो भद्रे! महामोहो विचेष्टते ॥૧૪૬॥

શ્લોકાર્થ :-

હે ભદ્રે ! તે આ નિજવીર્યથી આ જીવના મહાબલ સન્નિપાત જેવો મહામોહ ચેષ્ટા કરે છે. ॥૧૪૬॥

ભાવાર્થ :-

વિમર્શ પ્રકર્ષને માર્ગાનુસારી ઊહ કરવા અર્થે ભૌતકથાનિકા બતાવી. તેથી શાંતિશિવે જેમ મારા ગુરુ સાંભળતા નથી તેનો અર્થ વૈદ્યના વચનથી વિપરીત કર્યો તેમ જેઓ પ્રસ્તુત ચિત્તરૂપી મહાઅટવી આદિનું વર્ણન સાંભળીને પણ તેના પરમાર્થને જાણતા નથી, તેઓ પ્રસ્તુત કથા દ્વારા અમે આત્મહિત સાધીએ છીએ તેમ માને છે, પરમાર્થથી આત્મહિત સાધી શકતા નથી. જેમ તે સદાશિવ વિચારે છે કે મારા ગુરુની હું ચિકિત્સા કરું છું, વાસ્તવિક તે ચિકિત્સા કરતો ન હતો પરંતુ ગુરુની વિડંબના કરતો હતો. તેમ ભૌતકથાને સાંભળ્યા પછી પણ જેઓ ચિત્તરૂપી અટવી શું છે ? તેમાં પ્રમત્તતા આદિ નદીઓ શું છે ? તેનો પારમાર્થિક બોધ પામતા નથી તેઓ પોતાના કથારસને જ પોષે છે અને અગૃહીતસંકેતાથી પણ મહામૂઠ એવા તેઓ અમે તત્ત્વને જાણીએ છીએ એવો મિથ્યાભ્રમ ધારણ કરે છે. તે ભ્રમના નિવારણ અર્થે જ પ્રસ્તુતમાં ગ્રંથકાર-શ્રીએ પ્રથમ પ્રકર્ષનું ધ્યાન ખેંચ્યું, તેથી પ્રકર્ષ પ્રશ્ન કરે છે કે આ ચિત્તરૂપી અટવી, મહાનદી આદિ સર્વ નામોથી ભેદરૂપે કહેવાયાં છે પરંતુ પરસ્પર તેઓનો ભેદ દેખાતો નથી. તેના સમાધાન રૂપે ફરી વિમર્શ તે કથનને જ અધિક સ્પષ્ટતાથી કહ્યું, જેથી પ્રાજ્ઞ એવો પ્રકર્ષ તેના તાત્પર્યને સમજી શક્યો એમ, જેઓ આ પ્રકારના વિમર્શના વચનને સાંભળીને પ્રમત્તતા નદી આદિનું સ્વરૂપ આલોચન કરશે તેઓને ચિત્તમાં આ

સર્વ પરિણામો કઈ રીતે ભિન્નભિન્ન સ્વરૂપે વર્તી રહ્યા છે તેનો બોધ થશે.

વળી, આ કથન સાંભળીને નરવાહન રાજાએ પણ પ્રશ્ન કર્યો કે આ ચિત્તરૂપી અટવીનો પરમાર્થ શું છે ? તેથી ફરી વિચક્ષણસૂરિએ તેની કંઈક અધિક સ્પષ્ટતા કરી. તેમ જેઓ ઉચિત ગુરુ પાસેથી ફરી તે ચિત્તરૂપી અટવીમાં વર્તતા તે તે ભાવોના પરમાર્થને જાણવા યત્ન કરશે તેઓને મહાનદી આદિ વસ્તુનો પરસ્પર ભેદ શું છે તેનો સ્પષ્ટ બોધ થશે. વળી, કેટલાક જીવો તત્ત્વના અર્થી હોવા છતાં મંદ બુદ્ધિવાળા હોય છે તેઓને મહાનદી આદિનો સૂક્ષ્મ બોધ કરાવવા અર્થે ગ્રંથકારશ્રીએ અગૃહીતસંકેતાના મુખથી ફરી તેનો પ્રશ્ન કર્યો છે. જેથી મહાનદી આદિ વસ્તુનો સૂક્ષ્મ બોધ કરવાને અભિમુખ અગૃહીતસંકેતા થાય છે તેમ મંદ બુદ્ધિવાળા જીવો પણ તેના રહસ્યને પ્રાપ્ત કરવા અર્થે અભિમુખ થાય અને તેવા જીવોને યથાર્થ બોધ કરાવવા અર્થે અનુસુંદર ચક્રવર્તીએ વેલ્લહલની કથા બતાવી. જે કથા સાંભળીને અગૃહીતસંકેતાને પ્રશ્ન થયો કે આ કથા અને નદી આદિ વસ્તુ તેની સાથે કોઈ સંબંધ જ નથી. અને સ્થૂલથી જોનારા જીવોને તે નદી આદિ વસ્તુ સાથે પ્રસ્તુત કથાનું યોજન અશક્ય જ દેખાય છે. તેથી તેવા યોગ્ય જીવોને નદી આદિ વસ્તુનો યથાર્થ બોધ કરાવવા અર્થે પ્રજ્ઞાવિશાલા તેનું યોજન બતાવે છે. અને કહે છે કે તે વેલ્લહલ રાજપુત્ર બતાવાયો અને અનાદિ રાજા અને સંસ્થિતિનો પુત્ર છે તેમ બતાવાયો.

આનાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે આ જીવ અનાદિના તેવા સ્વભાવથી અને લોકસંસ્થિતિના તેવા સ્વભાવથી કર્મને વશ તે તે ભવોમાં જન્મે છે પરંતુ મનુષ્યભવને પામે છે ત્યારે તે સર્વ પ્રકારનાં કર્મોને જીતવા માટે સમર્થ બની શકે છે તેથી તેને રાજપુત્ર કહ્યો છે. જેમ રાજપુત્ર રાજ્યસંપત્તિનો માલિક છે તેમ મનુષ્યભવમાં આ જીવ પોતાના મતિજ્ઞાનસ્વરૂપ ચિત્તરૂપી મહાટવીનો સ્વામી છે. જો કે અન્ય ભવોમાં પણ જીવ મતિજ્ઞાનના ઉપયોગવાળો હોય છે તોપણ તે ભવોમાં તેની ચિત્તરૂપી અટવી બહુલતાએ કર્મને આધીન હોય છે. આથી જ એકેન્દ્રિય આદિ ભવોમાં કે પશુ આદિના ભવોમાં તેઓને કોઈ જાતની માર્ગાનુસારી બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી તેથી તે ભવ નિષ્ફળપ્રાય: કરે છે. ક્વચિત્ દેવાદિ ભવમાં ધર્માદિ પામે તોપણ પોતાની ચિત્તરૂપી અટવી ઉપર પૂર્ણ સ્વામિત્વ જીવ મનુષ્યભવમાં જ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આથી જ મનુષ્ય-ભવને પામીને યોગીઓ પોતાની ચિત્તરૂપી અટવી તે રીતે સુંદર બનાવે છે કે જેથી સર્વ સુખોની પરંપરાની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે મનુષ્યભવવાળા જીવોને રાજપુત્ર તરીકે ગ્રહણ કરેલ છે આમ છતાં ઘણા જીવો મનુષ્યભવને પામીને પણ ચિત્તરૂપી અટવીને સુંદર કરવાને બદલે તેનો વિનાશ જ કરે છે. તેથી દુર્ગતિની પરંપરાને ફરી પ્રાપ્ત કરે છે. વળી મનુષ્યભવને પામીને જ્યાં સુધી તે જીવ પોતાની શક્તિને જાણતો નથી ત્યાં સુધી જ ચિત્તરૂપી અટવી મહામોહ આદિ દ્વારા વિનાશ કરાય છે.

વળી જ્યારે જીવને બોધ થાય છે કે મારા મતિજ્ઞાનના ઉપયોગ સ્વરૂપ ચિત્તને હું સમ્યક્ મારા હિતમાં પ્રવર્તાવું તો સર્વ કલ્યાણની પરંપરા મારે સ્વાધીન છે તેવો જીવ પોતાના વીર્યને સમ્યક્ પ્રવર્તાવવા માટે જિનવચનનું અવલંબન લઈને ઉચિત યત્ન કરે તો તેના વીર્યને જોઈને મહામોહ આદિ બધા નાસવા માંડે છે. આથી જ સમ્યક્ને અભિમુખ રહેલો જીવ પણ ક્રમસર અજ્ઞાનનો નાશ કરીને ચિત્તવૃત્તિના વિનાશને કરનારા આ સર્વ ચોટ્ટાઓને અવશ્ય ભગાડે છે અને પોતાના આત્માનું એકાંત હિત થાય તે રીતે સ્વ-

ભૂમિકાનુસાર ઉચિત જીવન જીવીને મનુષ્યજન્મ સફળ કરે છે. વળી જ્યાં સુધી મનુષ્યભવને પામેલા પણ જીવને પોતાના પારમાર્થિક સ્વરૂપનો બોધ નથી ત્યાં સુધી તેની ચિત્તવૃત્તિમાં મહાભટો, મહાનદ્યાદિ સર્વ વસ્તુઓ વર્તે છે. અને સંસારી જીવની મતિજ્ઞાનના ઉપયોગરૂપ ચિત્તવૃત્તિ અટવી મહામોહ આદિના કીડાનું સ્થાન બને છે અને તે કીડાના સ્થાનરૂપ જ પ્રમત્તતા નદી છે અને જ્યારે મહામોહ આદિનાં કીડાનાં સ્થાનો નાશ પામે છે ત્યારે તેઓનો પણ ક્રમસર નાશ થાય છે=મહામોહ આદિનો પણ ક્રમસર નાશ થાય છે. તેથી જે જીવો પોતાના આત્માના સ્વરૂપને જાણતા નથી તે જીવોની ચિત્તરૂપી અટવીમાં મહામોહ રાજ પ્રતાપવાળો છે અને પ્રમત્તતા નદી આદિ વસ્તુઓ સદા તેની ચિત્તવૃત્તિમાં વૃદ્ધિ પામે છે જે ખરેખર જીવના માટે વિનાશનું કારણ છે, તોપણ પોતાના આત્માનો વૈરી એવો જીવ તે પ્રમત્તતા નદીને બહુમાન આપે છે.

વળી, આ વેલ્લહલ રાજપુત્ર જેમ આહારપ્રિય હતો તેમ આ જીવ વિષયનો અત્યંત લંપટ છે. અને જેમ તે રાજપુત્રને ખૂબ આહાર કરવાથી અજીર્ણ થયું તેમ આ જીવને કર્મનું અજીર્ણ થાય છે. તેથી એ ફલિત થાય કે જેઓને માત્ર પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં સુખ દેખાય છે તેઓ પ્રચુર કર્મો બાંધે છે અને ભોગો કરીને કર્મના અજીર્ણવાળા બને છે. તેઓમાં ભોગની લાલસારૂપ પાપ અને આત્માનું પારમાર્થિક સુખ તેના વિષયમાં અજ્ઞાન વર્તે છે. તેથી કષાયોના શમનજન્ય સુખને તે જીવ જોઈ શકતો નથી. પરંતુ બાહ્ય ભોગોમાં જ સંશ્લેષની વિડંબનાને સુખરૂપે જુએ છે તે પ્રમત્તતા નદી અને ત્યાં રહેલું પુલિન છે તે જીવને આત્માના હિતના વિષયમાં પ્રમાદ કરાવે છે અને પાપાયરણમાં તે અત્યંત પ્રવૃત્તિ કરાવે છે; જેથી પોતાના આત્માની જ વિડંબના તે જીવ કરે છે.

વળી, વેલ્લહલના શરીરમાં રહેલા દોષો પ્રકોપિત થવાને કારણે જ્વર થયો તેમ આ જીવમાં રાગાદિ ભાવોની વૃદ્ધિરૂપ જ્વર સતત વર્તે છે; કેમ કે ભોગવિલાસમાં જ તેને સુખ દેખાય છે તેથી ભોગવિલાસની વૃત્તિ લેશ પણ શાંત થતી નથી, તેથી જેમ જેમ ભોગ કરે છે તેમ રાગાદિ વધે છે અને જેમ જેમ રાગાદિ વધે છે તેમ તેમ અધિક અધિક લંપટ થઈને ભોગોમાં પ્રવર્તે છે. વળી, જેમ તે વેલ્લહલની મતિ ભોગ્યપદાર્થોમાં દોડે છે તેમ આ જીવની પણ મતિ વિષયોમાં જ જાય છે. આથી જ કોઈક નિમિત્તે ધર્મની પ્રવૃત્તિ કરે તોપણ માન, ખ્યાતિ આદિ બાહ્ય ભાવો કરીને પોતાના રાગાદિને જ વધારે છે. પરંતુ રાગનું શમન થાય તે રીતે તપ, ત્યાગાદિ કરતો નથી. સંયમનું પાલન પણ કરતો નથી. પરંતુ જે તપ, ત્યાગાદિ કરે છે તે સર્વ દ્વારા લોકપરિચય, માનખ્યાતિ આદિ ભાવોથી મનુષ્યભવ નિષ્ફળપ્રાય: કરે છે. જેમ તે વેલ્લહલને સુખની કામનાથી અહિત એવા ભોગાદિમાં જ મનોવૃત્તિ વર્તે છે તેમ સંસારી જીવ ઇન્દ્રિયોના સ્વાદો લે છે, અત્યંત નિદ્રા કરે છે, વિકથા વગેરે કરે છે. ક્વચિત્ તે જીવો ધર્મના ક્ષેત્રમાં પ્રવર્તે તોપણ વિકથા આદિમાં જ કે બાહ્ય જાહોજલાલીમાં જ તેઓને સુખ દેખાય છે, કષાયોના શમનમાં સુખ દેખાતું નથી. તેથી તે જીવોને ક્રોધ ઇષ્ટ લાગે છે, માન પ્રિય લાગે છે. માયા અત્યંત વલ્લભ લાગે છે, લોભ પ્રાણ જેવો લાગે છે. ધનાદિનો લોભ કે માનખ્યાતિ આદિનો લોભ કે ભક્તવર્ગનો લોભ તેને પ્રાણ જેવો લાગે છે. ચિત્ત હંમેશાં રાગ-દ્વેષથી આકાંત વર્તે છે.

વળી સંસારી જીવો પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયોની અને ધનસંચય આદિ કરવાની પ્રવૃત્તિઓ કરે છે. વળી તે

વેલ્લહલે જેમ ભોજનો કરાવ્યાં તેમ સંસારી જીવો સર્વ ભોગસામગ્રી એકઠી કરે છે અને જેમ વેલ્લહલે લોલુપતાથી કંઈક ખાધું અને વિલાસ માટે નગર બહાર જવાની તેને ઇચ્છા થઈ અને ત્યારપછી તે નગરથી બગીચામાં ગયો અને આસન ઉપર બેઠો ત્યારપછી બધું ભોજન તેની પાસે વિસ્તારથી મુકાયું. તે પ્રમાણે પ્રમત્ત એવા આ જીવને પણ કર્મ અજીર્ણ ઉત્પન્ન થયે છે તે ભીષણ મનોજ્વર થાય છે, ચિત્તમાં અનેક પ્રકારના ધનઅર્જન આદિના કલ્લોલો થાય છે તે સર્વ ઉદ્યાનમાં જવાની આકાંક્ષા જેવા જાણવા. તેથી સંસારી જીવોને જે ભોગાદિના મનોરથો થાય છે અને ધર્મી જીવોને માત્ર માન, ખ્યાતિ આદિના મનોરથો થાય છે તે સર્વ ઉદ્યાનમાં જવાની આકાંક્ષા જેવા છે. વળી, મનોરથો કર્યા પછી જીવ મહારંભથી ધનસંચય કરે છે, અનેક પ્રકારના આરંભ-સમારંભો કરે છે તે સર્વ ઉદ્યાનને પ્રાપ્ત કરવા જેવા છે; કેમ કે જેમ સંસારી જીવો ઉદ્યાનમાં જઈને કીડા કરે છે તેમ આ જીવ પણ બાહ્ય પ્રવૃત્તિમાં કીડા કરે છે.

વળી, તે ઉદ્યાનમાં જઈને વેલ્લહલ મિથ્યાભિનિવેશ નામના વિસ્તીર્ણ આસનમાં બેઠો તેમ સંસારી જીવોને આ પ્રકારના ઉદ્યાનમાં જઈને કીડાઓ કરવી તે જ જીવનું પારમાર્થિક સુખ છે તેવું મિથ્યાભિનિવેશ વર્તે છે. વસ્તુતઃ કષાયોની અનાકુળતામાં સુખ છે તેને જેઓ જોતા નથી તેઓને માત્ર તે તે પ્રકારની બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓમાં સુખ જણાય છે તે મિથ્યાભિનિવેશ છે. વળી વેલ્લહલ ત્યાં અનેક પ્રકારના વિલાસો કરે છે તે સર્વ પ્રમાદની પ્રવૃત્તિ છે. તેથી પ્રમત્તતા નદી અને તદ્દ્ વિલસિત પુલિન રૂપ તે ભોગવિલાસની પ્રવૃત્તિઓ છે. વળી, તે ઉદ્યાનમાં તે વેલ્લહલે જે પ્રમાણે થોડું અન્ન ખાધું તેથી શરીરનો જ્વર દારુણ થયો. સુવૈદ્ય તેને વારણ કરે છે તોપણ ભોજનમાં આક્ષિપ્ત ચિત્તવાળો તે તેનું સાંભળતો નથી. તેમ આ જીવને પણ કર્મના અજીર્ણથી ઉદ્ભવ જ્વર વર્તે છે, જે અજ્ઞાનરૂપ વાયુથી અને પ્રમાદથી વધે છે; કેમ કે જીવને સુખ શું છે તેનું જ અજ્ઞાન વર્તે છે. આથી જ આત્માના નિરાકુળ સ્વભાવના સુખને જોવા માટે તે સમર્થ થતો નથી. અનેક પ્રકારની કષાયની આકુળતામાં અને બાહ્ય વૈભવમાં જ તેને સુખ દેખાય છે. તેથી કષાયોની વૃદ્ધિ થાય તે રીતે બાહ્ય સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં તે જીવ અત્યંત પ્રવૃત્તિ કરે છે. ક્વચિત્ ધર્મ કરે, મહાત્માઓ પાસે જાય તોપણ તેને કષાયની આકુળતા દુઃખરૂપ જણાતી જ નથી. છતાં કોઈ ગુણસંપન્ન મહાત્માનો યોગ થાય તો મહાવૈદ્ય જેવા તેઓ તેના વધતા રોગને જાણીને વારે છે. અને કહે છે કે વારંવાર જિનવચનથી આત્માને તે રીતે ભાવિત કર કે જેથી આત્માના નિરાકુળ સ્વભાવનો સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મતર બોધ થાય અને તત્ત્વને જાણવા માટે પ્રમાદનો ત્યાગ કર. છતાં મનુષ્યભવને પામીને બાહ્ય પદાર્થોમાં જ આક્ષિપ્ત ચિત્તવાળો તે ભગવાનના વચનના પરમાર્થને જાણવા યત્ન કરતો નથી.

ક્વચિત્ બાહ્યથી ધર્મનાં અનુષ્ઠાન કરે તોપણ કષાયોના શમનને અનુકૂળ લેશ પણ યત્ન કરતો નથી માત્ર માનખ્યાતિ આદિમાં જ ચિત્તને પ્રવર્તાવીને મોહધારાની વૃદ્ધિ કરે છે. તેથી ઉન્મત્તની જેમ તે વિપરીત ચેષ્ટાઓ જ કરે છે તે સર્વનું કારણ ચિત્તવિક્ષેપ મંડપ જ છે. જે પ્રમત્તતા નદીની પાસે રહેલા જીવનો બાહ્ય પદાર્થોમાં સારતાને જોનારો ચિત્તનો પરિણામ છે. વળી, જે પ્રમાણે તે રાજપુત્રના મુખમાં ભોજન જતું ન હતું તોપણ જોરથી દબાવીને લૌલ્ય-દોષને કારણે તેણે ખાધું તેના કારણે તે ભોજનમાં તેને વમન થયું. તેમ કર્મના અજીર્ણરૂપ જ્વરથી ગ્રસ્ત જીવ ભોગ કરવા અસમર્થ હોય તોપણ શરીરની ઉપેક્ષા કરીને ગૃહિને વશ

ભોગો કરે છે. તેથી તેવા જીવોને પાપની વિરતિમાં લેશ પણ મતિ થતી નથી. ક્વચિત્ બાહ્ય ધર્મ કરે તોપણ બાહ્ય ભાવોથી જ આનંદ લેનારા બને છે. આથી જ સંયોગવશ સંયમ ગ્રહણ કરેલું હોય તોપણ બાહ્ય માન, ખ્યાતિ કે ભક્તવર્ગ આદિમાં જ તેનું ચિત્ત ગાઢ લિપ્સાથી પ્રવર્તે છે. વીતરાગતાને સ્પર્શે તે રીતે કોઈ અનુષ્ઠાનમાં તેઓનું ચિત્ત પ્રવર્તતું નથી. તે સર્વ જ્વર રોગની અતિશયતારૂપ જ છે. આ રીતે ભોગમાં અતિ લોલુપ સંસારી જીવો ધનઅર્જનાદિ યત્ન કરે છે અને સાધુવેશમાં હોય ત્યારે પોતાનો વાસિતવર્ગ કે શિષ્યવર્ગ સંચય કરીને પર્ષદામાં કે બાહ્ય વૈભવમાં જ યત્ન કરે છે. જ્યારે તેઓના ધનાદિનો નાશ થાય કે ભક્તવર્ગ દૂર થાય ત્યારે ખેદ-ઉદ્વેગ આદિ થાય છે જે બળાત્કારથી કરાયેલા ભોજનના વમન જેવું છે. જેનાથી તેઓનું ચિત્ત અત્યંત વિલ્વળ થાય છે.

વળી, તે ચિત્તવિક્ષેપ મંડપમાં તૃષ્ણા નામની વેદિકા છે; કેમ કે પોતાનું ધનાદિ નાશ થાય છે ત્યારે ઉત્પન્ન થયેલો તૃષ્ણાનો અતિશય જ ગૃહસ્થને આકુળવ્યાકુળ કરે છે અને પાસત્યાદિ સાધુઓને પોતાનાથી વાસિતવર્ગ અન્યત્ર જાય કે પોતાનાથી વાસિત સંયમ લેનાર અન્યત્ર જાય ત્યારે તૃષ્ણાથી આકુળવ્યાકુળ થાય છે. તે તૃષ્ણા વેદિકારૂપ જ છે. વળી તે વેલ્લહલને થાય છે કે મારા શરીરમાં વાયુ છે તેથી આ વમન થયું અને પેટ ખાલી છે એટલે વાયુ ઉપર ચઢે છે માટે ફરી ભોજન કરું તેમ જીવ પણ કોઈક રીતે પોતાનો વૈભવ નાશ પામે, સ્વજનાદિ નાશ પામે ત્યારે ફરી તેની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરે છે. અને પાસત્યાદિ સાધુ પણ પોતાનો વર્ગ અન્યત્ર ગયો હોય તો તેને પ્રાપ્ત કરવા અનેક પ્રકારના વિકલ્પો કરે છે અને વિચારે છે કે જો ફરી મારી પાસે આવશે તો હું તેને સારી રીતે સાચવીશ કે જેથી તે અન્યત્ર જાય નહીં. અને ધન નાશ થયું હોય તેઓ પણ ફરી ધન મેળવીને તેને સુરક્ષિત કરવાના જ વિચારો કરે છે, તે સર્વ વિપર્યાસ નામના વિષ્ટરનું ચેષ્ટિત છે; કેમ કે ચિત્તમાં બાહ્ય પદાર્થોની પ્રાપ્તિમાં જ સુખ દેખાય છે, વીતરાગતામાં કે ત્રણગુપ્તિમાં સુખ દેખાતું નથી કે ઇચ્છાની મંદતામાં સુખ દેખાતું નથી તે સર્વ વિપર્યાસનું જ કાર્ય છે. વળી, જે પ્રમાણે તે વેલ્લહલે વમન કરેલા તે ભોજનને ફરી ખાધું તેમ આ જીવે પણ સંસારમાં સર્વ વિષયો અનંતી વખત ભોગવ્યા છે તે જ શબ્દાદિ વિષયોને ફરી ફરી ભોગવે છે. વળી, સાધુ થઈને પણ પાસત્યાદિ ભાવોમાં બાહ્ય પર્ષદા અને બાહ્ય શિષ્યો અનંતીવાર પ્રાપ્ત કર્યા છે છતાં તેનાથી નહીં ધરાયેલો જીવ તેની જ વૃદ્ધિમાં તત્વને જોનાર છે તે વમનથી મિશ્રિત તે ભોજનને ખાવા તુલ્ય ચેષ્ટા છે. જો કે સુસાધુ પણ આહારાદિ કરે છે પરંતુ પરમાર્થથી તેઓ ભોગ કરતા નથી. સુસાધુ તો સંયમના ઉપાયરૂપે જ આહાર ગ્રહણ કરે છે તેથી આહાર દ્વારા પણ સંયમના દેહની પુષ્ટિ કરીને તેના દ્વારા તૃષ્ણાના જ સંસ્કારો અત્યંત ઉચ્છેદ કરવા ત્રણગુપ્તિમાં જ યત્ન કરે છે. તેથી તેઓ વમન કરેલું ભોજન કરતા નથી.

વળી, વિવેકી શ્રાવકો કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો પણ તૃષ્ણાને જીવની વિડંબનારૂપ જોનારા છે. તેથી શક્તિ અનુસાર જિનવચનના બળથી તૃષ્ણાને શાંત કરે છે અને ભોગોની કંઈક ઇચ્છા થાય છે ત્યારે પણ તે ઇચ્છાની વૃદ્ધિ ન થાય તે રીતે વિવેકપૂર્વક ભોગ કરીને તૃષ્ણાનું જ શમન કરે છે. તેથી જેઓ તૃષ્ણાના શમન માટે વિવેકપૂર્વક ભોગ કરે છે તેઓ વમનથી મિશ્રિત ભોજન કરનારા નથી. પરંતુ આત્માના નિરાકુળ સ્વભાવને પ્રગટ કરવા માટે યત્ન કરી રહ્યા છે અને જેઓ બાહ્ય ભોગ, બાહ્ય વૈભવ કે બાહ્ય પર્ષદા કે

શિષ્યવર્ગ માત્રના લોભથી પ્રવૃત્તિ કરનારા છે તેઓની તૃષ્ણા શાંત થતી નથી, પરંતુ જેમ જેમ તે સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય છે તેમ તેમ તે વૃદ્ધિ પામે છે જેનાથી કર્મનું અજીર્ણ ગાઢ થાય છે. જેના ફળરૂપે તેઓ પણ વેલ્લહલની જેમ અંતે દુરંત નરકમાં જઈને પડે છે. વળી ધર્માચાર્ય યોગ્ય જીવોને કહે છે કે અનંત આનંદ, સદ્વૈર્ય, સદ્જ્ઞાન દર્શન સ્વરૂપવાળો તું છો. તને બાહ્ય વિષયોના ભોગોમાં લિપ્સા રાખવી ઉચિત નથી. વળી, આ સંસારના તમામ ભોગો દુઃખથી ઉત્પન્ન થયેલા છે, દુઃખરૂપ છે અને દુઃખના કારણ છે માટે બુદ્ધિમાન પુરુષે તેમાં રાગ કરવો જોઈએ નહીં.

આનાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે જેઓને બાહ્ય વૈભવ કે બાહ્ય માન-સન્માન આદિ સુખ સ્વરૂપ દેખાય છે તેઓ ઇચ્છાથી આકુળ થઈને તેના માટે યત્ન કરે છે. તે ઇચ્છા સ્વયં દુઃખરૂપ છે. પુણ્યના સહકારથી તે સામગ્રી મળે તોપણ તેના નાશની ચિંતાથી, રક્ષણની ચિંતાથી જીવ સદા વ્યાકુળ રહે છે તેથી તત્ત્વથી તે બાહ્ય સામગ્રી દુઃખરૂપ છે અને તેનાથી કર્મ બાંધીને દુર્ગતિમાં જાય છે તેથી દુર્ગતિનું કારણ છે. માટે વિવેકીએ બાહ્ય પદાર્થો પ્રત્યેનો સંશ્લેષ ક્ષીણ ક્ષીણતર થાય તે રીતે ઉચિત યત્ન કરવો જોઈએ. આ પ્રકારે સદ્ગુરુ પ્રમાદમાં આસક્ત જીવને વારણ કરે છે તોપણ બાહ્ય પદાર્થોમાં જ જેને સુખબુદ્ધિ છે તેઓ તેના સિવાય અન્ય કંઈ સારરૂપ જોતા નથી. અનિચ્છામાં સુખ છે, મોક્ષમાં સુખ છે ઇત્યાદિ વાતો તેમને ઇન્દ્રજાળ જેવી દેખાય છે. તેથી બાહ્ય ભોગોમાં જ ગૃહિ કરીને જેઓ ગાઢ આસક્ત થઈને તેવી દારુણ અવસ્થાને પામે છે જેથી અંતે નરકમાં જઈને અનેક પ્રકારની કદર્થનાને પ્રાપ્ત કરે છે. તે આ સર્વ પ્રમાદથી યુક્ત તદ્દ વિલાસ-પરાયણ વિક્ષિપ્ત ચિત્ત અને તૃષ્ણાથી આર્ત વિપર્યાસને વશ થયેલા જીવની અવસ્થા છે. અને સર્વ દોષોના સમૂહથી પૂરિત માનસમાં સન્નિપાત જેવો ઘોર મહામોહ આ જીવના ચિત્તમાં વર્તે છે. તેથી આત્માના પાર-માર્થિક સુખની ગંધ પણ તેને પ્રાપ્ત થતી નથી અને મહામોહને વશ થઈને અત્યંત કર્મ અજીર્ણને પ્રાપ્ત કરે છે અને દુરંત સંસારમાં ભટકે છે.

શ્લોક :-

કિञ्च—

પ્રવર્તકશ્ચ સર્વેષાં, કાર્યભૂતશ્ચ તત્ત્વતઃ ।

મહામોહનરેન્દ્રોઽયં, નદ્યાદીનાં સુલોચને! ॥૧૪૭॥

શ્લોકાર્થ :-

અને વળી હે સુલોચના અગૃહીતસંકેતા ! નદી આદિ સર્વનો પ્રવર્તક અને તત્ત્વથી કાર્યભૂત આ મહામોહનરેન્દ્ર છે. ॥૧૪૭॥

શ્લોક :-

તદેવં રાજપુત્રીયો, દૃષ્ટાન્તોઽનેન સુન્દરિ! ।

મહાનદ્યાદિવસ્તૂનાં, દર્શિતો ભેદસિદ્ધયે ॥૧૪૮॥

શ્લોકાર્થ :-

તે કારણથી આ રીતે હે સુંદરી ! આના વડે=અનુસુંદર ચક્રવર્તી વડે આ રાજપુત્ર સંબંધી દૃષ્ટાંત મહાનદી આદિ વસ્તુના ભેદની સિદ્ધિ માટે બતાવાયું. ॥૧૪૮॥

શ્લોક :-

અથાદ્યાપિ ન તે જાતા, પ્રતીતિઃ સુપરિસ્ફુટા ।
ભૂયોડપીદં સમાસેન, પ્રસ્પષ્ટં કથયમિ તે ॥૧૪૯॥

શ્લોકાર્થ :-

હજી પણ તને સુપરિસ્ફુટ પ્રતીતિ થઈ નથી. ફરી પણ આ સંક્ષેપથી હું તને સ્પષ્ટ કહું છું. ॥૧૪૯॥

પ્રમત્તતાદીનાં સંક્ષિપ્તસ્વરૂપમ્

શ્લોક :-

વિષયોન્મુખતા યાડસ્ય, સા વિજ્ઞેયા પ્રમત્તતા ।
તત્તદ્વિલસિતં વિદ્ધિ, યદ્ભોગેષુ પ્રવર્તનમ્ ॥૧૫૦॥

પ્રમત્તતા નદી આદિનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ

શ્લોકાર્થ :-

જે આની=વેલ્લહલની, વિષયમાં ઉન્મુખતા=સન્મુખતા, છે તે પ્રમત્તતા જાણવી. જે ભોગોમાં પ્રવર્તન છે તે તદ્વિલસિત જાણવું. ॥૧૫૦॥

શ્લોક :-

પ્રવૃત્તૌ લૌલ્યદોષેણ, શૂન્યત્વં યત્તુ ચેતસઃ ।
જ્ઞેયઃ સ ચિત્તવિક્ષેપો, જીવસ્યાસ્ય મૃગેક્ષણે! ॥૧૫૧॥

શ્લોકાર્થ :-

હે મૃગેક્ષણા અગૃહીતસંકેતા ! પ્રવૃત્તિમાં લૌલ્યદોષથી જે ચિત્તનું શૂન્યપણું તે આ જીવનો ચિત્ત-વિક્ષેપ જાણવો. ॥૧૫૧॥

શ્લોક :-

તૃપ્તેરભાવો ભોગેષુ, યો ભુક્તેષુ સુબહુષ્વપિ ।
ઉત્તરોત્તરવાઞ્છા ચ, તૃષ્ણા ગીતા મનીષિભિઃ ॥૧૫૨॥

શ્લોકાર્થ :-

ભોગોમાં તૃપ્તિનો અભાવ અને ઘણું ભોગવવા છતાં ઉત્તરોત્તર વાંછા મનીષી વડે તૃષ્ણા કહેવાય છે. ॥૧૫૨॥

શ્લોક :-

પાપાદ્ ભોગેષુ જાતેષુ, જાતનષ્ટેષુ વા પુનઃ ।
બાહ્યોપાયેષુ યો યત્નો, વિપર્યાસઃ સ ઉચ્યતે ॥૧૫૩॥

શ્લોકાર્થ :-

થયેલા ભોગો હોતે છતે અથવા પાપથી થયેલા ભોગો નાશ થયે છતે ફરી બાહ્ય ઉપાયોમાં જે યત્ન તે વિપર્યાસ કહેવાય છે. ॥૧૫૩॥

શ્લોક :-

અનિત્યાશુચિદુઃખેષુ, ગાઢં ભિન્નેષુ જીવતઃ ।
વિપરીતા મતિસ્તેષુ, યા સાઽવિદ્યા પ્રકીર્તિતા ॥૧૫૪॥

શ્લોકાર્થ :-

જીવથી ભિન્ન એવા તે અનિત્ય, અશુચિ દુઃખોમાં, જે ગાઢ વિપરીત મતિ તે અવિદ્યા કહેવાય છે. ॥૧૫૪॥

શ્લોક :-

એતેષામેવ વસ્તૂનાં, સર્વેષાં યઃ પ્રવર્તકઃ ।
એતૈરેવ ચ યો જન્યો, મહામોહઃ સ ગીયતે ॥૧૫૫॥

શ્લોકાર્થ :-

આ જ સર્વ વસ્તુઓનો=પૂર્વમાં વર્ણન કર્યું એ સર્વ વસ્તુઓનો, જે પ્રવર્તક, અને આનાથી જે જન્ય=પૂર્વમાં વર્ણન કર્યું એ પ્રમત્તા નદી આદિથી જે જન્ય, તે મહામોહ કહેવાય છે. ॥૧૫૫॥

શ્લોક :-

તદેવં ભિન્નરૂપાણિ, તાનિ સર્વાણિ સુન્દરિ ! ।
મહાનદ્યાદિવસ્તૂનિ, ચિન્તનીયાનિ યત્નતઃ ॥૧૫૬॥

શ્લોકાર્થ :-

તે કારણથી આ રીતે ભિન્નરૂપવાળી તે સર્વ મહા નદી આદિ વસ્તુઓ હે સુંદરી ! યત્નથી ચિંતવન કરવી જોઈએ. ॥૧૫૬॥

શ્લોક :-

પ્રાહ્લાડગૃહીતસંકેતા, ચારુ ચારુ નિવેદિતમ્ ।

સત્યં પ્રજ્ઞાવિશાલાડસિ, નાસ્તિ મે સંશયોડધુના ॥૧૫૭॥

શ્લોકાર્થ :-

અગૃહીતસંકેતા કહે છે સુંદર સુંદર નિવેદન કરાયું. સત્ય તું પ્રજ્ઞાવિશાલા છે, હવે મને સંશય નથી. ॥૧૫૭॥

ભાવાર્થ :-

પ્રજ્ઞાવિશાલાએ અગૃહીતસંકેતાને મહાનઘાટિનું સ્વરૂપ કથાના ઉપનય દ્વારા બતાવ્યું છતાં તેનો સૂક્ષ્મ પદાર્થ પ્રાપ્ત કરવો અતિ દુષ્કર છે તેથી ફરી સંક્ષેપથી તેનું વિભાજન બતાવે છે. નદી આદિનું જે પૂર્વમાં વર્ણન કર્યું તે સર્વનો પ્રવર્તક મહામોહ છે અને તે નદી આદિનો કાર્યભૂત મહામોહ છે. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે જીવમાં અજ્ઞાન વર્તે છે તેથી જ જીવ પોતાના સુખની પ્રાપ્તિમાં પ્રમાદ કરે છે, આથી જ અજ્ઞાનને કારણે સુખના ઉપાયરૂપે બાહ્ય પદાર્થોને માનીને સ્વયં અંતરંગ ક્લેશરૂપ દુઃખને પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી જીવમાં જે પ્રમાદાદિ ભાવો વર્તે છે. તે જીવને તત્કાલ ક્લેશ કરાવે છે, ક્લિષ્ટ કર્મો બંધાવે છે, દુર્ગતિઓની પરંપરાની પ્રાપ્તિ કરાવે છે તે સર્વનું પ્રવર્તક જીવને પોતાની કષાયની અનાકુળતા રૂપ સુખ વિષયક અજ્ઞાન વર્તે છે તે જ પ્રમત્તતા નદી આદિનું પ્રવર્તક છે. વળી, જીવ પ્રમાદ આદિને વશ થઈને જે સર્વ ક્લેશો કરે છે તેનાથી તત્ત્વના વિષયમાં અજ્ઞાનતા પ્રવર્તે તેવાં કર્મો બંધાય છે તેથી પ્રમાદ આદિ નદીઓનું કાર્યભૂત મહામોહ છે તે બતાવવા માટે જ અનુસુંદર ચક્રવર્તીએ આ વેલ્લહલનું દૃષ્ટાંત બતાવેલ છે. છતાં ફરી હું તેનું વિશેષ સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરું છું એમ કહીને પ્રજ્ઞાવિશાલા પ્રમત્તતા આદિ નદીઓનું વિશેષ સ્વરૂપ બતાવે છે -

જીવમાં વિષયોની સન્મુખતા છે તે પ્રમત્તતા છે. અને વિષયોની સન્મુખતાને કારણે વિષયોમાં પ્રવર્તન તે તદ્દવિલસિત છે. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે વળી, જે જીવોમાં વિવેક પ્રગટ થયો નથી તેઓ વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ કર્યા પછી લોલુપતાથી શૂન્ય ચિત્તવાળા થાય છે તે તેઓનો ચિત્તવિક્ષેપ છે. વળી તેઓ બાહ્ય ત્યાગ આદિ કરે તોપણ માન-ખ્યાતિ આદિમાં લોલુપતાને કારણે શૂન્ય ચિત્તવાળા પોતાનાં તે તે કૃત્યો સ્વમુખે લોકોને કહીને કે પોતાનાં તે તે કૃત્યોની પ્રશંસાને સાંભળીને વિક્ષિપ્ત ચિત્તવાળા રહે છે. વળી, ભોગોમાં તૃપ્તિનો અભાવ અને ઘણું ભોગવવા છતાં અધિક અધિકની વાંછા તે તૃષ્ણા કહેવાય છે. આથી જ જેઓને માન-ખ્યાતિની કે લોકોમાં પોતાની પ્રશંસા આદિ ભાવોની અત્યંત વાંછા છે તેઓ હંમેશાં તૃષ્ણાથી વ્યાકુળ છે. જેમ સંસારી જીવો ધનની તૃષ્ણાથી વ્યાકુળ છે તેમ સાધુવેશમાં કે ત્યાગ કરનારા પણ તૃષ્ણાથી વાસિત હોય તો સ્વાસ્થ્યના સુખને પામતા નથી. વળી, અનેક પ્રકારનાં પાપો કરીને ભોગ પ્રાપ્ત કર્યા હોય તેને અધિક અધિક પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થતી હોય અને કોઈક રીતે પ્રાપ્ત થયેલા ભોગો નાશ પામ્યા હોય તો ફરી તેને મેળવવાની ઇચ્છા થયા કરે તે વિપર્યાસ કહેવાય છે. આથી જ માત્ર બાહ્ય ખ્યાતિ કે બાહ્ય આચારોમાં જ જેઓ ધર્મબુદ્ધિ ધારણ કરીને તે તે પ્રવૃત્તિ કરવા માટે અભિલાષવાળા છે પરંતુ આત્માના પારમાર્થિક

સ્વાસ્થ્યનો લેશ પણ વિચાર કરતા નથી તે સર્વ વિપર્યાસરૂપ જ છે. વળી અનિત્ય પદાર્થોમાં નિત્યતાની બુદ્ધિ, અશુચિવાળા પદાર્થોમાં શુચિપણાની બુદ્ધિ, ભોગના ક્લેશોમાં સુખપણાની મતિ, આત્માથી ભિન્ન એવા બાહ્ય ભાવોમાં જ ગાઢ વિપરીત મતિ તે સર્વ અવિદ્યા છે. જે અવિદ્યા મહામોહનું શરીર છે અને અવિદ્યાના શરીરથી જ તે મહામોહ પ્રમત્તતા આદિ સર્વ ભાવોનો જનક છે અને જીવમાં વર્તતા પ્રમત્તતા આદિ ભાવોથી જ તે મહામોહ અધિક અધિક ઉત્પન્ન થાય છે.

જે જીવોમાં વિવેક પ્રગટ્યો છે તેવા વિવેકી જીવો આ મહાનદી આદિનાં સ્વરૂપો સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી ભાવન કરવાં જોઈએ. જેથી અહિતથી આત્માનું રક્ષણ થાય. જે જીવોમાં વિવેક પ્રગટ્યો છે તેવા અવિરત સમ્ય-ગ્દૃષ્ટિ આદિ સર્વ મહાત્માઓ હંમેશાં આત્માના નિરાકુળ સ્વભાવને સન્મુખ હોય છે, વિષયને સન્મુખ હોતા નથી. ક્વચિત્ અવિરતિ આપાદક કર્મોને કારણે વિષયોની ઇચ્છા તેમને થાય છે તોપણ વિવેકપૂર્વક તેને શમન કરવાને અભિમુખ પરિણામવાળા તેઓ હોય છે અને ઇચ્છા શાંત ન થાય તો વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે તોપણ વિષયોને સન્મુખ તેઓનું ચિત્ત નહીં હોવાથી અને આત્માના નિરાકુળ સ્વભાવને સન્મુખ તેઓનું ચિત્ત હોવાથી પોતાની શક્તિ અનુસાર કષાયોના ક્ષયમાં જ યત્ન કરે છે. આથી જ એવા વિવેકી જીવો ભોગોને કરીને પણ કષાયોની આકુળતાને શાંત કરવા યત્ન કરે છે અને કોઈક નિમિત્તથી તેઓ પ્રમાદવાળા બને છે ત્યારે વિષયોને સન્મુખ ભાવ થાય છે, તેથી ગુણસ્થાનકથી પાતને અભિમુખ પણ થાય છે. આથી જ વિષયને સન્મુખ થયેલા મુનિઓ પણ પ્રમાદને કારણે જ પાતને અભિમુખ થાય છે. વળી પાતને અભિમુખ થયા પછી ભોગોમાં પ્રવૃત્તિ તે તદ્દવિલસિત પુલિન છે. જેઓ વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ કર્યા પછી લોલુપતાથી શૂન્ય ચિત્તવાળા થાય છે તે તેઓના ચિત્તનો વિક્ષેપ છે. આથી જ વિવેકી પુરુષોને કોઈક નિમિત્તથી વિષયોમાં લોલુપતાને કારણે ચિત્તવિક્ષેપ થાય તો તત્ત્વનું ભાવન કરીને તે વિક્ષેપોને દૂર કરવા યત્ન કરે છે. આથી જ અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ કે વિવેકી શ્રાવકો પણ ચિત્તના વિક્ષેપને શાંત કરવા વારંવાર સાધુધર્મનું પરિભાવન કરે છે અને વિચારે છે કે જે સુખ નિઃસ્પૃહી મુનિઓને છે તે સુખ બાહ્ય વિષયોની પ્રાપ્તિમાં પણ નથી અને જેઓનું ચિત્ત બાહ્ય વિષયોથી પર છે તેઓને પણ માન-ખ્યાતિ આદિ ભાવો પ્રત્યે નિરપેક્ષભાવ વર્તે છે, આથી જ તેઓ સુખી છે.

શ્લોક :-

તત્તિષ્ઠ ત્વં વિશાલાક્ષિ! સામ્પ્રતં વિગતશ્રમઃ ।

નિવેદયતુ સંસારિજીવ એવ તતઃ પરમ્ ॥૧૫૮॥

શ્લોકાર્થ :-

તે કારણથી=તું પ્રજ્ઞાવિશાલા છે એમાં સંશય નથી તે કારણથી, હે વિશાલાક્ષિ ! તું હવે રહે, નાશ પામેલો છે શ્રમ જેને એવો સંસારી જીવ જ=અનુસુંદર ચક્રવર્તી જ, હવે બીજું નિવેદન કરો. ॥૧૫૮॥

શ્લોક :-

નરવાહનરાજાય, યદ્વિચક્ષણસૂરિણા ।
નિવેદિતં પ્રકર્ષાય, વિમર્શોન ચ ધીમતા ॥૧૫૧॥

શ્લોકાર્થ :-

નરવાહનરાજાને જે વિચક્ષણસૂરિ વડે અને બુદ્ધિમાન એવા વિમર્શ વડે પ્રકર્ષને જે નિવેદન કરાયું તે નિવેદન કરો એમ અન્યથ છે. ॥૧૫૧॥

શ્લોક :-

તતઃ સંસારિજીવેન, પ્રોક્તં વિમલલોચને! ।
નિવેદયામ્યહં તત્તે, વિમર્શોન યદીરિતમ્ ॥૧૬૦॥

શ્લોકાર્થ :-

ત્યારપછી સંસારી જીવ વડે કહેવાયું. હે વિમલલોચન અગૃહીતસંકેતા ! જે વિમર્શ વડે કહેવાયું તે હું તને નિવેદન કરું છું. ॥૧૬૦॥

શ્લોક :-

તતઃ પ્રોક્તં વિમર્શોન, ભદ્ર! જ્ઞાતો યદિ ત્વયા ।
મહાનદ્યાદિભાવાર્થસ્તતોઽન્યત્કિં નિવેદ્યતામ્? ॥૧૬૧॥

શ્લોકાર્થ :-

ત્યારપછી=પ્રકર્ષ વડે પરમાર્થથી નદી આદિના ભેદો શું છે તે પુછાયું અને વિમર્શો ફરી પ્રકર્ષને તેનું સ્વરૂપ બતાવ્યું ત્યારપછી, વિમર્શ વડે કહેવાયું. હે ભદ્ર પ્રકર્ષ ! જે તારા વડે મહાનદ્યાદિનો ભાવાર્થ જ્ઞાત છે તો અન્ય શું નિવેદન કરું ?=અન્ય તને શું કહું ? ॥૧૬૧॥

શ્લોક :-

પ્રકર્ષઃ પ્રાહ મે મામ! નામતો ગુણતોઽધુના ।
મહામોહનરેન્દ્રસ્ય, પરિવારં નિવેદય ॥૧૬૨॥

શ્લોકાર્થ :-

પ્રકર્ષ કહે છે. હે મામા ! મને નામથી અને ગુણથી હવે મહામોહનરેન્દ્રના પરિવારને નિવેદન કરો. ॥૧૬૨॥

શ્લોક :-

યા ચેયં દૃશ્યતે સ્થૂલા, રાજવિષ્ટરસંસ્થિતા ।
 એષા કિંનામિકા જ્ઞેયા? કિંગુણા વા વરાઙ્ગના? ॥૧૬૩॥

શ્લોકાર્થ :-

અને જે આ રાજવિષ્ટર ઉપર રહેલી સ્થૂલ સુંદર અંગવાળી દેખાય છે એ કયા નામવાળી અથવા કયા ગુણવાળી જણવી ? ॥૧૬૩॥

મહામૂઢતાપ્રભાવ:

શ્લોક :-

વિમર્શઃ પ્રાહ નન્વેષા, પ્રસિદ્ધા ગુણગત્વરા ।
 ભો! મહામૂઢતા નામ, ભાર્યાઽસ્ય પૃથિવીપતે: ॥૧૬૪॥

મહામૂઢતાનો પ્રભાવ

શ્લોકાર્થ :-

વિમર્શ કહે છે. ખરેખર હે પ્રકર્ષ ! ગુણની ખાણ એવી આ મહામૂઢતા નામવાળી આ પૃથિવીપતિની ભાર્યા પ્રસિદ્ધ છે. ॥૧૬૪॥

શ્લોક :-

ચન્દ્રિકેવ નિશાનાથે, સ્વપ્રભેવ દિવાકરે ।
 એષા દેવી નરેન્દ્રેઽસ્મિન્, દેહાઽભેદેન વર્તતે ॥૧૬૫॥

શ્લોકાર્થ :-

ચંદ્રમાં ચંદ્રિકાની જેમ, સૂર્યમાં સ્વપ્રભાની જેમ આ દેવી આ રાજમાં=મહામોહ રાજમાં, દેહના અભેદથી વર્તે છે. ॥૧૬૫॥

શ્લોક :-

અત એવ ગુણા યેઽસ્ય, વર્ણિતા ભદ્ર! ભૂપતે: ।
 જ્ઞેયાસ્ત એવ નિ:શેષાસ્ત્વયાઽમુષ્યા વિશેષત: ॥૧૬૬॥

શ્લોકાર્થ :-

આથી જ જે આ ભૂપતિના=મહામોહના, ગુણો વર્ણન કરાયા, હે ભદ્ર પ્રકર્ષ ! તે જ નિ:શેષ ગુણો તારા વડે આણીના=મહામૂઢતાના, વિશેષથી જણાવા. ॥૧૬૬॥

શ્લોક :-

પ્રકર્ષઃ પ્રાહ યદ્યેવં, તતોડતિનિકટે સ્થિતઃ ।
 મહારાજાધિરાજસ્ય, કૃષ્ણવર્ણઃ સુભીષણઃ ॥૧૬૭॥
 નિરીક્ષમાણો નિઃશેષં, રાજકં વક્રચક્ષુષા ।
 ય ઇષ દૃશ્યતે સોડયં, કતમો મામ! ભૂપતિઃ ? ॥૧૬૮॥

શ્લોકાર્થ :-

પ્રકર્ષ કહે છે જો આ પ્રમાણે છે તો મહારાજાધિરાજના અતિનિકટમાં રહેલો કૃષ્ણવર્ણવાળો, અત્યંત ભીષણ, વક્રચક્ષુથી નિઃશેષ રાજાને જોતો જે આ દેખાય છે તે આ હે મામા ! કયો રાજા છે ? ॥૧૬૭-૧૬૮॥

મિથ્યાદર્શનમહિમા

શ્લોક :-

વિમર્શઃ પ્રાહ વિખ્યાતો, રાજ્યસર્વસ્વનાયકઃ ।
 મિથ્યાદર્શનનામાયં, મહામોહમહત્તમઃ ॥૧૬૯॥

મિથ્યાદર્શનનો મહિમા

શ્લોકાર્થ :-

વિમર્શ કહે છે. રાજ્યના સર્વસ્વનો નાયક મિથ્યાદર્શન નામવાળો આ મહામોહનો મહત્તમ વિખ્યાત છે. ॥૧૬૯॥

શ્લોક :-

અનેન તન્નિતં રાજ્યં, વહત્યસ્ય મહીપતેઃ ।
 બલસમ્પાદકોડત્યર્થમમીષામેષ ભૂભુજામ્ ॥૧૭૦॥

શ્લોકાર્થ :-

આ રાજાનું રાજ્ય આના વડે તંનિત=મિથ્યાદર્શન વડે નિયંત્રિત, વહન થાય છે. આ રાજાઓને આ=મિથ્યાદર્શન, અત્યંત બલસંપાદક છે. ॥૧૭૦॥

શ્લોક :-

અત્રૈવ સંસ્થિતો ભદ્ર! નિજવીર્યેણ દેહિનામ્ ।
 યદેષ બહિરઙ્ગાનાં, કુરુતે તન્નિબોધ મે ॥૧૭૧॥

શ્લોકાર્થ :-

અહીં જ રહેલો આ=મિથ્યાદર્શન, હે ભદ્ર ! નિજવીર્યથી બહિરંગ લોકોને જે કરે છે તે માતું તું સાંભળ. ॥૧૭૧॥

શ્લોક :-

અદેવે દેવસઙ્કલ્પમધર્મે ધર્મમાનિતામ્ ।
અતત્ત્વે તત્ત્વબુદ્ધિં ચ, વિધત્તે સુપરિસ્ફુટમ્ ॥૧૭૨॥
અપાત્રે પાત્રતારોપમગુણેષુ ગુણગ્રહમ્ ।
સંસારહેતૌ નિર્વાણહેતુભાવં કરોત્યયમ્ ॥૧૭૩॥ યુગ્મમ્ ॥

શ્લોકાર્થ :-

અદેવમાં દેવના સંકલ્પને, અધર્મમાં ધર્મમાનિતાને, અતત્ત્વમાં તત્ત્વબુદ્ધિને, સુપરિસ્ફુટ કરે છે. અપાત્રમાં પાત્રતાના આરોપણને, અગુણોમાં ગુણના ગ્રહણને, સંસારના હેતુમાં નિર્વાણના હેતુભાવને આ=મિથ્યાદર્શન કરે છે. ॥૧૭૨-૧૭૩॥

શ્લોક :-

તથાહિ—
હસિતોદ્ગીતબિબ્બોકનાટ્યાટોપપરાયણાઃ ।
હતાઃ કટાક્ષવિક્ષેપૈર્નારીદેહાર્થધારિણઃ ॥૧૭૪॥
કામાન્ધાઃ પરદારેષુ, સક્તચિત્તાઃ ક્ષતત્રપાઃ ।
સક્રોધાઃ સાયુધા ઘોરા, વૈરિમારણતત્પરાઃ ॥૧૭૫॥
શાપપ્રસાદયોગેન, લસચ્ચિત્તમલાવિલાઃ ।
ઈદૃશા ભો! મહાદેવા, લોકેઽનેન પ્રતિષ્ઠિતાઃ ॥૧૭૬॥ ત્રિભિર્વિશેષકમ્ ॥

શ્લોકાર્થ :-

તે આ પ્રમાણે — હસવામાં, ગાવામાં, ચાળાઓના નાટકના આડંબરમાં પરાયણ, કટાક્ષના વિક્ષેપોથી હણાયેલા, નારીના દેહાર્થને ધારણ કરનારા, પરદારામાં કામાંધ, સક્ત ચિત્તવાળા, લજ્જા વગરના, ક્રોધવાળા, આયુધવાળા ઘોર, વૈરીને મારવામાં તત્પર, શાપ અને પ્રસાદના યોગથી વિલાસ કરતા ચિત્તના મલથી યુક્ત, એવા પ્રકારના મહાદેવો લોકમાં આના દ્વારા=મિથ્યાદર્શન દ્વારા, હે ભદ્ર ! પ્રતિષ્ઠિત કરાયા. ॥૧૭૪થી ૧૭૬॥

શ્લોક :-

ये वीतरागाः सर्वज्ञा, ये शाश्वतसुखेश्वराः ।
 क्लिष्टकर्मकलातीता, निष्कलाश्च महाधियः ॥१७७॥
 शान्तक्रोधा गताटोपा, हास्यस्त्रीहेतिवर्जिताः ।
 आकाशनिर्मला धीरा, भगवन्तः सदाशिवाः ॥१७८॥
 शापप्रसादनिर्मुक्तास्तथापि शिवहेतवः ।
 त्रिकोटिशुद्धशास्त्रार्थदेशकाः परमेश्वराः ॥१७९॥
 ये पूज्याः सर्वदेवानां, ये ध्येयाः सर्वयोगिनाम् ।
 ये चाज्ञाकारणाराध्या, निर्द्वन्द्वफलदायिनः ॥१८०॥
 ते मिथ्यादर्शनाख्येन, लोकेऽनेन स्ववीर्यतः ।
 देवाः प्रच्छादिता भद्र!, न ज्ञायन्ते विशेषतः ॥१८१॥ पञ्चभिः कुलकम् ॥

શ્લોકાર્થ :-

જે વીતરાગ, સર્વજ્ઞ, શાશ્વત સુખના ઈશ્વર, ક્લિષ્ટ કર્મની કલાથી અતીત, નિષ્કલાવાળા, મહાબુદ્ધિવાળા, શાંત થયો છે ક્રોધ જેને એવા આટોપ વગરના, હાસ્ય અને સ્ત્રીના વિલાસથી વર્જિત, આકાશ જેવા નિર્મલ, ધીર ભગવાન, સદાશિવ, શાપથી અને પ્રસાદથી રહિત, તોપણ મોક્ષના હેતુ, ત્રણકોટિ શુદ્ધ શાસ્ત્રના અર્થના દેશક=કષ, છેદ, તાપથી શુદ્ધ શાસ્ત્રના અર્થને બતાવનારા, પરમેશ્વર જેઓ સર્વ દેવોને પૂજ્ય છે. સર્વ યોગીઓને જે ધ્યેય છે. આજ્ઞાના સેવને કરનારાથી જેઓ આરાધ્ય છે. નિર્દ્વન્દ્વફલને દેનારા છે=રાગ-દ્વેષરૂપી સર્વ નિર્દ્વન્દ્વોથી રહિત આત્માની પૂર્ણ સ્વસ્થતા રૂપે ફલને દેનારા છે. તે દેવો=પૂર્વમાં વર્ણન કર્યું તેવા સ્વરૂપવાળા દેવો આ મિથ્યાદર્શન નામના મંત્રી વડે સ્વવીર્યથી લોકમાં પ્રચ્છાદિત કરાયા. હે ભદ્ર ! વિશેષથી જણાતા નથી=કવચિત્ કેટલાક લોકો સામાન્યથી અરિહંત દેવની ઉપાસના કરતા હોય તોપણ તેઓ વડે વિશેષથી ભગવાન જણાતા નથી. ॥૧૭૭થી ૧૮૧॥

શ્લોક :-

તથા—

हिरण्यदानं गोदानं, धरादानं मुहुर्मुहुः ।
 स्नानं पानं च धूमस्य, पञ्चाग्नितपनं तथा ॥१८२॥
 तर्पणं चण्डिकादीनां, तीर्थान्तरनिपातनम् ।
 यतरेकगृहे पिण्डो, गीतवाद्ये महादरः ॥१८३॥

વાપીકૂપતડાગાદિકારણં ચ વિશેષતઃ ।
 યાગે મન્ત્રપ્રયોગેણ, મારણં પશુસંહતેઃ ॥૧૮૪॥
 કિયન્તો વા ભણિષ્યન્તે? ભૂતમર્દનહેતવઃ ।
 રહિતાઃ શુદ્ધભાવેન, યે ધર્માઃ કેચિદીદૃશાઃ ॥૧૮૫॥
 સર્વેઽપિ બલિનાઽનેન, મુગ્ધલોકે પ્રપજ્વતઃ ।
 તે મિથ્યાદર્શનાહ્વેન, ભદ્ર! જ્ઞેયાઃ પ્રવર્તિતાઃ ॥૧૮૬॥ પજ્વભિઃ કુલકમ્ ॥

શ્લોકાર્થ :-

અને - હિરણ્યદાન, ગોદાન, પૃથ્વીનું દાન, વારંવાર સ્નાન, ધૂમનું પાન, પંચાગ્નિ તપન, ચંડિકાનું તર્પણ, તીર્થાંતરનું નિપાતન=અન્ય દર્શનવાળાનો નાશ, ચતિને એક ગૃહનો પિંડ, ગીતવાદમાં મહા આદર, અને વિશેષથી વાવ, ફૂવા, તળાવ આદિ કરાવવું, યાગમાં મંત્રપ્રયોગથી પશુના સમુદાયનું મારણ અથવા કેટલા કહેવાશે ? ભૂતમર્દનના હેતુઓ, શુદ્ધભાવથી રહિત જે કોઈ આવા પ્રકારના ધર્મો છે તે સર્વ પણ હે ભદ્ર પ્રકર્ષ ! મિથ્યાદર્શન નામના આ બલિ વડે મુગ્ધ-લોકમાં વિસ્તારથી પ્રવર્તન કરાવેલા જાણવા. ॥૧૮૨થી ૧૮૬॥

શ્લોક :-

ક્ષાન્તિમાર્દવસન્તોષશૌચાર્જવવિમુક્તયઃ ।
 તપઃસંયમસત્યાનિ, બ્રહ્મચર્ય શમો દમઃ ॥૧૮૭॥
 અહિંસાસ્તેયસદ્ધ્યાનવૈરાગ્યગુરુભક્તયઃ ।
 અપ્રમાદસદૈકાગ્ર્યનૈર્ગ્રન્થ્યપરતાદયઃ ॥૧૮૮॥
 યે ચાન્યે ચિત્તનૈર્મલ્યકારિણોઽમૃતસન્નિભાઃ ।
 સદ્ધર્મા જગદાનન્દહેતવો ભવસેતવઃ ॥૧૮૯॥
 તેષામેષ પ્રકૃત્યૈવ, મહામોહમહત્તમઃ ।
 ભવેત્ પ્રચ્છાદનો લોકે, મિથ્યાદર્શનનામકઃ ॥૧૯૦॥ ચતુર્ભિઃ કલાપકમ્ ॥

શ્લોકાર્થ :-

ક્ષાંતિ, માર્દવ, સંતોષ, શૌચ, આર્જવ, વિમુક્તિ=નિર્લોભતા, તપ, સંયમ, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય, શમ, દમ, અહિંસા, અસ્તેય, સદ્ધ્યાન, વૈરાગ્ય, ગુરુભક્તિ, અપ્રમાદ, સદા એકાગ્ર્ય, નિર્ગ્રન્થભાવમાં તત્પરતાદિ=અત્યંત યત્નાદિ, અને શાંત થયો છે ક્રોધ જેને એવા જે અન્ય ચિત્તના નૈર્મલ્યને કરનારા અમૃત જેવા સદ્ધર્મો જગતના આનંદના હેતુઓ, ભવરૂપી સમુદ્રને તરવા માટે પુલ જેવા હોય તેઓને મિથ્યાદર્શન નામનો આ મહામોહનો મહત્તમ લોકમાં પ્રકૃતિથી જ છુપાવનાર થાય. ॥૧૮૭થી ૧૯૦॥

શ્લોક :-

તથા—

શ્યામાકતણ્ડુલાકારસ્તથા પચ્ચધનુશતઃ ।

एको नित्यस्तथा व्यापी, सर्वस्य जगतो विभुः ॥१९१॥

क्षणसन्तानरूपो वा, ललाटस्थो हृदि स्थितः ।

आत्मेति ज्ञानमात्रं वा, शून्यं वा सचराचरम् ॥१९२॥

पञ्चभૂતવિવર્તો વા, બ્રહ્મોપ્તમિતિ વાઽખિલમ્ ।

देवोपमिति वा ज्ञेयं, महेश्वरविनिर्मितम् ॥१९३॥

પ્રમાણબાધિતં તત્ત્વં, યદેવંવિધમઞ્જસા ।

सद्बुद्धिं कुरुते तत्र, महामोहमहत्तमः ॥१९४॥ चतुर्भिः कलापकम् ॥

શ્લોકાર્થ :-

અને શ્યામાક તંડુલના આકારવાળો તથા આત્મા પાંચશે ધનુષ્ય પ્રમાણવાળો, એક નિત્ય તથા સર્વ જગતનો વ્યાપી વિભુ અથવા ક્ષણ સંતાનરૂપ લલાટમાં રહેલો, હૃદયમાં રહેલો આત્મા છે અથવા જ્ઞાન માત્ર છે. અથવા સચરાચર શૂન્ય છે=ચરાચર જે જગત દેખાય છે તે વાસ્તવિક નથી પરંતુ શૂન્ય છે, અથવા પંચભૂતનો વિવર્ત છે. અથવા અખિલ બ્રહ્મોપ્ત અથવા દેવોપ્ત છે એથી મહેશ્વર વિનિર્મિત જાણવો=ચરાચર જગત્ દેખાય છે તે મહેશ્વરથી નિર્માણ કરાયો છે એમ જાણવું, પ્રમાણબાધિત જે આવા પ્રકારનું તત્ત્વ છે=પૂર્વમાં વર્ણન કર્યું એવું તત્ત્વ છે તેમાં મહામોહ મહત્તમ શીઘ્ર સદ્બુદ્ધિને કરે છે=આ તત્ત્વ છે એ પ્રકારની બુદ્ધિને કરે છે. ॥૧૯૧થી ૧૯૪॥

શ્લોક :-

जीवाजीवौ तथा पुण्यपापसंवरनिर्जराः ।

आस्रवो बन्धमोक्षौ च, तत्त्वमेतन्नवात्मकम् ॥१९५॥

सत्यं प्रतीतितः सिद्धं, प्रमाणेन प्रतिष्ठितम् ।

તથાપિ નિહનુતે ભદ્ર! તદેષ જનદારુણઃ ॥૧૯૬॥ યુગ્મમ્ ॥

શ્લોકાર્થ :-

જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, સંવર, નિર્જરા, આસ્રવ, બંધ, મોક્ષ તત્ત્વ છે એ નવાત્મક સત્ય પ્રતીતિથી સિદ્ધ છે, પમાણથી પ્રતિષ્ઠિત છે. તોપણ હે ભદ્ર પ્રકર્ષ ! આ જનદારુણ એવો મિથ્યા-દર્શન તેનો=નવતત્ત્વનો, અપલાપ કરે છે. ॥૧૯૫-૧૯૬॥

શ્લોક :-

તથા—

ગૃહિણો લલનાઽવાચ્યમર્દકા ભૂતઘાતિનઃ ।

અસત્યસન્ધાઃ પાપિષ્ઠાઃ, સઙ્ગ્રહોપગ્રહે રતાઃ ॥૧૧૭॥

તથાઽન્યે પચને નિત્યમાસક્તાઃ પાચનેઽપિ ચ ।

મદ્યપાઃ પરદારાદિસેવિનો માર્ગદૂષકાઃ ॥૧૧૮॥

તપ્તાયોગોલકાકારાસ્તથાપિ યતિરૂપિણઃ ।

યે તેષુ કુરુતે ભદ્ર! પાત્રબુદ્ધિમયં જને ॥૧૧૯॥ ત્રિભિર્વિશેષકમ્ ॥

શ્લોકાર્થ :-

અને લલનાના અવાચ્યસ્થાનને મર્દન કરનારા, જીવોના ઉપઘાતને કરનારા, અસત્યના સંધાનવાળા, પાપિષ્ઠ, સંગ્રહ ઉપગ્રહમાં રત એવા ગૃહસ્થો. તથા અન્ય પણ પચનમાં નિત્ય આસક્ત, પાચનમાં પણ નિત્ય આસક્ત, મધપાનને કરનારા, પરદારાદિને સેવનાર, માર્ગના દૂષકો, તપ્ત અયોગોલોકના આકારવાળા તોપણ સાધુરૂપને ધારણ કરનારા જેઓ છે, તેઓમાં હે ભદ્ર ! મહત્તમ એવો આ=મિથ્યાદર્શન પાત્રબુદ્ધિને કરાવે છે. ॥૧૧૯થી ૧૧૮॥

શ્લોક :-

સજ્ઞાનધ્યાનચારિત્રતપોવીર્યપરાયણાઃ ।

ગુણરત્નધરાધીરા, જઙ્ગમાઃ કલ્પપાદપાઃ ॥૨૦૦॥

સંસારસાગરોત્તારકારિણો દાનદાયિનામ્ ।

અચિન્ત્યવસ્તુબોહિત્યતુલ્યા યે પારગામિનઃ ॥૨૦૧॥

તેષુ નિર્મલચિત્તેષુ, પુરુષેષુ જડાત્મનામ્ ।

૬ષોઽપાત્રધિયં ધત્તે, મહામોહમહત્તમઃ ॥૨૦૨॥ ત્રિભિર્વિશેષકમ્ ॥

શ્લોકાર્થ :-

સદ્ જ્ઞાન, ધ્યાન, ચારિત્ર, તપ, વીર્યપરાયણ, ગુણરત્નને ધારણ કરનારા, ધીર, જંગમ કલ્પવૃક્ષ જેવા, દાનને દેનારાઓને સંસારસાગરથી ઉતારને કરનારા=નિર્દોષ ભિક્ષા ગ્રહણ કરીને દાન આપનારા વિવેકી શ્રાવકોને પણ શુભભાવની વૃદ્ધિ દ્વારા સંસારથી નિસ્તારને કરનારા, અચિન્ત્ય વસ્તુ રૂપ નાવ તુલ્ય જેઓ પારગામી છે, તે નિર્મલ ચિત્તવાળા પુરુષોમાં જડાત્મા એવા જીવોને મહામોહનો મહત્તમ એવો આ મિથ્યાદર્શન અપાત્રબુદ્ધિને કરાવે છે. ॥૨૦૦થી ૨૦૨॥

શ્લોક :-

તથા—

કૌતુકં કુહકં મન્ત્રમિન્દ્રજાલં રસક્રિયામ્ ।
 નિર્વિષીકરણં તન્ત્રમન્તર્ધાનં સવિસ્મયમ્ ॥૨૦૩॥
 ઔત્પાતમાન્તરિક્ષં ચ, દિવ્યમાઙ્ગં સ્વરં તથા ।
 લક્ષણં વ્યઙ્ગનં ભૌમં, નિમિત્તં ચ શુભાઽશુભમ્ ॥૨૦૪॥
 ઉચ્ચાટનં સવિદ્વેષમાયુર્વેદં સજાતકમ્ ।
 જ્યોતિષં ગણિતં ચૂર્ણં, યોગલેપાસ્તથાવિધાઃ ॥૨૦૫॥
 યે ચાન્યે વિસ્મયકરા, વિશેષાઃ પાપશાસ્ત્રજાઃ ।
 અન્યે ભૂતોપમર્દસ્ય, હેતવઃ શાઠ્યકેતવઃ ॥૨૦૬॥
 તાનેવ યે વિજાનન્તિ, નિઃશઙ્કાશ્ચ પ્રયુઙ્ગતે ।
 ન ધર્મબાધાં મન્યન્તે, શઠાઃ પાપપરાયણાઃ ॥૨૦૭॥
 ત એવ ગુણિનો ધીરાસ્તે પૂજ્યાસ્તે મનસ્વિનઃ ।
 ત એવ વીરાસ્તે લાભભાજિનસ્તે મુનીશ્વરાઃ ॥૨૦૮॥
 ઇત્યેવં નિજવીર્યેણ, બહિરઙ્ગજનેઽમુના ।
 મિથ્યાદર્શનસંજ્ઞેન, ભદ્ર! પાપાઃ પ્રકાશિતાઃ ॥૨૦૯॥ સપ્તભિઃ કુલકમ્ ॥

શ્લોકાર્થ :-

અને કૌતુકને, કુહકને, મંત્રને, ઇન્દ્રજાલને, રસક્રિયાને, નિર્વિષીકરણને, તંત્રને, વિસ્મય સહિત અંતર્ધાનને, ઔત્પાતને, અંતરિક્ષને, દિવ્યને, અંગને, સ્વરને, લક્ષણને, વ્યંજનને, ભૌમને, શુભાશુભ નિમિત્તને, વિદ્વેષ સહિત ઉચ્ચાટનને, આયુર્વેદને, સજાતકને, જ્યોતિષને, ગણિતને, ચૂર્ણને, તેવા પ્રકારના યોગલેપોને અને જે અન્ય પાપશાસ્ત્રથી થનારા વિસ્મયકર વિશેષો છે. અન્ય ભૂતોપમર્દનના હેતુઓ, શાઠ્યના કેતવ છે તેઓને જે જાણે છે અને નિઃશંક પ્રયોગ કરે છે અને ધર્મબાધાને માનતા નથી. પાપપરાયણો શઠો છે, તેઓ જ ગુણી, ધીર છે, તેઓ પૂજ્ય છે, તેઓ મનસ્વી છે, તેઓ જ વીર છે, તેઓ જ લાભભાજી છે, તેઓ મુનીશ્વરો છે. આ પ્રકારે નિજવીર્યથી બહિરંગ લોકમાં આ મિથ્યાદર્શન સંજ્ઞક મહત્તમ વડે હે ભદ્ર પ્રકર્ષ ! પાપો પ્રકાશિત કરાયાં છે. ॥૨૦૩થી ૨૦૯॥

શ્લોક :-

યે પુનર્મન્ત્રતન્ત્રાદિવેદિનોઽપ્યતિનિઃસ્પૃહાઃ ।
 નિવૃત્તા લોકયાત્રાયા, ધર્માતિક્રમભીરવઃ ॥૨૧૦॥

મૂકાન્થાઃ પરવૃત્તાન્તે, સ્વગુણાભ્યાસને રતાઃ ।
 અસક્તા નિજદેહેઽપિ, કિં પુનર્દ્રવિણાદિકે ? ॥૨૧૧॥
 કોપાહ્લકારલોભાદ્યૈર્દૂરતઃ પરિવર્જિતાઃ ।
 તિષ્ઠન્તિ શાન્તવ્યાપારા, નિરપેક્ષાસ્તપોધનાઃ ॥૨૧૨॥
 ન દિવ્યાદિકમાખ્યાન્તિ, કુહકાદિ ન કુર્વતે ।
 મન્ત્રાદીત્રાનુતિષ્ઠન્તિ, નિમિત્તં ન પ્રયુજ્જતે ॥૨૧૩॥
 લોકોપચારં નિઃશેષં, પરિત્યજ્ય યથાસુખમ્ ।
 સ્વાધ્યાયધ્યાનયોગેષુ, સક્તચિત્તાઃ સદાઽઽસતે ॥૨૧૪॥
 તે નિર્ગુણા અલોકજ્ઞા, વિમૂઢા ભોગવજ્જિતાઃ ।
 અપમાનહતા દીના, જ્ઞાનહીનાશ્ચ કુર્કુટાઃ ॥૨૧૫॥
 ઇત્યેવં નિજવીર્યેણ, બહિરહ્ગજનેઽમુના ।
 તે મિથ્યાદર્શનાહ્વેન, સ્થાપિતા ભદ્ર ! સાધવઃ ॥૨૧૬॥ સપ્તભિઃ કુલકમ્ ॥

શ્લોકાર્થ :-

જે વળી મંત્ર, તંત્રાદિ જાણનારા પણ અતિનિઃસ્પૃહ લોકચાત્રાથી નિવૃત્ત=લોકોને આવર્જન કરવાની પ્રવૃત્તિથી નિવૃત્ત, ધર્મના અતિક્રમથી ભીરુ=ભગવાનના વચનાનુસાર ગ્રહણ કરાયેલા સંયમના ઉલ્લંઘનથી ભય પામેલા, પરવૃત્તાંતમાં મૂક અને અંધ, સ્વગુણના અભ્યાસમાં રત, પોતાના દેહમાં પણ આસક્તિ વગરના, ધનાદિમાં વળી શું ? અર્થાત્ ધનાદિમાં પણ આસક્તિ વગરના, કોપ, અહંકાર, લોભાદિથી અત્યંત પરિવર્જિત, શાંત વ્યાપારવાળા, નિરપેક્ષ પરિણામવાળા, તપોધન રહે છે. દિવ્યાદિકને કહેતા નથી. કુહકાદિને કરતા નથી. મંત્રાદિને આચરતા નથી. નિમિત્તનો પ્રયોગ કરતા નથી. નિઃશેષ લોકોપચારનો ત્યાગ કરીને યથાસુખ=યથાશક્તિ, સ્વાધ્યાય ધ્યાનયોગોમાં આસક્ત ચિત્તવાળા સદા રહે છે. તેઓ નિર્ગુણ છે. અલોકને જાણનારા છે=લોકના હિતને જાણનારા નથી. વિમૂઢ છે. ભોગથી વંચિત છે. અપમાનથી હણાયેલા છે. દીન છે. જ્ઞાન વગરના કુર્કુટ છે. આ પ્રકારે નિજવીર્યથી હે ભદ્ર ! તે સાધુઓ આ મિથ્યાદર્શન નામના આના વડે બહિરંગ લોકમાં સ્થાપન કરાયા. ॥૨૧૦થી ૨૧૬॥

શ્લોક :-

તથા—

ઉદ્વાહનં ચ કન્યાનાં, જનનં પુત્ર સંહતેઃ ।
 નિપાતનં ચ શત્રૂણાં, કુટુમ્બપરિપાલનમ્ ॥૨૧૭॥

યદેવમાદિકં કર્મ, ઘોરસંસારકારણમ્ ।

તદ્ધર્મ ઇતિ સંસ્થાપ્ય, દર્શિતં ભવતારણમ્ ॥૨૧૮॥ યુગ્મમ્ ॥

શ્લોકાર્થ :-

અને કન્યાઓનું લગ્ન કરાવવું, પુત્ર સંતતિનું જનન, શત્રુઓનું નિપાતન, કુટુંબનું પરિપાલન એ વગેરે જે કર્મો ઘોરસંસારનાં કારણ છે તે ધર્મ છે એ પ્રકારે સંસ્થાપન કરીને ભવનું તારણ બતાવાયું=મિથ્યાદર્શન વડે બતાવાયું. ॥૨૧૭-૨૧૮॥

શ્લોક :-

યઃ પુનર્જ્ઞાનચારિત્રદર્શનાઢ્યો વિમુક્તયે ।

માર્ગઃ સર્વોઽપિ સોઽનેન, લોપિતો લોકવૈરિણા ॥૨૧૯॥

શ્લોકાર્થ :-

જે વળી જ્ઞાન, ચારિત્ર, દર્શનથી યુક્ત મોક્ષમાર્ગ છે તે સર્વ પણ લોકવૈરી એવા આના વડે=મિથ્યાદર્શન વડે, લોપ કરાયો. ॥૨૧૯॥

શ્લોક :-

તત્ત્વમ્ ભદ્ર ! યત્તુભ્યં, સમાસેન મયોદિતમ્ ।

વીર્યં મહત્તમસ્યાસ્ય, બ્રુવાણેન પુરા યથા ॥૨૨૦॥

શ્લોકાર્થ :-

અને તેથી હે ભદ્ર ! તને સંક્ષેપથી પૂર્વમાં કહેતા એવા મારા વડે આ મહત્તમનું જે વીર્ય કહેવાયું. જે આ પ્રમાણે - ॥૨૨૦॥

શ્લોક :-

અદેવે દેવસઙ્કલ્પમધર્મે ધર્મમાનિતામ્ ।

અતત્ત્વે તત્ત્વબુદ્ધિં ચ, કરોત્યેષ જડાત્મનામ્ ॥૨૨૧॥

શ્લોકાર્થ :-

જડાત્મા જીવોને અદેવમાં દેવના સંકલ્પને, અધર્મમાં ધર્મમાનિતાને અને અતત્ત્વમાં તત્ત્વબુદ્ધિને આ=મિથ્યાદર્શન, કરે છે. ॥૨૨૧॥

શ્લોક :-

અપાત્રે પાત્રતારોપમગુણેષુ ગુણગ્રહમ્ ।

સંસારહેતૌ નિર્વાણહેતુભાવં કરોત્યયમ્ ॥૨૨૨॥

શ્લોકાર્થ :-

અપાત્રમાં પાત્રતાના આરોપણને, અગુણોમાં ગુણના ગ્રહણને, સંસારના હેતુમાં નિર્વાણના હેતુભાવને આ=મિથ્યાદર્શન, કહે છે. ॥૨૨૨॥

શ્લોક :-

તદિદં લેશતઃ સર્વં, પ્રવિવેચ્ય નિવેદિતમ્ ।
વિસ્તરેણ પુનર્વીર્યં, કોઽસ્ય વર્ણયિતું ક્ષમઃ ? ॥૨૨૩॥

શ્લોકાર્થ :-

તે આ સર્વ=પ્રસ્તુત શ્લોકોમાં કહ્યું તે આ સર્વ, લેશથી વિવેચન કરીને નિવેદન કરાયું=પૂર્વ શ્લોકોમાં સ્પષ્ટ કરાયું. વળી આનું વીર્ય=મિથ્યાત્વનું વીર્ય, વિસ્તારથી વર્ણન કરવા માટે કોણ સમર્થ છે ? કોઈ સમર્થ નથી. ॥૨૨૩॥

શ્લોક :-

અન્યચ્ચાયં નિજે ચિત્તે, મન્યતે ભદ્ર ! સર્વદા ।
મદોદ્ધતઃ પ્રકૃત્યૈવ, મહામોહમહત્તમઃ ॥૨૨૪॥

શ્લોકાર્થ :-

અને બીજું પ્રકૃતિથી જ મદથી ઉદ્ધત એવો મહામોહનો મહત્તમ આ=મિથ્યાદર્શન, નિજચિત્તમાં હે ભદ્ર ! સદા માને છે. ॥૨૨૪॥

શ્લોક :-

નિક્ષિપ્તભર એવાયં, રાજ્યસર્વસ્વનાયકઃ ।
મહામોહનરેન્દ્રેણ, કૃતઃ સર્વત્ર વસ્તુનિ ॥૨૨૫॥

શ્લોકાર્થ :-

શું માને છે ? તે બતાવે છે – નિક્ષિપ્ત ભારવાળો એવો આ=મિથ્યાદર્શન મહામોહરાજ વડે સર્વ વસ્તુમાં રાજ્યનો સર્વસ્વ નાયક કરાયો. ॥૨૨૫॥

શ્લોક :-

એવજ્ઞ સ્થિતે—
વિશ્રમ્ભાર્પિતચિત્તાય, મયાઽસ્મૈ હિતમુચ્ચકૈઃ ।
અન્યવ્યાપારશૂન્યેન, કર્તવ્યં નનુ સર્વદા ॥૨૨૬॥

શ્લોકાર્થ :-

અને આ રીતે સ્થિત હોતે છતે વિશ્વાસથી અર્પિત ચિતવાળા આમના માટે=મહામોહ માટે, અન્ય વ્યાપારમાં શૂન્ય એવા મારા વડે=મિથ્યાદર્શન વડે, સર્વદા અત્યંત હિત કરતું જોઈએ. ॥૨૨૬॥

ભાવાર્થ :-

અગૃહીતસંકેતા સંસારી જીવને આગળના કથનનું નિવેદન કરવા વિજ્ઞપ્તિ કરે છે. તેથી ત્યારપછીનું કથન સંસારી જીવ કરે છે. વિમર્શ પ્રકર્ષને કહે છે મહાનદાદિનો ભાવાર્થ જો તે જાણ્યો હોય તો હવે અન્ય તને શું જાણવું છે ? તેથી પ્રકર્ષ વિમર્શને પ્રશ્ન કરે છે. મહાનરેન્દ્રનો પરિવાર કેવા સ્વરૂપ-વાળો છે તે નિવેદન કરો. તેથી એ ફલિત થાય કે વિચક્ષણ પુરુષ પોતાની મતિના પ્રકર્ષથી મહામોહના પરિવારને જાણવાની જિજ્ઞાસા કરે છે અને વિચક્ષણ પુરુષની વિમર્શશક્તિ તેનો નિર્ણય કરે છે. જેમ બુદ્ધિમાન પુરુષને સંસારના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જોવાની જિજ્ઞાસા થાય છે તે માર્ગાનુસારી બુદ્ધિનો પ્રકર્ષ છે અને તેનાથી તે જીવ સંસારનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ નિપુણ પ્રજ્ઞાપૂર્વક વિમર્શ કરીને નિર્ણય કરે છે, તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ જીવમાં વર્તતી માર્ગાનુસારી બુદ્ધિનો પ્રકર્ષ મહામોહ આદિના સ્વરૂપને જાણવાની જિજ્ઞાસાવાળો બને છે અને બુદ્ધિની વિમર્શશક્તિ નિપુણ પ્રજ્ઞાપૂર્વક તેના સ્વરૂપને જાણવા યત્ન કરે છે. અને તે જ બતાવતા પ્રકર્ષ પ્રશ્ન કરે છે. મહામોહ રાજાની નજીકમાં આ કયો પુરુષ છે જે કૃષ્ણાવર્ણવાળો, સુભીષણ અને બીજા રાજાઓને વક્યક્ષુથી જુએ છે ? તેના ઉત્તર રૂપે વિમર્શ કહે છે -

મિથ્યાદર્શન નામનો મહામોહનો મહત્તમ છે જે મહામોહના રાજ્યના સર્વસ્વનો નાયક છે. આનાથી એ ફલિત થાય કે જીવમાં જે ગાઢ અજ્ઞાનતા વર્તે છે તે મહામોહ છે અને તેના કારણે જ તેને વિપર્યાસરૂપ મિથ્યાદર્શન પ્રગટે છે. અને મિથ્યાદર્શન જીવનો મલિન પરિણામ છે તેથી કૃષ્ણાવર્ણવાળો છે, જીવનું એકાંત અહિત કરનાર છે, તેથી સુભીષણ છે અને જીવમાં સંસારનું પરિભ્રમણ અસ્ખલિત ચાલે અને મહામોહનું રાજ્ય લીલુંછમ રહે તેવો યત્ન કરનાર જીવનો વિપર્યાસવાળો પરિણામ છે. આથી જ જીવને અદેવમાં દેવબુદ્ધિ, અધર્મમાં ધર્મબુદ્ધિ, અતત્ત્વમાં તત્ત્વબુદ્ધિ થાય છે, અપાત્રમાં પાત્રબુદ્ધિ થાય છે. અગુણમાં ગુણબુદ્ધિ થાય છે. અને સંસારના હેતુઓ તેને મોક્ષના હેતુ જણાય છે.

આનાથી એ ફલિત થાય કે જીવમાં જ્યારે અત્યંત વિપર્યાસ વર્તે છે ત્યારે અદેવમાં દેવબુદ્ધિ થાય છે વીતરાગ દેવ સિવાયના અન્ય દેવો જ દેવરૂપે જણાય છે. વળી ક્વચિત્ જૈનધર્મની આચરણા કરે છે તોપણ વીતરાગને વીતરાગરૂપે જાણીને હું વીતરાગની તે પ્રકારે ભક્તિ કરું જેથી મારામાં વીતરાગની જેમ જ ક્રમસર વીતરાગતા પ્રગટે તેવી માર્ગાનુસારી બુદ્ધિ પ્રગટ થતી નથી. પરંતુ મૂર્તિરૂપે કે નામરૂપે વીતરાગને સ્વીકારે છે. પરંતુ મૂઢતાથી તેના સ્વરૂપનો કંઈ વિચાર કરતાં નથી. માત્ર તેની બાહ્ય ભક્તિ કરીને હું સંસારસાગરથી તરીશ એવો ભ્રમ ધારણ કરે છે જે મિથ્યાદર્શનનો જ પ્રભાવ છે.

વિપર્યાસને કારણે અધર્મમાં ધર્મબુદ્ધિ થાય છે. આથી જ ક્યારેક તપ, ત્યાગ આદિ ધર્મનાં સર્વ બાહ્ય

કૃત્યો કરે તોપણ માન, ખ્યાતિ, કષાયોના ક્લેશોથી ચિત્તને આકુળ રાખીને આ પ્રકારના મૂઢતાથી સેવાયેલા ધર્મના બળથી હું મોક્ષને પામીશ તેવો ભ્રમ ધારણ કરે છે.

વળી, તત્ત્વને જોવામાં વિપર્યાસના કારણે કેટલાક જીવો માત્ર ભોગવિલાસ જ જીવનનો સાર છે, ભોગ-વિલાસ સિવાય જીવનું કંઈ હિત નથી તેવી અત્યંત વિપરીત બુદ્ધિ ધારણ કરીને તે પ્રવૃત્તિમાં જ પોતાનું જીવન પૂર્ણ કરે છે. બાહ્ય ભોગની ઇચ્છા સ્વયં સંકલેશ રૂપ છે. અનિચ્છામાં સુખ છે. ઇચ્છાથી વ્યાકુળ થયેલો જીવ ઇચ્છાના વિષયભૂત પદાર્થને મેળવવા શ્રમ કરે છે જે શ્રમ પણ ક્લેશરૂપ છે. પુણ્યના સહકારથી ઇચ્છા પ્રમાણે વસ્તુ મળે છે ત્યારે ક્ષણિક શાંતિ થાય છે ત્યાં અનેક નવી નવી ઇચ્છાના ક્લેશને પ્રાપ્ત કરે છે. તે ક્લેશને ક્લેશરૂપે જોવાની નિર્મળ મતિ જેને પ્રગટી નથી, ક્લેશ જ સુખરૂપ તેને દેખાય છે. વળી, વીતરાગતા, વીતરાગતામાં વિશ્રાંત થવા માટે યત્ન કરનારા મુનિઓ સુખી છે તે પ્રકારના તત્ત્વને જોવામાં વિપર્યાસ કરાવનાર મિથ્યાદર્શન જ છે. આથી જ ગુણ રહિત એવા અપાત્રમાં બાહ્ય ત્યાગને જોઈને કે ગુણનું આરોપણ કરીને પાત્રબુદ્ધિ કરે છે, પરંતુ સર્વ બાહ્ય પદાર્થો પ્રત્યે જેઓનું ચિત્ત અત્યંત અનુત્સુક છે એવા નિઃસ્પૃહી મુનિઓના નિઃસ્પૃહ ભાવને જોવાની પ્રજ્ઞા જેનામાં નથી તે સર્વ મિથ્યાદર્શનનો પ્રભાવ છે.

વળી, વિપર્યાસને કારણે જેટલા સંસારના હેતુઓ છે તે મોક્ષના હેતુ જણાય છે, સંસારમાં ધનઅર્જન આદિના ક્લેશો સુખના ઉપાયરૂપ જણાય છે. વળી, સંસારમાં પણ હું કુટુંબનું પાલન કરું છું, આ બધાના હિતને કરનારો છું ઇત્યાદિ પ્રકારે ધર્મબુદ્ધિ કરે છે, અનેક જીવોને ધનઅર્જનમાં સહાયક થનારો છું માટે આ જ શ્રેયઃકાર્યો છે તેવી વિપર્યાસ બુદ્ધિ મિથ્યાદર્શન કરાવે છે. જે પ્રવૃત્તિઓમાં આરંભ-સમારંભ ન હોય, જે પ્રવૃત્તિઓમાં કષાયોનો ક્લેશ ક્ષય પામતો હોય, જે પ્રવૃત્તિ જોઈને યોગ્ય જીવોને તત્ત્વને અભિમુખ પરિણામ થાય તેમ હોય તેવી વિવેકવાળી પ્રવૃત્તિ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો કરે છે. તેનાથી જે કંઈ વિપરીત બુદ્ધિથી સંસારની ક્રિયા કે ધર્મની ક્રિયા કરાય છે તે સર્વ સંસારનું જ કારણ છે. મિથ્યાત્વને કારણે તે સર્વ કર્તવ્ય દેખાય છે.

વળી ક્ષમા, માર્દવ, સંતોષ, આદિ દશ પ્રકારના યતિધર્મના પરમાર્થને જાણવા માટે જિજ્ઞાસા પણ જીવોને થતી નથી. તે મિથ્યાદર્શનનો જ પ્રભાવ છે. આથી જ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો હંમેશાં દશ પ્રકારના ક્ષમાદિ ભાવોનું સ્વરૂપ વારંવાર સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મતર બુદ્ધિથી જાણવા યત્ન કરે છે; કેમ કે વીતરાગને નમસ્કાર કરતી વખતે પણ હે ક્ષમાશ્રમણ ! હું વંદન કરવા ઇચ્છું છું એમ બોલીને ખમાસમણની ક્રિયા કરે છે અને સુસાધુને પણ હે ક્ષમાશ્રમણ ! હું વંદન કરવા ઇચ્છું છું એમ બોલીને જે ખમાસમણની ક્રિયા કરે છે તેના પરમાર્થને જાણવાની પણ ઇચ્છા થતી નથી. અને હું કોને નમસ્કાર કરું છું, કોણ સુસાધુ છે, ઇત્યાદિક વિષયક યથાર્થ જોવાની દૃષ્ટિ માત્રનો અભાવ તે મિથ્યાદર્શનનો જ પ્રભાવ છે. માત્ર બાહ્ય વેશ અને બાહ્ય ત્યાગમાં ધર્મ-બુદ્ધિ કરે છે. ક્ષમાદિ ભાવોમાં લેશ પણ યત્ન ન થાય તેવી ક્રિયામાં ધર્મબુદ્ધિ કરે છે તે સર્વ મિથ્યાદર્શનનો પ્રભાવ છે. વળી, જીવ, અજીવ આદિ નવતત્ત્વનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ શું છે તેને જાણવાની જિજ્ઞાસા પણ થતી નથી. માત્ર શબ્દોથી જાણે છે અને કઈ રીતે આશ્રવનો નાશ કરવો જોઈએ, કઈ રીતે સંવરમાં યત્ન કરવો જોઈએ તે વિષયક માર્ગાનુસારી ઊંહ થવામાં બાધક પણ મિથ્યાદર્શન જ છે. તેથી અન્ય દર્શનમાં કે

સ્વદર્શનમાં જે વિપર્યાસ વર્તે છે અને સંસારી જીવોમાં જે વિપર્યાસ વર્તે છે તે સર્વ મિથ્યાદર્શનનો જ પ્રભાવ છે, જેનાથી જીવમાં વર્તતો મહામોહ પુષ્ટ થાય છે, કર્મનો સંચય થાય છે અને મોહનું સંસારરૂપી સામ્રાજ્ય એકછત્ર પ્રવર્તે છે, તેથી સર્વ પ્રકારના અનર્થોનું બીજ મિથ્યાદર્શન જ છે.

ચિત્તવિક્ષેપતૃષ્ણાવિપર્યાસમહિમા

શ્લોક :-

તતશ્ચ—

મળ્ડપં ચિત્તવિક્ષેપં, તૃષ્ણાનામ્નીં ચ વેદિકામ્ ।

ગાઠં સમારયત્યેષ, વિપર્યાસં ચ વિષ્ટરમ્ ॥૨૨૭॥

ચિત્તવિક્ષેપ, તૃષ્ણા અને વિપર્યાસનો મહિમા

શ્લોકાર્થ :-

અને ત્યારપછી, ચિત્તવિક્ષેપ નામનો મંડપ અને તૃષ્ણા નામની વેદિકાને અને વિપર્યાસ નામના વિષ્ટરને આ=મિથ્યાદર્શન ગોઠવે છે. ॥૨૨૭॥

જીવમાં રહેલું મિથ્યાદર્શન જીવમાં ચિત્તના વિક્ષેપો પેદા કરે છે, જીવમાં ગાઠ તૃષ્ણા પેદા કરે છે અને પોતાનામાં વર્તતા વિપર્યાસને દૃઢ કરે છે.

શ્લોક :-

સમારિતાનિ ચાનેન, યદેતાનિ બહિર્જને ।

કુર્વન્તિ તદહં વચ્મિ, સમાકર્ણય સામ્પ્રતમ્ ॥૨૨૮॥

શ્લોકાર્થ :-

અને આના દ્વારા=મિથ્યાદર્શન દ્વારા, રચના કરાયેલા આ ચિત્તવિક્ષેપ આદિ, બહિર્જનમાં જે કરે છે તેને હું=વિમર્શ, કહું છું, હવે સાંભળ=પ્રકર્ષ તું સંભાળ. ॥૨૨૮॥

શ્લોક :-

યદુન્મત્તગ્રહગ્રસ્તસન્નિભો ભદ્ર ! સર્વદા ।

જનો દોલાયત્તેઽત્યર્થ, ધર્મબુદ્ધ્યા વરાકકઃ ॥૨૨૯॥

શ્લોકાર્થ :-

હે ભદ્ર પ્રકર્ષ ! ઉન્મત્ત ગ્રહગ્રસ્ત જેવો સર્વદા ધર્મબુદ્ધિથી વરાક એવો લોક જે અત્યંત ડોલાયમાન થાય છે. ॥૨૨૯॥

શ્લોક :-

કથમ્? -

કરોતિ ભૈરવે પાતં, યાતિ મૂઢો મહાપથમ્ ।

શીતેન મ્નિયતે માઘે, કુર્વાણો જલગાહનમ્ ॥૨૩૦॥

શ્લોકાર્થ :-

કેવી રીતે ? એથી કહે છે - ભૈરવમાં પાતને કરે છે. મૂઢજીવ મહાપથમાં જાય છે, વરાંત મહિનામાં જલના અવગાહનને કરતો શીતથી મરે છે. ॥૨૩૦॥

શ્લોક :-

પજ્વાગ્નિતપને રક્તો, દહ્યતે તીવ્રવહ્નિના ।

ગવાશ્વત્યાદિવન્દારુરાસ્ફોટયતિ મસ્તકમ્ ॥૨૩૧॥

શ્લોકાર્થ :-

પંચાગ્નિ તપમાં રક્ત તીવ્ર અગ્નિથી બળે છે. ગાય, અશ્વત્યાદિને વંદન કરવાની ઈચ્છાવાળો મસ્તકનું આસ્ફોટન કરે છે. ॥૨૩૧॥

શ્લોક :-

કુમારીબ્રાહ્મણાદીનામતિદાનેન નિર્ધનઃ ।

સહતે દુઃખસઙ્ઘાતં શ્રાદ્ધઃ કપૂતમલઃ કિલ ॥૨૩૨॥

શ્લોકાર્થ :-

શ્રદ્ધાવાળો, કપૂતમલવાળો, કુમારી બ્રાહ્મણાદિઓને અતિ દાનથી નિર્ધન થયેલો તે ખરેખર દુઃખના સમૂહને સહન કરે છે. ॥૨૩૨॥

શ્લોક :-

પરિત્યજ્ય ધનં ગેહં, બન્ધુવર્ગં ચ દુઃખિતઃ ।

અટાટ્યતે વિદેશેષુ, તીર્થયાત્રાભિલાષુકઃ ॥૨૩૩॥

શ્લોકાર્થ :-

ધન, ગૃહ અને બંધુવર્ગનો ત્યાગ કરીને દુઃખિત થયેલો, તીર્થયાત્રાનો અભિલાષવાળો વિદેશોમાં અત્યંત ભટકે છે. ॥૨૩૩॥

શ્લોક :-

પિતૃતર્પણકાર્યેણ, દેવાઽઽરાધનકામ્યયા ।

નિપાતયતિ ભૂતાનિ, વિધત્તે ચ ધનવ્યયમ્ ॥૨૩૪॥

શ્લોકાર્થ :-

પિતૃતર્પણના કાર્યથી, દેવારાધનની ઇચ્છાથી જીવોની હિંસા કરે છે અને ધનનો વ્યય કરે છે. ॥૨૩૪॥

શ્લોક :-

માંસૈર્મદ્વૈર્ધનૈઃ ખાદ્વૈર્ભક્તિનિર્ભરમાનસઃ ।
તપ્તાયોગોલકાકારં, તતસ્તર્પયતે જનમ્ ॥૨૩૫॥

શ્લોકાર્થ :-

ત્યારપછી ભક્તિનિર્ભર માનસવાળો માંસ-મધથી ધન એવા ખાદ્યપદાર્થો વડે તપેલા લોખંડના ગોલાના આકારવાળા જનને ખુશ કરે છે. ॥૨૩૫॥

શ્લોક :-

હાસ્યં વિવેકિલોકસ્ય, ધર્મબુદ્ધ્યા વિનાટિતઃ ।
ઇત્યેવમાદિકં ધર્મ, કરોત્યેષ પૃથગ્જને ॥૨૩૬॥

શ્લોકાર્થ :-

ધર્મબુદ્ધિથી વિડંબના કરાયેલો આ જીવ સામાન્યજનમાં વિવેકીલોકને હાસ્યરૂપ આવા આદિ પ્રકારવાળા ધર્મને કરે છે. ॥૨૩૬॥

શ્લોક :-

ન લક્ષયતિ શૂન્યાત્મા, ભૂતમર્દ સુદારુણમ્ ।
નાત્મનો દુઃખસદ્ઘાતં, હાસ્યં નાપિ ધનવ્યયમ્ ॥૨૩૭॥

શ્લોકાર્થ :-

શૂન્યાત્મા સુદારુણ ભૂતમર્દનને લક્ષમાં લેતો નથી. પોતાના દુઃખસંઘાતને લક્ષમાં લેતો નથી. હાસ્યને લક્ષમાં લેતો નથી. વળી, ધનવ્યયને લક્ષમાં લેતો નથી. ॥૨૩૭॥

શ્લોક :-

રાગદ્વેષાદિજાતસ્ય, સ્વપાપસ્ય વિશુદ્ધયે ।
એવં ચ ઘટતે લોકસ્તત્ત્વમાર્ગાદ્ બહિષ્કૃતઃ ॥૨૩૮॥

શ્લોકાર્થ :-

અને રાગદ્વેષાદિથી થયેલા પોતાના પાપની વિશુદ્ધિ માટે લોકતત્ત્વમાર્ગથી બહિષ્કૃત એવો આ જીવ આ રીતે પ્રયત્ન કરે છે. ॥૨૩૮॥

શ્લોક :-

ધર્મોપાયમજાનાનઃ, કુરુતે જીવમર્દનમ્ ।
પ્રાપ્નોતિ કરભં નૈવ, રાસભં દામયત્યયમ્ ॥૨૩૯॥

શ્લોકાર્થ :-

ધર્મના ઉપાયને નહીં જાણતો જીવમર્દનને કરે છે. કરભને પ્રાપ્ત કરતો નથી. રાસભને દમન કરે છે. ॥૨૩૯॥

શ્લોક :-

તિલા ભસ્મીકૃતા વહ્નૌ, દગ્ધં પેયં તવેત્યહો ।
ધનમુદ્દાલિતં ધૂર્તેર્જનસ્તુ હૃદિ ભાવિતઃ ॥૨૪૦॥

શ્લોકાર્થ :-

અગ્નિમાં તિલો ભસ્મી કરાયા. અહો તારું પેય દગ્ધ કરાયું. ધૂર્તો વડે ધન ગ્રહણ કરાયું. વળી, હૃદયમાં લોક ભાવિત થયો=મેં ધર્મ કર્યો છે એ પ્રકારે ભાવિત થયો. ॥૨૪૦॥

શ્લોક :-

ન ચ સન્માર્ગવક્તારઃ, પૂત્કુર્વન્તોઽપ્યનેકથા ।
લોકેનાનેન ગણ્યન્તે, પ્રોચ્યન્તે ચ વિમૂઢકાઃ ॥૨૪૧॥

શ્લોકાર્થ :-

અને અનેક પ્રકારે પોકાર કરતા પણ સન્માર્ગને કહેનારા મુનિઓ આ લોકો વડે ગણકારાતા નથી, અને વિમૂઢ કહેવાય છે=સન્માર્ગને બતાવનારા મુનિઓ વિમૂઢ કહેવાય છે. ॥૨૪૧॥

શ્લોક :-

તદિદં ભદ્ર! નિઃશેષં, મિથ્યાદર્શનસંજ્ઞિના ।
અમુના સંસ્કૃતસ્યાસ્ય, મણ્ડપસ્ય વિજૃમ્ભિતમ્ ॥૨૪૨॥

શ્લોકાર્થ :-

હે ભદ્ર પ્રકર્ષ ! તે આ નિઃશેષ મિથ્યાદર્શન સંજ્ઞી એવા આના વડે સંસ્કૃત કરાયેલા એવા આ મંડપનું વિજૃમ્ભિત છે. ॥૨૪૨॥

શ્લોક :-

યત્પુનઃપ્રિયમાણોઽપિ, લોકોઽયં નૈવ મુજ્જતિ ।
ભદ્ર! કામાર્થલામ્પટ્યં નાનાકારૈર્વિઙ્મ્બનૈઃ ॥૨૪૩॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી વિવિધ પ્રકારની વિડંબનાથી મરતો પણ આ લોક=જન, હે ભદ્ર ! કામ અને અર્થના લાંપટ્યને જે મૂકતો નથી. ॥૨૪૩॥

શ્લોક :-

કથમ્?—

અપ્સરોઽર્થ કરોત્યેષ, નદીકુણ્ડપ્રવેશનમ્ ।

પત્યુઃ સઙ્ગમનાર્થ ચ, દહત્યાત્માનમગ્નિના ॥૨૪૪॥

સ્વર્ગાર્થ ભૂતિકામેન, પુત્રસ્વજનકામ્યયા ।

અગ્નિહોત્રાણિ યાગાંશ્ચ, કરુતેઽન્યચ્ચ તાદૃશમ્ ॥૨૪૫॥

શ્લોકાર્થ :-

કેવી રીતે મૂકતો નથી ? એથી કહે છે – આ=જીવ, અપ્સરા માટે નદીકુંડના પ્રવેશને કરે છે અને પતિના સંગમ માટે અગ્નિ વડે પોતાના આત્માને બાળે છે. સ્વર્ગ માટે, ભૂતિની કામનાથી, પુત્ર-સ્વજનાદિ કામનાથી અગ્નિહોત્રો અને યાગોને કરે છે અને અન્ય તેવા પ્રકારનું કૃત્ય કરે છે. ॥૨૪૪-૨૪૫॥

શ્લોક :-

દાનં દદાતિ ચાશાસ્તે, ભૂયાદેતન્મૃતસ્ય મે ।

આશાસ્તે ક્લેશનિર્મુક્તં, ન ફલં મોક્ષલક્ષણમ્ ॥૨૪૬॥

શ્લોકાર્થ :-

અને દાન આપે છે. મરેલા મને આ થાઓ=જન્માંતરમાં ધન પ્રાપ્ત થાઓ એ પ્રમાણે આશા રાખે છે. ક્લેશ રહિત મોક્ષરૂપ ફળની આશા રાખતો નથી. ॥૨૪૬॥

શ્લોક :-

યત્કિञ્ચિત્કુરુતે કર્મ, તન્નિદાનેન દૂષિતમ્ ।

અર્થકામપ્રદં મેઽદઃ, પરલોકે ભવિષ્યતિ ॥૨૪૭॥

શ્લોકાર્થ :-

જે કંઈ કૃત્ય કરે છે તે નિદાનથી દૂષિત અર્થને કામને દેનારા આ મને પરલોકમાં થશે. ॥૨૪૭॥

શ્લોક :-

તદસ્ય સકલસ્યેયં, મિથ્યાદર્શનસંસ્કૃતા ।

વૃત્તાન્તસ્યેહ તૃષ્ણાખ્યા, વેદિકા ભદ્ર! કારણમ્ ॥૨૪૮॥

શ્લોકાર્થ :-

તે કારણથી હે ભદ્ર પ્રકર્ષ ! આ સકલ વૃત્તાંતનું અહીં મિથ્યાદર્શનથી સંસ્કૃત એવી તૃષ્ણા નામની વેદિકા કારણ છે. ॥૨૪૮॥

શ્લોક :-

યત્પુનર્ભદ્ર ! લોકોડયં, દિઙ્મૂઢ ઇવ માનવઃ ।
શિવં ગન્તુમનાસ્તૂર્ણ, વિપરીતઃ પલાયતે ॥૨૪૯॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી, જે કારણથી હે ભદ્ર ! મોક્ષમાં જવાની ઇચ્છાવાળો આ લોક દિઙ્મૂઢ માનવની જેમ શીઘ્ર વિપરીત પલાયન થાય છે. ॥૨૪૯॥

શ્લોક :-

કથમ્?—
દેવં વિગર્હતે મૂઢઃ, સર્વજ્ઞં સર્વદર્શિનમ્ ।
વેદાઃ પ્રમાણમિત્યેવ, ભાષતે નિષ્પ્રમાણકમ્ ॥૨૫૦॥

શ્લોકાર્થ :-

કેવી રીતે ગમન કરે છે ? મૂઢ એવો જીવ સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી એવા દેવની ગર્હા કરે છે. વેદો પ્રમાણ છે એ પ્રમાણે જ નિષ્પ્રમાણ બોલે છે=વિચાર્યા વગર જ બોલે છે. ॥૨૫૦॥

શ્લોક :-

ધર્મં ચ દૂષયત્યેષ, જહોડહિંસાદિલક્ષણમ્ ।
પ્રચ્યાપયતિ યત્નેન, યાગં પશુનિર્બર્હણમ્ ॥૨૫૧॥

શ્લોકાર્થ :-

આ જડ અહિંસા આદિ લક્ષણ ધર્મને દૂષિત કરે છે. યત્નથી પશુનો ઘાત છે જેમાં એવા યાગને પ્રચ્યાપન કરે છે. ॥૨૫૧॥

શ્લોક :-

જીવાદિતત્ત્વં મોહેનાપહ્નુતેડલીકપણ્ડિતઃ ।
સંસ્થાપયતિ શૂન્યં વા, પચ્ચભૂતાત્મકાદિ વા ॥૨૫૨॥

શ્લોકાર્થ :-

જીવાદિ તત્ત્વને જુઠ્ઠો પંડિત મોહથી અપલાપ કરે છે. અથવા શૂન્યને સ્થાપન કરે છે. અથવા પંચભૂતાત્મક આદિને સ્થાપન કરે છે. ॥૨૫૨॥

શ્લોક :-

જ્ઞાનાદિનિર્મલં પાત્રં, નિન્દત્યેષ જડાત્મકઃ ।
સર્વારમ્ભપ્રવૃત્તેભ્યો, દાનમુચ્ચૈઃ પ્રયચ્છતિ ॥૨૫૩॥

શ્લોકાર્થ :-

જડાત્મક એવો આ જ્ઞાનાદિ નિર્મલપાત્રની નિંદા કરે છે. સર્વ આરંભમાં પ્રવૃત્ત એવા સંન્યાસી આદિઓને અત્યંત દાન આપે છે. ॥૨૫૩॥

શ્લોક :-

તપઃ ક્ષમા નિરીહત્વમમૂન્દોષાંશ્ચ મન્યતે ।
શાઠ્યયુક્તઃ પિશાચત્વં, ષિડ્ગત્વં મનુતે ગુણાન્ ॥૨૫૪॥

શ્લોકાર્થ :-

તપ, ક્ષમા, નિરીહીપણું=અનિચ્છાપણું છે અને આમને દોષો માને છે. શાઠ્યયુક્ત એવા જીવ પિશાચત્વને, ષિડ્ગત્વને ગુણો માને છે. ॥૨૫૪॥

શ્લોક :-

શુભ્રં જ્ઞાનાદિકં માર્ગ, મન્યતે ધૂર્તકલ્પિતમ્ ।
કૌલમાર્ગાદિકં મૂઢો, મનુતે શિવકારણમ્ ॥૨૫૫॥

શ્લોકાર્થ :-

શુભ્ર જ્ઞાનાદિ માર્ગને ધૂર્ત કલ્પિત માને છે. મૂઢ કૌલમાર્ગાદિકને મોક્ષનું કારણ માને છે. ॥૨૫૫॥

શ્લોક :-

કલયત્યતુલં ધર્મ, વિશેષેણ ગૃહાશ્રમમ્ ।
નિઃશેષદ્વન્દ્વિચ્છેદાં, ગર્હતે યતિરૂપતામ્ ॥૨૫૬॥

શ્લોકાર્થ :-

વિશેષથી ગૃહાશ્રમને અતુલધર્મ જાણે છે. નિઃશેષ દ્વન્દ્વના વિચ્છેદ રૂપ યતિરૂપતાની ગર્હા કરે છે. ॥૨૫૬॥

શ્લોક :-

તદનેનાત્ર રૂપેણ, મિથ્યાદર્શનસંસ્કૃતમ્ ।
લોકે ભો! વિલસત્યેતદ્વિપર્યાસાખ્યવિષ્ટરમ્ ॥૨૫૭॥

શ્લોકાર્થ :-

આ રૂપથી=અત્યાર સુધી વર્ણન કર્યું એ સ્વરૂપથી, અહીં લોકમાં, મિથ્યાદર્શનથી સંસ્કૃત તે આ વિપર્યાસ નામનું વિષ્ટર વિલાસ પામે છે=જે શ્લોક-૨૪૯થી વર્ણન કર્યું તે આ વિપર્યાસ નામનું વિષ્ટર વિલાસ પામે છે. ॥૨૫૭॥

શ્લોક :-

અન્યચ્ચાસ્યૈવ સામર્થ્યાલ્લોકા ધ્વાન્તવશંગતાઃ ।
યદન્યદપિ કુર્વન્તિ, ભદ્ર! તત્તે નિવેદયે ॥૨૫૮॥

શ્લોકાર્થ :-

અને અન્ય આના જ સામર્થ્યથી=મિથ્યાદર્શનના સામર્થ્યથી, અજ્ઞાનને વશ પામેલા લોકો જે બીજું પણ કરે છે હે ભદ્ર પ્રકર્ષ ! તે તને નિવેદન કરાય છે. ॥૨૫૮॥

શ્લોક :-

જરાજીર્ણકપોલા યે, હાસ્યપ્રાયાશ્ચ યોષિતામ્ ।
વલીપલિતખાલિત્યપિપ્લુવ્યઙ્ગાદિદૂષિતાઃ ॥૨૫૯॥
તેઽપિ ત્રપન્તે જરસા, વિકારરસનિર્ભરાઃ ।
કથયન્ત્યાઽઽત્મનો જન્મ, ગાઢમિત્વરકાલિકમ્ ॥૨૬૦॥ યુગ્મમ્ ॥

શ્લોકાર્થ :-

જેઓ જરાજીર્ણ કપોલવાળા અને સ્ત્રીઓને હાસ્યપ્રાય વલી, પલિત, ખાલિત્ય, પિપ્લુવ્યંગાદિથી દૂષિત છે તેઓ પણ જરાથી લજ્જા પામે છે. વિકારરસથી નિર્ભર એવા તેઓ પોતાના જન્મને ગાઢ ઇત્વરકાલિક કહે છે. ॥૨૫૯-૨૬૦॥

શ્લોક :-

અનેકદ્રવ્યયોગૈશ્ચ, કાષ્ઠ્યસમ્પત્તયે કિલ ।
તમસેવ સ્વ[સ મુ.]હાર્દેન, રજ્જયન્તિ શિરોરુહાન્ ॥૨૬૧॥
જનયન્તિ મૃજાં દેહે, નાનાસ્નેહૈર્મુહુર્મુહુઃ ।
યથા કપોલશૈથિલ્યં, યત્નતશ્છાદયન્તિ તે ॥૨૬૨॥

શ્લોકાર્થ :-

અને કાળા વર્ણપણાની પ્રાપ્તિ માટે જાણે આર્દ્ર એવા અંધકાર વડે ન હોય તેવા અનેક દ્રવ્યના યોગ વડે કેશોને રંગે છે. દેહમાં અનેક પ્રકારના સ્નિગ્ધ પદાર્થોથી વારંવાર મૃદુતાને કરે છે. અને તેઓ=વૃદ્ધાવસ્થાવાળા તે જીવો, કપોલના શૈથિલ્યને યત્નથી છુપાવે છે. ॥૨૬૧-૨૬૨॥

શ્લોક :-

ભ્રમન્તિ વિકટં નૂઢાસ્તરુણા ઇવ લીલયા ।
વયઃસ્તમ્ભનિમિત્તં ચ, ભક્ષયન્તિ રસાયનમ્ ॥૨૬૩॥
સ્વચ્છાયાં દર્પણે બિમ્બં, નિરીક્ષન્તે જલેષુ ચ ।
ક્લિશ્યન્તે રાઢયા નિત્યં, દેહમણ્ડનતત્પરાઃ ॥૨૬૪॥

શ્લોકાર્થ :-

મૂઢ એવા જીવો તરુણની જેમ લીલાથી વિકટ માર્ગે ભમે છે અને વયસ્તમ્ભના નિમિત્તે રસાયણોનું ભક્ષણ કરે છે. જલમાં સ્વછાયાને અને દર્પણમાં બિમ્બને=પોતાના દેહને નિરીક્ષણ કરે છે. દેહના મંડનમાં તત્પર એવા તેઓ શોભાથી=શોભા માટેની પ્રવૃત્તિથી, હંમેશાં કલેશને પામે છે. ॥૨૬૩-૨૬૪॥

શ્લોક :-

આહૂતાસ્તાત તાતેતિ, લલનાભિસ્તથાપિ તે ।
પિતામહસમાઃ સન્તઃ, કામયન્તે વિમૂઢકાઃ ॥૨૬૫॥

શ્લોકાર્થ :-

પિતા પિતા એ પ્રમાણે સ્ત્રીઓ વડે બોલા-ગાયેલા છે તોપણ તે પિતામહ જેવા છતા વિમૂઢો કામને ભોગવે છે. ॥૨૬૫॥

શ્લોક :-

સર્વસ્ય પ્રેરણાકારાઃ, સન્તોઽપિ નિતરાં પુનઃ ।
કુર્વન્તો હાસ્યબિબ્બોકાન્, ગાઢં ગચ્છન્તિ હાસ્યતામ્ ॥૨૬૬॥

શ્લોકાર્થ :-

બધાને પ્રેરણાના આકારવાળા છતા પણ વળી અત્યંત હાસ્ય ચાળાઓને કરતા ગાઢ હાસ્યતાને પામે છે. ॥૨૬૬॥

શ્લોક :-

જરાજીર્ણશરીરાણાં, યેષામેષા વિઢમ્બના ।
તે ભદ્ર! સતિ તારુણ્યે, કીઢૃશાઃ સન્તુ જન્તવઃ ? ॥૨૬૭॥

શ્લોકાર્થ :-

જે જરાજીર્ણ શરીરવાળાઓની આ=પૂર્વમાં બતાવી એ, વિઢંબના છે. હે ભદ્ર ! તારુણ્ય હોતે છતે કેવા પ્રકારના તે જીવો હોય છે ? ॥૨૬૭॥

શ્લોક :-

શ્લેષ્માન્ત્રક્લેદજમ્બાલપૂરિતે તે કલેવરે ।
આસક્તચિત્તાઃ સ્વિદ્યન્તે, યાવજ્જીવં વરાકકાઃ ॥૨૬૮॥

શ્લોકાર્થ :-

શ્લેષ્મ, અંત્ર=આંતરડાં, કલેદના જાળથી પૂરિત કલેવરમાં=શરીરમાં, આસક્ત ચિતવાળા વરાકો=રાંકડાઓ એવા તેઓ યાવજ્જીવ ખેદ કરે છે. ॥૨૬૮॥

શ્લોક :-

અનન્તભવકોટીભિર્લબ્ધં માનુષ્યકં ભવમ્ ।
વૃથા કુર્વન્તિ નિર્હીકા, ધર્મસાધનવર્જિતાઃ ॥૨૬૯॥

શ્લોકાર્થ :-

અનંત ભવકોટિથી પ્રાપ્ત થયેલા મનુષ્યાભવને લજ્જા વગરના ધર્મસાધનથી વર્જિત એવા તરુણ અવસ્થાવાળા જીવો વૃથા કરે છે. ॥૨૬૯॥

શ્લોક :-

આયતિં ન નિરીક્ષન્તે, દેહતત્ત્વં ન જાનતે ।
આહારનિદ્રાકામાર્તાસ્તિષ્ઠન્તિ પશુસન્નિભાઃ ॥૨૭૦॥

શ્લોકાર્થ :-

ભવિષ્યને ખેતા નથી. દેહતત્ત્વને જાણતા નથી=દેહનું કલેશકારી સ્વરૂપ જાણતા નથી, આહાર, નિદ્રા, કામથી આર્ત પશુ જેવા રહે છે. ॥૨૭૦॥

શ્લોક :-

તતસ્તેષામપારેઽત્ર, પતિતાનાં ભવોદધૌ ।
નિર્નષ્ટશિષ્ટચેષ્ટાનાં, પુનરુત્તરણં કુતઃ ? ॥૨૭૧॥

શ્લોકાર્થ :-

તેથી અહીં અપાર એવા ભવોદધિમાં પડેલા નિર્નષ્ટ શિષ્ટ ચેષ્ટાવાળા તેઓનું વળી ઉતરણ=સંસાર-સમુદ્રથી ઉદ્ધાર, ક્યાંથી હોય ? ॥૨૭૧॥

શ્લોક :-

તદનેનાપિ રૂપેણ, મિથ્યાદર્શનસંસ્કૃતમ્ ।
ઇદં વિજૃમ્ભતે ભદ્ર! વિપર્યાસાઽઽખ્યમાસનમ્ ॥૨૭૨॥

શ્લોકાર્થ :-

તે કારણથી આ રૂપે પણ મિથ્યાદર્શનથી સંસ્કૃત આ વિપર્યાસ નામનું આસન હે ભદ્ર પ્રકર્ષ !
વિલાસ પામે છે. ॥૨૭૨॥

શ્લોક :-

અન્યચ્ચ—

પ્રશમાનન્દરૂપેષુ, સારેષુ નિયમાદિષુ ।

વશેનાસ્ય ભવેદ્ ભદ્ર! દુઃખબુદ્ધિર્જઠાત્મનામ્ ॥૨૭૩॥

શ્લોકાર્થ :-

અને બીજું, પ્રશમના આનંદરૂપ સાર એવા નિયમાદિમાં હે ભદ્ર ! જડ એવા આ જીવોને આના
વશથી=મિથ્યાદર્શનથી સંસ્કૃત વિપર્યાસ આસનના વશથી, દુઃખબુદ્ધિ થાય છે. ॥૨૭૩॥

શ્લોક :-

ગત્વરેષુ સુતુચ્છેષુ, દુઃખરૂપેષુ દેહિનામ્ ।

ભોગેષુ સુખબુદ્ધિઃ સ્યાદાસનસ્યાસ્ય તેજસા ॥૨૭૪॥

શ્લોકાર્થ :-

ગત્વર, સુતુચ્છ, દુઃખરૂપ એવા ભોગોમાં સંસારી જીવોને આ આસનના તેજથી=વિપર્યાસના
તેજથી, સુખબુદ્ધિ થાય છે=સંસારનાં તમામ સુખો ક્ષણિક હોવાથી ગત્વર છે, અત્યંત તુચ્છ છે,
વિકારોથી ઉત્પન્ન થયેલાં અને શ્રમની ચેષ્ટારૂપ હોવાથી દુઃખરૂપ છે એવા ભોગોમાં મિથ્યાત્વના
ઉદયથી જન્ય વિપર્યાસના વશથી જીવોને સુખબુદ્ધિ થાય છે. ॥૨૭૪॥

શ્લોક :-

તથૈષ ભુવનખ્યાતઃ, પ્રધાનોઽન્ન મહાબલઃ ।

બહિરઙ્ગજનસ્યોચ્ચૈઃ, સર્વાનર્થવિધાયકઃ ॥૨૭૫॥

શ્લોકાર્થ :-

અને અહીં=સંસારમાં, બહિરંગજનને અત્યંત સર્વ અનર્થને કરનાર મહાબલ એવો આ=મિથ્યા-
દર્શન, પ્રધાન ભુવનમાં જ્યાં છે. ॥૨૭૫॥

શ્લોક :-

મયા ભદ્ર! સમાસેન, મિથ્યાદર્શનનામકઃ ।

મહામોહનરેન્દ્રસ્ય, કથિતસ્તે મહત્તમઃ ॥૨૭૬॥

શ્લોકાર્થ :-

હે ભદ્ર ! પ્રકર્ષ ! સમાસથી મારા વડે મિથ્યાદર્શન નામનો મહાનરેન્દ્રનો મહત્તમ તને કહેવાયો. ॥૨૭૬॥

શ્લોક :-

તતઃ પ્રકર્ષો હૃષ્ટાત્મા શ્રુત્વા માતુલભાષિતમ્ ।
ઉત્ક્ષિપ્ય દક્ષિણં પાણિં, તં પ્રતીદમભાષત ॥૨૭૭॥

શ્લોકાર્થ :-

ત્યારપછી હર્ષિત થયેલો એવો પ્રકર્ષ મામાનું કહેલું સાંભળીને દક્ષિણ હાથને ઊંચો કરીને તેના પ્રત્યે આ કહે છે. ॥૨૭૭॥

શ્લોક :-

ચારુ ચારુ કૃતં મામ! યદેષ કથિતસ્ત્વયા ।
યા ત્વેષાઽર્ધાસનેઽસ્યૈવ, સા કિંનામ્ની વરાઙ્ગના? ॥૨૭૮॥

શ્લોકાર્થ :-

હે મામા ! જે આ તમારા વડે કહેવાયું તે સુંદર સુંદર કહેવાયું. વળી, જે આ આના જ= મિથ્યાદર્શનના જ, અર્ધાસનમાં સુંદર સ્ત્રી છે તે કયા નામવાળી છે ? ॥૨૭૮॥

કુદૃષ્ટિજાતાઃ પાખણ્ડિનઃ

શ્લોક :-

વિમર્શોઽવદદેષાઽપિ, સમાનબલસાહસા ।
અસ્યૈવ ભાર્યા વિજ્ઞેયા, કુદૃષ્ટિર્નામ વિશ્રુતા ॥૨૭૯॥

કુદૃષ્ટિથી ઉત્પન્ન થયેલા પાખંડીઓ

શ્લોકાર્થ :-

વિમર્શ કહે છે – આ પણ સમાનબલ સાહસવાળી=મિથ્યાદર્શનના સમાનબલ અને સાહસવાળી, આની જ પત્ની=મિથ્યાદર્શનની પત્ની, કુદૃષ્ટિ નામવાળી સંભળાયેલી જાણવી. ॥૨૭૯॥

શ્લોક :-

યે દૃશ્યન્તે વિમાર્ગસ્થા, બહિરઙ્ગજને સદા ।
ભદ્ર! પાખણ્ડિનઃ કેચિત્તેષામેષૈવ કારણમ્ ॥૨૮૦॥

શ્લોકાર્થ :-

બહિરંગ લોકોમાં જે વિમાર્ગમાં રહેલા હે ભદ્ર ! કેટલાક પાખંડીઓ દેખાય છે તેઓનું સદા આ જ=કુદૃષ્ટિ જ, કારણ છે. ॥૨૮૦॥

શ્લોક :-

તે ચામી નામભિર્ભદ્ર ! વર્ણ્યમાના મયા સ્ફુટમ્ ।
જ્ઞેયા દેવાદિભેદેન, વિભિન્નાશ્ચ પરસ્પરમ્ ॥૨૮૧॥

શ્લોકાર્થ :-

અને હે ભદ્ર ! નામથી મારા વડે સ્પષ્ટ વર્ણન કરાતા તે આ દેવાદિના ભેદથી પરસ્પર ભિન્ન જાણવા. ॥૨૮૧॥

શ્લોક :-

તદ્યથા –
શાક્યાસ્ત્રૈદણ્ડિકાઃ શૈવાઃ, ગૌતમાશ્ચરકાસ્તથા ।
સામાનિકાઃ સામપરા, વેદધર્માશ્ચ ધાર્મિકાઃ ॥૨૮૨॥

શ્લોકાર્થ :-

તે આ પ્રમાણે – શાક્ય, ત્રિદંડિકો, શૈવો, ગૌતમો, ચરકો, સામાનિકો, સામપરા અને વેદધર્મવાળા, ધાર્મિકો છે. ॥૨૮૨॥

શ્લોક :-

આજીવિકાસ્તથા શુદ્ધા, વિદ્યુદ્દન્તાશ્ચ ચુચ્ચુળાઃ ।
માહેન્દ્રાશ્ચારિકા ધૂમા, બદ્ધવેષાશ્ચ ખુદ્-ખુકાઃ ॥૨૮૩॥

શ્લોકાર્થ :-

આજીવિકો અને શુદ્ધ વિદ્યુદંતાવાળા ચુંચુળો, માહેન્દ્રો, ચારિકો, ધૂમો, બદ્ધવેશવાળા, ખુંખુકો, ॥૨૮૩॥

શ્લોક :-

ઉલ્કાઃ પાશુપતાઃ કૌલાઃ, કાળાદાશ્ચર્મખણ્ડિકાઃ ।
સયોગિનસ્તથોલૂકા, ગોદેહા યજ્ઞતાપસાઃ ॥૨૮૪॥

શ્લોકાર્થ :-

ઉલ્કો, પાશુપતો, કૌલો, કાળાદો, ચર્મખંડિકો, સયોગીઓ, અને ઉલૂકો, ગોદેહવાળા યજ્ઞતાપસો, ॥૨૮૪॥

શ્લોક :-

ઘોષપાશુપતાશ્ચાન્યે, કન્દચ્છેદા દિગમ્બરાઃ ।
કામર્દકાઃ કાલમુખાઃ, પાણિલેહાસ્ત્રિરાશિકાઃ ॥૨૮૫॥

શ્લોકાર્થ :-

ઘોષ પાશુપતો, અન્ય કંદછેદવાળા, દિગંબરો, કામર્દકો, કાલમુખો, પાણિલેહા, ત્રિરાશિકો, ॥૨૮૫॥

શ્લોક :-

કાપાલિકાઃ ક્રિયાવાદા, ગોવ્રતા મૃગચારિણઃ ।
લોકાયતાઃ શઙ્ખધમાઃ, સિદ્ધવાદાઃ કુલંતપાઃ ॥૨૮૬॥

શ્લોકાર્થ :-

કાપાલિકો, ક્રિયાવાદવાળા, ગોવ્રતાવાળા, મૃગચારી, લોકાયત, શંખધમો, સિદ્ધ વાદવાળા, કુલંતપો, ॥૨૮૬॥

શ્લોક :-

તાપસા ગિરિરોહાશ્ચ, શુચયો રાજપિણ્ડકાઃ ।
સંસારમોચકાશ્ચાન્યે, સર્વાવસ્થાસ્તથા પરે ॥૨૮૭॥

શ્લોકાર્થ :-

તાપસો, ગિરિરોહા, શુચિઓ, રાજપિંડકો, સંસારને છોડનારા અને અન્ય સર્વ અવસ્થાવાળા તથા બીજાઓ, ॥૨૮૭॥

શ્લોક :-

અજ્ઞાનવાદિનો જ્ઞેયાસ્તથા પાણ્ડુરભિક્ષવઃ ।
કુમારવ્રતિકાશ્ચાન્યે, શરીરરિપવસ્તથા ॥૨૮૮॥

શ્લોકાર્થ :-

અજ્ઞાનવાદી જાણવા અને પાંડુ ભિક્ષુઓ, કુમારવ્રતિવાળા અને અન્ય શરીરના શત્રુઓ, ॥૨૮૮॥

શ્લોક :-

ઉત્કન્દાશ્ચક્રવાલાશ્ચ, ત્રપવો હસ્તિતાપસાઃ ।
ચિત્તદેવા બિલાવાસાસ્તથા મૈથુનચારિણઃ ॥૨૮૯॥

શ્લોકાર્થ :-

ઉત્કંઠવાળા, ચક્રવાલવાળા, ત્રપુલો, હસ્તિતાપસો, ચિતદેવો, બિલાવાસ અને મૈથુનચારી,
||૨૮૯||

શ્લોક :-

અમ્બરા અસિધારાશ્ચ, તથા માઠરપુત્રકાઃ ।
ચન્દ્રોદ્ગમિકા(ચ્ચ્યા)શ્ચાન્યે, તથૈવોદકમૃત્તિકાઃ ॥૨૯૦॥

શ્લોકાર્થ :-

અંબર, અસિધારવાળા અને માઠરપુત્રકો, ચંદ્ર ઉદ્ગમિકા અને અન્ય તે પ્રકારે ૪ ઉદક-
મૃતિકા, ||૨૯૦||

શ્લોક :-

એકૈકસ્થાલિકા મહ્ન્યાઃ, પક્ષાપક્ષા ગજધ્વજાઃ ।
ઉલૂકપક્ષા માત્રાદિભક્તાઃ કણ્ટકમર્દકાઃ ॥૨૯૧॥

શ્લોકાર્થ :-

એકૈકસ્થાલિકો, મંખા, પક્ષાપક્ષા, ગજધ્વજવાળા, ઉલૂકપક્ષવાળા, માત્રાદિ ભક્ત, કંટકને
મર્દન કરનારા, ||૨૯૧||

શ્લોક :-

કિયન્તો વાઽત્ર ગણ્યન્તે? નાનાભિપ્રાયસંસ્થિતાઃ ।
પાષણ્ડિનો ભવન્ત્યેતે, ભો! નાનાવિધનામકાઃ ॥૨૯૨॥

શ્લોકાર્થ :-

અથવા અહીં કેટલા ગણાય ? અનેક અભિપ્રાયમાં રહેલા પાખંડીઓ આ નાના પ્રકારના
નામવાળા થાય છે. ||૨૯૨||

શ્લોક :-

દેવૈર્વાદૈસ્તથા વેષૈઃ, કલ્પૈર્મોક્ષવિશુદ્ધિભિઃ ।
વૃત્તિભિશ્ચ ભવન્ત્યેતે, ભિન્નરૂપાઃ પરસ્પરમ્ ॥૨૯૩॥

શ્લોકાર્થ :-

દેવો વડે, વાદો વડે અને વેષો વડે અને કલ્પ વડે, મોક્ષની વિશુદ્ધિ વડે અને વૃત્તિઓ વડે
આ=ભિન્ન ભિન્ન દર્શનવાદીઓ, પરસ્પર ભિન્ન ભિન્ન રૂપવાળા થાય છે. ||૨૯૩||

શ્લોક :-

તથાહિ—

રુદ્રેન્દ્રચન્દ્રનાગેન્દ્રબુદ્ધોપેન્દ્રવિનાયકાઃ ।

નિજાકૂતવશાદેતૈરિષ્ટા દેવાઃ પૃથક્ પૃથક્ ॥૨૧૪॥

શ્લોકાર્થ :-

તે આ પ્રમાણે — રુદ્ર, ઇન્દ્ર, ચંદ્ર, નાગેન્દ્ર, બુદ્ધ, ઉપેન્દ્ર, વિનાયકો પોતપોતાના ઇરાદાના વશથી આ બધા વડે દેવો પૃથક્ પૃથક્ ઇષ્ટ છે. ॥૨૧૪॥

શ્લોક :-

ઈશ્વરો નિયતિઃ કર્મ, સ્વભાવઃ કાલ એવ વા ।

જગત્કર્તેતિ વાદોઽયં, સર્વેષાં ભિન્નરૂપકઃ ॥૨૧૫॥

શ્લોકાર્થ :-

ઈશ્વર, નિયતિ, કર્મ, સ્વભાવ અને કાલ જ જગત્કર્તા છે એ પ્રકારનો આ વાદ સર્વ મતોનો ભિન્નરૂપવાળો છે. ॥૨૧૫॥

શ્લોક :-

ત્રિદણ્ડકુણ્ડિકામુણ્ડવલ્કચીવરભેદતઃ ।

વેષઃ પરસ્પરં ભિન્નઃ, સ્ફુટ એવોપલક્ષ્યતે ॥૨૧૬॥

શ્લોકાર્થ :-

ત્રિદંડ, કુંડિકા, મુંડ, વલ્ક, ચીવરના ભેદથી પરસ્પર ભિન્ન વેશ સ્પષ્ટ જ જણાય છે. ॥૨૧૬॥

શ્લોક :-

કલ્પોઽપિ ભક્ષ્યાભક્ષ્યાદિલક્ષણઃ સ્વધિયા કિલ ।

અન્યોઽન્યં ભિન્ન એવૈષાં, તીર્થિનાં ભદ્ર! વર્તતે ॥૨૧૭॥

શ્લોકાર્થ :-

હે ભદ્ર ! ભક્ષ્યાભક્ષ્ય આદિ લક્ષણ કલ્પ પણ=આચાર પણ, આ તીર્થીઓનો પરસ્પર ભિન્ન જ સ્વબુદ્ધિથી વર્તે છે. ॥૨૧૭॥

શ્લોક :-

વિધ્યાતદીપરૂપાભઃ, સુખદુઃખવિવર્જિતઃ ।

એષાં પાષણ્ડિનાં ભદ્ર! મોક્ષો ભિન્નઃ પરસ્પરમ્ ॥૨૧૮॥

શ્લોકાર્થ :-

બુઝાયેલા દીપરૂપ જેવો મોક્ષ, સુખ-દુઃખ વર્ણિત મોક્ષ હે ભદ્ર ! આ પાખંડીઓનો પરસ્પર ભિન્ન છે. ॥૨૯૮॥

શ્લોક :-

નિજાકૂતદશેનૈવ, વિશુદ્ધિરપિ તીર્થિકૈઃ ।
અમીભિર્ભદ્ર! સત્ત્વાનાં, ભિન્નરૂપા નિવેદિતા ॥૨૯૯॥

શ્લોકાર્થ :-

પોતાના ઇરાદાના વશથી જ હે ભદ્ર ! આ તીર્થિકો વડે જીવોની વિશુદ્ધિ પણ ભિન્ન રૂપ કહેવાઈ છે. ॥૨૯૯॥

શ્લોક :-

કન્દમૂલફલાહારાઃ, કેચિદ્ધાન્યાશિનોઽપરે ।
વૃત્તિતોઽપિ વિભિદ્યન્તે, તતસ્તે ભદ્ર! તીર્થિકાઃ ॥૩૦૦॥

શ્લોકાર્થ :-

કેટલાક કંદમૂલ ફલ આહારવાળા, બીજા ધાન્ય ખાનારા, તેથી હે ભદ્ર ! વૃત્તિથી પણ તે તીર્થિકો ભિન્ન થાય છે. ॥૩૦૦॥

શ્લોક :-

एवं च स्थिते—
अमी वराकाः सर्वेऽपि, दोलायन्ते भवोदधौ ।
अस्याः कुदृष्टिर्वीर्येण, शुद्धधर्मबहिष्कृताः ॥३०१॥

શ્લોકાર્થ :-

અને આ પ્રમાણે સ્થિત હોતે છતે સર્વ પણ આ વરાકો આ કુદૃષ્ટિના વીર્યથી, શુદ્ધધર્મથી બહિષ્કૃત ભવોદધિમાં દોલાયમાન થાય છે=ભટકે છે. ॥૩૦૧॥

શ્લોક :-

तत्त्वमार्गमजानन्तो, विवदन्ते परस्परम् ।
स्वाग्रहं नैव मुञ्चन्ति, रुष्यन्ति हितभाषिणे ॥३०२॥

શ્લોકાર્થ :-

તત્વમાર્ગને નહીં જાણતા પરસ્પર વિવાદ કરે છે. સ્વઆગ્રહને મૂકતા નથી. હિતને કહેનારા ઉપર રોષ કરે છે. ॥૩૦૨॥

શ્લોક :-

તદેષા ભુવનચ્ચાતા, મિથ્યાદર્શનવત્સલા ।
કુદૃષ્ટિર્વિલસત્યેવ, બહિરઙ્ગજનાહિતા ॥૩૦૩॥

શ્લોકાર્થ :-

તે આ ભુવનવિખ્યાત, મિથ્યાદર્શનવત્સલ કુદૃષ્ટિ બહિરંગ લોકોને અહિત કરનારી વિલાસ પામે જ છે. ॥૩૦૩॥

શ્લોક :-

યસ્ત્વેષ વિષ્ટરે તુઙ્ગો, નિવિષ્ટઃ પ્રવિલોક્યતે ।
પ્રસિદ્ધ એવ ભદ્રસ્ય, સ નૂનં રાગકેસરી ॥૩૦૪॥

શ્લોકાર્થ :-

જે વળી ઊંચા વિષ્ટરમાં બેઠેલો આ જોવાય છે, તે ખરેખર ભદ્ર એવા પ્રકર્ષને પ્રસિદ્ધ જ એવો રાગકેસરી છે. ॥૩૦૪॥

શ્લોક :-

એનં રાજ્યે નિધાયોચ્ચૈર્મહામોહનરાધિપઃ ।
ગતચિન્તાભરો નૂનં, કૃતાર્થો વર્તતેઽધુના ॥૩૦૫॥

શ્લોકાર્થ :-

આને રાજ્ય ઉપર અત્યંત સ્થાપન કરીને મહામોહરૂપી રાજા ચિંતાના ભાર રહિત હમણાં કૃતાર્થ વર્તે છે. ॥૩૦૫॥

શ્લોક :-

કેવલં દત્તરાજ્યેઽપિ, મહામોહનરેશ્વરે ।
સવિશેષં કરોત્યેષ, વિનયં નયપણ્ડિતઃ ॥૩૦૬॥

શ્લોકાર્થ :-

કેવલ દત્ત રાજ્ય હોવા છતાં પણ નયપંડિત એવો આ=રાગકેસરી, મહામોહ નરેશ્વરમાં સવિશેષ વિનય કરે છે. ॥૩૦૬॥

શ્લોક :-

મહામોહનરેન્દ્રોઽપિ, સર્વેષામગ્રતઃ સ્ફુટમ્ ।
અસ્યૈવ ભોઃ સુપુત્રસ્ય, પ્રભુત્વં ઠ્યાપયત્યલમ્ ॥૩૦૭॥

શ્લોકાર્થ :-

મહામોહનરેન્દ્ર પણ સર્વની આગળ સ્પષ્ટ આ જ સુપુત્રના પ્રભુત્વનું અત્યંત ખ્યાપન કરે છે. ॥૩૦૭॥

શ્લોક :-

તદેવં સ્નેહસંબદ્ધૌ, પિતાપુત્રૌ પરસ્પરમ્ ।
એતાવેવ વશીકર્તુઃ, ક્ષમૌ ભદ્ર! જગત્ત્રયમ્ ॥૩૦૮॥

શ્લોકાર્થ :-

તે કારણથી આ પ્રકારનો પિતા-પુત્ર વચ્ચે પરસ્પર સ્નેહસંબંધ છે. હે ભદ્ર પ્રકર્ષ ! આ બંને જ જગત્ત્રયને વશ કરવા માટે સમર્થ છે. ॥૩૦૮॥

શ્લોક :-

યાવદ્વિપ્રતપત્યેષ, નરેન્દ્રો રાગકેસરી ।
બહિરઙ્ગજને તાવત્કૌતસ્યઃ સુખસઙ્ગમઃ? ॥૩૦૯॥

શ્લોકાર્થ :-

જ્યાં સુધી આ રાગકેસરી નરેન્દ્ર બહિરંગજનમાં વિશેષરૂપે પ્રતાપવાળો છે ત્યાં સુધી ક્યાંથી સુખસંગમ હોય ? અર્થાત્ જીવોને સુખનો સંગમ હોય નહીં. ॥૩૦૯॥

શ્લોક :-

યતોઽયં ભદ્ર! સંસારસાગરોદરવર્તિષુ ।
બહિર્લોકે પદાર્થેષુ, પ્રીતિમુત્પાદયત્યલમ્ ॥૩૧૦॥

શ્લોકાર્થ :-

જે કારણથી હે ભદ્ર ! પ્રકર્ષ ! બહિર્લોકમાં આ=રાગકેસરી, સંસારસાગરઉદરવર્તી પદાર્થોમાં પ્રીતિને અત્યંત ઉત્પાદન કરે છે. ॥૩૧૦॥

શ્લોક :-

સંક્લિષ્ટપુણ્યજન્યેષુ, સંક્લિષ્ટેષુ સ્વરૂપતઃ ।
સંક્લેશજનકેષ્વેવ, સંબધ્નાતિ પૃથગ્જનમ્ ॥૩૧૧॥

શ્લોકાર્થ :-

સ્વરૂપથી સંકિલ્પિત, સંકિલ્પિત પુણ્યથી જન્ય અને સંકલેશના જનક જ એવા બાહ્ય પદાર્થોમાં પૃથક્ જનને=સામાન્ય લોકને, બાંધે છે. ॥૩૧૧॥

રાગત્રયમ્

શ્લોક :-

અન્યચ્ચ ભદ્ર ! પાર્શ્વસ્થં, યદસ્ય પુરુષત્રયમ્ ।
રક્તવર્ણમતિસ્નિગ્ધદેહં ચ પ્રવિભાવ્યતે ॥૩૧૨॥

ત્રણ પ્રકારના રાગ

શ્લોકાર્થ :-

અને હે ભદ્ર ! પ્રકર્ષ ! પાર્શ્વમાં રહેલા અન્ય=રાગકેસરીની બાજુમાં રહેલ અન્ય, આના જે રક્તવર્ણવાળા અતિસ્નિગ્ધ દેહવાળા પુરુષત્રય પ્રવિભાવન કરાય છે. ॥૩૧૨॥

શ્લોક :-

એતે હિ નિજવીર્યેણ, શરીરાદવિભેદિનઃ ।
અનેન વિહિતા ભદ્ર ! ત્રયોઽપ્યાત્મવયસ્યકાઃ ॥૩૧૩॥

શ્લોકાર્થ :-

આ પુરુષત્રય નિજવીર્ય દ્વારા શરીરથી અવિભેદવાળા આના વડે=રાગકેસરી વડે, હે ભદ્ર ! ત્રણે પણ પોતાના મિત્રો કરાયા છે. ॥૩૧૩॥

શ્લોક :-

અતત્ત્વાભિનિવેશાખ્યઃ, પ્રથમોઽયં નરોત્તમઃ ।
દૃષ્ટિરાગ ઇતિ પ્રોક્તઃ, સ એવાપરસૂરિભિઃ ॥૩૧૪॥

શ્લોકાર્થ :-

અતત્ત્વાભિનિવેશ નામનો પ્રથમ આ નરોત્તમ છે, તે જ બીજા સૂરિઓ વડે દૃષ્ટિરાગ એ પ્રમાણે કહેવાયો છે. ॥૩૧૪॥

શ્લોક :-

અયં હિ ભદ્ર ! તીર્થ્યાનામાત્મીયાત્મીયદર્શને ।
કરોતિ ચેતસોઽત્યન્તમાબન્ધમનિવર્તકમ્ ॥૩૧૫॥

શ્લોકાર્થ :-

અને હે ભદ્ર પ્રકર્ષ ! આ=દષ્ટિરાગ, તીર્થીઓને પોતપોતાના દર્શનમાં ચિત્તના અત્યંત આ-
બંધને અનિવર્તક કરે છે. ॥૩૧૫॥

શ્લોક :-

દ્વિતીયો ભવપાતાલ્યઃ, પુરુષો ભદ્ર! ગીયતે ।
અયમેવાપરૈઃ પ્રાજ્ઞૈઃ, સ્નેહરાગ ઇતીરિતઃ ॥૩૧૬॥

શ્લોકાર્થ :-

હે ભદ્ર ! બીજો ભવપાત નામનો પુરુષ કહેવાય છે. બીજા પ્રાજ્ઞો વડે આ જ=બીજો પુરુષ જ,
સ્નેહરાગ એ પ્રમાણે કહેવાયો છે. ॥૩૧૬॥

શ્લોક :-

અયં તુ કુરુતે દ્રવ્યપુત્રસ્વજનસન્તતૌ ।
મૂર્છાતિરેકતો ભદ્ર! ચેતસો ગાઢબન્ધનમ્ ॥૩૧૭॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી, દ્રવ્યમાં, પુત્રમાં, સ્વજનમાં, સંતતિમાં મૂર્છાના અતિરેકથી હે ભદ્ર ! પ્રકર્ષ આ=સ્નેહરાગ
નામનો બીજો પુરુષ, ચિત્તનું ગાઢ બંધન કરે છે. ॥૩૧૭॥

શ્લોક :-

અભિષ્વઙ્ગાભિધાનોઽયં, તૃતીયઃ પુરુષઃ કિલ ।
ગીતો વિષયરાગાલ્યઃ, સ એવ મુનિપુઙ્ગવૈઃ ॥૩૧૮॥

શ્લોકાર્થ :-

અભિષ્વંગ નામનો આ ત્રીજો પુરુષ છે, તે મુનિ પુગંવો વડે વિષયરાગ=કામરાગ, નામનો
કહેવાયો છે. ॥૩૧૮॥

શ્લોક :-

અયં તુ ભદ્ર! લોકેઽત્ર, ભ્રમન્નુદ્દામલીલયા ।
શબ્દાદિવિષયગ્રામે, લૌલ્યમુત્પાદયત્યલમ્ ॥૩૧૯॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી હે ભદ્ર ! આલોકમાં ઉદ્દામ લીલાથી ભમતો એવો આ=ત્રીજો પુરુષ, શબ્દાદિ વિષયના
ગ્રામમાં=સમૂહમાં, લૌલ્યને અત્યંત ઉત્પાદન કરે છે. ॥૩૧૯॥

શ્લોક :-

નરત્રયસ્ય સામર્થ્યાદસ્ય ભદ્ર ! જગત્ત્રયમ્ ।
આક્રાન્તમેવ મન્યેઽહં, રાગકેસરિણા પુનઃ ॥૩૨૦॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી રાગકેસરી વડે આ નરત્રયના સામર્થ્યથી હે ભદ્ર ! પ્રકર્ષ ! જગત્ત્રય આક્રાંત જ છે એમ હું માનું છું. ॥૩૨૦॥

શ્લોક :-

સન્માર્ગમત્તમાતઙ્ગકુમ્ભનિર્ભેદનક્ષમઃ ।
સ્વવીર્યાક્રાન્તભુવનઃ, સત્યોઽયં રાગકેસરી ॥૩૨૧॥

શ્લોકાર્થ :-

સન્માર્ગમાં મત્ત એવા હાથીઓના કુંભને નિર્ભેદ કરવામાં સમર્થ સ્વવીર્યથી આક્રાંત ભુવનવાળો સત્ય આ રાગકેસરી છે. ॥૩૨૧॥

મૂઢતા

શ્લોક :-

યાત્વેષા દૃશ્યતે ભદ્ર ! નિવિષ્ટાઽસ્યૈવ વિષ્ટરે ।
અસ્યૈવ ભાર્યા સા જ્ઞેયા, મૂઢતા લોકવિશ્રુતા ॥૩૨૨॥

રાગકેસરીની પત્ની મૂઢતા

શ્લોકાર્થ :-

જે વળી આ હે ભદ્ર ! પ્રકર્ષ ! આના જ=રાગકેસરીના જ, વિષ્ટરમાં બેઠેલી આની જ ભાર્યા=રાગકેસરીની જ ભાર્યા, છે તે લોકમાં સંભળાતી મૂઢતા જાણવી. ॥૩૨૨॥

શ્લોક :-

યે કેચિદસ્ય વિદ્યન્તે, ગુણા ભદ્ર ! મહીપતેઃ ।
તેઽસ્યાં સર્વે સુભાર્યાયાં, વિજ્ઞેયાઃ સુપ્રતિષ્ઠિતાઃ ॥૩૨૩॥

શ્લોકાર્થ :-

આ મહીપતિના=રાગકેસરીના, જે કાંઈ ગુણો છે હે ભદ્ર પ્રકર્ષ ! તે સર્વ ગુણો આની સુભાર્યામાં=રાગકેસરીની સુભાર્યા એવી મૂઢતામાં, સુપ્રતિષ્ઠિત જાણવા. ॥૩૨૩॥

શ્લોક :-

યતઃ શરીરનિક્ષિપ્તાં, પાર્વતીમિવ શઙ્કરઃ ।
 एनामेष सदा राजा, धारयत्येव मूढताम् ॥૩૨૪॥

શ્લોકાર્થ :-

જે કારણથી જેમ પાર્વતીને શંકર તેમ શરીરમાં નિક્ષિપ્ત આ મૂઢતાને આ રાજા=રાગકેસરી રાજા, સદા ધારણ કરે જ છે. ॥૩૨૪॥

શ્લોક :-

ततश्च—
 अन्योऽन्याऽनुगतो नित्यं, यथा देहस्तथाऽनयोः ।
 अविभक्ता विवर्तन्ते, गुणा अपि परस्परम् ॥૩૨૫॥

શ્લોકાર્થ :-

અને તેથી આ બંનેનો=રાગકેસરી અને મૂઢતા બંનેનો, દેહ નિત્ય જે પ્રમાણે અબ્યોબ્યને અનુગત છે, તે પ્રમાણે ગુણો પણ પરસ્પર અવિભક્ત વર્તે છે. ॥૩૨૫॥

ભાવાર્થ :-

મિથ્યાત્વ મહામોહનાં કાર્ય કરવામાં દૃઢ પ્રણિધાનવાળો છે તેથી મિથ્યાત્વે જ ચિત્તવિક્ષેપમંડપ કર્યો છે. ગાઢ તૃષ્ણા વેદિકા રચી છે અને આ વિપર્યાસ વિષ્ટર રચ્યું છે. તેથી જે જીવોમાં તત્ત્વને જોવામાં વિપર્યાસ વર્તે છે તે અન્ય દર્શનમાં વર્તતા હોય, સ્વદર્શનમાં વર્તતા હોય કે ગૃહસ્થ હોય તેઓના ચિત્તમાં હંમેશાં ચિત્તનો વિક્ષેપ વર્તે છે. બાહ્ય પદાર્થોની તૃષ્ણા ગાઢ વર્તે છે. અને વિપર્યાસ વર્તે છે જેના ઉપર મહામોહ બેસે છે. વળી મિથ્યાદર્શને ચિત્તવિક્ષેપ આદિ કરીને બહારના લોકોને શું શું અનર્થો કર્યા છે ? તે બતાવે છે -

સંસારી જીવો ધર્મબુદ્ધિથી પણ હંમેશાં ઉન્મત્તગ્રસ્ત જેવા વર્તે છે તેથી તે તે દર્શનના અસંબદ્ધ આચારો કરીને અમે ધર્મ કરીએ છીએ તેવો વિભ્રમ ચિત્તવિક્ષેપથી થાય છે અને સ્વદર્શનમાં રહેલા પણ તત્ત્વને જોવામાં અસમર્થ જીવોમાં વીતરાગતાનું કારણ ન હોય તેવી અસંબદ્ધ પ્રવૃત્તિ ધર્મરૂપે ભાસે છે. તે સર્વ ચિત્તનો વિક્ષેપ મિથ્યાદર્શનથી થાય છે. અને તે મિથ્યાદર્શનથી કરાયેલા ચિત્તવિક્ષેપરૂપ મંડપનું કાર્ય છે. વળી, આલોક અને પરલોકનાં તુચ્છ સુખો અર્થે અવિવેકપૂર્વક ધર્મની જે પ્રવૃત્તિ અન્ય દર્શનવાળા કરે છે અને સ્વદર્શનમાં પણ જે માન-ખ્યાતિ આદિ અર્થે ધર્મ કરે છે તેનું કારણ મિથ્યાદર્શનથી કરાયેલી તૃષ્ણા નામની વેદિકા છે. વળી, અપાત્રમાં પાત્રબુદ્ધિ, પાત્રમાં અપાત્રબુદ્ધિ, જે અન્ય દર્શનવાળા કરે છે અને સ્વદર્શનમાં પણ પાસત્યા આદિમાં સુસાધુની બુદ્ધિ અને ગુણસંપન્ન સાધુમાં કુસાધુની બુદ્ધિ જે સંસારી જીવો કરે છે તે સર્વ મિથ્યાદર્શનથી કરાયેલ વિપર્યાસ નામનું વિષ્ટર છે.

વળી, આ મિથ્યાદર્શનની ભાર્યા કુદૃષ્ટિ છે અને તે કુદેવમાં દેવબુદ્ધિ કરાવે છે, કુસાધુમાં સુસાધુની બુદ્ધિ કરાવે છે, અધર્મમાં સુધર્મની બુદ્ધિ કરાવે છે. તેથી તે કુદૃષ્ટિના વશથી અન્ય દર્શનવાળા દેવ-ગુરુ-ધર્મના સ્વરૂપમાં અને મોક્ષના સ્વરૂપમાં વિપર્યાસવાળા છે તેમ સ્વદર્શનમાં પણ જેઓને ભગવાનના વચનનો પરમાર્થ પ્રાપ્ત થયો નથી તેઓને કુદૃષ્ટિની પ્રાપ્તિ થઈ છે, તે સર્વ મિથ્યાદર્શનની ભાર્યા કુદૃષ્ટિનું વિલસિત છે. આ રીતે મિથ્યાદર્શન અને તેની ભાર્યાનું સ્વરૂપ બતાવ્યા પછી વિમર્શ પ્રકર્ષને રાગકેસરીનું સ્વરૂપ બતાવે છે -

રાગકેસરી મહામોહનો પુત્ર છે; કેમ કે મહામોહ એ જીવમાં વર્તતું અજ્ઞાન છે અને અજ્ઞાનને કારણે જ જીવમાં કલેશાત્મક રાગ મધુર જણાય છે, જેથી સંસારી જીવો રાગને પરવશ બને છે અને તે રાગકેસરી વિપર્યાસ નામના સિંહાસન ઉપર બેઠેલો છે અને મહામોહે પોતાના રાજ્યનો ભાર આ રાગ-કેસરીને આપ્યો છે તેથી જીવમાં વર્તતું અજ્ઞાન જીવને સતત રાગને પરવશ રાખે છે અને રાગને પરવશ થયેલા જીવો સંસારના પરિભ્રમણમાંથી મુક્ત થઈ શકતા નથી તેથી તેઓનો સંસાર યથાર્થ ચાલે છે, જેથી મહામોહનું સામ્રાજ્ય તેઓમાં સદા વર્તે છે. વળી તે રાગકેસરી કેવો છે ? તે બતાવતાં કહે છે - જ્યારે જીવમાં રાગ વર્તતો હોય ત્યારે તે જીવોને સુખનો સંગ ક્યાંથી હોય ? અર્થાત્ ક્યારેય સુખ પ્રાપ્ત થાય નહીં; કેમ કે રાગ ઇચ્છાને પ્રગટ કરીને જીવને આકુળ કરે છે અને બાહ્ય પદાર્થોમાં અત્યંત પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે છે તેથી સંકલિષ્ટ પુણ્યથી જન્ય અને સ્વરૂપથી સંકલેશવાળા અને સંકલેશના જનક એવા પદાર્થોમાં રાગ જીવને બાંધી રાખે છે. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે જે જીવોમાં કોઈક રીતે પુણ્યની પ્રાપ્તિ થઈ છે પરંતુ તે પુણ્ય વિષયોમાં રાગ કરાવીને આનંદ આપે તેવું છે. પ્રશમના સુખને આપે તેવું નથી. તેથી સંકલિષ્ટ પુણ્યથી જન્ય એવા ભોગો છે અને ભોગોનું સ્વરૂપ પણ સંકલેશરૂપ છે; કેમ કે ભોગની પ્રવૃત્તિકાળમાં ભોગની ક્રિયા શ્રમ ઉત્પન્ન કરે છે. વળી, ભોગને અનુકૂળ પદાર્થો જીવને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે જીવમાં તે તે પદાર્થો પ્રત્યે રાગ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તે વિષયો સંકલેશના જનક છે. તેવા વિષયોમાં રાગ જીવને બાંધી રાખે છે માટે રાગ-વાળા જીવને સુખ સંભવે નહીં.

વળી, આ રાગ ત્રણ સ્વરૂપે રહેલો છે. દૃષ્ટિરાગ, સ્નેહરાગ, અને વિષયરાગ. તત્ત્વને જોવામાં વિપર્યાસકારી દૃષ્ટિરાગ છે. જેના કારણે જ સંસારી જીવોને તે તે દર્શનમાં રાગ થાય છે. તત્ત્વનો રાગ થતો નથી. વળી, કેટલાક જીવોને સ્નેહરાગ અતિશય વર્તે છે તેથી સ્નેહમાં જ સુખ-બુદ્ધિ થાય તો તે પણ વિપર્યાસનું જ કારણ બને છે. વળી, કેટલાક જીવોને ઇન્દ્રિયોના વિષયો પ્રત્યે રાગ વર્તે છે અને તે રાગ જ સુખાકારી જણાય અને આત્માની નિરાકુળ અવસ્થા જોવામાં બાધક તે રાગ બને તો તે પણ વિપર્યાસનું જ કારણ બને છે. તેથી ત્રણ સ્વરૂપે ત્રણ મિત્રવાળો રાગકેસરી વિપર્યાસ નામના સિંહાસનમાં બેઠેલ છે તેમ કહેલ છે. વળી, રાગ જીવમાં મૂઢતા ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી જ તેને તત્ત્વ દેખાતું નથી. માટે તે મૂઢતાને રાગ-કેસરીની સાથે એકતાને પામેલ ભાર્યા છે તેમ કહેલ છે. તેથી જીવમાં રાગનો પરિણામ અને મૂઢતાનો પરિણામ પરસ્પર અનુવિદ્ધ થઈને સદા જીવની વિપર્યાસ બુદ્ધિ સ્થિર કરે છે.

શ્લોક :-

યસ્ત્વેષ વામકે પાશ્વે, નિવિષ્ટોઽસ્યૈવ ભૂપતેઃ ।
ભદ્ર! દ્વેષગજેન્દ્રોઽસૌ, પ્રતીતઃ પ્રાયશસ્તવ ॥૩૨૬॥

શ્લોકાર્થ :-

આ જ રાજના=રાગકેસરી જ રાજના, ડાબા પડખે હે ભદ્ર ! જે આ દ્વેષગજેન્દ્ર છે પ્રાયઃ તને આ=દ્વેષગજેન્દ્ર, પ્રતીત છે. ॥૩૨૬॥

દ્વેષગજેન્દ્ર:

શ્લોક :-

અત્રાપિ ચ મહામોહનરેન્દ્રસ્ય સુતોત્તમે ।
ચિત્તં વિશ્રાન્તમેવોચ્ચૈર્ગુણાઃ કલ્યાણકારકાઃ ॥૩૨૭॥
યતઃ—
જન્મના લઘુરપ્યેષ, રાગકેસરિણોઽધુના ।
વીર્યેનાભ્યધિકો લોકે, નરેન્દ્રો ભદ્ર! વર્તતે ॥૩૨૮॥

દ્વેષગજેન્દ્ર

શ્લોકાર્થ :-

ઉત્તમ એવા આ દ્વેષગજેન્દ્રમાં મહામોહરાજનું ચિત્ત વિશ્રાંત જ છે ગુણો અતિશયેન કલ્યાણ કરનારા છે. હે ભદ્ર ! જે કારણથી જન્મ વડે રાગકેસરીથી લઘુપણ આ=દ્વેષગજેન્દ્ર, નરેન્દ્ર હમણાં વીર્યથી અભ્યધિક લોકમાં વર્તે છે. ॥૩૨૭-૩૨૮॥

શ્લોક :-

તથાહિ—
ન ભયં યાન્તિ દૃષ્ટેન, રાગકેસરિણા જનાઃ ।
દૃષ્ટ્વા દ્વેષગજેન્દ્રં તુ, જાયન્તે ભીતત્વકમ્પિતાઃ ॥૩૨૯॥

શ્લોકાર્થ :-

તે આ પ્રમાણે — જોવાયેલા એવા રાગકેસરીથી લોકો ભયને પામતા નથી. વળી, દ્વેષગજેન્દ્રને જોઈને ભયપણથી કંપિત થાય છે. ॥૩૨૯॥

શ્લોક :-

યાવદેષ મહાવીર્યશ્ચિત્તાટવ્યાં વિજૃમ્ભતે ।
બહિરહ્-ગજને તાવત્કૌતસ્ત્યઃ પ્રીતિસહ્-ગમઃ ? ॥૩૩૦॥

શ્લોકાર્થ :-

જ્યાં સુધી ચિત્તરૂપી અટવીમાં મહાવીર્યવાળો આ=દ્રેષગજેન્દ્ર, બહિરંગ જનમાં વિલાસ કરે છે ત્યાં સુધી પ્રીતિનો સંગમ ક્યાંથી હોય ? ॥૩૩૦॥

શ્લોક :-

યેઽત્યન્તસુહૃદો લોકાઃ, સ્નેહનિર્ભરમાનસાઃ ।
તેષામેષ પ્રકૃત્યૈવ, ચિત્તવિશ્લેષકારકઃ ॥૩૩૧॥

શ્લોકાર્થ :-

જે અત્યંત સુહૃદ લોકો છે, સ્નેહનિર્ભર માનસવાળા છે તેઓને આ=દ્રેષગજેન્દ્ર, પ્રકૃતિથી જ ચિત્તના વિશ્લેષને કરાવનાર છે. ॥૩૩૧॥

શ્લોક :-

ચિત્તવૃત્તિમહાટવ્યાં, ચલત્યેષ યદા યદા ।
તદા તદા ભવન્ત્યેવ, જનાસ્તેઽત્યન્તદુઃખિતાઃ ॥૩૩૨॥

શ્લોકાર્થ :-

ચિત્તરૂપી મહાટવીમાં જ્યારે જ્યારે આ ચાલે છે=દ્રેષગજેન્દ્ર ચાલે છે, ત્યારે ત્યારે તે લોકો અત્યંત દુઃખિત થાય જ છે. ॥૩૩૨॥

શ્લોક :-

પરલોકે પુનર્યાન્તિ, નરકે તીવ્રવેદને ।
આબદ્ધમત્સરા વૈરં, પ્રવિધાય પરસ્પરમ્ ॥૩૩૩॥

શ્લોકાર્થ :-

આબદ્ધ મત્સરવાળા જીવો પરસ્પર વૈરને કરીને પરલોકમાં વળી તીવ્ર વેદનાવાળા એવા નરકના સ્થાનમાં જાય છે. ॥૩૩૩॥

શ્લોક :-

ભદ્ર! દ્વેષગજેન્દ્રોઽયં, યથાર્થો નાત્ર સંશયઃ ।
યસ્ય ગન્ધેન ભજ્યન્તે, વિવેકાઃ કલભા ઇવ ॥૩૩૪॥

શ્લોકાર્થ :-

હે ભદ્ર ! પ્રકર્ષ ! દ્રેષગજેન્દ્ર એવો આ યથાર્થ છે એમાં સંશય નથી. જેના ગંધથી કલભની જેમ વિવેકવાળા જીવો ભાંગી પડે છે. ॥૩૩૪॥

શ્લોક :-

યા ત્વસ્ય भार्या तद्द्वार्त्ता, शोकेनैव निवेदिता ।
अत एव न पार्श्वस्था, दृश्यते साऽविवेकिता ॥૩૩૫॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી, આની=દ્રેષગજેન્દ્રની, જે પત્ની છે તેની વાર્તા શોક વડે જ નિવેદિત કરાઈ. આથી જ તે અવિવેકિતા પાસે દેખાતી નથી. ॥૩૩૫॥

मकरध्वजवेदत्रयरतयः

શ્લોક :-

प्रकर्षः प्राह यस्त्वेष, निविष्टस्तुङ्गविष्टरे ।
नरत्रयपरीवारः, पृष्ठतोऽस्यैव भूपतेः ॥૩૩૬॥

મકરધ્વજ, વેદત્રય અને મકરધ્વજની પત્ની રતિ

શ્લોકાર્થ :-

પ્રકર્ષ કહે છે – જે વળી, આ નરત્રયના પરિવારવાળો=ત્રણ વેદના ઉદયરૂપ નરત્રયના પરિવારવાળો, આ જ ભૂપતિની પાછળ ઊંચા વિષ્ટર ઉપર બેઠેલો છે. ॥૩૩૬॥

શ્લોક :-

रक्तवर्णोऽतिलोलाक्षो, विलासोल्लासतत्परः ।
पृष्ठापीडिततूणीरः, सचापः पञ्चबाणकः ॥૩૩૭॥

શ્લોકાર્થ :-

રક્તવર્ણવાળો, અતિલોલાક્ષવાળો, વિલાસના ઉલ્લાસમાં તત્પર, પૃષ્ઠ ઉપર બાંધેલા ભાથાવાળો, ધનુષ્ય સહિત પાંચ બાણવાળો, ॥૩૩૭॥

શ્લોક :-

भ्रमद्भ्रमरझङ्कारहारिगीतविनोदितः ।
विलसद्दीप्तिलावण्यवर्ण्यया वरयोषिता ॥૩૩૮॥

અસ્યા એવ તનુશ્લેષવક્ત્રચુમ્બનલાલસઃ ।

કમનીયાકૃતિઃ સોડયં, કતમો મામ! ભૂપતિઃ ? ॥૩૩૧॥ ચતુર્ભિઃ કલાપકમ્ ॥

શ્લોકાર્થ :-

ભમતા ભમરાના ઝંકારના સુંદર ગીતથી વિનોદિત થયેલો, વિલાસ પામતી દીપ્તિ અને લાવણ્યના વર્ણવાળી સુંદર સ્ત્રીઓવાળો, આના જ=સ્ત્રીઓના, શરીરના શ્લેષ અને મુખના સુંબની લાલસાવાળો કમનીય આકૃતિવાળો હે મામા ! વિમર્શ ! કયો આ ભૂપતિ છે ? ॥૩૩૮-૩૩૯॥

શ્લોક :-

વિમર્શઃ પ્રાહ નન્વેષ, મહાશ્ચર્યવિધાયકઃ ।

ઉદામપૌરુષો લોકે, પ્રસિદ્ધો મકરધ્વજઃ ॥૩૪૦॥

શ્લોકાર્થ :-

વિમર્શ કહે છે. મહાઆશ્ચર્યને કરનાર, લોકમાં ઉદામ પુરુષવાળો આ મકરધ્વજ=કામદેવ, પ્રસિદ્ધ છે. ॥૩૪૦॥

શ્લોક :-

યદ્યેષોડ્ભુતકર્તવ્યો, ભવતા નાવધારિતઃ ।

ન કિઞ્ચિદપિ વિજ્ઞાતં, ભદ્રાદ્યાપિ તતસ્ત્વયા ॥૩૪૧॥

શ્લોકાર્થ :-

જે આ અદ્ભુત કર્તવ્યવાળો તારા વડે અવધારણ કરાયો નથી. હે ભદ્ર પ્રકર્ષ ! તેથી તારા વડે હજી કંઈ પણ વિજ્ઞાત નથી. ॥૩૪૧॥

શ્લોક :-

યો ભદ્ર! શ્રૂયતે લોકે, પરમેષ્ઠી પિતામહઃ ।

સોડનેન કારિતો ગૌરીવિવાહે બાલવિપ્લવમ્ ॥૩૪૨॥

શ્લોકાર્થ :-

હે ભદ્ર ! લોકમાં જે પરમેષ્ઠી પિતામહ સંભળાય છે તે આના દ્વારા=મકરધ્વજ દ્વારા, ગૌરીના વિવાહમાં બાલવિપ્લવને કરાવાયો. ॥૩૪૨॥

શ્લોક :-

સ એવ ચાપ્સરોનૃત્યરૂપવિક્ષિપ્તમાનસઃ ।

અનેનૈવ કૃતો ભદ્ર! પઞ્ચવક્ત્રધરઃ કિલ ॥૩૪૩॥

શ્લોકાર્થ :-

અને તે જ=લોકમાં પરમેશ્વરરૂપે પ્રખ્યાત જ, અપ્સરાના નૃત્યના રૂપથી વિક્ષિપ્ત માનસવાળો પાંચ મુખને ધારણ કરનારો આના વડે જ=મકરધ્વજ વડે જ, હે ભદ્ર ! કરાવાયો. ॥૩૪૩॥

શ્લોક :-

યો લોકે જગતો વ્યાપી, શ્રૂયતે કિલ કેશવઃ ।
અનેન કારિતઃ સોઽપિ, ગોપીનાં પાદવન્દનમ્ ॥૩૪૪॥

શ્લોકાર્થ :-

જે લોકમાં જગતવ્યાપી કેશવ સંભળાય છે. ખરેખર તે પણ કેશવ આના દ્વારા ગોપીઓના પાદવંદનને કરાવાયો. ॥૩૪૪॥

શ્લોક :-

અન્યચ્ચ ભદ્ર ! સોઽનેન, સુપ્રસિદ્ધો મહેશ્વરઃ ।
દાપિતોઽર્ધ શરીરસ્ય, ગૌર્યે વિરહકાતરઃ ॥૩૪૫॥

શ્લોકાર્થ :-

અને બીજું, હે ભદ્ર ! વિરહમાં કાતર સુપ્રસિદ્ધ એવો તે મહેશ્વર છે, ગૌરીને શરીરનું અર્ધ આના દ્વારા=મકરધ્વજ દ્વારા, અપાવાયું. ॥૩૪૫॥

શ્લોક :-

ઉલ્લાસિતબૃહલ્લિઙ્ગઃ, સ એવ સુરકાનને ।
તદ્ભાર્યાક્ષોભણે રક્તસ્તથાઽનેન વિનાટિતઃ ॥૩૪૬॥

શ્લોકાર્થ :-

ઉલ્લાસિત થયેલા બૃહદ્ લિંગવાળો દેવલોકના બગીચામાં તેની ભાર્યાના ક્ષોભણમાં રક્ત તે જ=મહેશ્વર જ, આના દ્વારા=મકરધ્વજ દ્વારા, તે પ્રકારે નચાવાયો. ॥૩૪૬॥

શ્લોક :-

ઉત્પાદ્ય સુરતે તૃષ્ણાં, સ એવાનેન ધારિતઃ ।
દિવ્યં વર્ષસહસ્રં ભો, રતસ્થ ઇતિ ગીયતે ॥૩૪૭॥

શ્લોકાર્થ :-

સુરતમાં=કામસેવનમાં તૃષ્ણાને ઉત્પાદન કરીને તે જ=મહેશ્વર જ, આના દ્વારા=મકરધ્વજ

દ્વારા, દિવ્ય હજાર વર્ષ સુધી રતસ્થ ધારણ કરાયો=કામમાં આસક્ત ધારણ કરાયો, એ પ્રમાણે ગવાય છે. ॥૩૪૭॥

શ્લોક :-

અન્યેऽપિ બહવો લોકે, મુનયો દેવદાનવાઃ ।
વશીકૃત્ય કૃતાઃ સર્વે, ભદ્રાનેનાત્મકિઙ્કરાઃ ॥૩૪૮॥

શ્લોકાર્થ :-

લોકમાં અન્ય પણ ઘણા મુનિઓ, સર્વ દેવદાનવો હે ભદ્ર ! આના દ્વારા વશ કરીને પોતાના કિંકરો કરાયા. ॥૩૪૮॥

શ્લોક :-

કોઽસ્ય લઙ્ઘયિતું શક્તો, નૂનમાજ્ઞાં જગત્ત્રયે ? ।
આત્મભૂતં મહાવીર્યં, યસ્યેદં પુરુષત્રયમ્ ॥૩૪૯॥

શ્લોકાર્થ :-

આની આજ્ઞાને જગત્ત્રયમાં ઉલ્લંઘન કરવા માટે કોણ સમર્થ છે ? જેનું=જે કામદેવનું, આ પુરુષત્રય આત્મભૂતરૂપ મહાવીર્ય છે=સ્ત્રીવેદ, પુરુષવેદ, નપુંસકવેદ રૂપ મહાવીર્ય છે. ॥૩૪૯॥

શ્લોક :-

અયં હિ પ્રથમો ભદ્ર ! પુરુષોઽનઘપૌરુષઃ ।
નામ્ના વિજ્ઞાતતદ્વીર્યૈઃ, પુંવેદ ઇતિ ગીયતે ॥૩૫૦॥

શ્લોકાર્થ :-

હે ભદ્ર ! આ પ્રથમ અનઘ પૌરુષવાળો વિજ્ઞાતતદ્વીર્યવાળા પુરુષો વડે નામથી પુરુષવેદ એ જ પ્રમાણે ગવાય છે. ॥૩૫૦॥

શ્લોક :-

અમુષ્ય તાત ! વીર્યેણ, બહિરઙ્ગા મનુષ્યકાઃ ।
પારદાર્યે પ્રવર્તન્તે, જાયન્તે કુલદૂષણાઃ ॥૩૫૧॥

શ્લોકાર્થ :-

હે તાત ! પ્રકર્ષ ! આના વીર્યથી=પુરુષવેદના વીર્યથી ! બહિરંગ મનુષ્યો પારદાર્યમાં પ્રવર્તે છે. કુલના દૂષણવાળા થાય છે. ॥૩૫૧॥

શ્લોક :-

દ્વિતીયઃ પુરુષો હ્યેષ, સ્ત્રીવેદ ઇતિ સૂરિભિઃ ।
વ્યાર્વણિતો મહાતેજા, વ્યાલુપ્તભુવનોદરઃ ॥૩૫૨॥

શ્લોકાર્થ :-

વ્યાપ્ત કર્યો છે ભુવનનો મધ્યભાગ જેણે એવો મહાતેજવાળો બીજો આ પુરુષ સ્ત્રીવેદ એ પ્રમાણે સૂરિઓ વડે કહેવાયો છે. ॥૩૫૨॥

શ્લોક :-

અસ્ય ધામ્ના પુનસ્તાત ! યોષિતો વિગતત્રપાઃ ।
વિલઙ્ઘ્ય કુલમર્યાદાં, રજ્યન્તે પરપુરુષે ॥૩૫૩॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી હે તાત પ્રકર્ષ ! આના બીજા=પુરુષના તેજથી લજ્જા રહિત એવી સ્ત્રીઓ કુલમર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરીને પરપુરુષમાં રાગ કરે છે. ॥૩૫૩॥

શ્લોક :-

તૃતીયઃ પુરુષો ભદ્ર ! ષણ્ડવેદ ઇતિ સ્મૃતઃ ।
યેન દન્દહ્યતે લોકો, બહિરઙ્ઘઃ સ્વતેજસા ॥૩૫૪॥

શ્લોકાર્થ :-

હે ભદ્ર ! ત્રીજો પુરુષ નપુંસકવેદ કહેવાયો છે. સ્વતેજવાળા જેના વડે બહિરંગ લોક અત્યંત બળે છે. ॥૩૫૪॥

શ્લોક :-

આલપ્યાલમિદં તાવદસ્ય વીર્યવિચેષ્ટિતમ્ ।
અનિવેદ્યં જને યેન, વિગુપ્યન્તે નપુંસકાઃ ॥૩૫૫॥

શ્લોકાર્થ :-

કહી ન શકાય એવા આના વીર્યચેષ્ટિતને કહીને સર્યુ જેના વડે નપુંસકો લોકમાં વિગોપન કરાય છે. ॥૩૫૫॥

શ્લોક :-

એતન્નરત્રયં ભદ્ર ! પુરસ્કૃત્ય પ્રવર્તતે ।
અવિજ્ઞાતબલોઽન્યેષાં, નૂનમેષ જગત્ત્રયે ॥૩૫૬॥

શ્લોકાર્થ :-

હે ભદ્ર ! આ નરત્રયને આગળ કરીને જગતત્રયમાં અન્યોને અવિજ્ઞાત બલવાળો આ=કામદેવ, પ્રવર્તે છે. ॥૩૫૬॥

શ્લોક :-

યા ત્વેષા પદ્મપત્રાક્ષી, રૂપસૌન્દર્યમન્દિરમ્ ।
અસ્યૈવ વલ્લભા ભાર્યા, રતિરેષાઽભિધીયતે ॥૩૫૭॥

શ્લોકાર્થ :-

જે વળી આ પદ્મપત્રાક્ષી રૂપસૌન્દર્યના મંદિરરૂપ આની જ વલ્લભ ભાર્યા છે એ રતિ કહેવાય છે. ॥૩૫૭॥

શ્લોક :-

યેઽનેન નિર્જિતા લોકા, નરવીર્યપુરઃસરમ્ ।
તેષામેષા પ્રકૃત્યૈવ, સુખબુદ્ધિવિધાયિકા ॥૩૫૮॥

શ્લોકાર્થ :-

જે લોકો આનાથી=કામદેવથી, નરવીર્યપૂર્વક જિતાયા તેઓને આ=રતિ નામની પત્ની, પ્રકૃતિથી જ સુખબુદ્ધિને કરનારી છે. ॥૩૫૮॥

શ્લોક :-

તથાહિ—
અસ્યા વીર્યેણ ભો! લોકા, દુઃખિતાઃ પરમાર્થતઃ ।
તથાપિ તેઽદો મન્યન્તે, મકરધ્વજનિર્જિતાઃ ॥૩૫૯॥

શ્લોકાર્થ :-

તે આ પ્રમાણે — આના વીર્યથી=રતિ નામની કામની ભાર્યાના વીર્યથી, લોકો ખરેખર પરમાર્થથી દુઃખિત છે. તોપણ તે આ મકરધ્વજથી જિતાયેલા મનાય છે. ॥૩૫૯॥

શ્લોક :-

યદુત—
આહ્લાદજનકોઽસ્મભ્યં, હિતોઽયં મકરધ્વજઃ ।
પ્રતિકૂલાઃ પુનર્યેઽસ્ય, કુતસ્તેષાં સુખોદ્ભવઃ? ॥૩૬૦॥

શ્લોકાર્થ :-

તે આ પ્રમાણે – અમોને આલ્લાદ જનક છે. આ મકરધ્વજ હિત છે, જે વળી આને=મકરધ્વજને, પ્રતિકૂળ છે તેઓને ક્યાંથી સુખનો ઉદ્ભવ હોય ? ॥૩૬૦॥

શ્લોક :-

તતો રત્યાડનયા ભદ્ર ! તે વશીકૃતમાનસાઃ ।
જાતા નિર્મિથ્યભાવેન, મકરધ્વજકિંકરાઃ ॥૩૬૧॥

શ્લોકાર્થ :-

તેથી હે ભદ્ર ! આ રતિથી વશીકૃત માનસવાળા એવા તેઓ નિર્મિથ્યભાવથી=ઠેયાના સમર્પણભાવથી, મકરધ્વજના કિંકર થયા. ॥૩૬૧॥

શ્લોક :-

તદાદેશેન કુર્વન્તિ, હાસ્યસ્થાનં વિવેકિનામ્ ।
આત્મનઃ સતતં મૂઢા, નાનારૂપં વિડમ્બનમ્ ॥૩૬૨॥

શ્લોકાર્થ :-

તેના આદેશથી તે જીવો વિવેકીઓને પોતાનું હાસ્યસ્થાન કરે છે, મૂઢ એવા તેઓ સતત નાનારૂપની વિડંબનાને કરે છે. ॥૩૬૨॥

શ્લોક :-

કથમ્? –
રચયન્ત્યાત્મનો વેષં, યોષિતાં ચિત્તરઙ્ગનમ્ ।
આચરન્તિ ચ મોહેન, દેહે ભૂષણવિભ્રમમ્ ॥૩૬૩॥

શ્લોકાર્થ :-

કેવી રીતે ? – પોતાના વેશની રચના કરે છે. સ્ત્રીઓના ચિત્તનું રંજન કરે છે. અને મોહથી દેહમાં ભૂષણના વિભ્રમને આચરે છે. ॥૩૬૩॥

શ્લોક :-

તુષ્યન્તિ કામિનીલોલલોચનાર્ધવિલોકિતાઃ ।
વહન્તિ હૃદયે પ્રીતિં, તદાલાપૈર્મનોરમૈઃ ॥૩૬૪॥

શ્લોકાર્થ :-

સ્ત્રીના ચપળ લોચનના અર્ધવિલોકનથી તોષ પામે છે. મનોરમ એવા તેમના આલાપોથી=સ્ત્રીઓના આલાપોથી, હૃદયમાં પ્રીતિને વહન કરે છે. ॥૩૬૪॥

શ્લોક :-

ભ્રમન્તિ વિકટૈઃ પાદૈરુન્નામિતશિરોધરાઃ ।
રમાકટાક્ષવિક્ષિપ્તાઃ, સુભગા ઇતિ ગર્વિતાઃ ॥૩૬૫॥

શ્લોકાર્થ :-

ઊંચી ડોકવાળા, સ્ત્રીના કટાક્ષથી ખેંચાયેલા, સુભગ છે એ પ્રમાણે ગર્વિત થયેલા, વિકટ=વિસ્તૃત પાદો વડે ભમે છે. ॥૩૬૫॥

શ્લોક :-

કુલટાદૃષ્ટિમાર્ગેષુ તચ્ચિત્તાક્ષેપલમ્પટાઃ ।
નિષ્પી[નિષ્ક્રી. મુ]હયન્તિ મોહાન્ધા, દન્તકાન્ કારણં વિના ॥૩૬૬॥

શ્લોકાર્થ :-

કુલટા સ્ત્રીઓની દૃષ્ટિના માર્ગમાં, તેના ચિત્તના આક્ષેપમાં લંપટ એવા મોહાંધ જીવો કારણ વગર દાંતોને પીડે છે. ॥૩૬૬॥

શ્લોક :-

ઇતસ્તતઃ પ્રધાવન્તિ, દર્શયન્તિ પરાક્રમમ્ ।
તાસાં મનોઽનુકૂલં હિ, તે કિં કિં યન્ન કુર્વતે? ॥૩૬૭॥

શ્લોકાર્થ :-

આમતેમ દોડે છે, પરાક્રમોને બતાવે છે. જે કારણથી, તેઓ=કામદેવને વશ થયેલા જીવો, તેઓના મનને અનુકૂલ=સ્ત્રીઓના મનને અનુકૂલ, શું શું કરતા નથી ? ॥૩૬૭॥

શ્લોક :-

કુર્વન્તિ ચાટુકર્માણિ, ભાષન્તે કિઙ્કરા ઇવ ।
પતન્તિ પાદયોસ્તાસાં, જાયન્તે કર્મકારકાઃ ॥૩૬૮॥

શ્લોકાર્થ :-

ચાટુકર્મો કરે છે, કિંકરની જેમ બોલે છે, તેઓના=સ્ત્રીઓના, પગમાં પડે છે. કર્મકારક થાય છે. ॥૩૬૮॥

શ્લોક :-

સહન્તે યોષિતાં પાદપ્રહારાન્મસ્તકેન તે ।
મન્યમાના નિજે ચિત્તે, મોહતસ્તદનુગ્રહમ્ ॥૩૬૧॥

શ્લોકાર્થ :-

સ્ત્રીઓના પાદપ્રહારથી મસ્તક સાથે હણાયે છતે નિજચિત્તમાં મોહથી તેના અનુગ્રહને માનતા=સ્ત્રીના અનુગ્રહને માનતા, ॥૩૬૧॥

શ્લોક :-

આસ્વાદ્ય મદ્યગણ્ડૂષં, યોષાવક્ત્રસમર્પિતમ્ ।
શ્લેષ્મોન્મિશ્રં ચ મન્યન્તે, સ્વર્ગાદભ્યધિકં સુખમ્ ॥૩૭૦॥

શ્લોકાર્થ :-

સ્ત્રીઓના મુખથી સમર્પિત, શ્લેષ્મથી ઉન્મિશ્ર એવા મદ્યગંડૂષને આસ્વાદ કરીને સ્વર્ગથી પણ અધિક સુખ માને છે. ॥૩૭૦॥

શ્લોક :-

યે નરા વીર્યભૂયિષ્ઠા, લલનાભિઃ સ્વલીલયા ।
ભ્રૂક્ષેપેણૈવ કાર્યન્તે, તેઽશુચેરપિ મર્દનમ્ ॥૩૭૧॥

શ્લોકાર્થ :-

વીર્યથી બલવાન=ઘણા વીર્યવાળા, જે મનુષ્યો છે તેઓ સ્ત્રીઓ વડે સ્વલીલાથી ભ્રૂક્ષેપ વડે જ=ઈશારા વડે જ, અશુચિનું પણ મર્દન કરાવાય છે. ॥૩૭૧॥

શ્લોક :-

તત્સદ્ગમાર્થ દહ્યન્તે, સુરતેષુ ન તોષિણઃ ।
દૂયન્તે વિરહે તાસાં, મિયન્તે શોકવિહ્વલાઃ ॥૩૭૨॥

શ્લોકાર્થ :-

તેના સંગમ માટે બળે છે=સ્ત્રીના સંગમ માટે આકુળવ્યાકુળ થાય છે. સ્ત્રીઓના ભોગમાં તોષવાળા નથી. તેઓના વિરહમાં=સ્ત્રીઓના વિરહમાં, દુઃખી થાય છે. શોકથી વિહ્વલ=સ્ત્રીના અભાવમાં શોકથી વિહ્વલ, મરે છે. ॥૩૭૨॥

શ્લોક :-

અવધૂતાશ્ચ ચિદ્યન્તે, રુઘ્નન્તિ ચ બહિષ્કૃતાઃ ।
પરરક્તસ્વનારીભિઃ, પાત્યન્તે દુઃખસાગરે ॥૩૭૩॥

શ્લોકાર્થ :-

અવધૂત થયેલા ખેદ પામે છે=સ્ત્રીથી અવગણના કરાયેલા ખેદ પામે છે. બહિષ્કાર કરાયેલા=સ્ત્રીઓથી બહિષ્કાર કરાયેલા, રડે છે. પરમાં રક્ત એવી પોતાની નારીથી દુઃખસાગરમાં નખાય છે. ॥૩૭૩॥

શ્લોક :-

ઈર્ષ્યા ચ વિતુદ્યન્તે, સ્વભાર્યારક્ષણોદ્યતાઃ ।
એતા વિડમ્બના ભદ્ર! પ્રાપ્નુવન્તીહ તે ભવે ॥૩૭૪॥

શ્લોકાર્થ :-

સ્વભાર્યાના રક્ષણમાં ઉદ્યત એવા તેઓ ઈર્ષ્યાથી વિદ્વળ થાય છે. હે ભદ્ર ! આ વિડંબના તેઓ આ ભવમાં પ્રાપ્ત કરે છે. ॥૩૭૪॥

શ્લોક :-

પરલોકે પુનર્યાન્તિ, ઘોરે સંસારનીરઘૌ ।
યે જાતા રતિવીર્યેણ, મકરધ્વજકિઙ્કરાઃ ॥૩૭૫॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી, જેઓ રતિના વીર્યથી મકરધ્વજના કિંકર થયા તેઓ પરલોકમાં ઘોર સંસારસમુદ્રમાં જાય છે. ॥૩૭૫॥

શ્લોક :-

બહવશ્ચેદૃશાઃ પ્રાયો, બહિરઙ્ગા મનુષ્યકાઃ ।
યે ત્વસ્ય શાસનાતીતા, વિરલાસ્તે મનીષિણઃ ॥૩૭૬॥

શ્લોકાર્થ :-

અને આવા પ્રકારના પ્રાયઃ ઘણા બહિરંગ મનુષ્યો છે. વળી, આના શાસનથી અતીત=મકરધ્વજની આજ્ઞાથી પર, વિરલા છે તેઓ મનીષી છે. ॥૩૭૬॥

શ્લોક :-

તદયં યસ્ત્વયા પૃષ્ટો, લેશોદ્દેશાદસૌ મયા ।
પરિવારયુતો ભદ્ર! વર્ણિતો મકરધ્વજઃ ॥૩૭૭॥

શ્લોકાર્થ :-

તે કારણથી જે તારા વડે આ પુછાયેલો લેશના ઉદ્દેશથી પરિવારયુક્ત આ મકરધ્વજ હે ભદ્ર ! મારા વડે વર્ણન કરાયો. ॥૩૭૭॥

શ્લોક :-

પ્રકર્ષઃ પ્રાહ—મામેદં, સુન્દરં વિહિતં ત્વયા ।
યમન્યમપિ પૃચ્છામિ, સન્દેહં તં નિવેદય ॥૩૭૮॥

શ્લોકાર્થ :-

પ્રકર્ષ કહે છે — હે મામા ! તમારા વડે આ સુંદર કરાયું. જે અન્ય પણ સંદેહને હું પૂછું છું તેનું નિવેદન કરો. ॥૩૭૮॥

શ્લોક :-

મકરધ્વજપાર્શ્વસ્થં, યદિદં પ્રવિભાવ્યતે ।
કિં નામ ? કિં ગુણં ચેદં ? મામ ! માનુષપજ્વકમ્ ॥૩૭૯॥

શ્લોકાર્થ :-

મકરધ્વજની પાસે રહેલ જે આ પ્રવિભાવન કરાય છે=દેખાય છે, કયા નામવાળું અને કયા ગુણવાળું હે મામા ! આ મનુષ્યાપંચક છે ? ॥૩૭૯॥

હાસતુચ્છતાઽરતયઃ

શ્લોક :-

વિમર્શઃ પ્રાહ યસ્તાવદેષ શુક્લો મનુષ્યકઃ ।
સ હાસ ઇતિ વિજ્ઞેયો, વિષમોઽત્યન્તદુષ્કરઃ ॥૩૮૦॥

હાસ્ય, તુચ્છતા અને અરતિ

શ્લોકાર્થ :-

વિમર્શ કહે છે જે આ શુક્લ મનુષ્ય છે તે અત્યંત દુષ્કર, વિષમ એવો હાસ એ પ્રમાણે જાણવો. ॥૩૮૦॥

શ્લોક :-

અયં હિ કુરુતે ભદ્ર ! નિજવીર્યેણ માનુષમ્ ।
બહિરઙ્ગં વિના કાર્યં, સશબ્દમુખકોટરમ્ ॥૩૮૧॥

શ્લોકાર્થ :-

હિ=જે કારણથી, હે ભદ્ર ! આ=હાસ્ય, નિજવીર્યથી બહિરંગ મનુષ્યને કાર્ય વિના સશબ્દવાળા મુખકોટરને કરે છે. ॥૩૮૧॥

શ્લોક :-

કિઞ્ચિન્નિમિત્તમાસાદ્ય, નિમિત્તવિરહેણ વા ।
સ્વં વીર્યં દર્શયત્યુચ્ચૈર્યેષામેષ મહાભટઃ ॥૩૮૨॥

શ્લોકાર્થ :-

જેઓનો આ મહાભટ છે=હાસ્ય નામનો મહાભટ છે, તેઓને કોઈક નિમિત્તને પામીને અથવા નિમિત્ત વગર અત્યંત સ્વવીર્ય બતાવે છે. ॥૩૮૨॥

શ્લોક :-

મહાકહકહધ્વાનૈર્હસન્તઃ શિષ્ટનિન્દિતાઃ ।
નિર્વાદિતમુખાસ્તુચ્છાસ્તે જને યાન્તિ લાઘવમ્ ॥૩૮૩॥ યુગ્મમ્ ॥

શ્લોકાર્થ :-

મહાકહકહ ધ્વનિથી હસતા, શિષ્ટ વડે નિંદાયેલા, નિર્વાદિત મુખવાળા તુચ્છ એવા તેઓ લોકમાં લાઘવને પામે છે. ॥૩૮૩॥

શ્લોક :-

આશઙ્કાયાઃ પદં લોકે, જાયન્તે નિર્નિમિત્તકમ્ ।
જનયન્તિ પરે વૈરં, લભન્તે વક્ત્રવિભ્રમમ્ ॥૩૮૪॥

શ્લોકાર્થ :-

લોકમાં નિર્નિમિત્તક આશંકાનું સ્થાન થાય છે. પરમાં વૈરને ઉત્પન્ન કરે છે. મુખના વિભ્રમને પ્રાપ્ત કરે છે. ॥૩૮૪॥

શ્લોક :-

મક્ષિકામશકાદીનામુપઘાતં ચ દેહિનામ્ ।
આચરન્તિ વિના કાર્યં, પરેષાં ચ પરાભવમ્ ॥૩૮૫॥

શ્લોકાર્થ :-

અને મક્ષિકા મશકાદિ જીવોના ઉપઘાતને કરે છે=બહુ હસતા હોય ત્યારે મુખમાં માખી આદિનો પ્રવેશ થવાથી તેઓની હિંસા કરે છે. અને કાર્ય વિના બીજાના પરાભવને આચરે છે. ॥૩૮૫॥

શ્લોક :-

તદિદં ભદ્ર ! નિ:શેષમિહ લોકે વિજૃમ્ભતે ।
હાસોઽયં પરલોકેઽસ્માત્કર્મબન્ધઃ સુદારુણઃ ॥૩૮૬॥

શ્લોકાર્થ :-

હે ભદ્ર ! આ લોકમાં તે આ નિ:શેષ આ હાસ્ય કરે છે. પરલોકમાં આનાથી=હાસ્યથી સુદારુણ કર્મબંધ છે. ॥૩૮૬॥

શ્લોક :-

અસ્ત્યસ્ય તુચ્છતા નામ, સદ્ભાર્યા હિતકારિણી ।
દેહસ્થાઽસ્યૈવ પશ્યન્તિ, તાં ભો ગમ્भीરચેતસઃ ॥૩૮૭॥

શ્લોકાર્થ :-

આની તુચ્છતા નામની હિતકારિણી=હાસ્યને હિત કરનારી, સદ્ભાર્યા છે. આના જ દેહમાં રહેલી=હાસ્યના દેહમાં રહેલી, તેને=ભાર્યાને ગંભીર ચિત્તવાળા જુએ છે. ગંભીરતાથી જોનારાઓને હસવાના સ્વભાવવાળા જીવોમાં વર્તતી તુચ્છતા દેખાય છે. ॥૩૮૭॥

શ્લોક :-

એનમુલ્લાસયત્યેવ, નિમિત્તેન વિના સદા ।
હાસં સા તુચ્છતા વત્સ ! લઘુલોકે યથેચ્છયા ॥૩૮૮॥

શ્લોકાર્થ :-

હે વત્સ ! લઘુલોકમાં=તુચ્છલોકમાં, યથેચ્છાથી તે તુચ્છતા નિમિત્ત વગર આ હાસ્યને સદા ઉલ્લાસિત કરે જ છે. ॥૩૮૮॥

શ્લોક :-

યતો ગમ્भीરચિત્તાનાં, નિમિત્તે સુમહત્યપિ ।
મુખે વિકાસમાત્રં સ્યાન્ન હાસ્યં બહુદોષલમ્ ॥૩૮૯॥

શ્લોકાર્થ :-

જે કારણથી ગંભીર ચિત્તવાળાઓને સુમહાન પણ કારણ હોતે છતે મુખમાં વિકાસ માત્ર હાસ્ય થાય. બહુ દોષવાળું=ઘણું હાસ્ય થાય નહીં. ॥૩૮૯॥

શ્લોક :-

યા ત્વેષા કૃષ્ણવર્ણાઙ્ગી, ગાઠં બીભત્સદર્શના ।
દૃશ્યતે લલના સેયમરતિર્નામ વિશ્રુતા ॥૩૧૦॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી, જે આ કાળા શરીરવાળી, ગાઠ બીભત્સદર્શનવાળી સ્ત્રી દેખાય છે તે આ અરતિ નામવાળી સંભળાય છે. ॥૩૧૦॥

શ્લોક :-

કિઞ્ચિત્કારણમાસાદ્ય, બહિરઙ્ગજને સદા ।
કરોત્યેષા મનોદુઃખં, જૃમ્ભમાણાઽતિદુઃસહમ્ ॥૩૧૧॥

શ્લોકાર્થ :-

કોઈક કારણને પામીને બહિરંગ લોકમાં સદા વિલાસ કરતી આ અરતિ અતિદુઃસહ એવા મનોદુઃખને કરે છે. ॥૩૧૧॥

ભયહીનસત્ત્વતે

શ્લોક :-

યસ્ત્વેષ દૃશ્યતે ભદ્ર ! કમ્પમાનશરીરકઃ ।
પુરુષઃ સ ભયો નામ, પ્રસિદ્ધો ગાઠદુઃસહઃ ॥૩૧૨॥

ભય અને હીનસત્ત્વતા

શ્લોકાર્થ :-

જે વળી હે ભદ્ર ! આ કંપતા શરીરવાળો પુરુષ દેખાય છે તે ગાઠ દુઃસહ ભય નામવાળો પ્રસિદ્ધ છે. ॥૩૧૨॥

શ્લોક :-

વિલસન્નેષ મહાટવ્યામેતસ્યાં કિલ લીલયા ।
બહિરઙ્ગજનાનુચ્ચૈઃ, કુરુતે કાતરાનનાન્ ॥૩૧૩॥

શ્લોકાર્થ :-

આ મહાટવીમાં લીલાથી વિલાસ કરતો એવો આ=ભય, બહિરંગ જનને અત્યંત કાયર મુખવાળા કરે છે. ॥૩૧૩॥

શ્લોક :-

કથમ્?—

ત્રસ્યન્તીહ મનુષ્યાદેઃ, કમ્પન્તે પશુસંહતેઃ ।

અર્થાદિહાનિં મન્વાનાઃ, પલાયન્તેઽતિકાતરાઃ ॥૩૧૪॥

શ્લોકાર્થ :-

કેવી રીતે કરે છે ? તેથી કહે છે – અહીં મનુષ્ય આદિથી ત્રાસ પામે છે, પશુ સંહતિથી કાંપે છે, અર્થાદિની હાનિને માનતા અતિ કાયર પુરુષો પલાયન થાય છે. ॥૩૧૪॥

શ્લોક :-

અકસ્માદેવ જાયન્તે, ત્રસ્તાસ્તરલલોચનાઃ ।

જીવિષ્યામઃ કથં ચેતિ, ચિન્તયા સન્તિ વિહ્વલાઃ ॥૩૧૫॥

શ્લોકાર્થ :-

અકસ્માત જ ત્રાસ પામેલા, ચપળ લોચનવાળા થાય છે. કેવી રીતે જીવશું એ પ્રકારની ચિંતાથી વિહ્વલ થાય છે. ॥૩૧૫॥

શ્લોક :-

મરિષ્યામો મરિષ્યામ, ઇત્યેવં ભાવનાપરાઃ ।

મુઘૈવ જીવિતં હિત્વા, મ્રિયન્તે સત્ત્વવર્જિતાઃ ॥૩૧૬॥

શ્લોકાર્થ :-

મરશું મરશું એ પ્રકારની ભાવનામાં પર વ્યર્થ જ જીવિતને છોડીને સત્ત્વવર્જિત જીવો મરે છે. ॥૩૧૬॥

શ્લોક :-

જને ચ મા ભૂદશ્લાઘેત્યેવં ભાવેન વિહ્વલાઃ ।

નોચિતાન્યપિ કુર્વન્તિ, કર્માણિ પુરુષાધમાઃ ॥૩૧૭॥

શ્લોકાર્થ :-

અને લોકમાં અશ્લાઘા ન થાયો એ પ્રકારના ભાવથી વિહ્વળ થયેલા પુરુષાધમ જીવો ઉચિત પણ કૃત્યો કરતા નથી. ॥૩૧૭॥

શ્લોક :-

સ એષ નિકટસ્થાયિસપ્તમાનુષસમ્પદા ।
વિજૃમ્ભતે ભયો ભદ્ર!, બહિરઙ્ગજને સદા ॥૩૧૮॥

શ્લોકાર્થ :-

નિકટસ્થાયી સાત મનુષ્યની સંપદાથી હે ભદ્ર ! બહિરંગ જનમાં સદા તે જ આ ભય વિલાસ કરે છે. ॥૩૧૮॥

શ્લોક :-

કિञ्च—
પલાયનં રણે દૈન્યમરીણાં પાદવન્દનમ્ ।
અસ્યાદેશેન નિર્લજ્જાસ્તે કુર્વન્તિ નરાધમાઃ ॥૩૧૯॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી, રણમાં પલાયન, દીનપણું, શત્રુઓનું પાદવંદન આના આદેશથી નિર્લજ્જ એવા તે નરાધમ જીવો કરે છે. ॥૩૧૯॥

શ્લોક :-

તદેવં ભદ્ર! લોકેઽત્ર, યે ભયસ્ય વશં ગતાઃ ।
વિનાટિતાઃ પરત્રાઽપિ, યાન્તિ ભીમે ભવોદધૌ ॥૪૦૦॥

શ્લોકાર્થ :-

તે કારણથી આ રીતે=પૂર્વમાં વર્ણન કર્યું એ રીતે, હે ભદ્ર પ્રકર્ષ ! આ લોકમાં જે જીવો ભયને વશ થયેલા વિનાટન કરાયેલા છે=ભયને વશ અસંબદ્ધ પ્રવૃત્તિઓ કરાવાયા છે, તેઓ પરભવમાં પણ ભીમ એવા ભવરૂપી સમુદ્રમાં જાય છે. ॥૪૦૦॥

શ્લોક :-

અસ્યાપિ ચ શરીરસ્થા, માર્યાઽસ્તિ પતિવત્સલા ।
સંવર્ધિકા કુટુંબસ્ય, પ્રોચ્યતે હીનસત્ત્વતા ॥૪૦૧॥

શ્લોકાર્થ :-

અને આની પણ=ભયની પણ, શરીરમાં રહેલી પતિવત્સલ એવી ભાર્યા છે. કુટુંબની સંવર્ધિકા હીનસત્ત્વતા કહેવાય છે. ॥૪૦૧॥

શ્લોક :-

તાં હીનસત્ત્વતાં દેહાદ્ ભાર્યામેષ ન મુઞ્ચતિ ।
નૂનં હિ મ્પ્રિયતે ભદ્ર ! ભયોઽયં રહિતસ્તયા ॥૪૦૨॥

શ્લોકાર્થ :-

તે હીનસત્ત્વતા ભાર્યાને આ=ભય, દેહથી મૂકતો નથી. ખરેખર હે ભદ્ર ! તેના વગર=હીનસત્ત્વતા રૂપ ભાર્યા વગર, આ ભય મરી જ જાય. ॥૪૦૨॥

શોકદારુણે

શ્લોક :-

ભદ્ર ! પ્રત્યભિજાનીષે, કિમેનં તુ ન સામ્પ્રતમ્ ? ।
તં તત્ર નગરે શોકં, યમમું દ્રક્ષ્યસિ સ્ફુટમ્ ॥૪૦૩॥

શોક અને દારુણ

શ્લોકાર્થ :-

હે ભદ્ર ! પ્રકર્ષ ! હાલમાં વળી, આને=શોકને શું તું જાણતો નથી ? તે નગરમાં=તામસચિત્તનગરમાં, તે શોક છે જે આ શોકને સ્પષ્ટ તું જોઈશ. ॥૪૦૩॥

શ્લોક :-

અનેનૈવ તદા વાર્તા, સમસ્તાઽપિ નિવેદિતા ।
સોઽયં સમાગતસ્તૂર્ણ, શોકો ભદ્ર ! પુનર્બલે ॥૪૦૪॥

શ્લોકાર્થ :-

તે વળતે આના વડે=શોક વડે, જ સમસ્ત પણ વાર્તા નિવેદિત કરાઈ. તે આ શોક શીઘ્ર હે ભદ્ર ! ફરી સૈન્યમાં આવ્યો. ॥૪૦૪॥

શ્લોક :-

અપેક્ષ્ય કારણં કિઞ્ચિદયં લોકે બહિર્ગતે ।
આવિર્ભૂતઃ કરોત્યેવ, દૈન્યાક્રન્દનરોદનમ્ ॥૪૦૫॥

શ્લોકાર્થ :-

કંઈક કારણની અપેક્ષાએ બહિર્ગત લોકમાં આવિર્ભૂત થયેલો આ=શોક, દૈન્ય, આકંદ, રોદનને કરે જ છે. ॥૪૦૫॥

શ્લોક :-

ઇષ્ટૈર્વિયુક્તા ये लोका, निमग्नाश्च महापदि ।
अनिष्टैः संप्रयुक्ताश्च, तस्य स्युर्वशवर्तिनः ॥४०६॥

શ્લોકાર્થ :-

ઇષ્ટથી વિયોગ પામેલા જે લોકો મોટી આપત્તિમાં મગ્ન થયા અને અનિષ્ટથી સંયોગને પામેલા તેના વશવર્તી થાય છે=શોકના વશવર્તી થાય છે. ॥૪૦૬॥

શ્લોક :-

न लक्षयन्ति ते मूढा, यथैष रिपुरुच्चकैः ।
अस्यादेशेन मुञ्चन्ति, आराटीः केवलं जडाः ॥४०७॥

શ્લોકાર્થ :-

તે મૂઠો જાણતા નથી જે પ્રમાણે આ શત્રુ છે, આના આદેશથી કેવલ જડ એવા તેઓ મોટી ખૂબો પાડે છે. ॥૪૦૭॥

શ્લોક :-

एष शोकः किलास्माकं, दुःखत्राणं करिष्यति ।
अयं तु वर्धयत्येव, तेषां दुःखं निषेवितः ॥४०८॥

શ્લોકાર્થ :-

આ શોક ખરેખર અમારા દુઃખનું ત્રાણ=રક્ષણ, કરશે. વળી સેવન કરાયેલો આ=શોક, તેઓના દુઃખને વધારે જ છે. ॥૪૦૮॥

શ્લોક :-

न साधयन्ति ते स्वार्थं, धर्माद् भ्रश्यन्ति मानवाः ।
प्राणैरपि वियुज्यन्ते, मूर्च्छासंमीलितेक्षणाः ॥४०९॥

શ્લોકાર્થ :-

તેઓ સ્વાર્થને સાધતા નથી. માનવો ધર્મથી ભ્રંશ પામે છે. મૂર્છાથી સંમીલિત દૃષ્ટિવાળા પ્રાણોથી પણ મુકાય છે. ॥૪૦૯॥

શ્લોક :-

ताडनं शिरसोऽत्यर्थं, लुञ्चनं कचसन्ततेः ।
कुट्टनं वक्षसो भूमौ, लोठनं गाढविक्लवम् ॥४१०॥

શ્લોકાર્થ :-

મસ્તકના અત્યંત તાડનને, કચસંતતિના લુંચનને=વાળના લુંચનને, છાતીના કુટ્ટનને, ભૂમિમાં આળોટનને, ગાઠ વિકલવને, ॥૪૧૦॥

શ્લોક :-

તથાડડત્મોલ્લમ્બનં રજ્જ્વા, પતનં ચ જલાશયે ।
 દહનં વહ્નિના શૈલશિખરાદાત્મમોચનમ્ ॥૪૧૧॥
 ભક્ષણં કાલકૂટાદેઃ, શસ્ત્રેણાત્મનિપાતનમ્ ।
 પ્રલાપનમુન્માદં ચ, વૈક્લવ્યં દૈન્યભાષણમ્ ॥૪૧૨॥
 અન્તસ્તાપં મહાઘોરં, શબ્દાદિસુખવજ્ચનમ્ ।
 લભન્તે પુરુષા ભદ્ર, યે શોકવશવર્તિનઃ ॥૪૧૩॥

શ્લોકાર્થ :-

અને રજ્જુથી આત્માના ઉલ્લમ્બનને=ગળામાં ફાંસાને, જળાશયમાં પતનને, અગ્નિથી દહનને, પર્વતના શિખરથી આત્માના ત્યાગને, કાલકૂટાદિના ભક્ષણને, શસ્ત્રથી આત્માના નિપાતનને, પ્રલાપને, ઉન્માદને, વૈક્લવ્યને, દૈન્ય ભાષણને, મહાઘોર અંતસ્તાપને, શબ્દાદિ સુખના વંચનને, હે ભદ્ર ! શોકવશવર્તી જે પુરુષો છે, તે પ્રાપ્ત કરે છે. ॥૪૧૧-૪૧૩॥

શ્લોક :-

ઇત્યં ભૂરિતરં દુઃખં, પ્રાપ્નુવન્તીહ તે ભવે ।
 કર્મબન્ધં વિધાયોચ્ચૈર્યાન્ત્યમુત્ર ચ દુર્ગતૌ ॥૪૧૪॥

શ્લોકાર્થ :-

તે જીવો આ રીતે ભૂરિતર દુઃખને આ ભવમાં પ્રાપ્ત કરે છે અને અત્યંત કર્મબંધ કરીને પરભવમાં દુર્ગતિમાં જાય છે. ॥૪૧૪॥

શ્લોક :-

તદેષ બહિરઙ્ગાનાં, દુઃખદો ભદ્ર ! દેહિનામ્ ।
 કિઞ્ચિલ્લેશેન શોકસ્તે, વર્ણિતઃ પુરતો મયા ॥૪૧૫॥

શ્લોકાર્થ :-

તે કારણથી આ=શોક, હે ભદ્ર ! બહિરંગ જીવોને દુઃખને દેનારો છે. કંઈક લેશથી શોક તારી આગળ મારા વડે વર્ણન કરાયો. ॥૪૧૫॥

શ્લોક :-

અસ્યાપિ ચ શરીરસ્થા, ભવસ્થા નામ દારુણા ।
વિદ્યતે પત્નિકા વત્સ! શોકસ્ય ગૃહનાયિકા ॥૪૧૬॥

શ્લોકાર્થ :-

અને હે વત્સ ! આ શોકની પણ શરીરસ્થ, અને ભવની આસ્થાવાળી દારુણ પત્ની ગૃહનાયિકા વિદ્યમાન છે. ॥૪૧૬॥

શ્લોક :-

સાઽસ્ય સંવર્ધિકા જ્ઞેયા, તાં વિના નૈષ જીવતિ ।
અત એવ શરીરસ્થાં, ધારયત્યેષ તાં સદા[સર્વદા. મુ] ॥૪૧૭॥

શ્લોકાર્થ :-

તે=દારુણ સ્ત્રી, શોકની સંવર્ધિકા જાણવી. તેના વગર આ જીવતો નથી=શોક જીવતો નથી. આથી જ આ=શોક, સર્વદા શરીરમાં ધારણ કરે છે=દારુણ એવી સ્ત્રીને શરીરમાં ધારણ કરે છે. ॥૪૧૭॥

જુગુપ્સા

શ્લોક :-

યા ત્વેષા દૃશ્યતે કૃષ્ણા, ભો: સંકોચિતનાસિકા ।
નારી સા સૂરિભિર્ભદ્ર! જુગુપ્સા પરિકીર્તિતા ॥૪૧૮॥

જુગુપ્સા

શ્લોકાર્થ :-

વળી, હે ભદ્ર ! જે આ કાળા વર્ણવાળી, સંકોચિત નાસિકાવાળી નારી દેખાય છે તે નારી સૂરિ વડે જુગુપ્સા કહેવાય છે. ॥૪૧૮॥

શ્લોક :-

इयं तु बहिरङ्गानां, लोकानां मनसोऽधिकम् ।
व्यलीकभावमाधत्ते, तत्त्वदर्शनवर्जिनाम् ॥४१९॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી આ જુગુપ્સા તત્ત્વદર્શનથી રહિત એવા બહિરંગ લોકોના મનના અધિક વ્યલીકભાવને= વ્યાકુળભાવને, કરે છે. ॥૪૧૯॥

શ્લોક :-

કૃમિજાલોલ્બણં દેહં, પૂયક્લિન્નં મલાવિલમ્ ।
વસ્તુ દુર્ગન્ધિ બીભત્સં, તે હિ દૃષ્ટ્વા કથંચન ॥૪૨૦॥
કુર્વન્તિ શિરસઃ કમ્પં, નાસિકાધૂનનં જડાઃ ।
દૂરતઃ પ્રપલાયન્તે, મીલયન્તિ ચ લોચને ॥૪૨૧॥

શ્લોકાર્થ :-

કૃમિજાલથી ચુકત દેહને, પરુથી વ્યાપ્ત, દુર્ગંધિ મલિન, બીભત્સ વસ્તુને જોઈને તેઓ કોઈક રીતે મસ્તકના કંપનને કરે છે. જડો નાસિકાના ધૂનનને કરે છે. દૂરથી ભાગે છે. આંખો બંધ કરી દે છે. ॥૪૨૦-૪૨૧॥

શ્લોક :-

હું હું હુમિતિ જલ્પન્તિ, વક્રાં કુર્વન્તિ કન્ધરામ્ ।
વિશન્તિ શૌચવાદેન, સચેલાઃ શીતલે જલે ॥૪૨૨॥

શ્લોકાર્થ :-

હું હું હું=છી, છી, છી એ પ્રમાણે બોલે છે. વક્ર ડોકને=વાંકી ડોકને, કરે છે. શૌચવાદથી વસ્ત્ર સહિત શીતલ જલમાં પ્રવેશ કરે છે. ॥૪૨૨॥

શ્લોક :-

નાસિકાં કુચ્ચયન્ત્યુચ્ચૈર્નિષ્ઠીવન્તિ મુહુર્મુહુઃ ।
આશ્લેષે વર્ત્મચેલાદેઃ ક્રુદ્ધાઃ સ્નાન્તિ પુનઃ પુનઃ ॥૪૨૩॥

શ્લોકાર્થ :-

નાસિકાને અત્યંત મચકોડે છે. વારંવાર થૂંકે છે માર્ગમાં-વસ્ત્ર આદિના આશ્લેષમાં કોઈ પામેલા ફરી ફરી સ્નાન કરે છે. ॥૪૨૩॥

શ્લોક :-

છાયામપિ ચ નેચ્છન્તિ, પરેષાં સ્પ્રષ્ટમાત્મના ।
જાયન્તે શૌચવાદેન, વેતાલા ઇવ દુઃખિતાઃ ॥૪૨૪॥

શ્લોકાર્થ :-

અને બીજાની છાયાને પણ પોતાના વડે સ્પર્શવા માટે ઈચ્છતા નથી. શૌચવાદથી વેતાલની જેમ દુઃખિત થાય છે. ॥૪૨૪॥

શ્લોક :-

ચિત્તશૂકાવશાદેવ, સાક્ષાદુન્મત્તકા અપિ ।
કેચિદ્ ભદ્ર! પ્રજાયન્તે, યે જુગુપ્સાવશં ગતાઃ ॥૪૨૫॥

શ્લોકાર્થ :-

હે ભદ્ર ! જુગુપ્સાવશને પામેલા જેઓ છે, તેઓ કેટલાક ચિત્તમાં સૂગના વશથી સાક્ષાત્ ઉન્મત્ત પણ થાય છે. ॥૪૨૫॥

શ્લોક :-

પરલોકે પુનર્યાન્તિ, તત્ત્વદર્શનવર્જિતાઃ ।
તમોઽભિભૂતાસ્તે મૂર્ખા, ઘોરસંસારચારકે ॥૪૨૬॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી તત્ત્વદર્શનથી રહિત, અંધકારથી અભિભૂત મૂર્ખ એવા તેઓ પરલોકમાં ઘોરસંસારચારકમાં જાય છે=કેદખાનામાં જાય છે. ॥૪૨૬॥

શ્લોક :-

તદેવં બહિરઙ્ગાનાં, લોકાનાં બહુદુઃખદા ।
કિન્ચિત્તે વર્ણિતા ભદ્ર! જુગુપ્સાઽપિ મયાઽધુના ॥૪૨૭॥

શ્લોકાર્થ :-

આ રીતે=પૂર્વમાં વર્ણન કર્યું એ રીતે, બહિરંગ લોકોને બહુ દુઃખને દેનાર જુગુપ્સા પણ હે ભદ્ર ! હમણાં મારા વડે કંઈક તારી આગળ વર્ણન કરાઈ. ॥૪૨૭॥

શ્લોક :-

પ્રકર્ષઃ પ્રાહ દૃશ્યન્તે, યાન્યેતાનિ પુરો મયા ।
નિવિષ્ટાનિ નરેન્દ્રાણામુત્સઙ્ગાદિષુ લીલયા ॥૪૨૮॥
ગાઠં દુર્દાન્તચેષ્ટાનિ, ચટુલાનિ વિશેષતઃ ।
આરક્તકૃષ્ણવર્ણાનિ, ડિમ્બરૂપાણિ ષોડશ ॥૪૨૯॥
અમૂનિ નામભિર્મામ! ગુણૈશ્ચ સુપરિસ્ફુટમ્ ।
અધુના વર્ણ્યમાનાનિ, શ્રોતુમિચ્છામ્યહં ત્વયા ॥૪૩૦॥

શ્લોકાર્થ :-

પ્રકર્ષ કહે છે. નરેન્દ્રોના ખોળા આદિમાં લીલાથી બેઠેલા, ગાઠ દુર્દાંત ચેષ્ટાવાળા, ચટુલ,

વિશેષથી ઈષત્ લાલ કૃષ્ણવર્ણવાળા, સોળ બાળકો જે આ પૂર્વે મારા વડે જોવાયા છે, હે મામા ! નામથી અને ગુણોથી સુપરિસ્ફુટ હમણાં તારા વડે વર્ણન કરાતા આ બાળકોને સાંભળવા માટે હું ઈચ્છું છું. ॥૪૨૮-૪૩૦॥

કષાયસ્વરૂપમ્

શ્લોક :-

વિમર્શઃ પ્રાહ સર્વેષામેતેષાં સૂરિભિઃ પુરા ।
સામાન્યતઃ કષાયાખ્યા, ભદ્ર ! લોકે પ્રકાશિતા ॥૪૩૧॥

કષાયનું સ્વરૂપ

શ્લોકાર્થ :-

વિમર્શ કહે છે — હે ભદ્ર ! લોકમાં સૂરિ વડે આ સર્વને પૂર્વમાં સામાન્યથી કષાય એ પ્રમાણે પ્રકાશિત કરાયા છે. ॥૪૩૧॥

શ્લોક :-

વિશેષતઃ પુનર્ભદ્ર ! યાન્યેતાનીહ વીક્ષસે ।
મહત્તમાનિ દુષ્ટાનિ, સર્વેષામગ્રતસ્તથા ॥૪૩૨॥

શ્લોકાર્થ :-

વિશેષથી વળી હે ભદ્ર ! જે આ અહીં સર્વની આગળ તે પ્રકારના મહત્તમ એવા દુષ્ટોને તું જુએ છે. ॥૪૩૨॥

શ્લોક :-

ચત્વારિ ગર્ભરૂપાણિ, રૌદ્રાકારાણિ ભાવતઃ ।
તાન્યનન્તાનુબન્ધીનિ, ગીતાનિ કિલ સંજ્ઞયા ॥૪૩૩॥

શ્લોકાર્થ :-

મધ્યમાં રહેલા પરમાર્થથી રૌદ્ર આકારવાળા તે ચાર સંજ્ઞાથી અનંતાનુબંધી ખરેખર ગવાયા છે. ॥૪૩૩॥

શ્લોક :-

અમૂનિ ચ પ્રકૃત્યૈવ, મિથ્યાદર્શનનામકઃ ।
અયં મહત્તમો ભદ્ર ! સ્વાત્મભૂતાનિ પશ્યતિ ॥૪૩૪॥

શ્લોકાર્થ :-

અને પ્રકૃતિથી જ મિથ્યાદર્શન નામનો આ મહત્તમ હે ભદ્ર ! આમને=અનંતાનુબંધી કષાયને, પોતાના આત્મભૂત જુએ છે. ॥૪૩૪॥

શ્લોક :-

તતશ્ચ બહિરઙ્ગાનાં, લોકાનાં નિજવીર્યતઃ ।
 એતાન્યપિ પ્રકુર્વન્તિ, મિથ્યાદર્શનભક્તતામ્ ॥૪૩૫॥

શ્લોકાર્થ :-

અને તેથી બહિરંગ લોકોને નિજવીર્યથી આ પણ=અનંતાનુબંધી કષાય પણ, મિથ્યાદર્શનની ભક્તતાને કરે છે. ॥૪૩૫॥

શ્લોક :-

યતઃ—
 યાવદેતાનિ જૃમ્બન્તે, ડિમ્બરૂપાણિ લીલયા ।
 ચિત્તવૃત્તિમહાટવ્યાં, તાવત્તે બાહ્યમાનુષાઃ ॥૪૩૬॥
 અનન્યચિત્તાઃ સતતમેનમેવ મહત્તમમ્ ।
 લોકવાક્યનિરાકાઙ્ક્ષાઃ, સદ્ભક્ત્યા પર્યુપાસતે ॥૪૩૭॥

શ્લોકાર્થ :-

જે કારણથી જ્યાં સુધી આ બાળકો લીલાથી ચિત્તવૃત્તિ મહાટવીમાં વિલાસ કરે છે ત્યાં સુધી તે બાહ્ય મનુષ્યો અનન્યચિત્તવાળા સતત આ જ મહત્તમને=મિથ્યાદર્શનરૂપ મહત્તમને, લોકવાક્યની આકાંક્ષા વગરના સદ્ભક્તિથી પર્યુપાસના કરે છે. ॥૪૩૬-૪૩૭॥

શ્લોક :-

અત એવ ચ—
 ચિત્તવૃત્તિમહાટવ્યામુલ્લસત્સ્વેષુ તે જનાઃ ।
 ન તત્ત્વમાર્ગ ભાવેન, પ્રપદ્યન્તે કદાચન ॥૪૩૮॥

શ્લોકાર્થ :-

અને આથી જ ચિત્તવૃત્તિ મહાટવીમાં આ ઉલ્લાસ પામે છતે=અનંતાનુબંધી કષાયો ઉલ્લાસ પામે છતે, તે જીવો ભાવથી ક્યારેય પણ તત્ત્વમાર્ગને સ્વીકારતા નથી. ॥૪૩૮॥

શ્લોક :-

एवं स्थिते—

ये दोषा वर्णिताः पूर्वं, मिथ्यादर्शनसंश्रयाः ।

बहिर्जनानां सर्वेषां, तेषामेतानि कारणम् ॥४३९॥

શ્લોકાર્થ :-

આ પ્રમાણે સ્થિત હોતે છતે સર્વ બહિર્જનોના મિથ્યાદર્શનના સંશ્રયવાળા જે દોષો પૂર્વમાં કહેવાયા તેઓના=તે દોષોના, આ=અનંતાનુબંધી કષાયો, કારણ છે. ॥૪૩૯॥

શ્લોક :-

एतेभ्यो लघुरूपाणि, यानि चत्वारि सुन्दर ! ।

अप्रत्याख्याननामानि, तानि गीतानि पण्डितैः ॥४४०॥

શ્લોકાર્થ :-

હે સુંદર પ્રકર્ષ ! આનાથી=અનંતાનુબંધી કષાયથી, નાના રૂપવાળા જે ચાર છે તે=બાળકો, અપ્રત્યાખ્યાન નામના, પંડિતો વડે કહેવાયા છે. ॥૪૪૦॥

શ્લોક :-

एतानि निजवीर्येण, बहिरङ्गमनुष्यकान् ।

प्रवर्तयन्ति पापेषु, वारयन्ति निवर्तनम् ॥४४१॥

શ્લોકાર્થ :-

આ=બીજ પ્રકારના અપ્રત્યાખ્યાન નામના બાળકો, પોતાના વીર્યથી બહિરંગ લોકોને પાપોમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે, નિવર્તનને વારે છે=પાપથી નિવર્તનને વારે છે. ॥૪૪૧॥

શ્લોક :-

किम्बहुना ?—

यावदेतानि गाहन्ते, चित्तवृत्तिमहाटवीम् ।

तावद् भद्र ! निवर्तन्ते, न ते पापादणोरपि ॥४४२॥

શ્લોકાર્થ :-

વધારે શું ? જ્યાં સુધી આ=બીજ પ્રકારના અપ્રત્યાખ્યાની ચાર કષાયો, ચિત્તવૃત્તિ મહાટવીને અવગાહન કરે છે હે ભદ્ર ! ત્યાં સુધી તે જીવો અણુ પણ પાપથી નિવર્તન પામતા નથી. ॥૪૪૨॥

શ્લોક :-

તત્ત્વમાર્ગ પ્રપદ્ધેરત્રેતેષુ વિલસત્સ્વપિ ।
લભન્તે તદ્બલાત્સૌખ્યં, વિરતિં તુ ન કુર્વતે ॥૪૪૩॥

શ્લોકાર્થ :-

આ વિલાસ કરતે છતે પણ તત્ત્વમાર્ગને પ્રાપ્ત કરે છે=જે જીવોની ચિત્તવૃત્તિમાં બીજા પ્રકારના અપ્રત્યાખ્યાની કષાયો વર્તે છે અને અનંતાનુબંધી કષાય નથી તે જીવોની ચિત્તવૃત્તિમાં બીજા પ્રકારના કષાયો વિલાસ થયે છતે પણ તે જીવો તત્ત્વમાર્ગને સ્વીકારે છે. તેના બલથી=તત્ત્વમાર્ગના સ્વીકારના બલથી, સુખને પામે છે પરંતુ વિરતિને કરતા નથી. ॥૪૪૩॥

શ્લોક :-

તતસ્તે ચાત્ર(૬) સંતપ્તા, નિપતન્તિ પરત્ર ચ ।
વિધાય પાપસંઘાતં, સંસારગહને જનાઃ ॥૪૪૪॥

શ્લોકાર્થ :-

તેથી=વિરતિને કરતા નથી તેથી, આલોકમાં અને પરલોકમાં સંતપ્ત થયેલા તે જીવો બીજા ભવમાં પાપસંઘાતને કરીને સંસારગહનમાં પડે છે. ॥૪૪૪॥

શ્લોક :-

યાન્યેતાનિ પુનર્ભદ્ર ! લઘીયાંસિ તત્તોઽપિ ચ ।
પ્રત્યાખ્યાવારકાણીહ, બુધાસ્તાનિ પ્રચક્ષતે ॥૪૪૫॥

શ્લોકાર્થ :-

હે ભદ્ર ! વળી જે આ તેનાથી પણ નાના ચાર બાળકો છે તેઓને અહીં=સંસારમાં, બુધ પુરુષો પ્રત્યાખ્યાવરણી કહે છે. ॥૪૪૫॥

શ્લોક :-

અમૂનિ કિલ વલ્લાન્તે, યાવદત્રૈવ મણ્ડપે ।
બહિરઙ્ગજનાઃ સર્વ, તાવન્મુઞ્ચન્ત્યઘં ન વૈ ॥૪૪૬॥

શ્લોકાર્થ :-

ખરેખર આ=ત્રીજા પ્રકારના પ્રત્યાખ્યાવરણી બાળકો, જ્યાં સુધી આ જ મંડપમાં ફૂદાફૂદ કરે છે ત્યાં સુધી બહિરંગ જીવો સર્વ પાપને મૂકતા નથી. ॥૪૪૬॥

શ્લોક :-

કિञ્ચિન્માત્રં તુ મુञ્ચેયુઃ, પાપં બાહ્યજનાઃ કિલ ।
ચિત્તવૃત્તિમહાટવ્યામેતેષુ વિલસત્સુ ભોઃ ॥૪૪૭॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી, ચિત્તવૃત્તિ મહાટવીમાં આ વિલાસ કર્યે છતે=આ ચાર પ્રત્યાખ્યાવરણી બાળકો વિલાસ કર્યે છતે, કિંચિત્ માત્ર પાપને બાહ્યજનો મૂકે છે. ॥૪૪૭॥

શ્લોક :-

एतान्यपि स्वरूपेण, तस्मात् सन्तापकारणम् ।
बहिर्जनानां कल्याणे विरतिस्तत्र कारणम् ॥४४८॥

શ્લોકાર્થ :-

તે કારણથી આ પણ=ત્રીજા પ્રકારના પ્રત્યાખ્યાવરણી બાળકો પણ, સ્વરૂપથી બહિર્જનોને સંતાપનું કારણ છે ત્યાં=ત્રીજા પ્રકારના બાળકો હોતે છતે, બહિર્જનોના કલ્યાણમાં વિરતિ કારણ છે. ॥૪૪૮॥

શ્લોક :-

एतेभ्योऽपि लघीयांसि, यान्येतानीह सुन्दर ! ।
वर्तन्ते गर्भरूपाणि, चत्वारि तव गोचरे ॥४४९॥

શ્લોકાર્થ :-

હે સુંદર ! આનાથી પણ નાના જે આ અહીં=ચિત્તવૃત્તિ અટવીમાં, ગર્ભરૂપવાળા ચાર તારી દૃષ્ટિમાં વર્તે છે. ॥૪૪૯॥

શ્લોક :-

तानि संज्वलनाख्यानि, गीतानि मुनिपुङ्गवैः ।
लीलया चटुलानीत्थमुल्लसन्ति मुहुर्मुहुः ॥४५०॥

શ્લોકાર્થ :-

મુનિપુંગવો વડે તે સંજ્વલન નામના કહેવાયા છે. આ રીતે લીલાથી ચટુલ વારંવાર ઉલ્લસિત થાય છે. ॥૪૫૦॥

શ્લોક :-

एतानि सर्वपापेभ्यो, विरतानामपि देहिनाम् ।
इहोल्लसन्ति कुर्वन्ति, बाह्यानां चित्तविप्लवम् ॥४५१॥

શ્લોકાર્થ :-

અહીં=ચિત્તરૂપી અટવીમાં, ઉલ્લાસ પામતા આ=સંજ્વલન કષાયો, સર્વ પાપોથી વિરત પણ=વિરામ પામેલા પણ, જીવોને, બાહ્ય વસ્તુમાં ચિત્તના વિપ્લવને કરે છે. ॥૪૫૧॥

શ્લોક :-

દૂષયન્તિ તતો ભૂયઃ, સર્વપાપનિર્બર્હણમ્ ।
તે સાત્તિચારા જાયન્તે, વીર્યેણૈષાં બર્હિર્જનાઃ ॥૪૫૨॥

શ્લોકાર્થ :-

તેથી ફરી સર્વ પાપના નિવર્તનને દૂષિત કરે છે. તે બહિરંગજનો આના વીર્યથી=સંજ્વલન કષાયના વીર્યથી, અતિચારવાળા થાય છે. ॥૪૫૨॥

શ્લોક :-

ન સુન્દરાણિ સર્વેષાં, તદેતાન્યપિ દેહિનામ્ ।
લઘુરૂપાણિ દૃશ્યન્તે, તાત! યદ્યપિ જન્તુભિઃ ॥૪૫૩॥

શ્લોકાર્થ :-

તે કારણથી હે તાત ! પ્રકર્ષ ! જે કે જીવો વડે લઘુરૂપ દેખાય છે તોપણ ચોથા પ્રકારના કષાયો સર્વ જીવોને સુંદર નથી. ॥૪૫૩॥

શ્લોક :-

ચતુષ્ટયાનિ ચત્વારિ, તદેતાનિ વિશેષતઃ ।
એતેષાં નામભિર્ભદ્ર! ગુણૈશ્ચ કથિતાનિ તે ॥૪૫૪॥

શ્લોકાર્થ :-

તે કારણથી ચતુષ્ટય એવા ચાર આ વિશેષથી આમનાં નામો વડે અને ગુણો વડે હે ભદ્ર ! તને કહેવાયા. ॥૪૫૪॥

શ્લોક :-

પ્રત્યેકં યાનિ નામાનિ, યે ગુણાશ્ચ વિશેષતઃ ।
એતેષાં તત્પુનર્ભદ્ર! કો વા વર્ણયિતું ક્ષમઃ? ॥૪૫૫॥

શ્લોકાર્થ :-

પ્રત્યેક જે નામો અને જે ગુણો આમનાં=સોળ કષાયોનાં, વિશેષથી છે તે વળી હે ભદ્ર ! કોણ વર્ણન કરવા સમર્થ છે ?=સ્થૂલથી આ ચાર ભેદો પાડ્યા છે તે અપેક્ષાએ અનંતાનુબંધી આદિ

ચાર નામો છે તોપણ વિશેષથી તેનાં ઘણાં નામો છે અને વિશેષથી તેના ઘણા ગુણો છે તે સર્વ નામો અને ગુણો કહેવા માટે કોઈ સમર્થ નથી. ॥૪૫૫॥

શ્લોક :-

તસ્માત્તે કથયિષ્યામિ, વિશ્રબ્ધઃ કુત્રચિત્પુનઃ ।
પ્રસ્તાવાગતમેવેહ, વીર્યમેષાં વિશેષતઃ ॥૪૫૬॥

શ્લોકાર્થ :-

તે કારણથી તને=પ્રકર્ષને, વિશ્રબ્ધ એવો હું=વિમર્શ, કોઈક સ્થાનમાં ફરી પ્રસ્તાવને પામેલા જ આમના વીર્યને અહીં=પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં, વિશેષથી કહીશ. ॥૪૫૬॥

શ્લોક :-

અન્યચ્ચ –
एतेषां गर्भरूपाणां, मध्येऽष्टौ परया मुदा ।
यान्येतानि प्रनृत्यन्ति, रागकेसरिणोऽग्रतः ॥४५७॥
तान्यस्मादेव जातानि, रागकेसरिणः किल ।
अत्यन्तवल्लभान्यस्य, मूढतानन्दनानि च ॥४५८॥ युग्मम् ॥

શ્લોકાર્થ :-

અને બીજું, ગર્ભરૂપ એવા આમના મધ્યે=સોળ કષાય મધ્યે, અત્યંત આનંદથી જે આ રાગ-કેસરીની આગળ આઠ બાળકો નાચે છે તે આનાથી જ થયેલા=રાગકેસરીથી જ થયેલા, આ રાગકેસરીને અત્યંત વલ્લભ મૂઢતાના પુત્રો છે. ॥૪૫૭-૪૫૮॥

શ્લોક :-

यानि त्वेतानि चेष्टन्ते, क्रीडयाऽष्टौ मुहुर्मुहुः ।
पुरो द्वेषगजेन्द्रस्य, गर्भरूपाणि सुन्दर! ॥४५९॥

શ્લોકાર્થ :-

જે આ ગર્ભરૂપ આઠ દ્વેષગજેન્દ્રની આગળ હે સુંદર ! વારંવાર ક્રીડાથી ચેષ્ટા કરે છે. ॥૪૫૯॥

શ્લોક :-

अस्मादेव प्रसूतानि, प्रियाणि द्वेषभूपतेः ।
माताऽविवेकिताऽमीषां, सर्वेषां भद्र! गीयते ॥४६०॥ युग्मम् ॥

શ્લોકાર્થ :-

હે ભદ્ર ! આનાથી જ=દ્રેષગજેન્દ્રથી જ, જન્મેલા દ્રેષરાજને પ્રિય આ સર્વની માતા અવિવેકિતા કહેવાય છે. ॥૪૬૦॥

શ્લોક :-

एवं च स्थिते—

महामोहनरेन्द्रस्य, यानि पौत्राणि सुन्दर ! ।

तत्पुत्रयोरपत्यानि, तात ! विख्यातवीर्ययोः ॥૪૬૧॥

तेषाममीषां लोकेऽत्र, दौर्लालित्यविराजितम् ।

वीर્યं सहस्रजिह्वोऽपि, को निवेदयितुं क्षमः ? ॥૪૬૨॥ युग्मम् ॥

શ્લોકાર્થ :-

અને આ પ્રમાણે સ્થિત હોતે છતે હે સુંદર ! પ્રકર્ષ ! મહામોહનરેન્દ્રના જે પૌત્રો છે, હે વત્સ ! તે વિખ્યાતવીર્યવાળા એવા તે બે પુત્રોના પુત્રો=રાગ-દ્રેષ રૂપ બે પુત્રોના પુત્રો છે. તે આમના દૌર્લાલિત્યથી=ખરાબ ચેષ્ટાઓથી, શોભતું વીર્ય આ લોકમાં સહસ્ર જિહ્વાવાળો પણ કોણ નિવેદન કરવા, સમર્થ છે ? અર્થાત્ કોઈ નથી. ॥૪૬૧-૪૬૨॥

શ્લોક :-

पश्य पश्यात एवेषामेतानि निजचेष्टितैः ।

शीर्षे सिद्धार्थकायन्ते, सर्वेषामेव भूभुजाम् ॥૪૬૩॥

શ્લોકાર્થ :-

તું જો, જો, આથી જ=આમની દુષ્ટ ચેષ્ટતા વર્ણન થાય તેવી નથી આથી જ, આમના આ=મહામોહ આદિના પૌત્રો અને રાગકેસરી આદિના પુત્રો, પોતાની ચેષ્ટા વડે સર્વ જ રાજાઓના મસ્તક ઉપર ફૂદાફૂદ કરે છે. ॥૪૬૩॥

શ્લોક :-

तदिदं ते समासेन, मया तात ! निवेदितम् ।

महामोहनरेन्द्रस्य, स्वाङ्गभूतं कुटुम्बकम् ॥૪૬૪॥

શ્લોકાર્થ :-

તે કારણથી તને સમાસથી હે તાત પ્રકર્ષ ! મારા વડે આ મહામોહનરેન્દ્રનું સ્વાંગભૂત કુટુંબ નિવેદિત કરાયું. ॥૪૬૪॥

શ્લોક :-

યે ત્વમી વેદિકાઽધ્યર્ણો, વિવર્તન્તે મહીભુજઃ ।
તે મહામોહરાજસ્ય, સ્વાઙ્ગભૂતાઃ પદાતયઃ ॥૪૬૫॥

શ્લોકાર્થ :-

જે વળી વેદિકાના નજીકમાં આ મહારાજાઓ વર્તે છે તે મહામોહ રાજાના સ્વાંગભૂત સૈનિકો છે. ॥૪૬૫॥

વિષયાભિલાષઃ

શ્લોક :-

તત્ર ચ—
ય ઇષ દૃશ્યતે ભદ્ર! રાગકેસરિણોઽગ્રતઃ ।
આશ્લિષ્ટલલનો મૃષ્ટં, તામ્બૂલં સ્વાદયન્નલમ્ ॥૪૬૬॥
રણદ્વિરેફરિઞ્છોલિસૂચિતોત્કટગન્ધકમ્ ।
લીલાકમલમત્યર્થમાજિઘ્રંશ્ચ મુહુર્મુહુઃ ॥૪૬૭॥
સ્વભાર્યાઽમલવક્રાબ્જે, કુર્વાણો દૃષ્ટિવિભ્રમમ્ ।
વલ્લકીનૂપુરાવાકાકલીગીતલમ્પટઃ ॥૪૬૮॥
યશ્ચૈવં વિષયાનેષ, પઞ્ચાપિ કિલ લીલયા ।
ભુઞ્જાનો મન્યતે સર્વમાત્મનો મુષ્ટિમધ્યગમ્ ॥૪૬૯॥
ભદ્ર! સોઽયમિહાયાતા, વયં યસ્ય દિદૃક્ષયા ।
રાગકેસરિણો મન્ત્રી, લોકે વિખ્યાતપૌરુષઃ ॥૪૭૦॥ પઞ્ચભિઃ કુલકમ્ ॥

રાગકેસરીનો મંત્રી - વિષયાભિલાષ

શ્લોકાર્થ :-

અને ત્યાં=તે અંગરક્ષકોમાં, હે ભદ્ર ! જે આ રાગકેસરીની આગળ આશ્લિષ્ટ લલનાવાળો, મૃષ્ટ એવા તાંબૂલના સ્વાદને અત્યંત કરતો, રણકાર કરતા ભમરાની શ્રેણીથી સૂચિત ઉત્કટ ગંધવાળા, લીલાકમળને વારંવાર અત્યંત સુંઘતો, સ્વભાર્યાના અમલ મુખરૂપી કમળમાં દૃષ્ટિના વિભ્રમને કરતો, વલ્લકી નૂપુરના અવાજથી કાકલીગીતમાં લંપટ અને જે આ પ્રમાણે પાંચે પણ વિષયોને લીલાપૂર્વક ભોગવતો આ=રાગકેસરીનો મંત્રી, સર્વ જીવોને પોતાની મુઠ્ઠીના મધ્યમાં રહેલો માને છે. હે ભદ્ર ! આપણે જેને જોવાની ઇચ્છાથી અહીં આવેલા છીએ તે લોકમાં વિખ્યાત પૌરુષવાળો રાગકેસરીનો મંત્રી છે=વિષયાભિલાષ છે. ॥૪૬૯થી ૪૭૦॥

શ્લોક :-

અસ્યૈવ તાનિ વર્તન્તે, પુત્રભાણ્ડાનિ સુન્દર ! ।
યાનિ મિથ્યાભિમાનેન, કથિતાનિ પુરાડડવયોઃ ॥૪૭૧॥

શ્લોકાર્થ :-

હે સુંદર ! આના જ તે પુત્રો ભાંડો વર્તે છે. તેઓ મિથ્યાભિમાન વડે પૂર્વમાં આપણે બંનેને કહેવાયેલા હતા. ॥૪૭૧॥

શ્લોક :-

તદ્વશેન જગત્સર્વ, વશીકૃત્ય મહાબલઃ ।
ભદ્ર ! નૂનં કરોત્યેવ, ચેષ્ટયા તુલ્યમાત્મનઃ ॥૪૭૨॥

શ્લોકાર્થ :-

હે ભદ્ર ! તેના વશથી=તે પુત્રોના વશથી, જગત સર્વને વશ કરીને મહાબલ એવો તે વિષયાભિલાષ મંત્રી ખરેખર ચેષ્ટાથી પોતાના તુલ્ય કરે જ છે=જગત સર્વને પોતાના તુલ્ય કરે જ છે. ॥૪૭૨॥

શ્લોક :-

તથાહિ—
એતત્રપ્રયુક્તૈર્યે દૃષ્ટા, માનુષૈર્ભદ્ર ! દેહિનઃ ।
તે સ્પર્શરસસદ્ગન્ધરૂપશબ્દેષુ લાલસાઃ ॥૪૭૩॥
કાર્યાડકાર્યં ન પશ્યન્તિ, બુદ્ધ્યન્તે નો હિતાડહિતમ્ ।
ભક્ષ્યાડભક્ષ્યં ન જાનન્તિ, ધર્માડચારબહિષ્કૃતાઃ ॥૪૭૪॥
તન્માત્રલબ્ધસૌહાર્દા, વર્તન્તે સાર્વકાલિકમ્ ।
નાન્યત્કિઞ્ચન વીક્ષન્તે, યથાડસૌ વર્તતે જઙ્ઙઃ ॥૪૭૫॥ ત્રિભિર્વિશેષકમ્ ॥

શ્લોકાર્થ :-

તે આ પ્રમાણે — આનાથી પ્રયુક્ત એવા માનુષો વડે=વિષયાભિલાષથી મોકલાયેલા એવા મનુષ્યો વડે, જોવાયેલા જે જીવો છે, તેઓ હે ભદ્ર ! સ્પર્શ, રસ, સુંદર સુગંધ, રૂપ અને શબ્દોમાં લાલસાવાળા થાય છે. ધર્મના આચારથી બહિષ્કૃત થયેલા કાર્યાકાર્યને જોતા નથી અર્થાત્ મારા માટે શું કર્તવ્ય છે શું અકર્તવ્ય છે તે જોતા નથી. હિતાહિતને જાણતા નથી. ભક્ષ્યાભક્ષ્યને જાણતા નથી. તન્માત્રમાં પ્રાપ્ત થયેલા સૌહાર્દવાળા=ભોગ માત્રમાં પ્રાપ્ત થયેલા પ્રીતિવાળા, સર્વકાલ વર્તે છે. અન્ય કંઈ જોતા નથી. જે પ્રમાણે આ જડ જીવ=વિચક્ષણનો ભાઈ જડ જીવ વર્તે છે. ॥૪૭૩થી ૪૭૫॥

શ્લોક :-

दर्शनादेव निर्णीतो, बुद्ध्या च परिनिश्चितः ।

रसनाजनको भद्र! स एवायं न संशयः ॥४७६॥

શ્લોકાર્થ :-

દર્શનથી જ નિર્ણય કરાયેલો, બુદ્ધિથી જ પરિનિશ્ચિત કરાયેલો હે ભદ્ર ! તે જ આ=વિષયાભિલાષ રસનાનો જનક છે, સંશય નથી. ॥૪૭૬॥

ભાવાર્થ :-

વળી, વિમર્શ પ્રકર્ષને દ્વેષગજેન્દ્રનું સ્વરૂપ બતાવે છે જે મહામોહની બાજુમાં બેઠેલો રાજા છે તે દ્વેષગજેન્દ્ર છે. તેથી એ ફલિત થાય કે જેમ અજ્ઞાનરૂપ મહામોહની પાસે રાગ બેસે છે તેમ અન્ય બાજુ દ્વેષ બેસે છે. જે બંને જીવમાં વર્તતા અજ્ઞાનથી જ ઉત્પન્ન થાય છે; કેમ કે જીવને રાગ-દ્વેષ સુખાત્મક નથી, દુઃખાત્મક છે, છતાં જીવને પોતાના પારમાર્થિક સ્વરૂપનું અજ્ઞાન છે તેથી જીવમાં જેમ રાગ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે. વળી, રાગ જીવમાં પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે પછી દ્વેષ થાય છે; કેમ કે જેને કોઈ પદાર્થ પ્રત્યે રાગ ન હોય તેને ઇચ્છાનો જ અભાવ હોવાથી કોઈ પદાર્થ પ્રત્યે દ્વેષનો સંભવ નથી. પરંતુ જીવને બાહ્ય શારીરિક સુખ કે સુખની સામગ્રીની ઇચ્છારૂપ રાગ વર્તે છે, તેથી જ તેની વ્યાઘાતક સામગ્રીમાં દ્વેષ થાય છે. માટે રાગ કરતાં દ્વેષ જન્મથી નાનો છે તોપણ રાગકેસરીના વીર્યથી લોકમાં તે અધિક છે; કેમ કે ઘણા જીવો હંમેશાં દ્વેષ, ઈર્ષ્યા આદિ ભાવો જ કરનારા પ્રાપ્ત થાય છે. રાગ તો પુણ્યના ઉદયથી અનુકૂળ સામગ્રી મળે કે અનુકૂળ સામગ્રીની ઉપસ્થિતિ થાય ત્યારે પ્રગટ થાય છે. પરંતુ દ્વેષ પ્રાયઃ જીવોને વારંવાર થાય છે.

વળી રાગકેસરીથી જીવો ભય પામતા નથી, જ્યારે દ્વેષથી હંમેશાં જીવો ભય પામે છે. આથી જ અતિકોપિત થયેલો જીવ દાંત કચકચાવે છે અને જેના પ્રત્યે દ્વેષ કરે છે તેનાથી ઉપદ્રવ થવાના ભયથી હંમેશાં કાંપે છે. વળી જીવના ચિત્તમાં જ્યારે દ્વેષ વર્તતો હોય ત્યારે જીવમાં પ્રીતિનો સંગમ થતો નથી અને જીવો અત્યંત દ્વેષથી, અરતિથી દુઃખી જ થાય છે. વળી, પરલોકમાં પણ તીવ્ર નરકની વેદના પ્રાપ્ત કરે છે. વળી, તે દ્વેષની પત્ની અવિવેકિતા છે આથી જ દ્વેષી જીવોમાં પ્રાયઃ વિવેક નાશ પામે છે. વળી, રાગ-દ્વેષની નજીકમાં ત્રણ વેદથી યુક્ત કામ બેઠેલો છે; કેમ કે જીવમાં રાગના પરિણામને કારણે જ કામનો ઉદય થાય છે. તે કામ પણ ત્રણ પ્રકારના ભેદથી યુક્ત છે. તેથી પુરુષવેદવાળા જીવોને સ્ત્રીઓ પ્રત્યે રાગ થાય છે. સ્ત્રીવેદના ઉદયવાળા જીવોને પુરુષ પ્રત્યે રાગ થાય છે અને નપુંસકવેદના ઉદયવાળાને અત્યંત કામનો ઉદય બંને પ્રકારનો વર્તે છે.

વળી, આ કામ જગતના જીવોને અત્યંત વિડંબના કરનાર છે. તેની રતિ નામની પત્ની છે, જે કામના શરીર સ્વરૂપ છે; કેમ કે કામના સેવનકાળે જીવોને તે પ્રકારની રતિનો અનુભવ થાય છે, જેનાથી મૂઠ થયેલા જીવો હિતાહિતનો વિચાર કરી શકતા નથી. વળી, જેઓ રતિને અત્યંત પરવશ છે તેઓને કામ જ

સુંદર જણાય છે, અન્ય કંઈ તત્ત્વ દેખાતું નથી. તેથી રતિને પરવશ થયેલા તે જીવો અનેક પ્રકારની અનુચિત પ્રવૃત્તિઓ કરે છે.

વળી કામની પાસે હાસ્યાદિ પાંચ નોકષાયો વર્તે છે તેમાં હાસ્યમોહનીયકર્મ જીવને નિમિત્તે કે નિર્નિમિત્તે હાસ્ય ઉત્પન્ન કરાવીને મોહના ચાળા કરાવે છે. સજ્જનને ન શોભે તેવી અનુચિત ચેષ્ટા કરાવે છે અને પરલોકમાં દારુણ અનર્થોને પેદા કરે છે. તેની તુચ્છતા નામની પત્ની છે, જે હાસ્યના જ શરીર સ્વરૂપ છે; કેમ કે જીવમાં તુચ્છતા વર્તે છે તે જ હાસ્યને ઉત્પન્ન કરાવે છે તેથી હાસ્યની પરિણતિ સાથે તુચ્છતા ઐક્યમેક ભાવ સ્વરૂપે છે. વળી, ગંભીર ચિત્તવાળા જીવો હાસ્યનો પ્રસંગ હોય તોપણ માત્ર સ્મિત મુખ ઉપર દેખાય તેટલું હાસ્ય કરે છે પરંતુ તુચ્છ પ્રકૃતિવાળા જીવોની જેમ યથાતથા હાસ્ય કરતા નથી. વળી કાળા વર્ણવાળી ગાઢ, બીભત્સ અરતિ છે જે લોકોને હંમેશાં નિમિત્તે કે નિર્નિમિત્તે દુઃખને ઉત્પન્ન કરાવે છે અને અરતિને વશ થયેલા જીવો આલોકમાં દુઃખી થાય છે અને પરલોકમાં દુઃખી થાય છે. વળી, કાંપતા શરીરવાળો ભય નામનો પુરુષ નજીક બેઠેલો છે. જે ચિત્તવૃત્તિમાં વર્તતો હોય ત્યારે કાયર બનાવે છે, સંત્રસ્ત બનાવે છે, ચિંતાથી વિલ્વળ બનાવે છે અને મૃત્યુ આદિના ભયથી વ્યાકુળ થયેલા તેઓ સત્ત્વ વગરનું મૃત્યુ પામે છે. વળી પરલોકમાં અનેક અનર્થો પ્રાપ્ત કરે છે.

વળી, ભયની પત્ની હીનસત્ત્વતા છે. જે ભયના જાણે સાક્ષાત્ દેહ સ્વરૂપે જ છે; કેમ કે હીનસત્ત્વવાળા જીવો ભય પામનારા હોય છે. સાત્ત્વિક જીવો તો આત્માના નિરાકુળ સ્વરૂપને જોનારા હોવાથી અને કર્મજન્ય સંયોગને જોનારા હોવાથી વિષમ સંયોગમાં પણ ભય પામતા નથી. વળી શોક પૂર્વમાં તામસચિત્તનગરમાં ગયેલો હતો, તે વખતે જ ચિત્તરૂપી અટવીમાં આવે છે અને કોઈ કારણના નિમિત્તને પામીને લોકોને દૈન્ય, આકંદ, રુદ્ધન આદિ કરાવે છે.

વળી, ઇષ્ટનો વિયોગ થાય, અનિષ્ટનો સંયોગ થાય ત્યારે મૂઢ જીવો શોકને વશ થાય છે. વળી, શોક કરવાથી જ અમે દુઃખથી મુકાશું એમ માને છે પરંતુ જેમ જેમ શોક કરે છે તેમ તેમ શોક વધે છે. વળી શોકને વશ જીવો ધર્મ સાધવા સમર્થ થતા નથી. અતિ શોકને વશ મૃત્યુ પણ પામે છે, મસ્તકાદિ કૂટે છે, લોકોને દયા ઉત્પન્ન કરે તેવી અનેક પ્રકારની ચેષ્ટાઓ કરે છે. દીનતાથી ભાષણ કરે છે અને અતિ શોકને પરવશ થયેલા તેઓ દુર્ગતિમાં પડે છે. વળી, ભવની આસ્થા નામવાળી દારુણ સ્વભાવવાળી શોકની પત્ની છે; કેમ કે જીવને ભવનાં સુખોની આસ્થા છે. તેથી જ નિમિત્તને પામીને શોકને પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી શોક સાથે એકમેક શરીરવાળી ભવની આસ્થારૂપ પરિણતિ છે.

વળી, કાળાવર્ણવાળી જુગુપ્સા વર્તે છે; કેમ કે દ્વેષમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલ જુગુપ્સા મોહનીયકર્મ છે તેથી કૃષ્ણ વર્ણવાળી છે અને લોકોને બાહ્ય અશુચિ આદિ પદાર્થોને જોઈને જુગુપ્સા ઉત્પન્ન કરે છે અને જુગુપ્સાને વશ થઈને વારંવાર શરીરની શુદ્ધિ આદિ કરે છે, આત્માની શુદ્ધિ આદિની ચિંતા કરતા નથી અને આરંભ-સમારંભ કરીને જુગુપ્સાને વશ ધોર સંસારમાં ભટકે છે.

વળી, રાગકેસરી રાજાની આગળ આઠ બાળકો અને દ્વેષગજેન્દ્ર આગળ આઠ બાળકો નાચે છે તે અનંતાનુબંધી આદિ સોળ કષાય રૂપ છે. મિથ્યાત્વના ઉદયવાળા જીવોને અનંતાનુબંધી કષાયનો ઉદય વર્તે

છે તેથી તે ચાર બાળકો અત્યંત રૌદ્ર આકારવાળા છે અને જીવના વિવેકનો નાશ કરનારા છે અને તેને વશ થયેલા જીવો ક્વચિત્તુ ધર્મની પ્રવૃત્તિ કરે તોપણ ભાવથી તત્ત્વમાર્ગને પામતા નથી; કેમ કે અનંતાનુબંધી કષાય જીવને આત્માના નિરાકુળ સ્વભાવનું પારમાર્થિક દર્શન કરવા દેતા નથી. તેથી સુખના અર્થી જીવોને સુખ બાહ્ય પદાર્થોમાં જ દેખાડે છે. તેથી અનંતાનુબંધી કષાયને વશ થયેલા જીવો તુચ્છ બાહ્ય સુખના અર્થે સંસારના સર્વ આરંભો કરે છે તેમ ધર્મની પ્રવૃત્તિ પણ તુચ્છ બાહ્ય સુખો અર્થે જ કરે છે. ક્યારેય પણ આત્માના પરમ સ્વાસ્થ્યને અભિમુખ ઊંહ માત્ર પણ તેઓ કરી શકતા નથી. જ્યારે તે અનંતાનુબંધી કષાય કંઈક ક્ષીણ થાય છે તેથી નાશને અભિમુખ બને છે ત્યારે જ પારમાર્થિક આત્માના સ્વરૂપ વિષયક કંઈક માર્ગાનુસારી ઊંહ તે જીવોમાં પ્રગટે છે અને અનંતાનુબંધીના નાશથી જ તે જીવો આત્માના નિરાકુળ પારમાર્થિક સ્વરૂપને જોઈ શકે છે. તેથી આત્માના તે નિરાકુળ સ્વરૂપની આગળ સંસારનાં શ્રેષ્ઠ સુખો પણ તે જીવોને અસાર જેવાં જણાય છે. તોપણ અપ્રત્યાખ્યાનીય નામના અન્ય ચાર બાળકો રૂપ ચાર કષાયો જેઓમાં વર્તે છે તેઓ બાહ્ય ત્યાગ કરવા માટે લેશ પણ તત્પર થતા નથી. વિષયોનું અસાર સ્વરૂપ જાણવા છતાં તેઓનું ચિત્ત વિષયોમાં પ્રવર્તે છે. તેનું કારણ અપ્રત્યાખ્યાનીય કષાયોનો ઉદય છે. તેથી જ્યાં સુધી અપ્રત્યાખ્યાનીય કષાયો ઉદયમાં છે ત્યાં સુધી લેશ પણ પાપની નિવૃત્તિ ભાવથી કરી શકતા નથી. તોપણ અનંતાનુબંધીના ક્ષયોપશમને કારણે તત્ત્વમાર્ગને સ્વીકારે છે. તેનાથી તેઓને અંતરંગસુખ થાય છે, તોપણ પાપની વિરતિજન્ય વિશેષ પ્રકારના સુખને તેઓ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. વળી, તેનાથી પણ કંઈક નાના ચાર બાળકો છે જે પ્રત્યાખ્યાનીય કષાયો સ્વરૂપ છે, જેઓ જીવને કંઈક પાપથી વિરતિ કરવા છતાં સંપૂર્ણ પાપની નિવૃત્તિ કરવા દેતા નથી અને જે જીવોની ચિત્તવૃત્તિમાં તે બાળકો રમે છે તે જીવો સંપૂર્ણ પાપની નિવૃત્તિના ઇચ્છુક હોવા છતાં સંપૂર્ણ પાપની વિરતિને ભાવથી તે બાળકો કરવા દેતા નથી. તેથી તે કષાયો રૂપ બાળકો કંઈક સંતાપના કારણ છે. વળી તેનાથી પણ નાના ચાર બાળકો છે જે સંજવલન કષાય સ્વરૂપ છે, જેઓ પાપથી વિરામ પામેલા મુનિઓને પણ ઉપસર્ગો અને પરિષહોમાં અતિચારો કરીને ઇશદ્ ક્લેશ કરાવનારા છે. તેથી આ સોળે બાળકો જીવ માટે સુંદર નથી. વળી, રાગકેસરીની આગળ વિષયાભિલાષ નામનો મંત્રી બેઠેલો છે જે લોકોને પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયો તરફ આકર્ષણ કરીને રાગકેસરીનું નગર સમૃદ્ધ રાખે છે; કેમ કે પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયોને પ્રાપ્ત કરેલો જીવ તે તે પ્રકારના રાગો કરીને રાગની વૃદ્ધિ કરે છે.

શ્લોક :-

રાગકેસરિણો રાજ્યં, તન્નયત્રિચિલં સદા ।

પરબુદ્ધિપ્રયોગેણ, નૈવૈષ પ્રતિહન્યતે ॥૪૭૭॥

શ્લોકાર્થ :-

રાગકેસરીના અખિલ રાજ્યની તંત્રણા કરતો=વ્યવસ્થા કરતો, સદા પરબુદ્ધિના પ્રયોગથી= શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિના પ્રયોગથી, આ=વિષયાભિલાષ, હણાતો નથી જ. ॥૪૭૭॥

શ્લોક :-

પુરુષાઃ પણિડતાસ્તાવદ્ બહિરઙ્ગા દૃઢવ્રતાઃ ।
યાવદેષ સ્વવીર્યેણ, તાન્નો ક્ષિપતિ કુત્રચિત્ ॥૪૭૮॥

શ્લોકાર્થ :-

બહિરંગ, દૃઢવ્રતવાળા પુરુષો ત્યાં સુધી પંડિતો છે, જ્યાં સુધી આ=વિષયાભિલાષ સ્વવીર્યથી કોઈક ઠેકાણે તેને ફેંકે નહીં. ॥૪૭૮॥

શ્લોક :-

યદા પુનર્મહાપ્રાજ્ઞસ્તાનેષ સચિવઃ વ્વચિત્ ।
આરભેત સ્વવીર્યેણ, બહિરઙ્ગમનુષ્યકાન્ ॥૪૭૯॥
તદા તે નિહતપ્રાયા, બાલિશા ઇવ કિઙ્કરાઃ ।
વ્રતાઽઽગ્રહં વિમુચ્યાસ્ય, જાયન્તે વિગતત્રપાઃ ॥૪૮૦॥ યુગ્મમ્ ॥

શ્લોકાર્થ :-

જ્યારે વળી મહાપ્રાજ્ઞ એવો આ સચિવ=વિષયાભિલાષ નામનો મંત્રી, તે બહિરંગ મનુષ્યોને સ્વવીર્યથી કોઈક સ્થાનમાં પ્રવર્તાવે ત્યારે નિહતપ્રાય, વ્રતના આગ્રહને છોડીને બાલિશની જેમ લજ્જા વગરના તેઓ આના=વિષયાભિલાષના, કિંકર થાય છે. ॥૪૭૯-૪૮૦॥

શ્લોક :-

વર્ધયત્યેષ સામ્રાજ્યમેતેષામેવ ભૂભુજામ્ ।
બહિરઙ્ગજનસ્યાયમમાત્યો દુઃખદઃ સદા ॥૪૮૧॥

શ્લોકાર્થ :-

રાજઓના=મહામોહ આદિ રાજઓના, સામ્રાજ્યને આ જ વધારે છે. આ અમાત્ય હંમેશાં બહિરંગ લોકોને સદા દુઃખને દેનારો છે. ॥૪૮૧॥

શ્લોક :-

યતઃ —
અસ્યાદેશેન કુર્વન્તિ, પાપં તે બાહ્યમાનુષાઃ ।
તચ્ચ પાપં કૃતં તેષામિહાઽમુત્ર ચ દુઃખદમ્ ॥૪૮૨॥

શ્લોકાર્થ :-

જે કારણથી આના આદેશથી=વિષયાભિલાષના આદેશથી, તે બાહ્ય મનુષ્યો પાપને કરે છે અને કરાયેલું તે પાપ તેઓને આ લોકમાં અને પરલોકમાં દુઃખને દેનારું છે. ॥૪૮૨॥

શ્લોક :-

નિપુણો નીતિમાર્ગેષુ, ગાઢં નિર્વ્યાજપૌરુષઃ ।
 ભેદકઃ પરચિત્તાનામુપાયકરણે પટુઃ ॥૪૮૩॥
 વિદિતાઽશેષવૃત્તાન્તઃ, સન્ધિવિગ્રહકારકઃ ।
 વિકલ્પબહુલો લોકે, સચિવો નાસ્ત્યમૂદ્દૃશઃ ॥૪૮૪॥ યુગ્મમ્ ॥

શ્લોકાર્થ :-

નીતિમાર્ગોમાં નિપુણ, ગાઢ નિર્વ્યાજ પૌરુષવાળો=રાજના કાર્યને કરવામાં ગાઢ પ્રામાણિક પૌરુષવાળો, પરચિત્તોનો ભેદક, ઉપાયના કરણમાં પટુ, જાણ્યો છે અશેષ વૃત્તાંત જેણે એવો, સંધિ અને વિગ્રહનો કારક, વિકલ્પ બહુલવાળો લોકમાં આના જેવો=વિષયાભિલાષ જેવો, મંત્રી નથી. ॥૪૮૩-૪૮૪॥

શ્લોક :-

કિં ચાત્ર બહુનોક્તેન ? તાવદેતે નરેશ્વરાઃ ।
 યાવદેષ મહામન્ત્રી, તન્ત્રકો રાજ્યસંહતેઃ ॥૪૮૫॥

શ્લોકાર્થ :-

અને આમાં વધારે કહેવાથી શું ? ત્યાં સુધી જ આ રાજાઓ છે જ્યાં સુધી આ મહામંત્રી રાજ્ય વ્યવસ્થાનો તંત્રક છે=નિયામક છે. ॥૪૮૫॥

શ્લોક :-

તતઃ સહર્ષઃ પ્રકર્ષોઽબ્રવીત્—સાધુ મામ ! સાધુ, સુન્દરં નિર્ણાતં મામેન, ન તિલતુષ્ટ્રિભાગમાત્રયાઽપિ
 ચલતીદં, એવંવિધ એવાયં વિષયાભિલાષો મહામન્ત્રી, નાસ્ત્યત્ર સન્દેહઃ,
 તથાહિ—
 આકારદર્શનાદેવ, તે ગુણા મમ માનસે ।
 આદાવેવ સમારૂઢા, યેઽસ્ય સંવર્ણિતાસ્ત્વયા ॥૪૮૬॥

શ્લોકાર્થ :-

તેથી સહર્ષ પ્રકર્ષ બોલ્યો — સુંદર મામા, સુંદર ! મામા વડે સુંદર નિર્ણય કરાયો. તલના ત્રીજા ભાગ માત્રથી પણ આ ચલાયમાન થતું નથી=તમારું કથન વિપરીત થતું નથી, આવા પ્રકારનો જ આ વિષયાભિલાષ મહામંત્રી છે એમાં સંદેહ નથી.

તે આ પ્રમાણે — તારા વડે આના=વિષયાભિલાષના, જે ગુણો વર્ણન કરાયા, તે ગુણો આકારના દર્શનથી જ આદિમાં જ મારા માનસમાં આરૂઢ થયા. ॥૪૮૬॥

શ્લોક :-

વિમર્શઃ પ્રાહ નાશ્ચર્યં, લક્ષયન્તિ ભવાદૃશાઃ ।
નરાણાં દૃષ્ટમાત્રાણાં, યદ્ગુણાઽગુણરૂપતામ્ ॥૪૮૭॥

શ્લોકાર્થ :-

વિમર્શ કહે છે — દૃષ્ટ માત્ર મનુષ્યોના જે ગુણ અગુણરૂપતાને તમારા જેવા પુરુષો જાણે છે તે આશ્ચર્ય નથી. ॥૪૮૭॥

શ્લોક :-

તથાહિ—
જ્ઞાયતે રૂપતો જાતિર્જાતેઃ શીલં શુભાઽશુભમ્ ।
શીલાદ્ ગુણાઃ પ્રકાશન્તે, ગુણૈઃ સત્ત્વં મહાધિયામ્ ॥૪૮૮॥

શ્લોકાર્થ :-

તે આ પ્રમાણે — મહાબુદ્ધિવાળાઓને રૂપથી જાતિ જણાય છે. જાતિથી શુભાશુભ શીલ જણાય છે. શીલથી ગુણો પ્રકાશે છે, અને ગુણોથી સત્ત્વ જણાય છે. ॥૪૮૮॥

શ્લોક :-

ન કેવલં ત્વયાઽસ્યૈવ, દર્શનાદેવ લક્ષિતાઃ ।
ગુણાઃ કિં તર્હિ? સર્વેષાં, નૂનમેષાં મહીભુજામ્ ॥૪૮૯॥

શ્લોકાર્થ :-

તારા વડે=પ્રકર્ષ વડે, કેવલ આના જ=વિષયાભિલાષના જ, ગુણો દર્શનથી જ જણાયા નથી. પરંતુ સર્વ આ રાજાઓના=મહામોહ આદિ સર્વ આ રાજાઓના, ગુણો જણાયા છે. ॥૪૮૯॥

શ્લોક :-

બુદ્ધેર્જાતસ્ય તે ભદ્ર! કિં વા સ્યાદવિનિશ્ચિતમ્? ।
યત્તુ માં પ્રશ્નયસ્યેવં, તાત! સા તેઽભિજાતતા ॥૪૯૦॥

શ્લોકાર્થ :-

હે ભદ્ર ! બુદ્ધિના પુત્ર એવા તને અવિનિશ્ચિત શું થાય ? અર્થાત્ કોઈ વસ્તુ અવિનિશ્ચિત થાય નહીં. વળી જે આ પ્રમાણે હે તાત ! પ્રકર્ષ ! તું મને પ્રશ્ન કરે છે તે તારી અભિજાતતા છે= વિચારકતા છે. ॥૪૯૦॥

શ્લોક :-

પ્રકર્ષઃ પ્રાહ—યદ્યેવં, તતો મામ! નિવેદ્યતામ્ ।
કિંનામિકેયં ભાર્યાઽસ્ય? મન્ત્રિણો મુગ્ધલોચના ॥૪૧૧॥

શ્લોકાર્થ :-

પ્રકર્ષ કહે છે — જો આ પ્રમાણે છે=હું પ્રશ્ન કરું છું તે મારી અભિજાતતા છે એ પ્રમાણે છે, તો હે મામા ! આ મંત્રીની કયા નામવાળી મુગ્ધલોચનવાળી આ ભાર્યા છે એ નિવેદન કરો. ॥૪૧૧॥

મહામોહપરિવારાનન્ત્યમ્

શ્લોક :-

વિમર્શઃ પ્રાહ—ભદ્રેયં, ભોગતૃષ્ણાઽભિધીયતે ।
ગુણૈસ્તુ તુલ્યા વિજ્ઞેયા, સર્વથાઽસ્યૈવ મન્ત્રિણઃ ॥૪૧૨॥

મહામોહના પરિવારની અનંતતા

શ્લોકાર્થ :-

વિમર્શ કહે છે. હે ભદ્ર ! પ્રકર્ષ ! આ ભોગતૃષ્ણા કહેવાય છે. વળી આ જ મંત્રીના ગુણોથી સર્વથા તુલ્ય જાણવી=ભોગતૃષ્ણા સર્વથા તુલ્ય જાણવી. ॥૪૧૨॥

શ્લોક :-

યે ત્વેતે પુરતઃ કેચિત્પાર્શ્વતઃ પૃષ્ઠતોઽપરે ।
દૃશ્યન્તે ભૂભુજો ભદ્ર! મન્ત્રિણોઽસ્ય નતાનનાઃ ॥૪૧૩॥
દુષ્ટાભિસન્ધિપ્રમુખાસ્તે વિજ્ઞેયા મહાભટાઃ ।
મહામોહનરેન્દ્રસ્ય, સ્વાહ્ગભૂતા પદાતયઃ ॥૪૧૪॥ યુગ્મમ્ ॥

શ્લોકાર્થ :-

હે ભદ્ર પ્રકર્ષ ! જે વળી વિષયાભિલાષ મંત્રીની આગળ, કેટલાક બાજુમાં બીજા પાછળ જે આ નમેલા મુખવાળા રાજાઓ દેખાય છે, તેઓ દુષ્ટાભિસંધિ વગેરે મહાભટો મહામોહનરેન્દ્રના સ્વાંગભૂત સૈનિકો જાણવા. ॥૪૧૩-૪૧૪॥

શ્લોક :-

અન્યચ્ચ—
મહામોહનૃપસ્યેષ્ટા, રાગકેસરિણો મતાઃ ।
ભૂત્યા દ્વેષગજેન્દ્રસ્ય, સર્વેઽપ્યેતે મહીભુજઃ ॥૪૧૫॥

શ્લોકાર્થ :-

અને બીજું, દ્રેષગજેન્દ્રના સર્વ પણ આ સેવક રાજાઓ=દુષ્ટાભિસંધિ વગેરે સર્વ રાજાઓ, મહામોહરાજાને ઈષ્ટ છે, રાગકેસરીને માન્ય છે. ॥૪૯૫॥

શ્લોક :-

અનેન મન્ત્રિણાઽઽદિષ્ટા, રાજ્યકાર્યેષુ સર્વદા ।
એતે ભદ્ર ! પ્રવર્તન્તે, નિવર્તન્તે ચ નાન્યથા ॥૪૯૬॥

શ્લોકાર્થ :-

હે ભદ્ર ! આ મંત્રી દ્વારા સર્વદા રાજકાર્યોમાં આદેશ કરાયેલા આ=દુષ્ટાભિસંધિ આદિ રાજાઓ, પ્રવૃત્તિ કરે છે, અને નિવર્તન પામે છે, અન્યથા નહીં=મંત્રીના આદેશ વગર પ્રવર્તતા નથી અને નિવર્તન પામતા નથી. ॥૪૯૬॥

શ્લોક :-

યે કેચિદ્ બાહ્યલોકાનાં, ક્ષુદ્રોપદ્રવકારિણઃ ।
અન્તરઙ્ગા મહીપાલાસ્તેઽમીષાં મધ્યવર્તિનઃ ॥૪૯૭॥

શ્લોકાર્થ :-

બાહ્ય લોકોને ક્ષુદ્ર ઉપદ્રવોને કરનારા જે કોઈ અંતરંગ રાજાઓ છે તેઓ આમના મધ્યવર્તી છે=દુષ્ટાભિસંધિ વગેરે મહીપાલોના મધ્યવર્તી છે. ॥૪૯૭॥

શ્લોક :-

નાર્યો ઢિમ્ભાશ્ચ યે કેચિદન્યેઽપ્યેવંવિધા જને ।
અમીષાં મધ્યગાઃ સર્વે, દ્રષ્ટવ્યાસ્તે મહીભુજામ્ ॥૪૯૮॥

શ્લોકાર્થ :-

નારીઓ અને બાળકો લોકમાં જે કોઈ અન્ય આવા પ્રકારના છે, તે સર્વ આ રાજાઓની મધ્યમાં રહેલા જાણવા. ॥૪૯૮॥

શ્લોક :-

તદેતે પરિમાતીતા, નિવેદ્યન્તાં કથં મયા ? ।
સંક્ષેપતઃ સમાખ્યાતાઃ, સ્વાઙ્ગભૂતાઃ પદાતયઃ ॥૪૯૯॥

શ્લોકાર્થ :-

તે આ પ્રમાણથી અતીત છે=આ રાજાઓમાં રહેલા અન્ય બાળકો અને નારીઓ પ્રમાણથી

અતીત છે, કેવી રીતે મારા વડે નિવેદન કરાય ? સંક્ષેપથી ત્વાંગભૂત પદાતિઓ કહેવાયા=મારા વડે કહેવાયા. ॥૪૯૯॥

શ્લોક :-

પ્રકર્ષઃ પ્રાહ યે ત્વેતે, વેદિકાદ્વારવર્તિનઃ ।
 નિવિષ્ટા ભૂભુજઃ સપ્ત, મામ! મુત્કલમણ્ડપે ॥૫૦૦॥
 યુક્તાઃ સત્પરિવારેણ, નાનારૂપવિરાજિનઃ ।
 એતે કિંનામકા જ્ઞેયાઃ? કિંગુણા વા મહીભુજઃ? ॥૫૦૧॥

શ્લોકાર્થ :-

પ્રકર્ષ કહે છે – વળી, હે મામા ! વેદિકાના દ્વારમાં રહેલા મુત્કલમંડપમાં બેઠેલા જે આ સાત રાજાઓ છે, સુંદર પરિવારથી યુક્ત, નાના રૂપથી=અનેક રૂપથી, શોભતા એવા આ રાજાઓ, કયા નામથી જાણવા ? અથવા કયા ગુણવાળા જાણવા ? ॥૫૦૦-૫૦૧॥

જ્ઞાનાવરણાદ્યાઃ

શ્લોક :-

વિમર્શઃ પ્રાહ ભદ્રૈતે, સપ્તાપિ વરભૂભુજઃ ।
 મહામોહનૃપસ્યૈવ, બહિર્ભૂતાઃ પદાતયઃ ॥૫૦૨॥

જ્ઞાનાવરણીય આદિ

શ્લોકાર્થ :-

વિમર્શ કહે છે – હે ભદ્ર ! આ સાતે પણ શ્રેષ્ઠ રાજાઓ મહામોહ રાજાના જ બહિર્ભૂત પદાતિઓ છે. ॥૫૦૨॥

શ્લોક :-

તત્ર ચ—
 ય ઇષ દૃશ્યતે ભદ્ર! સંયુક્તઃ પઞ્ચભિર્નરૈઃ ।
 જ્ઞાનસંવરણો નામ, પ્રસિદ્ધઃ સ મહીપતિઃ ॥૫૦૩॥

શ્લોકાર્થ :-

અને ત્યાં જે આ હે ભદ્ર ! પ્રકર્ષ ! પાંચ મનુષ્યોથી યુક્ત જે આ જોવાય છે, તે જ્ઞાનસંવરણ નામનો=જ્ઞાનના આવરણ નામનો, પ્રસિદ્ધ રાજા છે. ॥૫૦૩॥

શ્લોક :-

અત્રૈવ વર્તમાનોડયં, બહિઃસ્થં સકલં જનમ્ ।
કરોત્યન્ધં સ્વવીર્યેણ, જ્ઞાનોદ્યોતવિવર્જિતમ્ ॥૫૦૪॥

શ્લોકાર્થ :-

અહીં જ રહેલો એવો આ=જીવમાં જ વર્તમાન એવો આ જ્ઞાનાવરણરૂપ રાજા, બહિર્સ્થ સકલ લોકને સ્વવીર્યથી જ્ઞાનઉદ્યોતથી રહિત એવો અંધ કરે છે. ॥૫૦૪॥

શ્લોક :-

કિં ચ—
સાન્દ્રાજ્ઞાનાન્ધકારેણ, યતો મોહયતે જનમ્ ।
તતોડયં શિષ્ટલોકેન, મોહ ઇત્યપિ કીર્તિતઃ ॥૫૦૫॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી ગાઠ અજ્ઞાનના અંધકારથી, જનને જે કારણથી મોહ પમાડે છે=જ્ઞાનસંવરણ નામનો રાજા મોહ ઉત્પન્ન કરે છે, તે કારણથી શિષ્ટલોક વડે આ=જ્ઞાનસંવરણ રાજા, મોહ એ પ્રમાણે પણ કહેવાયો છે. ॥૫૦૫॥

શ્લોક :-

યસ્ત્વેષ નવભિર્યુક્તો, માનુષૈઃ પ્રવિભાવ્યતે ।
દર્શનાવરણો નામ, વિખ્યાતઃ સ મહીતલે ॥૫૦૬॥

શ્લોકાર્થ :-

જે વળી આ નવ માણસોથી યુક્ત દેખાય છે તે મહીતલમાં દર્શનાવરણ નામવાળો વિખ્યાત છે. ॥૫૦૬॥

શ્લોક :-

દૃશ્યન્તે પઞ્ચ યા નાર્યસ્તાઃ સ્વવીર્યેણ સુન્દરાઃ ।
કરોત્યેષ જગત્સર્વં, ઘૂર્ણમાનમતિક્રિયમ્ ॥૫૦૭॥

શ્લોકાર્થ :-

જે પાંચ નારીઓ=નિદ્રાદિરૂપ જે પાંચ નારીઓ, દેખાય છે તે સ્વવીર્યથી સુંદર છે. આ=દર્શનાવરણ રાજા, સર્વ જગતને મૂર્છા પામતું અને ક્રિયા રહિત કરે છે. ॥૫૦૭॥

શ્લોક :-

ये त्वमी पुरुषा भद्र! चत्वारोऽस्य पुरः स्थिताः ।
एतत्सामर्थ्ययोगेन, जगदन्धं करोत्ययम् ॥५०८॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી, હે ભદ્ર ! આ ચાર પુરુષો આની આગળમાં રહેલા છે=દર્શનાવરણીય રાજની આગળમાં રહેલા છે, એના સામર્થ્યના યોગથી આ=દર્શનાવરણ, જગતને અંધ કરે છે. ॥૫૦૮॥

શ્લોક :-

नरद्वयसमायुक्तो, यः पुनर्भद्र! दृश्यते ।
स एष वेदनीयाख्यो, राजा विख्यातपौरुषः ॥५०९॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી હે ભદ્ર ! નરદ્વયથી યુક્ત જે દેખાય છે તે આ વિખ્યાત પૌરુષ વેદનીય નામનો રાજ છે. ॥૫૦૯॥

શ્લોક :-

सातनामा प्रसिद्धोऽस्य, जगति प्रथमो नरः ।
करोत्याह्लादसन्दोहनन्दितं भुवनत्रयम् ॥५१०॥

શ્લોકાર્થ :-

આનો=વેદનીયનો, પ્રથમ નર જગતમાં શાતા નામે પ્રસિદ્ધ છે. આહ્લાદના સમૂહથી આનંદિત ભુવનત્રયને કરે છે. ॥૫૧૦॥

શ્લોક :-

द्वितीयः पुरुषो भद्र! यस्त्वस्य प्रविलोक्यते ।
असातनामकः सोऽयं, जगत्सन्तापकारकः ॥५११॥

શ્લોકાર્થ :-

હે ભદ્ર ! જે આનો=વેદનીયનો, બીજો પુરુષ દેખાય છે તે આ અશાતા નામનો જગતને સંતાપ કરનારો છે. ॥૫૧૧॥

શ્લોક :-

दीर्घह्रस्वैः समायुक्तश्चतुर्भिर्दिम्भरूपकैः ।
विवर्तते महीपालो, यस्त्वेष तव गोचरे ॥५१२॥

આયુર્નામા પ્રસિદ્ધોઽયં, સર્વેષાં ભદ્ર! દેહિનામ્ ।

નિજે ભવે કિલાઽવસ્થાં, કરુતે ડિમ્ભતેજસા ॥૫૧૩॥ યુગ્મમ્ ॥

શ્લોકાર્થ :-

દીર્ઘ અને હ્રસ્વ ચાર બાળકોથી સમાયુક્ત જે આ મહીપાલ તારા ગોચરમાં=તારી દૃષ્ટિમાં, વર્તે છે. હે ભદ્ર ! આયુષ્ય નામનો પ્રસિદ્ધ એવો આ સર્વ જીવોને ખરેખર નિજ ભવમાં બાળકના તેજથી અવસ્થાને કરે છે. ॥૫૧૨-૫૧૩॥

શ્લોક :-

દ્વિચત્વારિંશતા યુક્તો, માનુષાણાં મહાબલઃ ।

યસ્ત્વેષ દૃશ્યતે ભદ્ર! નામનામા મહીપતિઃ ॥૫૧૪॥

નિજમાનુષવીર્યેણ, જગદેષ ચરાચરમ્ ।

વિડમ્બયતિ યત્તાત! તદાખ્યાતું ન પાર્યતે ॥૫૧૫॥ યુગ્મમ્ ॥

શ્લોકાર્થ :-

હે ભદ્ર ! બેતાલીસ માણસોથી યુક્ત મહાબલ જે આ નામ નામનો મહીપતિ દેખાય છે. હે તાત પ્રકર્ષ ! નિજમનુષ્યના વીર્યથી આ=મહીપતિ, ચરાચર એવા જગતને જે વિડંબના કરે છે તે કહેવા માટે શક્ય નથી. ॥૫૧૫॥

શ્લોક :-

તથાહિ—

ચતુર્ગતિકસંસારે, નરનારકરૂપતામ્ ।

યે દધાના વિવર્તન્તે, પશુદેવતયા પરે ॥૫૧૬॥

એકેન્દ્રિયાદિભેદેન, નાનાદેહવિવર્તિનઃ ।

નાનાઙ્ગોપાઙ્ગસંબદ્ધાઃ, સંઘાતકરણોદ્યતાઃ ॥૫૧૭॥

ભિન્નસંહનનાઃ સત્ત્વા, નાનાસંસ્થાનચારિણઃ ।

વર્ણગન્ધરસસ્પર્શભેદેન વિવિધાસ્તથા ॥૫૧૮॥

ગૌરવેતરહીનાશ્ચ, સ્વોપઘાતપરાયણાઃ ।

પરાઘાતપરાઃ કેચિદિષ્ટજન્માનુપૂર્વિણઃ ॥૫૧૯॥

સદુચ્છ્વાસાતપોદ્યોતવિહાયોગતિગામિનઃ ।

ત્રસસ્થાવરભેદાશ્ચ, સૂક્ષ્મબાદરરૂપિણઃ ॥૫૨૦॥

પર્યાપ્તકેતરાઃ કેચિદન્યે પ્રત્યેકચારિણઃ ।
 સાધારણાઃ સ્થિરાઃ કેચિત્તથાન્યેઽસ્થિરરૂપિણઃ ॥૫૨૧॥
 શુભાઽશુભત્વં બિભ્રાણાઃ, સુભગા દુર્ભગાસ્તથા ।
 સુસ્વરા દુસ્વરા લોકે, યે ચાદેયા મનોહરાઃ ॥૫૨૨॥
 અનાદેયાઃ સ્વવર્ગેઽપિ, યશઃકીર્ત્તિસમન્વિતાઃ ।
 અયશઃકીર્ત્તિયુક્તાશ્ચ, નિર્મિતાઽઽત્મશરીરકાઃ ॥૫૨૩॥
 પ્રણતાશૈષગીર્વાણમૌલિમાલાર્ચિતક્રમાઃ ।
 યે ચ તીર્થકરા લોકે, ભવન્તિ ભવભેદિનઃ ॥૫૨૪॥
 નિજમાનુષવીર્યેણ, સર્વમેષ નરાધિપઃ ।
 તદિદં જૃમ્ભતે વત્સ! નામનામા મહાબલઃ ॥૫૨૫॥ દશભિઃ કુલકં ॥

શ્લોકાર્થ :-

તે આ પ્રમાણે - ચાર ગતિવાળા સંસારમાં નરનારક રૂપતાને કરતા જેઓ વર્તે છે. બીજા પશુ અને દેવપણાથી કરતા વર્તે છે. એકેન્દ્રિય આદિના ભેદથી જુદા જુદા દેહવર્તી, જુદા જુદા અંગ-ઉપાંગના સંબંધવાળા સંઘાતના કરણમાં ઉદ્યત, ભિન્ન સંઘચણાવાળા જીવો, વિવિધ પ્રકારના સંસ્થાનને આચરતા, વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શના ભેદથી વિવિધ, ગૌરવ અને ઇતરથી હીન, સ્વ-ઉપઘાતમાં પરાચણ, પરાઘાતમાં તત્પર, કેટલાક ઇષ્ટ જન્માનુપૂર્વીવાળા, સદ્ ઉચ્છ્વાસ, આતપ, ઉદ્યોત, વિહાયોગતિમાં જનારા, અને ત્રસ-સ્થાવરના ભેદવાળા, સૂક્ષ્મ બાદર રૂપવાળા, કેટલાક પર્યાપ્તા અને ઇતર=અપર્યાપ્તા, અન્ય પ્રત્યેક ચારી અને સાધારણ, કેટલાક સ્થિર અને અસ્થિર રૂપવાળા, શુભાશુભત્વને ધારણ કરતા, સુભગ અને દુર્ભગવાળા, લોકમાં સુસ્વર-દુઃસ્વરવાળા, જે આદેય અને મનોહરવાળા, સ્વવર્ગમાં પણ અનાદેયવાળા, યશ-કીર્તિથી સમન્વિત, અયશ અને કીર્તિથી યુક્ત નિર્માણ કરેલા પોતાના શરીરવાળા, નમેલા અશૈષ દેવતાઓના મુગટોની શ્રેણીથી પૂજાયેલા ચરણો છે જેના એવા, ભવને ભેદનાર જે તીર્થકરો લોકમાં થાય છે.

હે વત્સ ! પોતાના માનુષ્યના વીર્યથી આ નામ નામનો મહાબલવાન રાજા છે તે આ સર્વ ચેષ્ટાને કરે છે. ॥૫૨૫થી પરપા॥

શ્લોક :-

યઃ પુનર્ભદ્ર! ભૂપોઽયં, વીક્ષ્યતે પુરતઃ સ્થિતમ્ ।
 આત્મભૂતં મહાવીર્યં, નીચોચ્ચં પુરુષદ્વયમ્ ॥૫૨૬॥

ગોત્રાભિધાનો વિખ્યાતઃ, સ ઇષ જગતીપતિઃ ।
દેહિનાં કુરુતે ભદ્ર! સુન્દરેતરગોત્રતામ્ ॥૫૨૭॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી હે ભદ્ર ! આત્મભૂત મહાવીર્યવાળો, નીચ ઉચ્ચ પુરુષદ્વયવાળો આગળ રહેલો જે આ રાજા દેખાય છે તે આ ગોત્ર નામનો જગતીપતિ વિખ્યાત છે. હે ભદ્ર ! જીવોની સુંદર ઈતર=અસુંદર, ગોત્રતાને કરે છે. ॥૫૨૬-૫૨૭॥

શ્લોક :-

નરપञ्चકસેવ્યોऽयं, यः पुनः प्रविभाव्यते ।
अन्तराय इति ख्यातः, स तात! वरभूपतिः ॥૫૨૮॥

શ્લોકાર્થ :-

નરપંચકથી સેવ્ય જે આ વળી પ્રતિભાવન કરાય છે હે તાત પ્રકર્ષ ! તે અંતરાય એ પ્રમાણે ખ્યાત શ્રેષ્ઠ રાજા છે. ॥૫૨૮॥

શ્લોક :-

अयं तु नरवीर्येण, कुरुते बाह्यदेहिनाम् ।
दानभोगोपभोगाप्तिवीर्यविघ्नं नराधिपः ॥૫૨૯॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી, નરના વીર્યથી=પાંચ અંતરાય કરનારા મનુષ્યોના વીર્યથી, આ રાજા બાહ્ય જીવોને, દાન, ભોગ, ઉપભોગ આપ્તિ=લાભ, અને વીર્યનાં વિઘ્ન કરે છે. ॥૫૨૯॥

શ્લોક :-

तदेते कथितास्तात! नामभिर्गुणलेशतः ।
सप्तापि भूभुजस्तुभ्यं, समासेन मयाऽधुना ॥૫૩૦॥

શ્લોકાર્થ :-

હે તાત ! તે આ નામથી અને ગુણલેશથી સાતે પણ રાજાઓ સંક્ષેપથી તને મારા વડે હમણાં કરેવાયા. ॥૫૩૦॥

શ્લોક :-

वीर्यवक्तव्यतामेषां, विस्तरेण पुनर्यदि ।
वर्णयामि ततोऽत्येति, तत्रैव मम जीवितम् ॥૫૩૧॥

શ્લોકાર્થ :-

આમની=આ બધા રાજાઓની, વીર્યની વક્તવ્યતાને વિસ્તારથી જો હું વર્ણન કરું તો તેમાં જ= તેના વર્ણનમાં જ, મારું જીવિત પૂર્ણ થાય. ॥૫૩૧॥

શ્લોક :-

તદેવમતિગમ્भीરં, શ્રુત્વા માતુલજલ્પિતમ્ ।
પ્રકર્ષો હૃષ્ટચિત્તત્વાદિદં વચનમબ્રવીત્ ॥૫૩૨॥

શ્લોકાર્થ :-

આ રીતે અતિ ગંભીર મામાનું વચન સાંભળીને હર્ષિત ચિત્તપણું હોવાને કારણે પ્રકર્ષે આ વચનને કહ્યું=આગળમાં કહે છે એ વચનને કહ્યું. ॥૫૩૨॥

શ્લોક :-

ચારુ મામ! કૃતં ચારુ, મોચિતો મોહપજ્જરાત્ ।
एतेषां वर्णनं राज्ञां, कुर्वतैवमहं त्वया ॥૫૩૩॥

શ્લોકાર્થ :-

હે મામા ! સુંદર કરાયું સુંદર કરાયું, આ પ્રમાણે આ રાજાઓનું વર્ણન કરતા એવા તમારા વડે હું મોહના પંજરથી મુકાયો. ॥૫૩૩॥

શ્લોક :-

केवलं कञ्चिदद्यापि, मामं पृच्छामि संशयम् ।
तमाकर्ण्य पुनर्मामो, मह्यमाख्यातुमर्हति ॥૫૩૪॥

શ્લોકાર્થ :-

કેવલ હજી પણ કોઈક સ્થાનમાં હું મામાને સંશય પૂછું. તે સાંભળીને વળી મામા મને કહેવા માટે યોગ્ય છે. ॥૫૩૪॥

શ્લોક :-

ततो विमर्शस्तुष्टात्मा, तं प्रतीदमभाषत ।
पृच्छ यद्रोचते तुभ्यं, भद्र! विश्रब्धचेतसा ॥૫૩૫॥

શ્લોકાર્થ :-

તેથી=પ્રકર્ષે આ પ્રમાણે કહ્યું તેથી, તુષ્ટ સ્વરૂપવાળા એવા વિમર્શે તેના પ્રત્યે=પ્રકર્ષ પ્રત્યે, આ

કહ્યું. હે ભદ્ર ! વિશ્રબ્ધ ચિત્પણાથી=મને ઉચિત ઉત્તર મળશે એ પ્રમાણેના વિશ્વાસવાળા ચિત્પણાથી, જે તને રુચે છે તે પૂછ. ॥૫૩૫॥

શ્લોક :-

પ્રકર્ષઃ પ્રાહ મામાઽયં વિસ્મયો મમ માનસે ।
 ણ્ણુ સંકીર્ત્યમાનેષુ, રાજસુ પ્રતિભાસતે ॥૫૩૬॥

શ્લોકાર્થ :-

પ્રકર્ષ કહે છે — હે મામા ! સંકીર્તન કરાતા એવા આ રાજાઓને વિશે મારા માનસમાં આ વિસ્મય પ્રતિભાસે છે. ॥૫૩૬॥

શ્લોક :-

યદાઽમૂન્મણ્ડપાન્તઃસ્થાત્રિરીક્ષે નાયકાનહમ્ ।
 પરિવારં ન પશ્યામિ, તદાઽમીષાં નિજં નિજમ્ ॥૫૩૭॥

શ્લોકાર્થ :-

જ્યારે મંડપની અંદરમાં રહેલા આ નાયકોનું હું નિરીક્ષણ કરું છું, ત્યારે આમના પોતપોતાના પરિવારને હું જોતો નથી. ॥૫૩૭॥

શ્લોક :-

યદા વિલોકયામ્યુચ્ચૈઃ, પરિવારં વિશેષતઃ ।
 તદા વિસ્ફારિતાક્ષોઽપિ, નૈવેક્ષે નાયકાનહમ્ ॥૫૩૮॥

શ્લોકાર્થ :-

જ્યારે વિશેષથી પરિવારને અત્યંત જોઉં છું ત્યારે પહોળી થયેલી આંખવાળો પણ હું નાયકોને જોતો નથી જ. ॥૫૩૮॥

શ્લોક :-

ભવતા તુ પરિવારો, નાયકાશ્ચ પૃથક્ પૃથક્ ।
 નામતો ગુણતશ્ચૈવ, કીર્તિતા બત તત્કથમ્ ? ॥૫૩૯॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી તમારા વડે=વિમર્શ વડે, પરિવાર અને નાયકો પૃથક્ પૃથક્ નામથી અને ગુણથી કહેવાયા છે. ખરેખર તે કેવી રીતે છે ? ॥૫૩૯॥

સામાન્યવિશેષયોર્ભેદાભેદૌ

શ્લોક :-

વિમર્શનોદિતં—વત્સ! ન વિધેયોઽત્ર વિસ્મયઃ ।
નૈકદોભયવેત્તાઽત્ર, કશ્ચિદન્યોઽપિ વિદ્યતે ॥૫૪૦॥

સામાન્ય અને વિશેષનો ભેદ-અભેદ

શ્લોકાર્થ :-

વિમર્શ વડે કહેવાયું. હે વત્સ ! આમાં=મારા કથનમાં, વિસ્મય કરવો જોઈએ નહીં. એક સાથે ઉભયનો વેત્તા=નાયક અને તેના પરિવારરૂપ ઉભયને જાણનાર, અહીં=સંસારમાં, કોઈ અન્ય પણ વિદ્યમાન નથી. ॥૫૪૦॥

શ્લોક :-

યતઃ—
યે નિરાવરણજ્ઞાનાઃ, કેવલાલોકભાસ્કરાઃ ।
પ્રભું પરિકરં ચૈષાં, નૈકદા તેઽપિ જાનતે ॥૫૪૧॥

શ્લોકાર્થ :-

જે કારણથી નિરાવરણ જ્ઞાનવાળા કેવલજ્ઞાનરૂપી સૂર્યવાળા જેઓ છે તેઓ પણ આમના પ્રભુને અને પરિકરને એક કાળે જાણતા નથી. ॥૫૪૧॥

શ્લોક :-

યતઃ—
સામાન્યરૂપા રાજાનઃ, સર્વેઽપિ પરિકીર્તિતાઃ ।
વિશેષરૂપા વિજ્ઞેયાઃ, સર્વે ચામી પરિચ્છદાઃ ॥૫૪૨॥

શ્લોકાર્થ :-

જે કારણથી સર્વે પણ રાજાઓ સામાન્ય રૂપ કહેવાયા છે, અને સર્વે પણ આ પરિવારો વિશેષ રૂપ જાણવા. ॥૫૪૨॥

શ્લોક :-

તથાહિ—
અવયવ્યત્ર સામાન્યં, વિશેષોઽવયવાઃ સ્મૃતાઃ ।
રાજાનશ્ચાંશિનો જ્ઞેયાસ્તદંશાસ્તુ પદાતયઃ ॥૫૪૩॥

શ્લોકાર્થ :-

તે આ પ્રમાણે – અહીં=આ સર્વ રાજાઓમાં, અવયવી સામાન્ય છે. અવયવો વિશેષ કહેવાયા છે. રાજાઓ અંશીઓ જાણવા. વળી, પદાતીઓ તેના અંશો જાણવા. ॥૫૪૩॥

શ્લોક :-

इह च—

नायातः कस्यचित्साक्षादेकदा ज्ञानगोचरम् ।

यथैतौ प्रकृतिस्तात ! सा सामान्यविशेषयोः ॥૫૪૪॥

શ્લોકાર્થ :-

અહીં=જગતમાં, કોઈને પણ એક કાળે જ્ઞાનના વિષયને આ બે=સામાન્ય અને વિશેષ, પામતા નથી, હે વત્સ ! જે પ્રમાણે સામાન્ય અને વિશેષની તે પ્રકૃતિ છે. ॥૫૪૪॥

શ્લોક :-

देशकालस्वभावैश्च, भेदोऽपि च न विद्यते ।

तादात्म्यादेतयोस्तात ! तेनैकः प्रतिभाति ते ॥૫૪૫॥

શ્લોકાર્થ :-

દેશ, કાલ અને સ્વભાવથી આ બંનેનો=રાજા અને તેના પરિવારનો, તાદાત્મ્ય હોવાથી ભેદ પણ વિદ્યમાન નથી. હે તાત પ્રકૃષ્ઠ ! તે કારણથી તને એક પ્રતિભાસે છે. ॥૫૪૫॥

શ્લોક :-

तथाहि—

के तरोर्भेदिनः सन्तु, धवाप्रखदिरादयः ।

धवाम्रादिविनाभूतः, कस्तरुर्वा ? प्रकाश्यताम् ? ॥૫૪૬॥

શ્લોકાર્થ :-

તે આ પ્રમાણે – વૃક્ષના ભેદ કરવાના ધવ, આમ્ર, ખદિર આદિ કોણ છે ? અથવા ધવ, આમ્રાદિથી પૃથક્ભૂત તરુ કોણ છે ?=જુદો કોણ છે ? એ પ્રકાશન કરો અર્થાત્ જુદો કોઈ નથી. ॥૫૪૬॥

શ્લોક :-

श्रुतस्कन्धातिरेकेण, नास्त्यध्ययनसंभवः ।

न चाध्ययननिर्मुक्तः, श्रुतस्कन्धोऽस्ति कश्चन ॥૫૪૭॥

શ્લોકાર્થ :-

શ્રુત, રક્ંધના ભેદથી અધ્યયનનો સંભવ નથી. અધ્યયનથી જુદો કોઈ શ્રુતરક્ંધ નથી. ॥૫૪૭॥

શ્લોક :-

કેવલં યૌગપદ્ધેન, ન દૃષ્ટૌ તાવિતીયતા ।
નાદૃષ્ટાવેવ તૌ વત્સ! કાલભેદેન દર્શનાત્ ॥૫૪૮॥

શ્લોકાર્થ :-

કેવલ એકી સાથે તે બંને જોવાયા નથી. એટલા માત્રથી તે બંને જોવાયા નથી એવું નથી; કેમ કે હે વત્સ ! કાલભેદથી જોવાય છે. ॥૫૪૮॥

શ્લોક :-

તથાહિ—
દૃશ્યતે હિ તરુર્દુરાન્ન લક્ષ્યન્તે ધવાદયઃ ।
અભ્યર્ણો તેઽપિ દૃશ્યન્તે લક્ષ્યતે ન તરુઃ પૃથક્ ॥૫૪૯॥

શ્લોકાર્થ :-

તે આ પ્રમાણે — વૃક્ષો દૂરથી દેખાય છે. ઘવાદિ જણાતા નથી. નજીકમાં=વૃક્ષ પાસે જવામાં; તે પૂણ=ઘવાદિ પણ; દેખાય છે. પૃથક્ વૃક્ષ જણાતું નથી. ॥૫૪૯॥

શ્લોક :-

તથાપિ તદ્વ્યં દૃષ્ટં, કાલભેદેઽપિ કીર્ત્યતે ।
યથાક્રમેણ દૃષ્ટત્વાદ્ ભૂપાદ્યાશ્ચક્ષુરાદિભિઃ ॥૫૫૦॥

શ્લોકાર્થ :-

તોપણ તે બંને કાલભેદમાં પણ જોવાયેલા કહેવાય છે; કેમ કે ચક્ષુ આદિથી ભૂપાદિનું યથાક્રમથી દૃષ્ટપણું છે. ॥૫૫૦॥

શ્લોક :-

અતો ભેદેન દૃષ્ટત્વાદ્ ભિન્નમેવેદમિષ્યતામ્ ।
અભિન્નસ્ય હિ નો ભિન્નં, કાલભેદેઽપિ દર્શનમ્ ॥૫૫૧॥

શ્લોકાર્થ :-

આથી ભેદથી દૃષ્ટપણું હોવાને કારણે ભિન્ન જ આ ઇચ્છાય છે=તે રાજા અને તેનો પરિવાર ભિન્ન જ ઇચ્છાય છે. હિ=જે કારણથી, અભિન્નનું કાલભેદમાં પણ ભિન્ન દર્શન નથી. ॥૫૫૧॥

શ્લોક :-

તથાહિ—

અભેદેऽપિ સ્વભાવાદ્યૈર્યત્સામાન્યવિશેષયોઃ ।

સંખ્યાસંજ્ઞાઽઙ્કકાર્યેભ્યો, ભેદોઽપ્યસ્તિ પરિસ્ફુટઃ ॥૫૫૨॥

શ્લોકાર્થ :-

તે આ પ્રમાણે — સ્વભાવ આદિથી અભેદમાં પણ જે સામાન્ય વિશેષનો સંખ્યા, સંજ્ઞા, અંક કાર્યોથી ભેદ પણ પરિસ્ફુટ છે. ॥૫૫૨॥

શ્લોક :-

તેન તદ્દ્વારજઃ સર્વો, વ્યવહારો ન દુષ્યતિ ।

ભેદાઽભેદાત્મકે તત્ત્વે, ભેદસ્યેત્થં નિદર્શનાત્ ॥૫૫૩॥

શ્લોકાર્થ :-

તેથી તેના દ્વારથી થનારો=ભેદથી થનારો, સર્વ વ્યવહાર દોષ પામતો નથી; કેમ કે ભેદાભેદાત્મક તત્ત્વ હોતે છતે ભેદનું આ રીતે નિદર્શન છે. ॥૫૫૩॥

શ્લોક :-

તથાહિ—

સંખ્યયા તરુરિત્યેકો, ભૂયાંસઃ ખદિરાદયઃ ।

સંજ્ઞાઽપિ તરુરિત્યેષાં, ધવામ્રાર્કાદિભેદિનામ્ ॥૫૫૪॥

શ્લોકાર્થ :-

તે આ પ્રમાણે — સંખ્યાથી વૃક્ષ એક છે, ખદિરાદિ ઘણાં છે. ધવ-ખદિર-અર્ક વગેરે ભેદવાળાં આમની તરુ એ પ્રકારની સંજ્ઞા પણ છે=સામાન્ય સંજ્ઞા પણ છે. ॥૫૫૪॥

શ્લોક :-

અનુવૃત્તિસ્તરોસ્તેષુ, લક્ષણં પૃથગીક્ષ્યતે ।

ધવાશ્વત્થાદિભેદાનાં, વ્યાવૃત્તિશ્ચ પરસ્પરમ્ ॥૫૫૫॥

શ્લોકાર્થ :-

તેઓમાં=ધવાદિમાં તરુની અનુવૃત્તિ છે=તરુ તરુ એ પ્રકારે સામાન્ય પ્રતીતિ છે. લક્ષણ પૃથગ્ ઇચ્છાય છે=ધવાદિનું લક્ષણ જુદું જુદું ઇચ્છાય છે અને ધવ, અશ્વત્થાદિ ભેદોની પરસ્પર વ્યાવૃત્તિ છે. ॥૫૫૫॥

શ્લોક :-

કાર્યં તુ તરુમાત્રેણ, સાધ્યં છાયાદિકં પૃથક્ ।
વિશિષ્ટફલપુષ્પાદ્યમન્યદેવામ્રકાદિભિઃ ॥૫૫૬॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી તરુ માત્રથી સાધ્ય એવું છાયાદિક કાર્ય પૃથક્ છે. આંખા વગેરે વડે વિશિષ્ટ ફલ અને પુષ્પ છે આધમાં જેને એવું કાર્ય અન્ય જ છે. ॥૫૫૬॥

શ્લોક :-

વ્યવહારોઽપિ સામાન્યે, શ્રુતસ્કન્ધેઽન્ય એવ હિ ।
અન્ય એવાસ્ય ભેદેષુ, યદુદ્દેશાદિલક્ષણઃ ॥૫૫૭॥

શ્લોકાર્થ :-

વ્યવહાર પણ સામાન્ય શ્રુતસ્કંધમાં અન્ય જ છે. આના=શ્રુતસ્કંધના ભેદોમાં જે ઉદ્દેશાદિ લક્ષણ વ્યવહાર છે, તે અન્ય જ છે. ॥૫૫૭॥

શ્લોક :-

તસ્માત્તં ભેદમાશ્રિત્ય, સંખ્યાસંજ્ઞાદિગોચરમ્ ।
અભેદં ચ તિરોધાય, દેશકાલસ્વભાવજમ્ ॥૫૫૮॥
રાજાનઃ પરિવારાશ્ચ, મયા વત્સ! પૃથક્ પૃથક્ ।
નામતો ગુણસંખ્યાભ્યાં, તવાગ્રે પરિકીર્તિતાઃ ॥૫૫૯॥ યુગ્મમ્ ॥

શ્લોકાર્થ :-

તે કારણથી સંખ્યા, સંજ્ઞાદિ વિષયવાળા તે ભેદને આશ્રયીને અને દેશ, કાલ, સ્વભાવથી થનારા અભેદનો તિરોધાન કરીને રાજાઓ અને પરિવાર હે વત્સ પ્રકર્ષ ! મારા વડે નામથી ગુણ અને સંખ્યાથી પૃથક્ પૃથક્ તારી આગળ કહેવાયા છે. ॥૫૫૮-૫૫૯॥

શ્લોક :-

एवं च भेदिनोऽप्येते, न परस्परभेदिनः ।
यौगपद्येन भासन्ते, भद्र! तन्मुञ्च संशयम् ॥५६०॥

શ્લોકાર્થ :-

અને આ રીતે ભેદવાળા પણ આ=રાજા અને પરિવારો, પરસ્પર ભેદવાળા એકી સાથે ભાસતા નથી. તે કારણથી હે ભદ્ર ! પ્રકર્ષ ! સંશયનો ત્યાગ કર. પરિવાર અને રાજાઓ ક્રમસર દેખાય છે, એક સાથે યુગપત્ દેખાતા નથી, એ પ્રકારના સંશયનો ત્યાગ કર. ॥૫૬૦॥

શ્લોક :-

ન ચાન્યત્રાપિ કર્તવ્યો, વિસ્મયો લક્ષણાદિભિઃ ।
કથ્યમાને મયા ભેદે, ભોઃ સામાન્યવિશેષયોઃ ॥૫૬૧॥

શ્લોકાર્થ :-

અને અન્યત્ર પણ લક્ષણ આદિથી સામાન્ય વિશેષનો મારા વડે ભેદ કહેવાયે છે તે પ્રકર્ષ ! વિસ્મય કરવો જોઈએ નહીં. ॥૫૬૧॥

શ્લોક :-

પ્રકર્ષેણોદિતં મામ! નષ્ટોઽયં સંશયોઽધુના ।
મમૈષ મામ! સન્દેહઃ, પરિસ્ફુરતિ માનસે ॥૫૬૨॥

શ્લોકાર્થ :-

પ્રકર્ષ વડે કહેવાયું. હે મામા ! આ સંશય હવે નાશ પામ્યો. હે મામા ! માનસમાં મને આ સંદેહ થાય છે. ॥૫૬૨॥

શ્લોક :-

યદુત—
ય એતે સપ્ત રાજાન, એતેષાં મધ્યવર્તિનઃ ।
તૃતીયશ્ચ ચતુર્થશ્ચ, પઞ્ચમઃ ષષ્ઠ એવ ચ ॥૫૬૩॥
એતે મહીપાશ્ચત્વારો યથા વ્યાવર્ણિતાસ્ત્વયા ।
તથા જનસ્ય લક્ષ્યન્તે, સુન્દરેતરકારિણઃ ॥૫૬૪॥
નૈકાન્તેનૈવ સર્વેષામપકારપરાયણાઃ ।
એતે હિ બાહ્યલોકાનાં, કેષાઞ્ચિત્સુખહેતવઃ ॥૫૬૫॥ ત્રિભિર્વિશેષકમ્ ॥

શ્લોકાર્થ :-

શું સંદેહ થાય છે ? તે 'યદુત'થી બતાવે છે — જે આ સાત રાજાઓ છે=જ્ઞાનાવરણીય આદિ સાત રાજાઓ છે તેઓના મધ્યવર્તી ત્રીજો, ચોથો, પાંચમો અને છઠ્ઠો એ ચાર રાજાઓ=વેદનીય ત્રીજો, આયુ ચોથો, નામ પાંચમો અને ગોત્ર છઠ્ઠો એ ચાર રાજાઓ, તમારા વડે વર્ણન કરાયા તે પ્રમાણે લોકના સુંદર અને ઈતરને=અસુંદરને કરનારા જણાયા છે.

એકાંતથી જ બધાને અપકારપરાયણ નથી=બધા જીવોને અપકારપરાયણ નથી. હિ=જે કારણથી, આ=આ ચાર રાજાઓ, કેટલાક બાહ્ય લોકોને સુખના હેતુઓ છે. ॥૫૬૩થી ૫૬૫॥

શ્લોક :-

આદ્યો રાજા દ્વિતીયશ્ચ, યશ્ચ પર્યન્તભૂપતિઃ ।
દુઃખદા એવ સર્વેષાં, ત્રયોઽપ્યેતે તુ દેહિનામ્ ॥૫૬૬॥

શ્લોકાર્થ :-

આદ્ય રાજા અને બીજા=જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય, અને જે પર્યતવર્તી રાજા=અંતરાય, ત્રણે પણ આ સર્વ જીવોને દુઃખને દેનારા જ છે. ॥૫૬૬॥

શ્લોક :-

તતઃ સપરિવારેણ મહામોહમહીભુજા ।
એતૈશ્ચ હૃતસારાણાં, તેષાં કિં નામ જીવિતમ્? ॥૫૬૭॥

શ્લોકાર્થ :-

તેથી પરિવાર સાહિત મહામોહરાજા વડે અને આમના વડે=આ ત્રણ રાજાઓ વડે, હરણ કર્યું છે સાર જેમનું એવા જીવોનું શું જીવિત છે ? અર્થાત્ જીવિત નથી. ॥૫૬૭॥

અપ્રમત્તજને મહામોહાદીનામપ્રભાવઃ

શ્લોક :-

એવં ચ સ્થિતે—
કિં વિદ્યન્તે જનાઃ કેચિદ્ બહિરઙ્ગેષુ દેહિષુ? ।
અમીભિર્ન કદર્થ્યન્તે, યે ચતુર્ભિરરાતિભિઃ ॥૫૬૮॥

અપ્રમત્તજનમાં મહામોહ આદિનો અપ્રભાવ

શ્લોકાર્થ :-

આ પ્રમાણે સ્થિત હોતે છતે — બહિરંગ જીવોમાં કેટલાક લોકો શું વિદ્યમાન છે જેઓ આ ચાર રાજાઓથી કદર્થના કરાતા નથી ? ॥૫૬૮॥

શ્લોક :-

કિં વા ન સંભવન્ત્યેવ, તાદૃશા મામ! દેહિનઃ ।
યેઽમીષાં નિજવીર્યેણ, પ્રતાપક્ષતિકારિણઃ ॥૫૬૯॥

શ્લોકાર્થ :-

અથવા હે મામા ! શું તેવા સંસારી જીવો સંભવતા નથી જ જેઓ નિજવીર્યથી આમના=મહામોહ આદિના, પ્રતાપની ક્ષતિને કરનારા હોય ? ॥૫૬૯॥

શ્લોક :-

તત્શ્રુત્વા ભાગિનેયોક્તં, વચનં વિહિતાદરઃ ।
અવાદીદીદૃશં વાક્યં, વિમર્શો મધુરાક્ષરૈઃ ॥૫૭૦॥

શ્લોકાર્થ :-

ભાગિનેય એવા પ્રકર્ષનું કહેવાયેલું તે વચન સાંભળીને વિહિત આદરવાળો વિમર્શ મધુર અક્ષરો વડે આવા પ્રકારનું વાક્ય કહે છે. ॥૫૭૦॥

શ્લોક :-

વિદ્યન્તે બહિરઙ્ગેષુ, વત્સ! લોકેષુ, તાદૃશાઃ ।
એતેષાં વીર્યનિર્ણાશાઃ, કેવલં વિરલા જનાઃ ॥૫૭૧॥

શ્લોકાર્થ :-

હે વત્સ પ્રકર્ષ ! બહિરંગ લોકોમાં આમના વીર્યને નાશ કરનારા તેવા લોકો કેવલ વિરલ વર્તે છે. ॥૫૭૧॥

શ્લોક :-

તથાહિ—
સદ્ભૂતભાવનામન્ત્રતન્ત્રશાસ્ત્રા મહાધિયઃ ।
કૃતાત્મકવચા નિત્યં, યે તિષ્ઠન્તિ બહિર્જનાઃ ॥૫૭૨॥
અપ્રમાદપરાસ્તેષામેતે સર્વેઽપિ ભૂભુજઃ ।
મહામોહાદયો વત્સ! નોપતાપસ્ય કારકાઃ ॥૫૭૩॥ યુગમ્ ॥

શ્લોકાર્થ :-

તે આ પ્રમાણે — સદ્ભૂત ભાવના રૂપ મંત્ર-તંત્રના શાસ્ત્રવાળા, મહાબુદ્ધિવાળા, કરેલા આત્મકવચવાળા અપ્રમાદમાં તત્પર જે બહિર્લોકો હંમેશાં રહે છે તેઓને આ સર્વ પણ મહામોહ આદિ રાજાઓ હે વત્સ ! ઉપતાપના કારક નથી. ॥૫૭૨-૫૭૩॥

તેષાં મોહાદિનાશકભાવનાઃ

શ્લોક :-

યતઃ—
સતતં ભાવયન્ત્યેવં, નિર્મલીમસમાનસાઃ ।
જગત્સ્વરૂપં યે ધીરાઃ, શ્રદ્ધાસંશુદ્ધબુદ્ધયઃ ॥૫૭૪॥

અપ્રમાદીઓની મોહ આદિ નાશ કરનારી ભાવનાઓ

શ્લોકાર્થ :-

જે કારણથી જેઓ ધીર, શ્રદ્ધાસંશુદ્ધ બુદ્ધિવાળા છે તેઓ નિર્મલ માનસવાળા સતત આ પ્રમાણે જગતનું સ્વરૂપ ભાવન કરે છે. ॥૫૭૪॥

શ્લોક :-

કથમ્? -

અનાદિનિધનો ઘોરો, દુસ્ત્રોઽયં ભવોદધિઃ ।

રાધાવેધોપમા લોકે, દુર્લભા ચ મનુષ્યતા ॥૫૭૫॥

શ્લોકાર્થ :-

કેવી રીતે ભાવન કરે છે ? એથી કહે છે - અનાદિ નિધન=અનાદિ અનંત, ઘોર, દુઃખેથી તરી શકાય એવો આ ભવરૂપી સમુદ્ર છે. લોકમાં રાધાવેધની ઉપમાવાળી મનુષ્યતા દુર્લભ છે. ॥૫૭૫॥

શ્લોક :-

મૂલં હિ સર્વકાર્યાણામાશાપાશનિબન્ધનમ્ ।

જલબુદ્બુદસંકાશં, દૃષ્ટનષ્ટં ચ જીવિતમ્ ॥૫૭૬॥

શ્લોકાર્થ :-

સર્વ કાર્યોનું મૂલ, આશારૂપી પાશોનું કારણ જલના બુદ્બુદ જેવું=પાણીના પરપોટા જેવું, દષ્ટ નષ્ટ જીવિત છે=થોડીવાર દેખાય છે અને નાશ પામે એવું જીવિત છે. ॥૫૭૬॥

શ્લોક :-

બીભત્સમશુચેઃ પૂર્ણ, કર્મજં ભિન્નમાત્મનઃ ।

ગમ્યં રોગપિશાચાનાં, શરીરં ક્ષણભદ્ગુરમ્ ॥૫૭૭॥

શ્લોકાર્થ :-

બીભત્સ, અશુચિથી પૂર્ણ, કર્મથી થનારું, આત્માથી ભિન્ન, રોગરૂપી પિશાચોને ગમ્ય ક્ષણભંગુર શરીર છે. ॥૫૭૭॥

શ્લોક :-

યૌવનં ચ મનુષ્યાણાં, સન્ધ્યારક્તાશ્રવિભ્રમમ્ ।

ચણ્ડવાતેરિતામ્બોદમાલારૂપાશ્ચ સમ્પદઃ ॥૫૭૮॥

શ્લોકાર્થ :-

મનુષ્યોનું યૌવન સંધ્યાથી રક્ત એવા અભ્રના વિભ્રમ જેવું છે અને સંપત્તિઓ પ્રચંડ વાતથી પ્રેરાયેલાં વાદળાંઓની શ્રેણી સ્વરૂપ છે. ॥૫૭૮॥

શ્લોક :-

આદૌ સંપાદિતાહલાદાઃ, પર્યન્તેઽત્યન્તદારુણાઃ ।
એતે શબ્દાદિસમ્ભોગાઃ કિમ્પાકફલસન્નિભાઃ ॥૫૭૯॥

શ્લોકાર્થ :-

આદિમાં પ્રાપ્ત કરાયેલા આહ્લાદવાળા, અંતમાં અત્યંત દારુણ આ શબ્દાદિ સંભોગો કિમ્પાક ફલ જેવા છે. ॥૫૭૯॥

શ્લોક :-

માતા ભ્રાતા પિતા ભાર્યા, પુત્રો જાતેતિ જન્તવઃ ।
જાતાઃ સર્વેઽપિ સર્વેષામનાદિભવચક્રકે ॥૫૮૦॥

શ્લોકાર્થ :-

સર્વ પણ જીવો અનાદિ ભવચક્રમાં સર્વના માતા, ભ્રાતા, પિતા, પત્ની, પુત્ર એ પ્રમાણે થયા છે. ॥૫૮૦॥

શ્લોક :-

ઉષિત્વૈકતરૌ રાત્રૌ, યથા પ્રાતર્વિહઙ્ગમાઃ ।
યથાયથં વ્રજન્ત્યેવ, કુટુમ્બે વિશ્વબાન્ધવાઃ ॥૫૮૧॥

શ્લોકાર્થ :-

રાત્રિના વિષયમાં એક વૃક્ષમાં રહીને સવારના જે પ્રમાણે પક્ષીઓ યથાયોગ્ય જાય જ છે, તે પ્રમાણે કુટુંબમાં વિશ્વના બંધુઓ જાય છે. ॥૫૮૧॥

શ્લોક :-

ઈષ્ટૈઃ સમાગમાઃ સર્વે, સ્વપ્નાપ્તનિધિરૂપતામ્ ।
નૂનં સમાચરન્ત્યેવ, વિયોગાનલતાપિનઃ ॥૫૮૨॥

શ્લોકાર્થ :-

વિયોગના અગ્નિના તાપને દેનારા ઈષ્ટની સાથે સર્વ સમાગમો સ્વપ્નમાં પ્રાપ્ત થયેલી નિદ્રિપ્તતાને ખરેખર આચરે જ છે. ॥૫૮૨॥

શ્લોક :-

જરા જર્જરયત્યેવ, દેહં સર્વશરીરિણામ્ ।
દલયત્યેવ ભૂતાનિ, ભીમો મૃત્યુમહીધરઃ ॥૫૮૩॥

શ્લોકાર્થ :-

જરા સર્વ જીવોના દેહને જર્જરિત કરે જ છે. ભયંકર મૃત્યુરૂપી મહીધર જીવોને દળે જ છે. ॥૫૮૩॥

શ્લોક :-

તતશ્ચ—
તેષામેવંવિધાનેકભાવનાભ્યાસલાસિનામ્ ।
નિર્ધૂતતમસાં પુંસાં, નિર્મલીભૂતચેતસામ્ ॥૫૮૪॥
ભદ્ર ! નૈષ મહીપાલો, મહામોહઃ સભાર્યકઃ ।
જાયતે બાધકો નાપિ, સવધૂકાવિમૌ સુતૌ ॥૫૮૫॥ યુગમ્ ॥

શ્લોકાર્થ :-

અને તેથી=વિવેકી પુરુષો પૂર્વમાં કહ્યું એ પ્રકારે ભાવન કરે છે તેથી, આવા પ્રકારના ભાવનાના અભ્યાસથી વાસિત નિર્ધૂત તમવાળા, નિર્મલીભૂત ચિત્તવાળા તે પુરુષોને હે ભદ્ર ! પ્રકર્ષ ! આ મહીપાલ ભાર્યાયુક્ત એવો મહામોહ બાધક થતો નથી અને સવધૂ એવા આ બે પુત્રો=મહામોહના રાગકેસરી અને દ્રેષગજેન્દ્ર બે પુત્રો, બાધક થતા નથી. ॥૫૮૪-૫૮૫॥

શ્લોક :-

અન્યચ્ચ—
ન શોકો નારતિસ્તેષાં, ન ભયો નાપિ શેષકાઃ ।
દુષ્ટાભિસન્ધિપ્રમુખા, નૂનં બાધાવિધાયકાઃ ॥૫૮૬॥
નામૂનિ ડિમ્બરૂપાણિ, ન ચાન્યે ભદ્ર ! તાદૃશાઃ ।
ચૈરેવં ભાવનાશસ્ત્રૈઃ, પિતા પુત્રા અમી જિતાઃ ॥૫૮૭॥ યુગમ્ ॥

શ્લોકાર્થ :-

અને બીજું, તેઓને શોક નથી. અરતિ નથી. ભય નથી. વળી દુષ્ટઅભિસંધિ પ્રમુખ શેષ બાધાવિધાયક નથી. આ ડિમ્બરૂપો બાધા કરનારા નથી. હે ભદ્ર ! અન્ય તેવા પ્રકારના નથી, જેઓ વડે આ રીતે=પૂર્વમાં વર્ણન કર્યું એ રીતે, ભાવનારૂપી શસ્ત્રો વડે આ પિતા પુત્રાદિ જિતાયા છે=મહામોહરૂપી પિતા અને રાગ-દ્રેષરૂપી પુત્રો જિતાયા છે. ॥૫૮૬-૫૮૭॥

ભાવાર્થ :-

પૂર્વમાં કહ્યું કે આ વિષયાભિલાષ રસનાનો જનક છે. વળી, તે રાગકેસરી રાજાનો મંત્રી હોવાથી પોતાની બુદ્ધિના પ્રયોગથી હંમેશાં રાગકેસરી રાજાનું રાજ્ય સમ્યક્ પાલન કરે છે. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે સંસારી જીવોના વિષયાભિલાષનો પરિણામ છે તેનાથી હંમેશાં વિષયોનો રાગ જીવોમાં વર્તે છે તેથી સંસારી જીવો રાગકેસરીના સામ્રાજ્યને છોડીને સદાગમ દ્વારા કર્મથી મુક્ત કરાવી શકાતા નથી. તેનું કારણ જીવમાં વર્તતો વિષયાભિલાષનો જ પરિણામ છે. વળી, સંસારી જીવો ક્વચિત્ શાસ્ત્રો ભણે, સંયમાદિ ગ્રહણ કરે તોપણ તેઓ ત્યાં સુધી જ પોતાનું હિત સાધી શકે છે જ્યાં સુધી આ વિષયાભિલાષ પોતાના વીર્યથી તેઓને દૂર ફેંકતો નથી. આથી જ સિંહગુફાવાસી મુનિ પણ રૂપકોશા વેશ્યાને પામીને ક્ષણભર યોગમાર્ગથી દૂર ફેંકાયા. વળી, જ્યારે જીવમાં વિષયાભિલાષ ઊઠે છે ત્યારે પ્રાજ્ઞ પુરુષો પણ બાલિશ જેવા, તેના કિંકર જેવા થાય છે. અને વ્રતનો આગ્રહ છોડીને લજ્જા વગરના થાય છે. આથી જ સદાગમને પામીને ઘણા મહાત્માઓ મોહ નાશ કરવા માટે પ્રવૃત્ત થયા હોય છતાં કોઈક નિમિત્તને પામીને વિષયાભિલાષ પ્રગટે છે ત્યારે તેઓ તેનાથી પોતાનું રક્ષણ કરવા અસમર્થ બને છે.

વળી, આ વિષયાભિલાષરૂપ મંત્રી રાગકેસરી અને મહામોહના સામ્રાજ્યને જ વધારે છે અને સંસારી જીવોને અનેક પ્રકારનાં દુઃખો આપે છે અને આત્મામાં ઊઠેલા વિષયના અભિલાષથી તેઓ અનેક પાપો કરીને આ લોકમાં અને પરલોકમાં દુઃખી થાય છે. તેથી આ વિષયાભિલાષ મંત્રી રાગકેસરીનો અતિનિપુણ કુશળ મંત્રી છે જેથી તેના રાજ્યનો ક્ષય ન થાય તેને માટે જ નિપુણતાથી યત્ન કરે છે. વધારે શું ? આખા મહામોહ રાજાના સામ્રાજ્યને સંપૂર્ણ જીવાડનાર વિષયાભિલાષરૂપ મંત્રી જ છે. તેથી તેની વિડંબનાને જાણીને જેઓ વિષયાભિલાષને શમન કરવા યત્ન કરે છે તેઓ જ તેની વિડંબનાઓથી રક્ષણ પામી શકે છે.

વળી, પ્રકર્ષ એ બુદ્ધિનો પ્રકર્ષ છે તેથી જે વિમર્શો આ સર્વ અંતરંગ શત્રુઓના ગુણો બતાવ્યા તેને આકારદર્શન માત્રથી જ તેને પ્રતિભાસમાન થાય છે; કેમ કે તત્ત્વને જોનારી બુદ્ધિ જ્યારે સંસારી જીવોની ચિત્તરૂપી અટવીનું અવલોકન કરે છે ત્યારે તેઓની ચિત્તરૂપી અટવીમાં વર્તતા વિષયાભિલાષના, મહામોહના કે રાગાદિ દોષોના જે ગુણો વિમર્શો બતાવ્યા તે બુદ્ધિના પ્રકર્ષવાળા જીવો અવલોકન માત્રથી જ જોઈ શકે છે. ફક્ત વિમર્શ દ્વારા તે તેમજ છે તેનો નિર્ણય કરવા અર્થે બુદ્ધિનો પ્રકર્ષ પ્રશ્ન કરે છે અને વિમર્શ દ્વારા તેનો સ્પષ્ટ નિર્ણય કરે છે. આથી જ વિમર્શ કહે છે કે બુદ્ધિમાન પુરુષો વસ્તુને જોઈને તેના ગુણો જાણી શકે છે તેમ જેઓ નિપુણતાથી જીવોમાં વર્તતા મોહના પરિણામને, કષાયોને અને વિષયાભિલાષને જોવા યત્ન કરે છે તેઓને તે સર્વ જે પ્રકારે જીવની કદર્થના કરનારા છે તે સ્વરૂપે જ દેખાય છે. મૂઢ જીવોને તે સર્વ સુખના કારણરૂપે દેખાય છે.

વળી, પ્રકર્ષ પૂછે છે કે આ વિષયાભિલાષની જે આ ભાર્યા છે તે કયા નામવાળી છે અને કેવા ગુણવાળી છે ? તેથી વિમર્શ કહે છે ભોગતૃષ્ણા વિષયાભિલાષની પત્ની છે. ગુણોથી વિષયાભિલાષ જેવી જ છે અને બધા અન્ય રાજાઓ તેને હંમેશાં નમસ્કાર કરનારા છે. તેથી એ પ્રાપ્ત થાય કે જીવમાં જેમ વિષયોનો

અભિલાષ છે તેમ બાહ્ય પદાર્થોના ભોગોમાં તૃષ્ણાનો પરિણામ વર્તે છે જે વિષયાભિલાષ જેવો જ પરિણામવિશેષ છે. અને તે ભોગતૃષ્ણાને કારણે જીવમાં દુષ્ટઅભિસંધિ આદિ ભાવો થાય છે. વળી, મહા-મોહના પુત્ર રાગકેસરી-દ્વેષગજેન્દ્ર વગેરે ભોગતૃષ્ણા દ્વારા સર્વ કૃત્યો કરે છે એમ કહ્યું તેમાં પણ વિષયાભિલાષ જ પ્રબલ કારણ છે; કેમ કે જીવમાં ભોગતૃષ્ણાનો પરિણામ છે તેથી વિષયોનો અભિલાષ થાય છે, તેના કારણે જ દ્વેષાદિ ભાવો થાય છે તેથી તે સર્વમાં પ્રબલ કારણ ભોગતૃષ્ણા છે.

વળી, આ રીતે જીવના અંતરંગ પરિણામરૂપ ભોગતૃષ્ણા આદિ ભાવો બતાવ્યા પછી જીવ સાથે કથંચિત્ અેકત્વને પામેલ કાર્મણ શરીર છે. અને તે કાર્મણ શરીર આઠ કર્મો રૂપ છે. તેમાં મોહનીયકર્મથી મહામોહ આદિ સર્વ ભાવો પ્રગટ થયા છે તે સિવાયનાં જે સાત કર્મો છે તેના સ્વરૂપ વિષયક જિજ્ઞાસા થવાથી પ્રકર્ષ પ્રશ્ન કરે છે કે આ સાત રાજાઓ દેખાય છે તે કોણ છે ? એથી વિમર્શ કહે છે કે મહામોહ રાજાના બહિર્ભૂત આ સેનાપતિઓ છે.

આનાથી એ પ્રાપ્ત થાય કે જ્ઞાનાવરણીય આદિ સાત કર્મોના બળથી જ નિમિત્તને પામીને જીવમાં મોહાદિ ભાવો થાય છે. તેથી જીવના પરિણામથી બહિર્ભૂત એવાં સાત કર્મો મહામોહના ભાવોની વૃદ્ધિ કરવામાં અને તેનું રક્ષણ કરવામાં પ્રબલ કારણ છે. તેમાં જ્ઞાનાવરણીયકર્મ જીવને અંધ કરે છે. દર્શનાવરણીયકર્મ જીવને અત્યંત આંધળા અને ઊંઘતા કરે છે. વેદનીયકર્મ જીવને શાતા-અશાતા ઉત્પન્ન કરીને રાગાદિ ભાવોની વૃદ્ધિ કરે છે તેથી મહામોહ આદિ ભાવો સુરક્ષિત રહે છે. વળી, આયુષ્યકર્મ ચાર ગતિનાં આયુષ્યો તે તે ભવની પ્રાપ્તિ કરાવીને જીવને તે તે ભવની વિડંબના પ્રાપ્ત કરાવે છે. વળી નામકર્મ જીવનાં અનેક સ્વરૂપો કરીને જીવની વિડંબના કરાવે છે. છતાં કેટલીક પુણ્યપ્રકૃતિઓથી જીવને કંઈક સુખાકારી પણ થાય છે અને તીર્થંકર નામકર્મ જીવને ઉત્તમ પુરુષ સ્વરૂપે નિર્માણ કરે છે. વળી ઉચ્ચ-નીચ ગોત્ર જીવને ઉત્તમ અને હીન કુળમાં ઉત્પન્ન કરીને વિડંબના કરે છે. વળી પાંચ પ્રકારનાં અંતરાય કર્મો ઇષ્ટ સર્વ પદાર્થની પ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન કરે છે. આ રીતે વિમર્શ દ્વારા કર્મોનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જાણીને બુદ્ધિમાન એવો પ્રકર્ષ પ્રશ્ન કરે છે કે પૂર્વમાં વર્ણન કરાયેલા રાગકેસરી આદિ રાજાઓ અને તેઓનો પરિવાર ક્રમસર જોવામાં આવે તો પૃથક્ દેખાય છે પરંતુ સન્મુખ રહેલા બે ઘડાઓ સ્પષ્ટ રીતે પૃથક્ એક સાથે દેખાય છે તેમ મહામોહ આદિ અને તેનો પરિવાર સ્પષ્ટ પૃથક્ દેખાતા નથી. તેથી વિમર્શ સ્પષ્ટતા કરે છે કે દરેક પદાર્થો સામાન્ય રૂપ અને વિશેષ સ્વરૂપ છે તેથી જ્યારે તે પદાર્થો સામાન્ય રૂપે દેખાય ત્યારે વિશેષ દેખાય નહીં અને વિશેષ દેખાય ત્યારે સામાન્ય દેખાય નહીં. પરંતુ ક્રમસર સામાન્ય વિશેષ રૂપે દેખાય છે. જેમ આંબા આદિનાં વૃક્ષો વૃક્ષરૂપે જોવામાં આવે ત્યારે સર્વ વૃક્ષો વૃક્ષરૂપે જ દેખાય છે. અને જ્યારે આ આંબો છે, આ અન્ય વૃક્ષ છે ઇત્યાદિ રૂપે જોવામાં આવે ત્યારે વિશેષરૂપે જ દેખાય છે. સામાન્ય રૂપે દેખાતું નથી. તે રીતે અંતરંગ સર્વ રાજાઓ પોતાના પરિવાર સાથે સામાન્ય વિશેષ રૂપે રહેલા હોવાથી ક્રમસર દેખાય છે આથી જ વિષયાભિલાષ દેખાય છે ત્યારે પાંચેય ઇન્દ્રિયોના સ્વતંત્ર અભિલાષો દેખાતા નથી અને પાંચે ઇન્દ્રિયો જ્યારે સ્વતંત્ર અભિલાષ રૂપે દેખાય છે ત્યારે વિષયાભિલાષ દેખાતો નથી. તેથી તે સર્વનો યથાર્થ બોધ કરવા અર્થે સામાન્યરૂપ તે તે રાજા અને વિશેષરૂપ તેનો પરિવાર પૃથક્ રૂપે અત્યાર સુધી બતાવાયો છે.

વળી, મોહનીયને છોડીને સાત કર્મો છે તેમાં જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને અંતરાય જીવને દુઃખને દેનાર છે; કેમ કે અજ્ઞાનતા સર્વ દુઃખોનું બીજ છે અને અંતરાય ઇષ્ટની પ્રાપ્તિમાં વ્યાઘાતક છે. વળી, અન્ય ચાર કર્મો વેદનીય, નામ, ગોત્ર, આયુષ્ય શુભ-અશુભ રૂપ છે. તેમાં જે શુભકર્મો છે તે જીવને સુખ દેનારાં છે, અશુભકર્મો જીવને દુઃખ દેનારાં છે તોપણ જ્યાં સુધી મોહનીયનો નાશ થયો નથી ત્યાં સુધી તે સર્વ કર્મો મોહની વૃદ્ધિ કરવામાં અને મોહનું રક્ષણ કરવામાં સહાયક છે તેથી મોહનીયના સૈનિકો છે. વળી બહિરંગ દેશોમાં કેટલાક થોડા જીવો છે કે જેઓ પોતાના સ્વપરાક્રમના બળથી શત્રુભૂત એવા આ અંતરંગ મહામોહ આદિનો નાશ કરે છે. તેથી તેવા મહાત્માઓ સદ્ભૂત ભાવનાઓથી આત્માને ભાવિત કરે છે, હંમેશાં જિનવચનનું ક્વચ પહેરે છે અને શત્રુના નાશ માટે અપ્રમાદમાં તત્પર થાય છે તેઓને આ મહામોહ આદિ ઉપતાપને કરનારા બનતા નથી. આથી જ અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ, દેશવિરતિધર શ્રાવકો અને સુસાધુઓ હંમેશાં ભાવનાઓથી આત્માને અત્યંત ભાવિત રાખે છે. જિનવચનનું વારંવાર અવલંબન લઈને સ્વભૂમિકાનુસાર અજ્ઞાનનો નાશ કરવા યત્ન કરે છે અને શક્તિ અનુસાર કષાય-નોકષાયનો સતત ક્ષય કરે છે. કઈ રીતે કરે છે ? તે બતાવે છે —

સંસારરૂપી સમુદ્ર અનાદિ કાળનો છે, અનંત કાળ રહેનારો છે. અત્યંત જીવની વિહંબના સ્વરૂપ છે અને બાહ્ય સમુદ્રને તરવું જેટલું દુષ્કર નથી તેનાથી પણ અધિક દુષ્કર સંસારસમુદ્રને તરવા જેવું છે, માટે અપ્રમાદથી તેના નિસ્તરણમાં યત્ન કરવો જોઈએ. વળી રાધાવેધ સાધવો જેમ દુષ્કર છે તેમ મનુષ્યભવની પ્રાપ્તિ અતિદુર્લભ છે. કોઈક રીતે કોઈક જીવ રાધાવેધ સાધી લે તે રીતે એકેન્દ્રિય આદિમાં ભટકતા પોતાના આત્માએ મનુષ્યભવ પ્રાપ્ત કર્યો છે માટે સર્વ ઉદ્યમથી આત્મહિત સાધવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

વળી, આ મનુષ્યભવનું જીવિત સંસારનાં સર્વ કાર્યોની ઇચ્છાના પાશનું મૂળ કારણ છે અને પાણીના પરપોટા જેવું ક્ષણમાં નાશ પામે તેવું છે, માટે તુચ્છ કાર્યોની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરીને અનંતાં મરણોના ઉચ્છેદનું કારણ બને તે રીતે જીવિતને સફળ કરવું જોઈએ.

વળી, આ શરીર અત્યંત અશુચિથી બિભત્સ છે. આત્માથી ભિન્ન કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલું છે અને રોગરૂપી પિશાચોનું ભાજન છે. ક્ષણમાં નાશ પામે તેવું છે માટે શરીર પ્રત્યે મમત્વ કરીને તેના જ લાલન-પાલનમાં મનુષ્યભવને નિષ્ફળ કરવો જોઈએ નહીં. યૌવન ક્ષણભરમાં નાશ પામે તેવું છે. ભોગસામગ્રી ક્ષણમાં વિનાશ પામે તેવી છે માટે તેની આસ્થા કરીને મનુષ્યભવને નિષ્ફળ કરવો જોઈએ નહીં. વળી, વિષયો પ્રારંભમાં આલ્લાદ ઉત્પન્ન કરે છે, અંતે અત્યંત દારુણ છે; કેમ કે શરીર આદિ નાશ કરે છે અને પાપ બંધાવીને દુર્ગતિઓમાં નાંખે છે તેથી કિંપાક ફળ જેવા પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયો છે, આ પ્રકારે ભાવન કરીને વિષયાભિલાષને શાંત શાંતતર કરવા યત્ન કરવો જોઈએ.

વળી, સ્વજનાદિ પ્રત્યેનો મિથ્યા સ્નેહ દૂર કરવા વિચારવું જોઈએ કે સંસારમાં સર્વ જીવો સાથે સર્વ પ્રકારના સંબંધો જીવને અનંતી વખત પ્રાપ્ત થયા છે, તેથી પરમાર્થથી કોઈ સ્વજન કે પરજન નથી. વળી, જેમ રાત્રે એક વૃક્ષ ઉપર પક્ષીઓ ભેગાં થાય છે તેમ સર્વનો સંબંધ થયો છે. ભવની સમાપ્તિ સાથે સ્વ સ્વ

કર્મ પ્રમાણે અન્ય ભવમાં સર્વ વિખૂટા થાય છે માટે સ્વજનાદિ પ્રત્યે રાગ કરવો ઉચિત નથી પરંતુ આત્માની નિરાકુળ અવસ્થા જીવ સાથે શાશ્વત રહે તેવી છે તેનો રાગ કરીને તેને જ પ્રગટ કરવા યત્ન કરવો જોઈએ. વળી, સંસારમાં ઇષ્ટના સમાગમો વિયોગના તાપને કરનારા છે. તેથી ક્વચિત્ આ ભવમાં તેનો વિયોગ પ્રાપ્ત થશે ત્યારે દુઃખ પ્રાપ્ત કરશે. ક્વચિત્ મૃત્યુ વખતે તેનો ત્યાગ કરવો પડશે ત્યારે દુઃખ ઉત્પન્ન કરશે એમ ભાવન કરીને ઇષ્ટ સમાગમો પ્રત્યે રાગ જ કરવો જોઈએ નહીં, જેથી વિયોગનું દુઃખ જ થાય નહીં. વળી, આ શરીરને જરા જર્જરિત કરે છે. મૃત્યુ બધાનો નાશ કરે છે માટે અસાર એવા દેહ પ્રત્યે મમત્વ કરવું જોઈએ નહીં. પરંતુ આત્માની અંતરંગ ગુણ-સંપત્તિમાં જ મમત્વ કરવું જોઈએ. આ પ્રકારે જેઓ હંમેશાં ચિત્તને સ્પર્શે તે રીતે આત્માને ભાવિત કરે છે તેવા નિર્મળ ચિત્તવાળા જીવોને મહામોહ આદિ અંતરંગ શત્રુઓ કોઈ બાધક થતા નથી. તેવા મહાત્માઓને કોઈ નિમિત્તમાં શોક થતો નથી, અરતિ થતી નથી, દુષ્ટઅભિસંધિ થતી નથી; કેમ કે તે મહાત્માઓએ મહામોહને અને તેના રાગ-દ્વેષરૂપ પુત્રોને ભાવનારૂપી શસ્ત્રોથી નષ્ટપ્રાય: કર્યા છે.

શ્લોક :-

તથા—

સર્વજ્ઞાગમતત્ત્વેષુ, યે સન્તિ સુવિનિશ્ચિતાઃ ।

યે પુનઃ સદ્વિચારેણ, ક્ષાલયન્ત્યાત્મકલ્મષમ્ ॥૫૮૮॥

નયન્તિ સ્થિરતાં ચિત્તં, સર્વજ્ઞાગમચિન્તયા ।

પશ્યન્ત્યુન્માર્ગયાયિત્વં, મૂઢાનાં ચ કુતીર્થિનામ્ ॥૫૮૯॥

તેષામેષ જનનાં ભો, નિર્મલીભૂતસદ્ધિયામ્ ।

ન બાધકઃ પ્રકૃત્યૈવ, મહામોહમહત્તમઃ ॥૫૯૦॥ ત્રિભિર્વિશેષકમ્ ॥

શ્લોકાર્થ :-

અને સર્વજ્ઞાના આગમતત્ત્વમાં જેઓ સુવિનિશ્ચિત છે. વળી, સદ્વિચારથી જેઓ આત્માના કાદવને ક્ષાલન કરે છે.

સર્વજ્ઞાના આગમની ચિંતાથી ચિત્તની સ્થિરતાને પ્રાપ્ત કરે છે અને મૂઢ એવા કુતીર્થિકોના ઉન્માર્ગ ગમનપણું જુએ છે.

નિર્મલીભૂત સદ્બુદ્ધિવાળા તે જીવોને પ્રકર્ષ ! આ મહામોહ મહત્તમ પ્રકૃતિથી જ બાધક નથી. ॥૫૮૮થી ૫૯૦॥

શ્લોક :-

યાઽપ્યેષા ગૃહિણી પૂર્વ, વર્ણિતા વીર્યશાલિની ।

કુદૃષ્ટિઃ સાપિ તદ્વીર્યાદ્દૂરતઃ પ્રપલાયતે ॥૫૯૧॥

શ્લોકાર્થ :-

જે વળી આ ગૃહિણી વીર્યશાલી કુદૃષ્ટિ પૂર્વમાં વર્ણન કરાઈ તે પણ તેમના વીર્યના કારણે દૂરથી ભાગે છે. ॥૫૯૧॥

શ્લોક :-

ये पुनर्भावयन्त्येवं, मध्यस्थेनाऽन्तरात्मना ।
शरीरचित्तयो रूपं, योषितां परमार्थतः ॥५९२॥

શ્લોકાર્થ :-

જેઓ વળી મધ્યસ્થ અંતરાત્માથી સ્ત્રીઓના શરીરનું અને ચિત્તનું રૂપ પરમાર્થથી આ રીતે ભાવન કરે છે=આગળમાં ખતાવે છે એ રીતે ભાવન કરે છે. ॥૫૯૨॥

શ્લોક :-

यदुत—
सितासिते विशाले ते, ताम्रराजिवराजिनी ।
जीव! चिन्तय निर्मिथ्यमक्षिणी मांसगोलकौ ॥५९३॥

શ્લોકાર્થ :-

શું ભાવન કરે છે ? તે 'યદુત'થી ખતાવે છે — રક્તકમળ જેવી શોભતી કાળી-સફેદ એવી વિશાલ તે સ્ત્રીઓની બે આંખો નિશ્ચિત માંસના ગોળા છે. હે જીવ ! તું વિચાર કર. ॥૫૯૩॥

શ્લોક :-

सुमांसकौ सुसंस्थानौ, सुश्रिष्टौ वक्त्रभूषणौ ।
लम्बमानाविमौ वर्ध्नौ, कर्णौ यौ ते मनोहरौ ॥५९४॥

શ્લોકાર્થ :-

સુમાંસવાળા, સુસંસ્થાનવાળા, સારી રીતે વળગી રહેલા, મુખના ભૂષણ જેવા, લટકતા આ બે વદ્ધ કાન જે તને મનોહર છે. ॥૫૯૪॥

શ્લોક :-

यावेतावुल्लसद्दीप्ती, भवतश्चित्तरञ्जकौ ।
ततचर्मावृतं स्थूलमस्थिमात्रं कपोलकौ ॥५९५॥

શ્લોકાર્થ :-

તારા ચિત્તના રંજક જે આ ઉલ્લાસ પામતી દીપ્તિવાળા બે કપોલક છે તે વિસ્તારવાળા ચર્મથી આવૃત સ્થૂલ હાડકાં માત્ર છે. ॥૫૯૫॥

શ્લોક :-

લલાટમપિ તાદૃક્ષં, યત્તે હૃદયવલ્લભમ્ ।
દીર્ઘોત્તુઙ્ગા સુસંસ્થાના, નાસિકા ચર્મખણ્ડકમ્ ॥૫૯૬॥

શ્લોકાર્થ :-

તારા હૃદયને વલ્લભ જે આ લલાટ પણ તેવું જ છે=સ્થૂલ અસ્થિ માત્ર છે, દીર્ઘ ઊંચી સુસંસ્થાનવાળી નાસિકા ચર્મનું ખંડક છે. ॥૫૯૬॥

શ્લોક :-

યદિદં મધુનસ્તુલ્યમધરૌષ્ટં વિભાતિ તે ।
માંસપેશીદ્વયં સ્થૂરમિદં લાલામલાવિલમ્ ॥૫૯૭॥

શ્લોકાર્થ :-

જે આ મધ જેવા હોઠ તને ભાસે છે, માંસપેશીદ્વયવાળું સ્થૂલ આ લાળના મળથી ચુકત છે. ॥૫૯૭॥

શ્લોક :-

યે કુન્દકલિકાકારા, રદનાશ્ચિત્તહારિણઃ ।
એતેઽસ્થિખણ્ડકાનીતિ, પદ્ધતિસ્થાનિ લક્ષય ॥૫૯૮॥

શ્લોકાર્થ :-

જે મોગરાની કલિના આકારવાળા દાંતો ચિત્તને હરનારા છે એ હાડકાના ટુકડા છે એ પ્રકારે પદ્ધતિનાં સ્થાનોને તું જાણ. ॥૫૯૮॥

શ્લોક :-

ય ણ્ણોઽલિકુલચ્છાયઃ, કેશપાશો મનોહરઃ ।
યોષિતાં તત્તમો હાર્દ, પ્રકાશમિતિ ચિન્તય ॥૫૯૯॥

શ્લોકાર્થ :-

જે આ ભમરાના કુલની છાયાવાળા મનોહર વાળોનો સમૂહ સ્ત્રીઓનો છે તે અંધકારનું હાર્દ પ્રકાશે છે એ પ્રમાણે વિચાર=અંધકારના હાર્દને ખતાવનારું છે એ પ્રમાણે વિચાર. ॥૫૯૯॥

શ્લોક :-

યૌ કાઞ્ચનમહાકુમ્ભવિભ્રમૌ હૃદિ તે સ્થિતૌ ।
સ્ત્રીસ્તનો મૂઢ! બુદ્ધ્યસ્વ, તૌ સ્થૂલૌ માંસપિણ્ડકૌ ॥૬૦૦॥

શ્લોકાર્થ :-

જે સુવર્ણના મહાકુંભના વિભ્રમવાળા સ્ત્રીના બે સ્તનો તારા હૃદયમાં રહેલા છે. હે મૂઢ ! તે બેને સ્થૂલ માંસના પિંડ તું જાણ. ॥૬૦૦॥

શ્લોક :-

યલ્લાસયતિ તે ચિત્તં, લલિતં દોર્લતાદ્વયમ્ ।
તતચર્માવૃતં દીર્ઘં, તદસ્થિયુગલં ચલમ્ ॥૬૦૧॥

શ્લોકાર્થ :-

જે સુંદર ભુજરૂપી લતાદ્વય જેવા બે બાહુ તારા ચિત્તને આનંદ આપે છે, તેને વિસ્તારવાળા ચર્મથી આવૃત, દીર્ઘ, ચલ અસ્થિયુગલ તું જાણ. ॥૬૦૧॥

શ્લોક :-

અશોકપલ્લવાકારૌ, યૌ કરૌ તે મનોહરૌ ।
તાવસ્થિઘટિતૌ વિદ્ધિ, ચર્મનદ્ધૌ કરઙ્કકૌ ॥૬૦૨॥

શ્લોકાર્થ :-

અશોકના પલ્લવના આકારવાળા તારા મનને હરણ કરનારા જે બે કર છે તે હાડકાંથી ઘડાયેલા, ચર્મથી યુક્ત બે કરંક તું જાણ. ॥૬૦૨॥

શ્લોક :-

યદ્ રજ્જયતિ તે ચિત્તં, વલિત્રયવિરાજિતમ્ ।
ઉદરં મૂઢ! તદ્વિષ્ટામૂત્રાન્ત્રમલપૂરિતમ્ ॥૬૦૩॥

શ્લોકાર્થ :-

ત્રણ વળિયાથી શોભિત પેટ જે તારા ચિત્તને રંજિત કરે છે હે મૂઢ જીવ ! તેને=તે ઉદરને, વિષ્ટા, મૂત્ર, આંતરડાં, મલથી પૂરિત તું જાણ. ॥૬૦૩॥

શ્લોક :-

યદાક્ષિપતિ તે સ્વાન્તં, શ્રોણીબિમ્બં વિશાલકમ્ ।
પ્રભૂતાશુચિનિર્વાહદ્વારમેતદ્વિભાવ્યતામ્ ॥૬૦૪॥

શ્લોકાર્થ :-

જે વિશાલ કેડનું સ્થાન તારા અંતઃકરણને આક્ષેપ કરે છે, ઘણા અશુચિના નિર્વાહના દ્વારા એવા એને તું વિભાવન કર. ॥૬૦૪॥

શ્લોક :-

યૌ મૂઢૈર્હાટકસ્તમ્ભસન્નિભૌ પરિકલ્પિતૌ ।
તાવૂરૂ પૂરિતૌ વિદ્ધિ, વસામજ્જાશુચેર્નલૌ ॥૬૦૫॥

શ્લોકાર્થ :-

મૂઠો વડે હાટકના=સુવર્ણના, સ્તંભ જેવા જે બે ઊંચું પરિકલ્પિત કરાયા તે બે ઊંચું ચરની, મજ્જા, અશુચિથી પુરાયેલી બે નળીઓ તું જાણ. ॥૬૦૫॥

શ્લોક :-

સજ્ચારિરક્તરાજીવબન્ધુરં ભાતિ યચ્ચ તે ।
તદદ્વિઘ્નયુગલં સ્નાયુબદ્ધાઽસ્થનાં પજ્જરદ્વયમ્ ॥૬૦૬॥

શ્લોકાર્થ :-

સંચારી એવા રક્તરાજીથી સુંદર જે બે પગો તને ભાસે છે તે બે પગો સ્નાયુબદ્ધ હાડકાંવાળા પંજરદ્વય છે. ॥૬૦૬॥

શ્લોક :-

યત્તે કર્ણામૃતં ભાતિ, મન્મનોલ્લાપજલ્પિતમ્ ।
તન્મારણાત્મકં મૂઢ! વિષં હાલાહલં તવ ॥૬૦૭॥

શ્લોકાર્થ :-

જે તને કામના ઉલ્લાપથી જલ્પિત કર્ણની અમૃત ભાસે છે હે મૂઠ ! તે મારણાત્મક તારું હાલાહલ વિષ છે. ॥૬૦૭॥

શ્લોક :-

શુક્રશોણિતસંભૂતં, નવચ્છિદ્રં મલોલ્બણમ્ ।
અસ્થિશુદ્ધ્વલિકામાત્રં, હન્ત યોષિચ્છરીરકમ્ ॥૬૦૮॥

શ્લોકાર્થ :-

શુક્રથી=વીર્યથી અને લોહીથી થયેલું નવ છિદ્રવાળું, મલથી યુક્ત, અસ્થિની શુંખલિકા માત્ર સ્ત્રીનું શરીર ખરેખર છે. ॥૬૦૮॥

શ્લોક :-

ન ચાસ્માદ ભિદ્યતે જીવ!, તાવકીનં શરીરકમ્ ।
કશ્ચૈવં જ્ઞાતતત્ત્વોઽપિ, કુર્યાત્કલ્કાલમીલકમ્ ॥૬૦૯॥

શ્લોકાર્થ :-

અને હે જીવ ! આનાથી=સ્ત્રીના શરીરથી, તારું શરીર જુદું નથી. આ પ્રમાણે જ્ઞાત તત્ત્વવાળો કોણ કંકાલ મીલકને કરે=સ્ત્રીના શરીરની સાથે સંબંધને કરે. ॥૬૦૯॥

શ્લોક :-

પ્રચણ્ડપવનોદ્ભૂતધ્વજચેલાગ્રચઞ્ચલમ્ ।
ચિત્તં તુ વિદુષાં સ્ત્રીણાં, કથં રાગનિબન્ધનમ્? ॥૬૧૦॥

શ્લોકાર્થ :-

પ્રચંડ પવનથી ઉદ્ભૂત, ધ્વજના વસ્ત્રના અગ્ર જેવા ચંચલ સ્ત્રીઓના ચિત્તને વિદ્વાન રાગનું કારણ કેવી રીતે કરે ? ॥૬૧૦॥

શ્લોક :-

વિલસલ્લોલકલ્લોલજાલમાલાકુલે જલે ।
શશાઙ્કબિમ્બવલ્લોકૈસ્તદ્ ગ્રહીતું ન પાર્યતે ॥૬૧૧॥

શ્લોકાર્થ :-

વિલાસ કરતાં લોલકલ્લોલનાં જાળાનાં સમૂહથી આકુળ એવા જલમાં ચંદ્રના બિમ્બની જેમ લોકો વડે તે=સ્ત્રીનું ચિત્ત, ગ્રહણ કરવું શક્ય નથી. ॥૬૧૧॥

શ્લોક :-

સ્વર્ગાપવર્ગસન્માર્ગનિસર્ગાગલિકાસમાઃ ।
એતા હિ યોષિતો નૂનં, નરકદ્વારદેશિકાઃ ॥૬૧૨॥

શ્લોકાર્થ :-

સ્વર્ગ, અપવર્ગના સન્માર્ગમાં જવા માટે અર્ગલિકા જેવી આ સ્ત્રીઓ ખરેખર નરકદ્વારને બતાવનારી છે. ॥૬૧૨॥

શ્લોક :-

ન ભુક્તાસુ ન યુક્તાસુ, ન વિયુક્તાસુ દેહિનામ્ ।
વિદ્યમાનાસુ નારીષુ, સુખગન્ધોઽપિ વિદ્યતે ॥૬૧૩॥

શ્લોકાર્થ :-

ભોગવાયેલી સ્ત્રીઓમાં, યુક્ત સ્ત્રીઓમાં, વિયુક્ત સ્ત્રીઓમાં, વિદ્યમાન સ્ત્રીઓમાં દેહીઓને સુખની ગંધ પણ વિદ્યમાન નથી. ॥૬૧૩॥

શ્લોક :-

યાશ્ચૈવં યોષિતોઽનેકમહાનર્થવિધાયિકાઃ ।
સુખમાર્ગર્ગલાસ્તાસુ, તુચ્છં સ્નેહનિબન્ધનમ્ ॥૬૧૪॥

શ્લોકાર્થ :-

અને જે આ પ્રમાણે અનેક મહા અનર્થને કરનારી, સુખમાર્ગમાં અર્ગલા સમાન સ્ત્રીઓ છે તેઓમાં સ્નેહનું કારણ તુચ્છ છે. ॥૬૧૪॥

શ્લોક :-

एवं व्यवस्थिते नृणां, यदिदं मूढचेष्टितम् ।
तदीदृशं ममाभाति, पर्यालोचयतोऽधुना ॥६१५॥

શ્લોકાર્થ :-

આ પ્રમાણે સ્થિત હોતે છતે જે આ મનુષ્યોનું મૂઢ ચેષ્ટિત છે તે મને હમણાં પર્યાલોચનથી આવું ભાસે છે. ॥૬૧૫॥

શ્લોક :-

यदुत—
महाविगोपको भूयान्, हसनं च विडम्बनम् ।
बिम्बोका वध्यभूमीषु, गच्छतां पटहोपमाः ॥६१६॥
नाट्यं तु प्रेरणाकारं, गान्धर्वं रोदनोपमम् ।
विवेकिकरुणास्थानं, योषिदात्मनिरीक्षणम् ॥६१७॥
विलासाः सन्निपातानामपथ्याहारसन्निभाः ।
उच्चैर्विनाटनं योषिदाश्लेषसुरतादिकम् ॥६१८॥
तदेवंविधसद्भूतभावनाभावितात्मभिः ।
तैर्जितो भद्र! सत्पुम्भिरेषोऽपि मकरध्वजः ॥६१९॥ चतुर्भिः कलापकम् ॥

શ્લોકાર્થ :-

કેવું ભાસે છે ? તે 'યદુત'થી બતાવે છે – મહાવિગોપકો થાય. શું મહાવિગોપક થાય ? એથી

કહે છે — હસન વિડંબન છે. વદ્યભૂમિમાં જતા પુરુષને પટહની ઉપમાવાળા ચાળા છે=સ્ત્રીઓના ચાળા છે.

નાટક પ્રેરણ આકારવાળું છે. ગાંધર્વ રોદનની ઉપમા જેવું છે. સ્ત્રીઓના દેહનું નિરીક્ષણ વિવેકીઓને કરવાનું સ્થાન છે.

વિલાસો સન્નિપાતરોગવાળાને અપચ્ચઆહાર જેવા છે. સ્ત્રીઓના આશ્લેષવાળા સુરતાદિક અત્યંત વિનાટન છે.

તે કારણથી આવા પ્રકારના સદ્ભૂત ભાવનાથી ભાવિત સ્વરૂપવાળા તે સત્પુરુષોથી હે ભદ્ર ! પ્રકર્ષ ! આ મકરધ્વજ જિતાયો છે. ॥૬૧૬થી ૬૧૮॥

શ્લોક :-

અન્યચ્ચ—

યાષ્ટેષા વર્ણિતા પૂર્વ, મહાવીર્યા રતિર્મયા ।

ભાર્યાઽસ્ય સાઽપિ તૈર્નૂનં, ભાવનાબલતો જિતા ॥૬૨૦॥

શ્લોકાર્થ :-

અને બીજું — જે આ પૂર્વમાં મહાવીર્યવાળી રતિ મારા વડે વર્ણન કરાઈ તે પણ આની ભાર્યા= મકરધ્વજની ભાર્યા, ભાવનાબલથી તેઓ વડે જિતાઈ=તે સત્પુરુષો વડે જિતાઈ. ॥૬૨૦॥

શ્લોક :-

તથૈવંવિધસદ્ભાવભાવનાઽઽસક્તચેતસામ્ ।

તેષામેષોઽપ્યહો હાસો, દૂરાદૂરતરં ગતઃ ॥૬૨૧॥

શ્લોકાર્થ :-

અને આવા પ્રકારના સદ્ભાવનાની ભાવનામાં આસક્ત ચિત્તવાળા તેઓનું આ હાસ્ય પણ દૂરથી દૂરતર ગયું. ॥૬૨૧॥

શ્લોક :-

તથા—

સદ્ભાવનિર્મલજલૈઃ, ક્ષાલિતામલચેતસામ્ ।

સર્વત્ર નિર્વ્યલીકાનાં, જુગુપ્સાપિ ન બાધિકા ॥૬૨૨॥

શ્લોકાર્થ :-

અને સદ્ભાવનારૂપ નિર્મલજલથી ક્ષાલિત અમલચિત્તવાળા સર્વત્ર નિર્વ્યલીક જીવોને જુગુપ્સા પણ બાધક થતી નથી. ॥૬૨૨॥

શ્લોક :-

તથાહિ—

યૈસ્તત્ત્વતો વિનિર્ણાતા, શરીરાશુચિરૂપતા ।

જલશૌચાગ્રહસ્તેષાં, નાત્યન્તં મનસઃ પ્રિયઃ ॥૬૨૩॥

શ્લોકાર્થ :-

તે આ પ્રમાણે — જેઓ વડે તત્વથી શરીરની અશુચિરૂપતા નિર્ણય કરાઈ, તેઓના મનને જલ-શૌચનો આગ્રહ અત્યંત પ્રિય નથી. ॥૬૨૩॥

શ્લોક :-

યદેવ ચેતસઃ શુદ્ધેઃ, સમ્પાદકમનિન્દિતમ્ ।

તદેવ શૌચં વિજ્ઞેયં, યત્ એતદુદાહતમ્ ॥૬૨૪॥

શ્લોકાર્થ :-

ચિત્તની શુદ્ધિનું સંપાદક જે જ અનિન્દિત શૌચ છે તે જ શૌચ જાણવું. જે કારણથી આ કહેવાયું છે. ॥૬૨૪॥

શ્લોક :-

સત્યં શૌચં તપઃ શૌચં, શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ।

સર્વભૂતદયા શૌચં, જલશૌચં તુ પઞ્ચમમ્ ॥૬૨૫॥

શ્લોકાર્થ :-

સત્ય શૌચ છે, તપ શૌચ છે, ઇન્દ્રિયનો નિગ્રહ શૌચ છે. સર્વ જીવોની દયા શૌચ છે. વળી, પાંચમું જલ શૌચ છે. ॥૬૨૫॥

શ્લોક :-

એવં ચ સ્થિતે—

કાર્યં જલૈર્ન નોઽકાર્યં, કિં તુ તત્કાર્યમીદૃશમ્ ।

વિધીયમાનં યચ્છૌચં, ભૂતાનાં નોપઘાતકમ્ ॥૬૨૬॥

શ્લોકાર્થ :-

આ પ્રમાણે સ્થિત હોતે છતે જલથી કાર્ય નથી, અકાર્ય નથી, પરંતુ આવા પ્રકારનું કરાતું જે શૌચ ભૂતોનું ઉપઘાતક નથી તે કરવું જોઈએ. ॥૬૨૬॥

શ્લોક :-

તચ્ચ સંજાયતે નૂનં, બર્હિર્મલવિશુદ્ધયે ।
નાન્તરઙ્ગમલક્ષાલિ, યત ઉક્તં મનીષિભિઃ ॥૬૨૭॥

શ્લોકાર્થ :-

અને તે=જલ, ખરેખર બર્હિર્મલવિશુદ્ધિ માટે થાય છે, અંતરંગ મલક્ષાલિ નથી. જે કારણથી મનીષીઓ વડે કહેવાયું છે. ॥૬૨૭॥

શ્લોક :-

ચિત્તમન્તર્ગતં દુષ્ટં, ન સ્નાનાદ્વૈર્વિશુદ્ધયતિ ।
શતશોડપિ હિ તદ્ધૌતં, સુરાભાણ્ડમિવાશુચિ ॥૬૨૮॥

શ્લોકાર્થ :-

અંતર્ગત દુષ્ટ ચિત્ત સ્નાનાદિથી શુદ્ધ થતું નથી. હજાર વખત પણ ધોવાયેલું તે=ચિત્ત, સુરાભાંડની જેવું=દાડના ભાજન જેવું અશુચિરૂપ છે. ॥૬૨૮॥

શ્લોક :-

કિઞ્ચ—
શરીરમલમપ્યેતજ્જલશૌચં કૃતં જનૈઃ ।
તેષાં વિશોધયત્યેકં, ક્ષણમાત્રં ન સર્વદા ॥૬૨૯॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી લોકો વડે જલથી શૌચ કરાયેલું, આ શરીરનું મલ પણ તેઓને એક ક્ષણ માત્ર વિશોધન કરે છે, સર્વદા નહીં. ॥૬૨૯॥

શ્લોક :-

યતઃ—
રોમકૂપાદિભિર્જન્તોઃ, શરીરં શતર્જર્જરમ્ ।
ધૌતં ધૌતં સ્રવત્યેવ, નૈતચ્છુચિ કદાચન ॥૬૩૦॥

શ્લોકાર્થ :-

જે કારણથી ધોવાયેલું ધોવાયેલું જેતુનું શરીર રોમના ફૂવાઓથી સેંકડો જર્જરને ત્રવે જ છે= ઝરે જ છે, આની શુદ્ધિ ક્યારેય નથી. ॥૬૩૦॥

શ્લોક :-

તથાહિ—

ક્વચિત્પ્રવર્તમાનાનાં, દેવતાઽતિથિપૂજને ।

કેષાઞ્ચિત્કારણં ભક્તેર્જલશૌચમનિન્દિતમ્ ॥૬૩૧॥

શ્લોકાર્થ :-

તે આ પ્રમાણે — ક્યારેક દેવતા અને અતિથિ એવા સુસાધુના પૂજનમાં પ્રવર્તતા કેટલાક શ્રાવકોનું ભક્તિનું કારણ એવું જલશૌચ અનિંદિત છે. ॥૬૩૧॥

શ્લોક :-

કેવલં નાગ્રહઃ કાર્યો, વિદુષા તત્ત્વવેદિના ।

તત્રૈવ જલજે શૌચે, સ હિ મૂર્ખત્વકારણમ્ ॥૬૩૨॥

શ્લોકાર્થ :-

કેવલ તત્ત્વના જાણનાર વિદ્વાને તે જ જલથી થનારા શૌચમાં આગ્રહ કરવો જોઈએ નહીં. હિ=જે કારણથી, તે=જલથી થનારું શૌચ, મૂર્ખત્વનું કારણ છે. ॥૬૩૨॥

શ્લોક :-

તતશ્ચ—

એવં વિશુદ્ધબુદ્ધીનાં, જલશૌચાદિ કુર્વતામ્ ।

સંજ્ઞાનપરિપૂતાનાં, તેષાં તાત ! મહાત્મનામ્ ॥૬૩૩॥

યાપ્યેષા કથિતા પૂર્વમિહામુત્ર ચ દુઃખદા ।

જુગુપ્સા સાઽપિ નષ્ટત્વાત્રૈવ બાધાવિધાયિકા ॥૬૩૪॥ યુગ્મમ્ ॥

શ્લોકાર્થ :-

અને તેથી=કેવલ દ્રવ્ય શૌચમાં આગ્રહ કરવો ઉચિત નથી તેથી, વિશુદ્ધ બુદ્ધિવાળા, જલશૌચાદિને કરતાં, સંજ્ઞાથી પરિપૂત=સમ્યગ્જ્ઞાનથી યુક્ત એવા તે મહાત્માઓને હે તાત !=પ્રકર્ષ ! જે આ પૂર્વમાં આ લોક અને પરલોકમાં દુઃખને દેનારી જુગુપ્સા કહેવાઈ તે પણ નષ્ટપણું હોવાને કારણે બાધાને કરનારી નથી જ. ॥૬૩૩-૬૩૪॥

શ્લોક :-

યાવપ્યેતૌ જગચ્છત્રૂ, પૂર્વ વ્યાવર્ણિતૌ મયા ।

જ્ઞાનસંવરણો રાજા, દર્શનાવરણસ્તથા ॥૬૩૫॥

તૌ સર્વજ્ઞાગમાભ્યાસવાસનાવાસિતાત્મનામ્ ।
અપ્રમાદપરાણાં ચ, નૈવ તેષાં કદર્થકૌ ॥૬૩૬॥ યુગ્મમ્ ॥

શ્લોકાર્થ :-

જે બે પણ આ જ્ઞાનસંવરણ રાજ અને દર્શનાવરણ રાજ પૂર્વમાં જગતશત્રુ મારા વડે વર્ણન કરાયા. સર્વજ્ઞ આગમના અભ્યાસની વાસનાથી વાસિત એવા અને અપ્રમાદપર એવા તેઓને તે બંને પણ કદર્થના કરનારા નથી જ. ॥૬૩૫-૬૩૬॥

શ્લોક :-

યોઽપ્યન્તરાયનામાયં, રાજા પર્યન્તસંસ્થિતઃ ।
દાનાદિવિઘ્નહેતુસ્તે, મયા પૂર્વં નિવેદિતઃ ॥૬૩૭॥
નિરાશાનાં નિરીહાનાં, દાયિનાં વીર્યશાલિનામ્ ।
તેષાં ભદ્ર! મનુષ્યાણાં, સોઽપિ કિં કિં કરિષ્યતિ? ॥૬૩૮॥ યુગ્મમ્ ॥

શ્લોકાર્થ :-

જે વળી અંતરાય નામનો આ રાજ છેલ્લે રહેલો દાનાદિ વિઘ્નનો હેતુ તને મારા વડે પૂર્વમાં નિવેદિત કરાયો.

નિરાશાવાળા=ઇચ્છા વગરના, નિરીહી, દારી=દાન દેવાના સ્વભાવવાળા, વીર્યશાલી એવા મનુષ્યોને તે પણ હે ભદ્ર ! શું કરે ? અર્થાત્ કંઈ કરે નહીં. ॥૬૩૭-૬૩૮॥

શ્લોક :-

અન્યેઽપિ યે ભટા દુષ્ટા, યા નાર્યો યે ચ ડિમ્બકાઃ ।
કેચિદત્ર બલે તેઽપિ, ન તેષાં ભદ્ર! બાધકાઃ ॥૬૩૯॥

શ્લોકાર્થ :-

અન્ય પણ જે દુષ્ટ ભટ્ટો, જે નારીઓ અને જે કોઈ બાળકો આ બલમાં છે તે પણ તેઓને=ભગવાનના વચનાનુસાર ચાલનારા મહાત્માઓને, હે ભદ્ર ! બાધક નથી. ॥૬૩૯॥

શ્લોક :-

એતે તુ ભૂપાશ્ચત્ત્વારઃ, સપ્તાનાં મધ્યવર્ત્તિનઃ ।
તેષાં ભોઃ સુન્દરાણ્યેવ, સર્વકાર્યાણિ કુર્વતે ॥૬૪૦॥

શ્લોકાર્થ :-

વળી, સાત રાજના મધ્યવર્તી આ ચાર રાજાઓ પ્રકર્ષ ! તેઓનાં=ભગવાનના વચનાનુસાર ચાલનારા મહાત્માઓનાં, સુંદર જ સર્વ કાર્યો કરે છે. ॥૬૪૦॥

શ્લોક :-

તતશ્ચ—

ઇદં! નિર્જિત્ય વીર્યેણ, તેઽન્તરઙ્ગબલં જનાઃ ।

તિષ્ઠન્તિ સતતાનન્દા, નિર્બાધાઃ શાન્તચેતસઃ ॥૬૪૧॥

શ્લોકાર્થ :-

અને તેથી વીર્યથી આ અંતરંગ બલને જીતીને તે લોકો સતત આનંદવાળા, નિર્બાધાવાળા, શાંતચિત્તવાળા રહે છે. ॥૬૪૧॥

શ્લોક :-

સ્વસાધનયુતો યસ્માન્મહામોહનરાધિપઃ ।

અયમેવ બહિર્લોકે, પરત્રેહ ચ દુઃખદઃ ॥૬૪૨॥

શ્લોકાર્થ :-

જે કારણથી સ્વસાધનથી યુક્ત=અંતરંગ બળરૂપ સ્વસાધનથી યુક્ત, મહામોહ રાજા છે અને આ જ બાહ્ય લોકને આ ભવમાં અને પરભવમાં દુઃખને દેનાર છે. ॥૬૪૨॥

શ્લોક :-

एवं च स्थिते—

सद्भावभावनास्त्रेण, यैः स एष वशीकृतः ।

कुतो दुःखोद्भवस्तेषां? निर्द्वन्द्वा सुखपद्धतिः ॥૬૪૩॥

શ્લોકાર્થ :-

અને આ પ્રમાણે સ્થિત હોતે છતે=પોતાના અંતરંગ બલથી યુક્ત મહામોહ બધાને દુઃખ દેનાર છે એ પ્રમાણે સ્થિત હોતે છતે, સદ્ભાવની ભાવનારૂપ અસ્ત્રથી જેઓ વડે તે આ મહામોહ વશ કરાયો તેઓને દુઃખનો ઉદ્ભવ ક્યાંથી હોય ? નિર્દ્વન્દ્વા સુખપદ્ધતિ છે=રાગ-દ્વેષ, રતિ-અરતિરૂપ દ્વંદ્વોથી રહિત સુખપદ્ધતિ છે. ॥૬૪૩॥

શ્લોક :-

केवलं तादृशास्तात! बहिरङ्गेषु देहिषु ।

अत्यन्तविरला लोकास्तेनेदं गीयते जनैः ॥૬૪૪॥

શ્લોકાર્થ :-

કેવલ હે તાત ! પ્રકર્ષ ! બહિરંગ જીવોમાં તેવા લોકો અત્યંત વિરલ છે, તેથી લોકો વડે આ કહેવાય છે=આગળના શ્લોકમાં કહેવાય છે એ કહેવાય છે. ॥૬૪૪॥

શ્લોક :-

શૈલે શૈલે ન માણિક્યં, મૌક્તિકં ન ગજે ગજે ।
સાધવો ન હિ સર્વત્ર, ચન્દનં ન વને વને ॥૬૪૫॥

શ્લોકાર્થ :-

પર્વતે પર્વતે માણિક્ય નથી હોતાં, દરેક ગજમાં મોતીઓ નથી. સર્વત્ર સાધુઓ નથી. દરેક વનમાં ચંદન નથી. ॥૬૪૫॥

ભાવાર્થ :-

વળી, જેઓ ભગવાનના આગમના તત્ત્વમાં નિશ્ચિત મતિવાળા છે, તેવા મહાત્મા હંમેશાં સંસારનું સ્વરૂપ, કષાયોનું સ્વરૂપ, નોકષાયોનું સ્વરૂપ યથાર્થ વિચારે છે અને કષાય-નોકષાયજન્ય આત્મા ઉપર લાગેલા કાઠવનો નાશ કરે છે. વળી, સર્વજ્ઞના આગમના પદાર્થોનું ચિંતવન કરીને ચિત્તને સ્થિર કરે છે. જેથી એ મહાત્માઓ શાંતરસનો અનુભવ કરે છે અને કુતીર્થિકો અને ભગવાનના શાસનમાં પણ બહિષ્કાર્યાથી પ્રવેશેલા ઉન્માર્ગગામીઓને આ મૂઠ છે એ સ્વરૂપે જ જુએ છે. તેથી તેઓના વચનથી પ્રલોભન પામતા નથી. આવા મહાત્માઓને જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ઉદય રૂપ મહામોહ વિદ્યમાન છે તોપણ તે મહામોહ બાધક થતો નથી. પરંતુ સુંદર બુદ્ધિવાળા તે મહાત્માઓ સતત તે મહામોહની શક્તિને ક્ષીણ કરે છે અર્થાત્ અજ્ઞાનનો વિલય કરે છે અર્થાત્ કષાય-નોકષાયજન્ય વિહંબનાને સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મતર અવલોકન કરીને અકષાયવાળા આત્માના પારમાર્થિક સ્વરૂપને જિનવચનના બળથી જાણવા યત્ન કરે છે. વળી, બાહ્ય પદાર્થો પ્રત્યે રાગ કરે તેવી કુદૃષ્ટિ પણ તે મહાત્માના વીર્યને જોઈને દૂરથી ભાગે છે; કેમ કે ઇન્દ્રિયોના વિષયો તે મહાત્માને ઇન્દ્રજાળ જેવા દેખાય છે. વિષયોમાં અસંશ્લેષવાળું ઉત્તમ ચિત્ત જ સર્વ સુખની પરંપરાનું એક કારણ તે મહાત્માને દેખાય છે. તેથી જે કુદૃષ્ટિ સંસારી જીવોને વિષયોમાં સારબુદ્ધિ કરાવીને અનર્થની પરંપરા કરાવે છે તે મહાત્માના વીર્યથી અત્યંત દૂર રહે છે.

વળી, જેઓ મધ્યસ્થ પરિણામથી શરીરનું સ્વરૂપ અને ચિત્તનું સ્વરૂપ, સ્ત્રીઓનું સ્વરૂપ પરમાર્થથી જાણે છે તેઓને સ્ત્રીના અશુચિરૂપ શરીર પ્રત્યે રાગ થતો નથી અને વેદ આપાદક કર્મોના ઉદયથી સ્ત્રીઓના ચાંચલ્યનો વિચાર કરીને સ્ત્રીઓ પ્રત્યે તે મહાત્માઓ રાગ કરતા નથી; કેમ કે અનેક પ્રકારની અશુચિમય તેઓનું શરીર છે અને સ્ત્રીસ્વભાવથી સ્ત્રીઓના ચિત્તમાં ચંચળતાને કારણે રાગ પરાવર્તન થાય છે. અસાર એવા સ્ત્રીસમુદાય પ્રત્યે વિવેકીએ રાગ કરવો ઉચિત નથી તેમ ભાવન કરીને તે મહાત્માઓ કામને જીતે છે. વળી, કામની પત્ની રતિ મોહનીય નામની પરિણતિ છે, આથી જ જીવોને સ્ત્રીનો અભિલાષ થાય છે અને

ભોગમાં રતિનો પરિણામ થાય છે, જેના સ્મરણથી જ અશુચિમય એવી પણ સ્ત્રીની કાયાને જોવા છતાં તે રતિસુખના અર્થે ભોગની ઇચ્છા કરે છે. પરંતુ બુદ્ધિમાન જીવો સ્ત્રીના અશુચિમય દેહનું અને ચલચિત્તનું તે રીતે ભાવન કરે છે કે તેથી જેમ અશુચિમય પદાર્થને જોવાથી રતિ થતી નથી તેમ સ્ત્રીના ભોગથી રતિ ઉત્પન્ન કરે તેવી જે ચિત્તની પરિણતિ હતી તે પણ તે મહાત્માઓ ભાવનાના બળથી જીતે છે.

વળી હાસ્ય, જુગુપ્સા આદિ ભાવો નિમિત્તને પામીને સંસારી જીવોને સહજ ઊઠે છે પરંતુ જે મહાત્માઓ નોકષાયોનું સ્વરૂપ હાસ્ય-જુગુપ્સા આદિ કરાવીને જીવને વિડંબના કરાવે છે તેવું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરીને આત્માને ભાવિત કરે છે તે મહાત્માઓને નિમિત્તને પામીને પણ હાસ્ય થતું નથી અને જુગુપ્સનીય પદાર્થને જોઈને પણ ચિત્તમાં જુગુપ્સા થતી નથી, પરંતુ જુગુપ્સાના કુન્સિત સ્વભાવથી ભાવિત હોવાને કારણે સમ-ભાવવાળું ચિત્ત રહે છે. વળી, સંસારી જીવોને દેહની અશુચિ પ્રત્યે જુગુપ્સા વર્તે છે જ્યારે મહાત્મા વિચારે છે કે દેહનું શૌચ પરમાર્થથી શક્ય નથી. ક્ષણિક શૌચ જ જલથી થાય છે, આત્માનું શૌચ સત્ય, તપ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ અને સર્વ જીવોની દયા છે. તેથી સત્ય, તપ ઇત્યાદિ ભાવોનું પુનઃ પુનઃ ભાવન કરીને તે મહાત્મા શૌચ ભાવનાથી આત્માને તે રીતે ભાવિત કરે છે કે જેથી બાહ્ય પદાર્થો પ્રત્યે જુગુપ્સા થતી નથી. વળી, ભગવાનની પૂજા અર્થે કે સુસાધુના વંદન અર્થે શુદ્ધ થઈને જવું હોય ત્યારે જલથી સ્નાન કરે છે. પરંતુ દેહની જુગુપ્સાથી સ્નાન કરતા નથી તેવા શ્રાવકો જલથી દેહની શુદ્ધિ કરીને પણ વીતરાગની ભક્તિ કરીને કે સુસાધુની ભક્તિ કરીને ભાવથી શૌચની વૃદ્ધિ કરે છે. આ રીતે જે શ્રાવકો ભગવાનની ભક્તિ અને સુસાધુની ભક્તિ અર્થે દ્રવ્ય શૌચ કરે છે તેના દ્વારા ભાવ શૌચમાં યત્ન કરે છે અર્થાત્ દેવ-ગુરુની ભક્તિ કરીને સંયમને અનુકૂળ શક્તિનો સંચય કરે છે, તેઓની જુગુપ્સા પણ નષ્ટપ્રાયઃ હોય છે. તેથી સંસારી જીવોની જેમ કંઈક જુગુપ્સા છે તે અત્યંત બાધક થતી નથી.

વળી, જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય રૂપ ઘાતિકર્મો જીવના જ્ઞાનગુણમાં બાધક છે તોપણ જે મહાત્માઓ સતત ભગવાનના શાસનના તાત્પર્યને સ્પર્શે એ રીતે શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરે છે તેનાથી આત્માને અત્યંત વાસિત કરે છે અને ભગવાનના વચનાનુસાર ઉચિત પ્રવૃત્તિઓ કરીને અપ્રમાદી બને છે. તેઓમાં વર્તતું અજ્ઞાન પણ બહુ કદર્થના કરનારું થતું નથી પરંતુ તેઓનું અજ્ઞાન સતત નષ્ટ નષ્ટર થાય છે.

વળી, દાનાદિમાં વિઘ્નને કરનાર અંતરાય કર્મ પણ નિઃસ્પૃહી મુનિઓને અને નિઃસ્પૃહી શ્રાવકોને બહુ બાધ કરનારા થતા નથી. આથી જ જેઓને ભોગોની અત્યંત ઇચ્છા નથી અને બાહ્ય દાનાદિનું અત્યંત મહત્ત્વ છે તેથી શક્તિ અનુસાર દાન દેનારા છે અને શક્તિ અનુસાર સન્માર્ગમાં વીર્યને પ્રવર્તાવનારા છે, તેઓનાં પાંચે પ્રકારનાં અંતરાય કર્મો પણ બહુ કદર્થના કરનારાં થતાં નથી.

વળી કષાયોના અવાંતર અનેક ભેદો છે તે સર્વ દુષ્ટ ભટ્ટો, જુગુપ્સા આદિ દુષ્ટ નારીઓ કે કષાયોના અવાંતર ભેદરૂપ અનેક બાળકો મહામોહના સૈન્યમાં છે, તે સર્વ ઉત્તમ ભાવનાથી ભાવિત થયેલા મહાત્માઓને કદર્થના કરતાં નથી. વળી જે ચાર અઘાતીકર્મો છે તે પણ ઉત્તમ ભાવનાથી ભાવિત જીવોનાં સુંદર કાર્યોને જ કરે છે. આથી જ એવા મહાત્માઓ અન્ય ભવમાં જાય ત્યારે પણ ઉત્તમ દેવભવ, ઉત્તમ મનુષ્યભવ પ્રાપ્ત કરે છે. સર્વ પ્રકારની બાહ્ય ઉત્તમ સામગ્રી પ્રાપ્ત કરે છે અને તત્ત્વથી ભાવિત ચિત્તવાળા હોવાથી તેવી ઉત્તમ

ભોગસામગ્રીમાં સંશ્લેષ પામ્યા વગર અધિક અધિક નિર્લેપ થવાની શક્તિનો સંચય કરે છે. આ રીતે જેઓ જિનવચનનું દૃઢ અવલંબન લઈને પોતાના વીર્યથી અંતરંગ મહામોહ આદિ રૂપ શત્રુઓના બળને સતત જીતે છે, ક્ષીણ થયેલું શત્રુબળ હોવાથી તેઓ નિરુપદ્રવવાળા થાય છે, તેથી સતત આનંદને પ્રાપ્ત કરે છે. અંતરંગ કષાયોની બાધા નષ્ટપ્રાયઃ હોવાથી અને પુણ્ય પ્રકૃતિઓ અત્યંત સહકારી હોવાથી બાધા વગર શાંત ચિત્તવાળા વર્તે છે. વસ્તુતઃ પોતાના સૈન્યથી યુક્ત મહામોહ જ લોકોને આલોકમાં અને પરલોકમાં દુઃખને દેનાર છે, તેથી જે મહાત્માઓએ સદ્ભાવનારૂપી શસ્ત્રથી મહામોહને વશ કર્યો છે તેઓના અંતરંગ કષાય-નોકષાયનાં દ્વંદ્વો અને બહિરંગ શાતા-અશાતાનાં દ્વંદ્વો શાંત થાય છે. તેથી તેઓને સુખની જ અત્યંત વૃદ્ધિ થાય છે, દુઃખનો ઉદ્ભવ ક્યાંય થતો નથી. ફક્ત સંસારમાં આવા જીવો અત્યંત અલ્પ હોય છે. આથી જ લોકમાં પણ કહેવાય છે પર્વતે પર્વતે માણિક્ય નથી તેમ બધા મનુષ્યો આ રીતે ઉત્તમ ભાવનાઓથી ભાવિત નથી. વળી કેટલાક ગજની સૂંઢમાંથી મોતીની પ્રાપ્તિ થાય છે, બધા ગજની સૂંઢમાં મોતી નથી. તેમ બધા જીવો ઉત્તમ પ્રકૃતિવાળા નથી. બધાં વનોમાં ચંદન નથી તેમ કેટલાક જીવો વિવેકયુક્ત થવાને કારણે સર્વ પ્રકારના સુખની પરંપરાને પ્રાપ્ત કરે છે.

શ્લોક :-

તદેવં કથિતં તુભ્યં, સન્તિ તે બાહ્યદેહિનઃ ।
કેવલં વિરલા રાજાં, યેઽમીષાં દર્પનાશિનઃ ॥૬૪૬॥

શ્લોકાર્થ :-

આ રીતે તને=પ્રકર્ષને, કહેવાયું. કેવલ તે બાહ્ય લોકો વિરલા છે જેઓ આ રાજાઓના=મહામોહ આદિ રાજાઓના, દર્પને નાશ કરનારા છે. ॥૬૪૬॥

શ્લોક :-

પ્રકર્ષ પ્રાહ તે મામ! કુત્ર તિષ્ઠન્તિ દેહિનઃ ।
ચૈરીદૃશોઽપિ વિક્ષિપ્તઃ, શત્રુવર્ગો મહાત્મભિઃ ? ॥૬૪૭॥

શ્લોકાર્થ :-

પ્રકર્ષ કહે છે. હે મામા ! તે જીવો ક્યાં રહે છે, જે મહાત્માઓ વડે આવા પ્રકારનો પણ શત્રુવર્ગ=મહામોહ આદિ રૂપ શત્રુવર્ગ, દૂર કરાયો ? ॥૬૪૭॥

બહિરઙ્ગાન્તરઙ્ગયોઃ પરસ્પરાનુવેદ્યઃ

વિમર્શનાભિહિતં—વત્સ! સમાર્કર્ણય સામ્પ્રતં શ્રુતં મયાઽઽપ્તજનસકાશાત્પૂર્વં યદુત અસ્તિ સમસ્ત-
વૃત્તાન્ત—સન્તાનાધારવિસ્તારમનાદિનિધનં ભૂરિપ્રકારાદ્ભુતભૂમિતલં ભવચક્રં નામ નગરં, અતિવિસ્તીર્ણતયા
ચ તસ્ય નગરસ્ય વિદ્યન્તે તત્ર બહુન્યવાન્તરપુરાણિ, સન્તિ બહુતરાઃ પાટકાઃ, સંભવન્તિ બહુતમા

ભવનપડ્-ક્તયઃ, સંભાવ્યન્તે ભૂયાંસિ દેવકુલાનિ, સડ્-ઠ્યાતીતાશ્ચ નાનાજાતયસ્તત્ર લોકાઃ પ્રતિવસન્તિ । તતોઽહમેવં વિતર્કયામિ યદુત વિદ્યન્તે તત્ર ભવચક્રે નગરે બહિરઙ્ગલોકાઃ ચૈરેષ મહામોહનરેન્દ્રપ્રમુખઃ શત્રુવર્ગઃ સ્વવીર્યેણ વિક્ષિપ્ત ઇતિ । પ્રકર્ષઃ પ્રાહ—મામ! તત્ કિમન્તરઙ્ગમ્? કિં વા બહિરઙ્ગં તન્નગરમિતિ? વિમર્શનોક્તં—તાત! ન શક્યતે તદેકપક્ષનિક્ષેપેનાવધારયિતું યથાઽન્તરઙ્ગં યદિ વા બહિરઙ્ગમિતિ, યસ્માત્તત્ર યથા બહિરઙ્ગજનાસ્તથૈતેઽપિ સર્વેઽન્તરઙ્ગલોકા વિદ્યન્તે, યતોઽમીષાં પ્રતિપક્ષભૂતોઽસૌ સન્તોષસ્તત્રૈવ નગરે શ્રૂયતે, તતોઽમીભિરનુવિદ્ધં સમસ્તં નગરમ્ । પ્રકર્ષેણોક્તં નન્વમી અત્ર વર્તમાનાઃ કથં તત્ર વિદ્યેરન્? વિમર્શનોક્તં—તાત! યોગિનઃ ખલ્વેતે મહામોહરાજાદયઃ સર્વેઽપ્યન્તરઙ્ગલોકાઃ તસ્માદત્રાપિ દૃશ્યન્તે તત્રાપિ વર્તન્તે, ન કશ્ચિદ્વિરોધઃ, યતો જાનન્તિ યથેષ્ટબહુવિધ-રૂપકરણં, કુર્વન્તિ પરપુરપ્રવેશં, સમાચરન્તિ ચાન્તર્ધાનં, પુનઃ પ્રકટીભવન્તિ યથેષ્ટસ્થાનેષુ, તતોઽચિન્ત્ય-માહાત્મ્યાતિશયાઃ ખલ્વેતે રાજાનઃ, તે યથાકામચારિતયા કુત્ર ન વિદ્યેરન્? તસ્માદુભયલોકાધારતયોભય-રૂપમેવૈતદ્ ભદ્ર! ભવચક્રં નગરમ્ ।

બહિરંગ અને અંતરંગનો પરસ્પર અનુવેદ

વિમર્શ કહે છે — હે વત્સ ! હવે સાંભળ. મારા વડે આપ્તજન પાસેથી પૂર્વમાં સંભળાયું છે. શું સંભળાયું છે ? તે 'યદુત'થી કહે છે — સમસ્ત વૃત્તાંતના સંતાનના આધારના વિસ્તારવાળું અનાદિ નિધન=અનાદિ અનંત, ઘણા પ્રકારના અદ્ભુત ભૂમિતલવાળું ભવચક્ર નામનું નગર છે અને તે નગરનું=ભવચક્ર નામના નગરનું, અતિવિસ્તીર્ણપણું હોવાને કારણે=અતિ વિશાળપણું હોવાને કારણે, ત્યાં ઘણાં અવાંતર નગરો છે. ઘણા પાડાઓ છે અને બહુતમ ભવનની પંક્તિઓ સંભવે છે. ઘણાં દેવકુલો સંભવે છે. સંખ્યાતીત નાના પ્રકારની જાતિવાળા લોકો ત્યાં વસે છે. તેથી હું આ પ્રમાણે વિતર્ક કરું છું. શું વિતર્ક કરું છું ? તે 'યદુત'થી બતાવે છે — તે ભવચક્ર નગરમાં બહિરંગ લોકો વિદ્યમાન છે. જેઓ વડે આ મહામોહનરેન્દ્ર વગેરે શત્રુવર્ગ સ્વવીર્યથી વિક્ષેપ કરાયો છે. પ્રકર્ષ કહે છે, હે મામા ! તે શું અંતરંગ નગર છે=ભવચક્ર નગર છે ? અથવા બહિરંગ છે ? વિમર્શ વડે કહેવાયું. હે તાત ! પ્રકર્ષ ! તે એક પક્ષના નિક્ષેપથી=ભવચક્ર નગર અંતરંગ છે કે બહિરંગ છે એ પ્રકારના એક પક્ષના નિક્ષેપથી, અવધારણ કરવા માટે શક્ય નથી. કઈ રીતે એક પક્ષના નિક્ષેપથી અવધારણ કરવા માટે શક્ય નથી ? તે 'યથા'થી બતાવે છે — અંતરંગ છે અથવા બહિરંગ છે એ પ્રકારના એક પક્ષના નિક્ષેપથી અવધારણ કરવા શક્ય નથી એમ અન્વય છે. જે કારણથી ત્યાં=ભવચક્ર નગરમાં, જે પ્રમાણે બહિરંગ લોકો છે તે પ્રમાણે આ પણ સર્વ અંતરંગ લોકો વિદ્યમાન છે. જે કારણથી આમનો=અંતરંગ મહામોહ આદિ લોકોનો, પ્રતિપક્ષભૂત આ સંતોષ તે જ નગરમાં સંભળાય છે. તેથી આમના વડે=બહિરંગ લોકો વડે અને અંતરંગ લોકો વડે અનુવિદ્ધ સમસ્ત નગર છે. પ્રકર્ષ વડે કહેવાયું. ખરેખર આ=મહામોહ આદિ, અહીં=ભવચક્રમાં, વર્તતા કેવી રીતે ત્યાં=અંતરંગ લોકમાં

વિદ્યમાન રહે ? વિમર્શ વડે કહેવાયું. હે તાત ! પ્રકર્ષ ! આ મહામોહ આદિ રાજા સર્વ પાણ અંતરંગ લોકો યોગીઓ છે. તેથી અહીં પાણ=બહિરંગ એવા ભવચક્રમાં પાણ, દેખાય છે અને ત્યાં પાણ=અંતરંગ લોકમાં પાણ, વર્તે છે. કોઈ વિરોધ નથી. જે કારણથી યથાઈષ્ટ બહુવિધ રૂપના કરણને જાણે છે=મહામોહ આદિ જાણે છે. બીજા નગરમાં પ્રવેશ કરે છે. અને વળી અંતર્ધાનને આચરે છે. વળી યથાઈષ્ટ સ્થાનોમાં પ્રગટ થાય છે=મહામોહ આદિ પ્રગટ થાય છે. તેથી અચિંત્ય માહાત્મ્યના અતિશયવાળા ખરેખર આ રાજાઓ છે=મહામોહ આદિ રાજાઓ છે. તેઓ યથેચ્છાચરણ કરનારા હોવાથી ક્યાં વિદ્યમાન ન રહે ? તે કારણથી ઉભયલોકના આધારપાણાથી=અંતરંગ લોક અને બહિરંગ લોકરૂપ ઉભયલોકના આધારપાણાથી, ઉભયરૂપવાળું જ હે ભદ્ર પ્રકર્ષ ! આ ભવચક્ર નગર છે.

પ્રતિગમનેચ્છા

પ્રકર્ષેણોક્ત—તર્હિ યદિ તત્ર સન્તોષો વર્તતે, તે ચામીષાં ભૂભુજાં દર્પોદ્દલનકારિણો મહાત્માના લોકા વિદ્યન્તે તતો દ્રષ્ટવ્યં તન્નગરં, મહન્મે કુતૂહલં અનુગ્રહેણ દર્શયતુ મામ! ગચ્છાવસ્તાવત્તત્રૈવ નગરે । વિમર્શનોક્ત—નનુ સિદ્ધમિદાનીમાવયોઃ સમીહિતં, દૃષ્ટો વિષયાભિલાષો મન્ત્રી, નિશ્ચિતમસ્ય રસનાજનકત્વં, અતોઽવગતા તસ્યાઃ સમ્બન્ધિની મૂલશુદ્ધિઃ, સંપાદિતં રાજશાસનં, અતઃ કિમધુનાઽન્યત્ર ગતેન ? સ્વસ્થાનમેવાવયોર્ગન્તું યુક્તમ્ । પ્રકર્ષેણોક્ત—મામ! મૈવં વોચઃ, યતો વર્ધિતં ભવચક્રવ્યતિકરં વર્ણયતા ભવતા મમ તદ્દર્શનકૌતુકં, તતો નાદર્શિતેન તેન ગન્તુમર્હતિ મામઃ, દત્તશ્ચાવયોઃ કાલતઃ સંવત્સરમાત્રમવધિસ્તાતેન, નિર્ગતયોશ્ચાદ્યાપિ શરદ્ધેમન્તલક્ષણમૃતુદ્વયમાત્રમતિક્રાન્તં, યતોઽધુના શિશિરો વર્તતે, તથાહિ—પશ્યતુ મામો મઞ્જરીબન્ધુરા વર્તન્તે સામ્પ્રતં પ્રિયઙ્ગુલતાઃ, વિકાસહાસનિર્ભરા વિરાજન્તે- ઽધુના રોધ્રવલ્લર્યઃ, વિદલિતમુકુલમઞ્જરીકમિદાનીં વિભાતિ તિલકવનમ્ ।

વિમર્ષ અને પ્રકર્ષની પ્રતિગમનમાં ઈચ્છા

પ્રકર્ષ વડે કહેવાયું — તો જો ત્યાં=ભવચક્ર નગરમાં, સંતોષ વર્તે છે અને આ રાજાઓના=મહામોહ આદિ રાજાઓના, દર્પના નાશને કરનારા તે મહાત્મા લોકો વિદ્યમાન છે તો તે નગર જોવું જોઈએ=આપણે જોવું જોઈએ. મને મહાન કુતૂહલ છે. અનુગ્રહથી હે મામા ! દેખાડો=ભવચક્ર દેખાડો. તે જ નગરમાં આપણે જઈએ. વિમર્શ વડે કહેવાયું — ખરેખર આપણું બેનું સમીહિત=રસનાની શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા રૂપ સમીહિત, હમણાં સિદ્ધ છે. વિષયાભિલાષ મંત્રી જોવાયો. આનું=વિષયાભિલાષનું, રસનાજનકપણું નિશ્ચિત છે. આથી તેના સંબંધી મૂલશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરાઈ છે. રાજાની આજ્ઞા=શુભોદય નામના રાજાએ રસનાની મૂલશુદ્ધિ કરવા અર્થે વિચક્ષણને કહેલું તેથી વિચક્ષણે વિમર્શ અને પ્રકર્ષને રસનાની મૂલ-શુદ્ધિ કરવા માટે એક વર્ષની અવધિથી મોકલેલ તે રાજાની આજ્ઞા સંપાદિત થઈ. આથી=રાજ્યનું શાસન આપણાથી સંપાદન થયું આથી, અન્યત્ર=ભવચક્ર નગરમાં, જવા વડે શું ? અર્થાત્ કોઈ

પ્રયોજન નથી. સ્વસ્થાનમાં જ=શુભોદય આદિ મહારાજ પાસે આપણે બંનેએ જવું યુક્ત જ છે. પ્રકર્ષ વડે કહેવાયું — હે મામા ! આ પ્રમાણે ન કહો. જે કારણથી ભવચક્રના પ્રસંગને વર્ણન કરતાં તમારા વડે તેના દર્શનનું કૌતુક મને વધારાયું છે. તેથી અદર્શિત એવા તેના વડે=અદર્શિત એવા ભવચક્ર વડે, હે મામા ! જવું યોગ્ય નથી. અને આપણા બેને કાલથી એક વર્ષ માત્ર અવધિ તાત વડે=વિચક્ષણ વડે અપાયો છે. હજી પણ શરદ હેમંત લક્ષણ ઋતુદ્વય માત્ર આપણા બેની પસાર થયેલી છે. જે કારણથી હમણાં શિશિર ઋતુ વર્તે છે. તે આ પ્રમાણે — જુઓ મામા ! સુંદર મંજરી-વાળી પ્રિયંગુ વૃક્ષની લતાઓ હાલમાં વર્તે છે. રોમ્બવૃક્ષની વલ્લરીઓ હાલમાં વિકાસ=વિકસિત થવાથી હાસ્યથી નિર્ભર=હસતી હોય તેમ, શોભે છે. વિદલિત મુકુલમંજરીવાળું તિલકવન હમણાં શોભે છે.

ચોથો પ્રસ્તાવ અપૂર્ણ

અનુસંધાન : ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા ભાગ-૫

ગીતાર્થ ગંગાનાં પ્રકાશનો

પ. પૂ. મુનિપ્રવર શ્રી મોહજિતવિજયજી મહારાજ
(મોટા પંડિત મ. સા.)ના પ્રવચનનાં પુસ્તકો

આશ્રવ અને અનુબંધ

૧૩*

ચારિત્રાચાર

૩૬

પુદ્ગલ વોસિરાવવાની ક્રિયા

૨૫

પ. પૂ. આ. ભ. શ્રીમદ્વિજય યુગભૂષણસૂરીશ્વરજી મહારાજ
(પંડિત મ. સા.) કૃત, સંપાદિત અને પ્રવચનનાં પુસ્તકો

Is Jaina Order Independent Religion or Denomination ? (અંગ્રેજી આવૃત્તિ)

૫૮

Status of religion in modern Nation State theory (અંગ્રેજી આવૃત્તિ)

૬૪

અનેકાંતવાદ

૯

કર્મવાદ કર્ણિકા

૫

કર્મવાદ કર્ણિકા (હિન્દી આવૃત્તિ)

૧૫૭

કુદરતી આફતમાં જૈનનું કર્તવ્ય

૪૯

ગૃહજિનાલય મહામંગલકારી

૮૫

ચાલો, મોક્ષનું સાચું સ્વરૂપ સમજીએ

૧૨

ચિત્તવૃત્તિ

૧૧

ચિત્તવૃત્તિ (હિન્દી આવૃત્તિ)

૨૮

જૈનશાસન સ્વતંત્ર ધર્મ કે સંપ્રદાય ?

૫૬

જિનશાસન સ્વતંત્ર ધર્મ યા સંપ્રદાય ? (હિન્દી આવૃત્તિ)

૫૭

દર્શનાચાર

૭

ધર્મરક્ષા પ્રવચન શ્રેણી ભાગ-૧

૫૫

પ્રશ્નોત્તરી

૧૦

પ્રશ્નોત્તરી (હિન્દી આવૃત્તિ)

૪૨

ભાગવતી પ્રવ્રજયા પરિચય

૧૫

ભાવધર્મ ભાગ-૧ (પ્રણિધાન)

૨૧

❖ જમણી બાજુના નંબર પુસ્તક ક્રમાંક સૂચવે છે.

ભાવધર્મ ભાગ-૨ (પ્રવૃત્તિ, વિઘ્નજય, સિદ્ધિ, વિનિયોગ)	૨૪
મધ્યસ્થભાવ (સંઘ એકતાની માસ્ટર કી)	૧૭૯
મનોવિજય અને આત્મશુદ્ધિ	૧૪
યોગદષ્ટિસમુચ્ચય	૪
લોકોત્તર દાનધર્મ 'અનુકંપા'	૩૩
શાસન સ્થાપના	૮
શાસન સ્થાપના (હિન્દી આવૃત્તિ)	૨૭
શ્રાવકનાં બાર વ્રતોના વિકલ્પો	૩
શ્રાવકનાં બાર વ્રતોના વિકલ્પો (હિન્દી આવૃત્તિ)	૩૫
શ્રી ઉપધાન માર્ગોપદેશિકા	૯૩
સદ્ગતિ તમારા હાથમાં !	૬
સદ્ગતિ આપકે હાથ મેં ! (હિન્દી આવૃત્તિ)	૧૬૩

સંપાદક :- પ. પૂ. પંન્યાસ શ્રી અરિહંતસાગરજી મહારાજ સાહબ

પાક્ષિક અતિચાર

૪૧

ગીતાર્થ ગંગા દ્વારા પ્રકાશિત અન્ય પુસ્તકોની યાદી

'Rakshadharm' Abhiyaan	સંકલનકર્તા : ધર્મતીર્થ રક્ષા સમિતિ	૬૩
Right to Freedom of Religion !!!!!	સંકલનકર્તા : ધર્મતીર્થ રક્ષા સમિતિ	૬૧
'રક્ષાધર્મ' અભિયાન	સંકલનકર્તા : ધર્મતીર્થ રક્ષા સમિતિ	૬૨
શ્રી નવપદ આરાધના વિધિ (અપ્રાપ્ય)	સંકલનકર્તા : જ્યોતિષભાઈ શાહ	૪૮
શ્રી સમેતશિખરજીની સંવેદના	સંકલનકર્તા : જ્યોતિષભાઈ શાહ	૪૭
સેવો પાસ સંખેસરો (અપ્રાપ્ય)	સંકલનકર્તા : જ્યોતિષભાઈ શાહ	૧૦૪
સેવો પાસ સંખેસરો (હિં.આ.)	સંકલનકર્તા : જ્યોતિષભાઈ શાહ	૧૦૫
સ્વતંત્ર ભારતમાં ધર્મ પરતંત્ર !!!!!	સંકલનકર્તા : ધર્મતીર્થ રક્ષા સમિતિ	૫૯
સ્વતંત્ર ભારત મેં ધર્મ પરતંત્ર !!!!! (હિં.આ.)	સંકલનકર્તા : ધર્મતીર્થ રક્ષા સમિતિ	૬૦

ગીતાર્થ ગંગા દ્વારા પ્રકાશિત વિવેચનના ગ્રંથો

વિવેચનકાર :- પંડિતવર્ય શ્રી પ્રવીણચંદ્ર ખીમજી મોતા

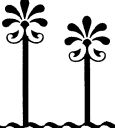
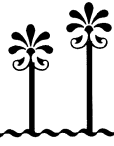
અટાર પાપસ્થાનક સ્વાધ્યાય, અમૃતવેલની નાની સજ્જાય, 'સારો જૈન' પદ અને 'વીરોની પ્રભુભક્તિ' પદ શબ્દશઃ વિવેચન	૧૬૯
અધ્યાત્મઉપનિષત્ પ્રકરણ શબ્દશઃ વિવેચન	૨
અધ્યાત્મમતપરીક્ષા શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૧	૧૭
અધ્યાત્મમતપરીક્ષા શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૨	૨૦
અધ્યાત્મમતપરીક્ષા શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૩	૨૨
અધ્યાત્મસાર શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૧	૨૬
અધ્યાત્મસાર શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૨	૭૮
અધ્યાત્મસાર શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૩	૭૯
અધ્યાત્મસાર શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૪	૧૧૪
અધ્યાત્મસાર શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૫	૧૧૫
અધ્યાત્મસાર શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૬	૧૧૬
અમૃતવેલની મોટી સજ્જાય અને નિશ્ચય-વ્યવહાર ગર્ભિત શ્રી શાંતિજિન સ્તવન તથા શ્રી સીમંધરસ્વામી સ્તવન શબ્દશઃ વિવેચન	૧૨૨
આનંદઘન ચોવીશી શબ્દશઃ વિવેચન	૧૨૪
આરાધક-વિરાધક ચતુર્ભંગી શબ્દશઃ વિવેચન	૧૮
ઉપદેશપદ શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૧	૧૭૪
ઉપદેશમાલા શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૧	૧૭૬
ઉપદેશમાલા શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૨	૧૭૭
ઉપદેશમાલા શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૩	૧૭૮
ઉપદેશરહસ્ય શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૧	૧૨૬
ઉપદેશરહસ્ય શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૨	૧૨૭
ઉપદેશરહસ્ય શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૩	૧૨૮
ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા (પ્રસ્તાવ-૧) શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૧	૧૭૧
ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા (પ્રસ્તાવ-૨) શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૨	૧૭૨
ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા (પ્રસ્તાવ-૩) શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૩	૧૭૩
ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા (પ્રસ્તાવ-૪) શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૪	૧૮૦

कूपदृष्टांत विशदीकरण शब्दशः विवेचन	39
गुरुतत्त्वविनिश्चय शब्दशः विवेचन भाग-१	१०२
गुरुतत्त्वविनिश्चय शब्दशः विवेचन भाग-२	१०3
ज्ञानसार शब्दशः विवेचन	५८
तत्त्वार्थाधिगमसूत्र शब्दशः विवेचन भाग-१	११०
तत्त्वार्थाधिगमसूत्र शब्दशः विवेचन भाग-२	१५१
तत्त्वार्थाधिगमसूत्र शब्दशः विवेचन भाग-३	१५२
तत्त्वार्थाधिगमसूत्र शब्दशः विवेचन भाग-४	१५४
देवसिद्धि कार्यप्रतिक्रमण सूत्र शब्दशः विवेचन	१४७
दोढसो गायानुं हूंडीनुं स्तवन शब्दशः विवेचन	११८
द्रव्यगुणपर्यायना रासना छूटा ओल रासना आधारे विवेचन	१५०
द्रव्यगुणपर्यायनो रास शब्दशः विवेचन भाग-१	१३८
द्रव्यगुणपर्यायनो रास शब्दशः विवेचन भाग-२	१५८
धर्मपरीक्षा शब्दशः विवेचन भाग-१	१२८
धर्मपरीक्षा शब्दशः विवेचन भाग-२	१५५
धर्मबिंदु प्रकरण शब्दशः विवेचन भाग-१	१३२
धर्मबिंदु प्रकरण शब्दशः विवेचन भाग-२	१३३
धर्मबिंदु प्रकरण शब्दशः विवेचन भाग-३	१३४
धर्मसंग्रह शब्दशः विवेचन भाग-१	१४०
धर्मसंग्रह शब्दशः विवेचन भाग-२	१४१
धर्मसंग्रह शब्दशः विवेचन भाग-३	१४२
धर्मसंग्रह शब्दशः विवेचन भाग-४	१५५
धर्मसंग्रह शब्दशः विवेचन भाग-५	१५५
नवतत्त्व प्रकरण शब्दशः विवेचन	११७
पञ्चमीसूत्र (पाक्षिकसूत्र) शब्दशः विवेचन	१२५
पगामसिद्धि शब्दशः विवेचन	१४४
पंचवस्तुक प्रकरण शब्दशः विवेचन भाग-१	४५
पंचवस्तुक प्रकरण शब्दशः विवेचन भाग-२	८५
पंचवस्तुक प्रकरण शब्दशः विवेचन भाग-३	१००
पंचवस्तुक प्रकरण शब्दशः विवेचन भाग-४	१०१
पंचवस्तुक प्रकरण शब्दशः विवेचन भाग-५	११८
पंचवस्तुक प्रकरण शब्दशः विवेचन भाग-६	१२०

પંચવસ્તુક પ્રકરણ શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૭	૧૨૩
પંચસૂત્ર શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૧ (સૂત્ર ૧-૨)	૩૪
પંચસૂત્ર શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૨ (સૂત્ર ૩-૪-૫)	૩૭
પાતંજલયોગસૂત્ર શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૧	૧૩૦
પાતંજલયોગસૂત્ર શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૨	૧૩૧
પ્રતિક્રમણ હેતુગર્ભિત સ્વાધ્યાય શબ્દશઃ વિવેચન	૧૧૨
પ્રતિમાશતક શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૧	૨૯
પ્રતિમાશતક શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૨	૩૦
પ્રતિમાશતક શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૩	૪૦
પ્રતિમાશતક શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૪	૯૯
અત્રીશી-૦૧ : દાનદ્વાત્રિંશિકા શબ્દશઃ વિવેચન	૪૩
અત્રીશી-૦૨ : દેશનાદ્વાત્રિંશિકા શબ્દશઃ વિવેચન	૮૮
અત્રીશી-૦૩ : માર્ગદ્વાત્રિંશિકા શબ્દશઃ વિવેચન	૮૭
અત્રીશી-૦૪ : જિનમહત્ત્વદ્વાત્રિંશિકા શબ્દશઃ વિવેચન	૭૦
અત્રીશી-૦૫ : જિનભક્તિદ્વાત્રિંશિકા શબ્દશઃ વિવેચન	૮૯
અત્રીશી-૦૬ : સાધુસામગ્ર્યદ્વાત્રિંશિકા શબ્દશઃ વિવેચન	૫૨
અત્રીશી-૦૭ : ધર્મવ્યવસ્થાદ્વાત્રિંશિકા શબ્દશઃ વિવેચન	૧૪૬
અત્રીશી-૦૮ : વાદદ્વાત્રિંશિકા શબ્દશઃ વિવેચન	૧૩૯
અત્રીશી-૦૯ : કથાદ્વાત્રિંશિકા શબ્દશઃ વિવેચન	૧૧૩
અત્રીશી-૧૦ : યોગલક્ષણદ્વાત્રિંશિકા શબ્દશઃ વિવેચન	૭૨
અત્રીશી-૧૧ : પાતંજલયોગલક્ષણવિચારદ્વાત્રિંશિકા શબ્દશઃ વિવેચન	૬૭
અત્રીશી-૧૨ : પૂર્વસેવાદ્વાત્રિંશિકા શબ્દશઃ વિવેચન	૯૪
અત્રીશી-૧૩ : મુક્તિઅદ્વેષપ્રાધાન્યદ્વાત્રિંશિકા શબ્દશઃ વિવેચન	૭૩
અત્રીશી-૧૪ : અપુનર્બંધકદ્વાત્રિંશિકા શબ્દશઃ વિવેચન	૭૪
અત્રીશી-૧૫ : સમ્યગ્દષ્ટિદ્વાત્રિંશિકા શબ્દશઃ વિવેચન	૭૧
અત્રીશી-૧૬ : ઈશાનુગ્રહવિચારદ્વાત્રિંશિકા શબ્દશઃ વિવેચન	૯૫
અત્રીશી-૧૭ : દૈવપુરુષકારદ્વાત્રિંશિકા શબ્દશઃ વિવેચન	૮૧
અત્રીશી-૧૮ : યોગભેદદ્વાત્રિંશિકા શબ્દશઃ વિવેચન	૫૦
અત્રીશી-૧૯ : યોગવિવેકદ્વાત્રિંશિકા શબ્દશઃ વિવેચન	૫૧
અત્રીશી-૨૦ : યોગાવતારદ્વાત્રિંશિકા શબ્દશઃ વિવેચન	૯૦
અત્રીશી-૨૧ : મિત્રાદ્વાત્રિંશિકા શબ્દશઃ વિવેચન	૪૪
અત્રીશી-૨૨ : તારાદિત્રયદ્વાત્રિંશિકા શબ્દશઃ વિવેચન	૮૨

અત્રીશી-૨૩ : કુતર્કગ્રહનિવૃત્તિદ્વાત્રિંશિકા શબ્દશઃ વિવેચન	૮૩
અત્રીશી-૨૪ : સદ્દષ્ટિદ્વાત્રિંશિકા શબ્દશઃ વિવેચન	૮૪
અત્રીશી-૨૫ : કલેશહાનોપાયદ્વાત્રિંશિકા શબ્દશઃ વિવેચન	૯૬
અત્રીશી-૨૬ : યોગમાહાત્મ્યદ્વાત્રિંશિકા શબ્દશઃ વિવેચન	૯૧
અત્રીશી-૨૭ : ભિક્ષુદ્વાત્રિંશિકા શબ્દશઃ વિવેચન	૫૩
અત્રીશી-૨૮ : દીક્ષાદ્વાત્રિંશિકા શબ્દશઃ વિવેચન	૫૪
અત્રીશી-૨૯ : વિનયદ્વાત્રિંશિકા શબ્દશઃ વિવેચન	૯૭
અત્રીશી-૩૦ : કેવલિભુક્તિવ્યવસ્થાપનદ્વાત્રિંશિકા શબ્દશઃ વિવેચન	૬૬
અત્રીશી-૩૧ : મુક્તિદ્વાત્રિંશિકા શબ્દશઃ વિવેચન	૧૦૬
અત્રીશી-૩૨ : સખજનસ્તુતિદ્વાત્રિંશિકા શબ્દશઃ વિવેચન	૯૨
બાર ભાવના શબ્દશઃ વિવેચન (તત્ત્વાર્થસૂત્ર અને યોગશાસ્ત્ર આધારિત)	૧૫૨
ભાષારહસ્ય પ્રકરણ શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૧	૧૫૩
ભાષારહસ્ય પ્રકરણ શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૨	૧૫૪
ચતિલક્ષણસમુચ્ચય પ્રકરણ શબ્દશઃ વિવેચન	૮૦
યોગદષ્ટિની સખજાય શબ્દશઃ વિવેચન	૬૫
યોગદષ્ટિસમુચ્ચય શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૧	૭૫
યોગદષ્ટિસમુચ્ચય શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૨	૭૬
યોગદષ્ટિસમુચ્ચય શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૩	૭૭
યોગખિંદુ શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૧	૧૩૫
યોગખિંદુ શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૨	૧૩૬
યોગખિંદુ શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૩	૧૩૭
યોગવિંશિકા શબ્દશઃ વિવેચન	૧
યોગશતક શબ્દશઃ વિવેચન	૪૫
યોગસાર પ્રકરણ શબ્દશઃ વિવેચન	૧૦૭
લલિતવિસ્તરા શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૧	૧૬૬
લલિતવિસ્તરા શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૨	૧૬૭
લલિતવિસ્તરા શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૩	૧૬૮
વિંશતિવિંશિકા શબ્દશઃ વિવેચન ઉત્તરાર્ધ	૧૯
વિંશતિવિંશિકા શબ્દશઃ વિવેચન પૂર્વાર્ધ	૧૬
વીતરાગ સ્તોત્ર પ્રાયઃ શબ્દશઃ વિવેચન	૧૫૮
વૈરાગ્યકલ્પલતા (સ્તબક-૧) શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૧	૧૫૦
શાંતસુધારસ શબ્દશઃ વિવેચન (બાર ભાવના અને મૈત્રી આદિ ચાર ભાવના)	૧૫૧

શ્રી સીમંધરસ્વામીનું ૩૫૦ ગાથાનું સ્તવન શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૧	૧૦૮
શ્રી સીમંધરસ્વામીનું ૩૫૦ ગાથાનું સ્તવન શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૨	૧૦૯
શ્રી સીમંધરસ્વામીને વિનંતીરૂપ ૧૨૫ ગાથાનું સ્તવન શબ્દશઃ વિવેચન	૯૮
ષોડશક પ્રકરણ શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૧	૧૧૧
ષોડશક પ્રકરણ શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૨	૧૨૧
સકલાર્હત્-સ્તોત્ર અને અજિતશાંતિ સ્તવન શબ્દશઃ વિવેચન	૧૪૩
સમ્યક્ત્વ ષટ્સ્થાન ચરિત્ર શબ્દશઃ વિવેચન	૨૩
સમ્યક્ત્વના સડસઠ ખોલ સ્વાધ્યાય શબ્દશઃ વિવેચન	૧૪૫
સંથારા પોરિસી સૂત્રનો ભાવાનુવાદ અને હિંસાષ્ટક શબ્દશઃ વિવેચન	૬૯
સંમતિતર્ક પ્રકરણ શ્લોકસ્પર્શી ટીકા પ્રાયઃ શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૧	૧૪૮
સંમતિતર્ક પ્રકરણ શ્લોકસ્પર્શી ટીકા પ્રાયઃ શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૨	૧૪૯
સંમતિતર્ક પ્રકરણ શ્લોકસ્પર્શી ટીકા પ્રાયઃ શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૩	૧૭૦
સામાચારી પ્રકરણ શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૧	૩૮
સામાચારી પ્રકરણ શબ્દશઃ વિવેચન ભાગ-૨	૩૯
સૂત્રના પરિણામદર્શક ચત્વલેશ	૩૨

ગીતાર્થ ગંગા જ્ઞાનભંડાર આધારિત
સંશોધનાત્મક પ્રકાશનો

આગમ પ્રકાશનસૂચી (હિન્દી) સંકલનકાર : નીરવભાઈ બી. ડગલી ૧૭૫

ગીતાર્થ ગંગા અંતર્ગત
ગંગોત્રી ગ્રંથમાળા દ્વારા પ્રકાશિત ગ્રંથો

૧. ધર્મતીર્થ ભાગ-૧ ૨. ધર્મતીર્થ ભાગ-૨

પ્રાપ્તિસ્થાન

✧ અમદાવાદ :

ગીતાર્થ ગંગા

‘શ્રુતદેવતા ભવન’, ૫, જૈન મર્ચન્ટ સોસાયટી,
ફત્તેહપુરા રોડ, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭.

☎ (૦૭૯) ૨૬૬૦૪૯૧૧, ૩૨૪૫૭૪૧૦

Email : gitarthganga@yahoo.co.in

gitarthganga@gmail.com

✧ મુંબઈ :

શ્રી લલિતભાઈ ઘરમશી

૧૦૧-૧૦૨, સર્વોદય હાઈટ્સ,

જૈન મંદિર રોડ, સર્વોદયનગર,

મુલુંડ (વેસ્ટ), મુંબઈ-૪૦૦૦૮૦.

☎ (૦૨૨) ૨૫૬૮૦૬૧૪, ૨૫૬૮૬૦૩૦

(મો.) ૯૩૨૨૨૩૧૧૧૬

Email : jpdharamshi60@gmail.com

✧ સુરત :

ડૉ. પ્રફુલભાઈ જે. શેઠ

ડી-૧, અર્પણ એપાર્ટમેન્ટ,

બાબુનિવાસની ગલી,

ટીમલીયાવાડ, સુરત-૩૯૫૦૦૧.

☎ (૦૨૬૧) ૩૨૨૮૬૨૩

(મો.) ૯૦૧૬૧૮૮૯૯૦

✧ BANGALORE :

Shri Vimalchandji

C/o. J. Nemkumar & Co.

Kundan Market, D. S. Lane,

Chickpet Cross, Bangalore-560053.

☎ (080) (O) 22875262 (R) 22259925

(Mo.) 9448359925

Email : vimalkgadiya@gmail.com

✧ વડોદરા :

શ્રી સૌરીનભાઈ દિનેશચંદ્ર શાહ

‘દર્શન’, ઈ-૬૯, લીસાપાર્ક સોસાયટી,

વિભાગ-૨, રામેશ્વર સર્કલ, સુભાનપુરા,

હાઈટેન્શન રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૨૩.

☎ (૦૨૬૫) ૨૩૯૧૬૯૬ (મો.) ૯૮૨૫૨૧૨૯૯૬

Email : saurin108@yahoo.in

શ્રી હિમાંશુભાઈ એન. શેઠ

એ-૨/૪૧, અશોક સમ્રાટ, ત્રીજે માળે,

દક્ષતરી રોડ, ગૌશાળા લેન,

બીના જ્વેલર્સની ઉપર,

મલાડ (ઈ.) મુંબઈ-૪૦૦૦૯૭.

☎ (૦૨૨) ૩૨૪૩૮૪૩૪

(મો.) ૯૩૨૨૨૬૪૮૫૧

Email : divyaratna_108@yahoo.co.in

✧ જામનગર :

શ્રી ઉદયભાઈ શાહ

C/o. મહાવીર અગરબત્તી વર્ક્સ,

C-9, સુપર માર્કેટ, જયશ્રી ટોકીઝની સામે,

જામનગર-૩૬૧૦૦૧.

☎ (૦૨૮૮) ૨૬૭૮૫૧૩ (મો.) ૯૭૨૬૯૯૩૯૯૦

Email : karan.u.shah@hotmail.com

✧ રાજકોટ :

શ્રી કમલેશભાઈ દામાણી

“જિનાજા”, ૨૭, કરણપરા,

રાજકોટ-૩૬૦૦૦૧.

☎ (૦૨૮૧) ૨૨૩૩૧૨૦

(મો.) ૯૪૨૭૧૬૮૬૧૩

Email : shree_veer@hotmail.com

सम्यङ् निषेविता भद्र ! भवत्येषा महाटवी ।
अनन्तानन्दसन्दोहपूर्णमोक्षस्य कारणम् ॥

हे भद्र ! सम्यङ् रीते सेवायेली आ महाटवी
अनंत आनंदना समूहशी पूर्ण अेवा मोक्षनुं कारण छे.

: प्रकाशः :

गीतार्थगंगा

‘श्रुतदेवता भवन’, ५, जैन मर्यन्ट सोसायटी, इत्तेहपुरा रोड, पालडी, अमदावाद-७.

टेलि./इंक्स : (०७९) २५५०४९९१, फ़ोन : ३२४५७४९०

E-mail : gitarthganga@yahoo.co.in, gitarthganga@gmail.com

Visit us online : gitarthganga.wordpress.com